# NEOLİTİK DÖNEM'DE ORTA ANADOLU'DAKİ TAPINAK VE KUTSAL ALANLARIN SOSYOEKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

**Büşra ŞEKEROĞLU**

**Yüksek Lisans Tezi**
**Arkeoloji Ana Bilim Dalı**
**Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU**
**2023**
**Her Hakkı Saklıdır**

**T.C.**
**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ**
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
**ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

**Büşra ŞEKEROĞLU**

# NEOLİTİK DÖNEM'DE ORTA ANADOLU'DAKİ TAPINAK VE KUTSAL ALANLARIN SOSYOEKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**TEZ YÖNETİCİSİ**

**Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU**

**ERZURUM- 2023**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**
Graduate School of Social Sciences

# TEZ BEYAN FORMU

## SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

## BİLDİRİM

***Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esaslarının ilgili maddelerine*** göre hazırlamış olduğum ‘‘NEOLİTİK DÖNEM'DE ORTA ANADOLU'DAKİ TAPINAK VE KUTSAL ALANLARIN SOSYOEKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ’’ adlı tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Gereğini bilgilerinize arz ederim [*].

_ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

✓ Tezimin/Raporumun makale için **altı ay,** patent için **iki yıl** süreyle erişiminin ertelenmesini istiyorum.

06/09/2023

Büşra ŞEKEROĞLU

Aslı Islak İmzalıdır

---

[*] **LİSANSÜSTÜ TEZLERİN ELEKTRONİK ORTAMDA TOPLANMASI, DÜZENLENMESİ VE ERİŞİME AÇILMASINA İLİŞKİN YÖNERGE**

.....

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

**Çeşitli ve Son Hükümler**

**Lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesi MADDE 6– (1)** Lisansüstü tezle ilgili **patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda**, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu **iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.**

**(2)** Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz **makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış** ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile **altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir**.

**Gizlilik dereceli tezler MADDE 7– (1)** Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

**(2)** Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Social Sciences

**TEZ KABUL TUTANAĞI**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU danışmanlığında, Büşra ŞEKEROĞLU tarafından hazırlanan bu çalışma 06/09/2023 tarihinde aşağıda isimleri yazılı jüri tarafından Arkeoloji Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

| | | |
|---|---|---|
| **Başkan** | : Doç. Dr. İrfan TUĞCU | İmza: Aslı Islak İmzalıdır |
| **Danışman** | : Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU | İmza: Aslı Islak İmzalıdır |
| **Jüri Üyesi** | : Dr. Öğr. Üyesi Berna KAVAZ KINDIĞILI | İmza: Aslı Islak İmzalıdır |

Prof. Dr. Sait UYLAŞ
Enstitü Müdürü
Aslı Islak İmzalıdır

# İÇİNDEKİLER

**ÖZET** ..... **IV**
**ABSTRACT** ..... **V**
**SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ** ..... **VI**
**HARİTALAR DİZİNİ** ..... **VII**
**RESİMLER DİZİNİ** ..... **VIII**
**ŞEKİLLER DİZİNİ** ..... **IX**
**TABLOLAR DİZİNİ** ..... **XVI**
**ÖNSÖZ** ..... **XVII**
**GİRİŞ** ..... **1**

**BİRİNCİ BÖLÜM**
**DİN VE DİN İLE İLGİLİ KAVRAMLAR**

**1.1. DİN** ..... **3**
**1.2. KUTSAL** ..... **11**
**1.3. KÜLT** ..... **22**
**1.4. RİTÜEL** ..... **23**
**1.5. TAPINAK** ..... **27**
**1.6. DİN VE MEKÂN** ..... **30**

**İKİNCİ BÖLÜM**
**ORTA ANADOLU BÖLGESİ'NİN FİZİKİ ÖZELLİKLERİ**

**2.1. YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ** ..... **34**
2.1.1. Yukarı Kızılırmak Bölümü ..... 35
2.1.2. Orta Kızılırmak Bölümü ..... 35
2.1.3. Konya Bölümü ..... 35
2.1.4. Yukarı Sakarya Bölümü ..... 36
**2.2. İKLİM VE DOĞAL ÇEVRE YAPISI** ..... **36**
**2.3. ESKİ İKLİM VE ÇEVRE KOŞULLARI** ..... **39**

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**
**ORTA ANADOLU BÖLGESİ'NİN NEOLİTİK DÖNEM ARAŞTIRMA TARİHÇESİ**

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**
**ORTA ANADOLU BÖLGESİ'NİN NEOLİTİK DÖNEM TAPINAK VE KUTSAL ALANLARI**

**4.1. AŞIKLI HÖYÜK.....51**
4.1.1. Aşıklı Höyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....51
4.1.2. Aşıklı Höyük'ün Buluntuları.....53
4.1.3. Aşıklı Höyük'ün Mimarisi.....56
4.1.4. Aşıklı Höyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları.....68
**4.2. MUSULAR HÖYÜK.....73**
4.2.1. Musular Höyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....73
4.2.2. Musular Höyük'ün Buluntuları.....74
4.2.3. Musular Höyük'ün Mimarisi.....76
4.2.4. Musular Höyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları.....77
**4.3. BONCUKLU HÖYÜK.....82**
4.3.1. Boncuklu Höyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....82
4.3.2. Boncuklu Höyük'ün Buluntuları.....83
4.3.3. Boncuklu Höyük'ün Mimarisi.....86
4.3.4. Boncuklu Höyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları.....89
**4.4. ÇATALHÖYÜK.....105**
4.4.1. Çatalhöyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi.....105
4.4.2. Çatalhöyük'ün Buluntuları.....108
4.4.3. Çatalhöyük'ün Mimarisi.....119
4.4.4. Çatalhöyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları.....125

**BEŞİNCİ BÖLÜM146**
**GENEL DEĞERLENDİRME**
**5.1. AŞIKLI HÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....146**

**5.2. MUSULAR HÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ ..... 149**
**5.3. BONCUKLU HÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ ..... 153**
**5.4. ÇATALHÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ ..... 156**

**SONUÇ ..... 166**
**KAYNAKÇA ..... 176**
**HARİTALAR ..... 196**
**RESİMLER ..... 198**
**ŞEKİLLER ..... 201**
**TABLOLAR ..... 305**
**ÖZGEÇMİŞ ..... 307**

# ÖZET


## YÜKSEK LİSANS TEZİ

## NEOLİTİK DÖNEM'DE ORTA ANADOLU'DAKİ TAPINAK VE KUTSAL ALANLARIN SOSYOEKONOMİK VE KÜLTÜREL AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

**Büşra ŞEKEROĞLU**

**Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU**
**2023, 307 Sayfa**
**Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU**
**Dr. Öğr. Üyesi Berna KAVAZ KINDIĞILI**
**Doç. Dr. İrfan TUĞCU**

İnsanoğlu, var olduğu zaman diliminden itibaren hem kendisini hem de içinde bulunduğu çevreyi devamlı olarak değiştirerek geliştirmiştir. Bu durum, günümüzdeki modern hayatın temellerinin atılmasını sağlamıştır. Gelişmelerle beraber bilgi ve deneyimlerin oluşturulup gelecek nesillere aktarılması uzun bir zaman almıştır. İnsanoğlunun avcı ve toplayıcı yaşam şeklinden üretimci yerleşik yaşam şekline geçmesi bu gelişmelerden biridir. Neolitik Dönem'le beraber görülmeye başlayan bu gelişmeyle insanlar, mağara ve kaya sığınaklarından kalıcı köy yerleşmelerine geçerek benzersiz yapılar inşa etmeye başlamıştır. Bu yapıların bazıları, içerisindeki buluntulara ve mimari unsurlara göre tapınak ve kutsal alan olarak nitelendirilip din ve inançla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca, bunların toplumun ortak kullanımına açık alanlar olduğu ve günlük faaliyetlerde de işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, tapınak ve kutsal olarak nitelendirilen bu alanlar toplumun din ve inanca dair düşüncelerini ve sosyal, kültürel ve ekonomik durumunu yansıtmaktadır. Çalışmamızda Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Çanak Çömlekli ve Çanak Çömleksiz Neoltik Dönem'e tarihlenen tapınak ve kutsal alanlarla, insanların din ve inanca dair düşünceleri ile sosyoekonomik ve kültürel durumları anlaşılmaya çalışılmıştır. Bölge yerleşimlerindeki bu yapılar birbirleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.


**Anahtar Kelimeler:** Neolitik Dönem, Tapınak, Kutsal Alan, Sosyoekonomik, Kültürel

## ABSTRACT

### MASTER'S THESIS

### SOCİOECONOMİC AND CULTURAL EVALUATİON OF TEMPLES AND SANCTUARİES İN CENTRAL ANATOLİA İN THE NEOLİTHİC PERİOD

**Büşra ŞEKEROĞLU**

**Advisor: Assist. Prof. Dr. Rabia AKARSU**
**2023, 307 Pages**
**Jury: Assist. Prof. Dr. Rabia AKARSU (Advisor)**
**Assist. Prof. Dr. Berna KAVAZ KINDIĞILI**
**Assoc. Prof. Dr. İrfan TUĞCU**

Since the time of its existence, human beings have developed both themselves and the environment they live in by constantly changing them. This has laid the foundations of today's modern life. With the developments, it took a long time to create and transfer knowledge and experience to future generations. One of these developments is the transition of human beings from a hunter and gatherer lifestyle to a productive settled life style. With this development, which started to be seen with the Neolithic Period, people started to build unique structures by moving from caves and rock shelters to permanent village settlements. Some of these structures have been described as temples and sanctuaries according to the finds and architectural elements in them and have been associated with religion and belief. In addition, it is understood that these are areas open to the common use of the society and also function in daily activities. Therefore, these areas, which are described as temples and sanctuaries, reflect the society's thoughts on religion and belief, and their social, cultural and economic situation. In our study, it has been tried to understand the socioeconomic and cultural conditions of the people with the temples and sanctuaries dated to the Pottery and Non-Pottery Neolithic Period in the Central Anatolian Region. These structures in the regional settlements were evaluated by comparing them with each other.


**Keywords:** Neolithic Period, Temple, Sanctuary, Socioeconomic, Cultural

## SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

| | |
|---|---|
| **Bkz:** | Bakınız |
| **cm:** | Santimetre |
| **Çev:** | Çevirmen |
| **Ed:** | Editör |
| **Eds:** | Editörler |
| **Fig:** | Figür |
| **ha:** | Hektar |
| **Lev:** | Levha |
| **km:** | Kilometre |
| **m:** | Metre |
| **MÖ:** | Milattan Önce |
| **No:** | Numara |
| **PPN:** | Pottery Period Neolithic |
| **Şek:** | Şekil |
| **Tab:** | Tablo |
| **TÜBA-AR:** | Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi |
| **TÜBİTAK:** | Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu |
| **vb:** | ve benzeri |
| **vd:** | ve diğerleri |
| **Vol:** | Volume |
| **yy:** | Yüzyıl |

# HARİTALAR DİZİNİ

**Harita 1.** Aşıklı Höyük'ün lokasyon haritası ..... 196
**Harita 2.** Musular Höyük'ün lokasyon haritası. ..... 196
**Harita 3.** Boncuklu Höyük'ün lokasyon haritası ..... 197
**Harita 4.** Çatalhöyük'ün lokasyon haritası ..... 197

# RESİMLER DİZİNİ

**Resim 1.** Aşıklı Höyük havadan görünümü.....198
**Resim 2.** Musular Höyük'ün havadan görünümü.....199
**Resim 3.** Boncuklu Höyük, Hayıroğlu Kasabası ve Kazı Evi.....200
**Resim 4.** Çatalhöyük'ün genel görünümü.....200

# ŞEKİLLER DİZİNİ

**Şekil 1.** Aşıklı durum planı ..... 201
**Şekil 2.** Aşıklı Höyük'ün topoğrafik planı ve 2A-C tabakasındaki yerleşim planı ..... 202
**Şekil 3.** Aşıklı Höyük'ün batıdan hava fotoğrafı ..... 203
**Şekil 4.** Höyüğün aşınmış olan güneybatı yamacında 3-4 O-R açmalarındaki T Kült Yapısı ile onunla ilgili kalıntıların güneybatıdan durumu ..... 203
**Şekil 5.** Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan çevre duvarı; güneydoğudan ..... 204
**Şekil 6.** 10-13 H-K açmalarında çevre duvarının yaptığı kıvrımlar, dönüşlerin arasındaki alan küçük çakıl taşlarıyla döşenmiş; doğudan ..... 205
**Şekil 7.** Aşıklı'nın MÖ 9. bin yılın ikinci yarısına tarihlenen, oval biçimli kerpiç binalarından Bina 1 ..... 206
**Şekil 8.** GA çakıl döşeli yol kesiti ..... 207
**Şekil 9.** 8 O açmasındaki TM kerpiç yapısı ve doğusundaki küçük avlu, kuzeyde tabandan açılmış yuvarlak bir silo ile evin güneybatı köşesinde çakıl döşeli ateş yeri; güneyden ..... 208
**Şekil 10.** 2. Tabaka 2B Evresi yapıları, güneybatıdan evlerin arasındaki işlik ve JA çöp alanı ..... 208
**Şekil 11.** Aşıklı'da 2. Tabaka'ya ait çevre duvarı içinde kalan bir evin kiler odası. Kileri oluşturan yerli dolaplar birbirinden ince kerpiç bölmeler ile ayrılmış, bölmeler ve taban özenli bir şekilde sıvanmıştır ..... 209
**Şekil 12.** Bir Aşıklı evinin bitişik odaya açılan kapısı, tabanı üzerine serili bir hasır kalıntısı ..... 210
**Şekil 13.** Aşıklı MÖ 8. bin yıl yerleşme planı ..... 211
**Şekil 14.** Aşıklı MÖ 8. binyıl yerleşme düzeni (genel) ..... 212
**Şekil 15.** Aşıklı'da yerleşme içi mekân sürekliliğini gösteren kesit ..... 213
**Şekil 16.** Aşıklı 2. Tabaka Yapı Evreleri (4GH Açması) ..... 213
**Şekil 17.** Aşıklı 3. Tabaka yapıları (2JK) ..... 214
**Şekil 18.** Aşıklı 4. Tabaka Yapıları (4GH) ..... 215
**Şekil 19.** Aşıklı Kuzeydoğu Alanı Yapıları ..... 215
**Şekil 20.** Aşıklı Höyük, MÖ 8. bin yıl, kireç tabanlı, taban ve duvarları boyalı, özel amaçlı yapı ..... 216
**Şekil 21.** Aşıklı MÖ 8. binyıl (Özel Amaçlı Yapılar Alanı) ..... 216

**Şekil 22.** Aşıklı T ve HV kompleksleri canlandırma planı ..... 217
**Şekil 23.** Aşıklı HV Binası ..... 218
**Şekil 24.** Aşıklı, HV Binası kerpiç döşeli taban ..... 218
**Şekil 25.** Aşıklı T Binası ..... 219
**Şekil 26.** T kült yapısının kırmızı boyalı tabanı; güneybatıdan ..... 219
**Şekil 27.** Musular Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sit Alanı Planı ..... 220
**Şekil 28.** Kayaya oyulmuş kanallardan biri ..... 221
**Şekil 29**. Musular mimari yapılar. ..... 222
**Şekil 30.** Kuzeybatıdan N Yapısı; iki çift dik taşlı küçük kanala dikkat edin ..... 223
**Şekil 31.** M 13 açmasındaki taş duvar, doğuda dört dik taş levha; sağda ana kaya ..... 223
**Şekil 32.** Sağdaki N Bina'sı doğrudan ana kaya üzerine oturuyor ..... 224
**Şekil 33.** N 14 açmasında P Bina'sı; açmanın güney kısmı ana kayadır ..... 224
**Şekil 34.** Kamusal A Yapı'sının restitüsyonu ..... 225
**Şekil 35.** A Yapısı'nın Planı ..... 225
**Şekil 36.** A Yapısı'nın arkadaki kırmızı boyalı, kireç sıvalı tabanı ve kuzey uzantısı; taş duvarlar sonraki katmana aittir ..... 226
**Şekil 37.** N-O 11-12 açmalarının fotoğrafı ..... 226
**Şekil 38.** Musular'ın en erken evresi olan A binası ve sonraki evrelerin taş temelleri ..... 227
**Şekil 39.** A Binası'nın kırmızı boyalı kireç sıvalı zemini ..... 227
**Şekil 40.** Büyük taş duvar ..... 228
**Şekil 41.** Yapı kompleksinin taş temeli, çanak çömlek evresi ..... 228
**Şekil 42.** Musular, kırmızı boyalı tabanı olan yapının planı ..... 229
**Şekil 43.** Anakayaya oyulmuş kanal ..... 229
**Şekil 44.** Ana kayaya oyulmuş kanalın ayrıntısı ..... 230
**Şekil 45.** Diklemesine konulan iki çift yassı taş ile yapılmış kanal ..... 231
**Şekil 46.** Taş ile örülmüş kanal ..... 232
**Şekil 47.** Kanal ve taş temel üzerine kerpiç duvarlı N Yapısı ..... 233
**Şekil 48.** Yerleşik kanal ..... 234
**Şekil 49.** Arka planda A tabanı, hemen kuzeyinde ön planda görülen L ve D tabanları ..... 235
**Şekil 50.** L'nin sıvalı zemini ve okla gösterilen sıvalı bank/kaldırım ..... 235
**Şekil 51.** L ve D'nin altında uzanan S ve R'nin kırmızı sıvalı zeminleri ..... 236

**Şekil 52.** Kaya duvarları ve ortasında kaldırım bulunan Z Yapısı ..... 237
**Şekil 53.** Temel seviyesinde açığa çıkarılan taş yapı; güneybatıdan kuzeydoğuya doğru ..... 238
**Şekil 54.** Boncuklu Höyük Planı. Tabakalı Neolitik boncuklar H, K ve M Alanlarından ele geçirilmiştir ..... 239
**Şekil 55.** Neolitik Dönem Boncuklu evi ..... 240
**Şekil 56.** Boncuklu'da evlerin altına gömülen hane içi gömütlerden bir örnek ..... 240
**Şekil 57.** Temel çukuru ve oval planlı yapı ..... 241
**Şekil 58.** Ocak çevresinde, ocağı çevreleyen ve at nalı şeklinde sıralanan bir dizi delik ..... 241
**Şekil 59.** Boncuklu Höyük, yuvarlak Mimari örneği. N alanı genel görünüm ve oval planlı bina ..... 242
**Şekil 60.** Bina 1'in altındaki Bina 2'ye ait kat bölümü ..... 242
**Şekil 61.** Bina 1 ..... 243
**Şekil 62.** Bina 1'deki direk delikleri ..... 243
**Şekil 63.** Bina 1'deki ocak ..... 244
**Şekil 64.** Çapraz dokunmuş hasır izleri ..... 244
**Şekil 65.** Bina 1'deki sıva montajı ..... 245
**Şekil 66.** Hafif organik, sınır duvarı için yuvalı yapı ..... 245
**Şekil 67.** Boncuklu Alan 22 ..... 246
**Şekil 68.** Boncuklu Bina 31 çukur yapısı ..... 246
**Şekil 69.** Alan M çöp birikintileri ..... 247
**Şekil 70.** Bina 26'nın duvarı ..... 247
**Şekil 71.** Bina 26'nın duvarındaki domuz çenesi ..... 248
**Şekil 72.** Bina 26'nın zemininde yanmış sazlar ..... 248
**Şekil 73.** Yabani sığır boynuzu ve vücut parçalarının temel depozitosu ..... 249
**Şekil 74.** M Alanı'ndaki bir gömünün boynundaki deniz kabuğu boncukları ..... 249
**Şekil 75.** Bina 6 orta fazlar kötü tanımlanmış ana ocak ön planda ve Alan 8'deki yardımcı ocaklar ..... 250
**Şekil 76.** Bina 6'daki hayvan kürek kemikleri ..... 250
**Şekil 77.** 21 numaralı yapının taban sıvasından genel ve detay görünüm ..... 251
**Şekil 78.** Bina 21 ve ocakları ..... 251

**Şekil 79.** Bina 21 çukurundaki heykelcik ve obsidyen ..... 252
**Şekil 80.** Dış yüzeylerde kaplumbağa/kaplumbağa kabukları. ..... 252
**Şekil 81.** Alan R'de büyük dikdörtgen altı fırın veya leğen ..... 253
**Şekil 82.** Batı ve Doğu Çatalhöyük kazı alanlarının konumu ..... 253
**Şekil 83.** Güney Alanından Kesit (Shahina Farid ve Çatalhöyük Araştırma Projesi) .. 254
**Şekil 84.** Çatalhöyük yerleşiminin rekonstrüksiyonu ..... 254
**Şekil 85.** Çatalhöyük, birinin üst katı bulunan alışılagelmiş iki yapının canlandırılmasıyla birlikte VIB Tabakası'nın Planı ..... 255
**Şekil 86.** Doğu höyüğün Kuzey Alanı'nda kalan Yapı 5'in düzenlemesinin rekonstrüksiyonu ..... 256
**Şekil 87.** Çatalhöyük VIA Tabakası planı ..... 256
**Şekil 88.** A.II.1'in izometrik çizimi ..... 257
**Şekil 89.** A.III.1 Duvar resmi. ..... 257
**Şekil 90.** Birinci Tapınak'ı (1), İkinci Tapınak'ı (8) ve yeni geyik avı yapılan evi (11) gösteren A Alanı, III. Tabaka'daki bina kompleksinin izometrik görünümü. ..... 258
**Şekil 91.** A.III. 8'in doğu duvarının güney ucundan bir duvar resmi ..... 259
**Şekil 92.** A.III.8'in batı duvarının güney ucundan bir duvar resmi ..... 259
**Şekil 93.** A.III.8'in batı duvarının kuzey ucundaki kilim deseninli duvar resmi ..... 260
**Şekil 94.** A.III.8'nin kuzey duvarındaki kilim motifinin altındaki erken dönem tablolarından detay ..... 260
**Şekil 95.** A.III.8'in kuzey duvarındaki kilim deseninin detayı ..... 261
**Şekil 96.** A.VIB.1'in batı ucunun çizimi ..... 261
**Şekil 97.** A.VIB.1'in doğu ucunun restore edilmiş çizimi. ..... 262
**Şekil 98.** A.VIB.1'in kuzeydoğu köşesinde düşmüş iki "boğa sütunu" ..... 262
**Şekil 99.** A.VIB.1'de arka arkaya dizilmiş yedi korna çekirdekli seki. Ön planda başka bir düşmüş ''boğa sütunu'' ..... 263
**Şekil 100.** F.V.I Kuzeybatı köşe detayı . ..... 263
**Şekil 101.** F.V.I kuzey duvarının ana bölümü restorasyonu ..... 264
**Şekil 102.** F.V.I duvar resimlerinde hayvanların pozisyonları ..... 264
**Şekil 103.** F.V.I kuzey ve doğu duvarının bir kısmı. ..... 265
**Şekil 104.** F.V.I Kuzey-doğu köşesinin detayı ..... 265

**Şekil 105.** E.VI.8 doğu duvarı ..... 266
**Şekil 106.** E.VI.8'in batı duvarının restorasyonu çizimi ..... 266
**Şekil 107.** E.VI.8 Tanrıça figürü, figürün yüksekliği 1,10 m ..... 267
**Şekil 108.** E.VI.8'in kuzey duvarı ve boğa kabartması ..... 267
**Şekil 109.** E.VI.8'in kuzey ve doğu duvarının dördüncü ve son evre restorasyonu ..... 268
**Şekil 110.** E.VI.10'un restorasyonu ..... 268
**Şekil 111.** E.VI.10'un batı ve kuzey duvarının genel görünümü ..... 269
**Şekil 112.** E.VI.10'un doğu duvarının çizimi ..... 269
**Şekil 113.** E.VI.10'un doğu duvarı nişin üzerinde boğa başını ve ötesinde bir çift göğüs gösteriyor ..... 270
**Şekil 114.** E.VI.10'un boğa başının altındaki çukura saçılan insan kemikleri ..... 270
**Şekil 115.** E.VI.10'un batı duvarı, üst üste bindirilmiş üç boğa başı ..... 271
**Şekil 116.** E.VI.10'un VIB evresinin restorasyonu ..... 271
**Şekil 117.** E.VI.14'ün güneydoğu köşesi ..... 272
**Şekil 118.** E.VI.14'ün güneydoğu köşesi ahşap merdiven izi ve kalıntıları ..... 273
**Şekil 119.** E.VI.14'ün doğu ve güney duvarlarının restore edilmiş görünümü ..... 274
**Şekil 120.** E.VI.14'ün zeminini kaplayan hasırın detayı ..... 274
**Şekil 121.** E.VI.14 alçı kabartmalı ve sütunlu batı duvarı ve tahıl ambarına giriş ..... 275
**Şekil 122.** E.VI.14 batı duvarının restore edilmiş görünümü ..... 275
**Şekil 123.** E.VI.14 üst üste bindirilmiş ve boyanmış iki boğa başı ..... 276
**Şekil 124.** E.VI.7 doğu duvarının çizimi ..... 276
**Şekil 125.** Hieros Gamos ..... 277
**Şekil 126.** E.VIA.50 doğu duvarı ..... 277
**Şekil 127.** VI.61'in doğu ve güney duvarı, bucrania ve boynuzlar ..... 278
**Şekil 128.** E.VI.44 Leopar Tapınağı ..... 278
**Şekil 129.** E.VI.44 iki leoparlı kabartma ..... 279
**Şekil 130.** E.VI.44 Boyalı erken bir aşamanın kopyası ..... 279
**Şekil 131.** VI.50'nin yanmış duvarları ve duvar resimleri ..... 280
**Şekil 132.** VI.50'nin doğu duvarındaki kilim deseninin detayı ..... 280
**Şekil 133.** E.VII.45'in restore edilen görünümü. ..... 281
**Şekil 134.** E.VII.31'in batı duvarında iki boğa başı ..... 281
**Şekil 135.** E.VII.31'in batı ve güney duvarının bir kısmının restorasyon çizimi . ..... 282

**Şekil 136.** E.VII.31'in doğu duvarı....282
**Şekil 137.** VII.9'un batı duvarı ve kalıntıları ....283
**Şekil 138.** VII.9'un hayvan başlı batı duvarının restorasyon çizimi ....283
**Şekil 139.** VII.9'un hayvan başlı doğu duvarının restorasyon çizimi ....284
**Şekil 140.** VII.14'te kuzeyden kasaba ve yanardağın duvar resmi....284
**Şekil 141.** VII.14'te kasaba ve yanardağ ile duvar resmi ....285
**Şekil 142.** Çatalhöyük VII. yapı katının planı ....285
**Şekil 143.** VII.1'in güneybatı köşesinden boynuzlu boğa ....286
**Şekil 144.** VII.1'in batı duvarının restorasyon çizimi ....286
**Şekil 145.** VII.1'in duvar resimlerinin ve doğu duvarının restorasyon çizimi ....287
**Şekil 146.** VII.1'in doğu duvarındaki bir kilim resminin detayı ....287
**Şekil 147.** VII.1'in kuzey ve doğu duvarı, restore edilen duvar resimleriyle ....288
**Şekil 148.** VII.10'un alçı kabartmalı restorasyonun çizimi....288
**Şekil 149.** VII.8'in kuzey ve batı duvarının bir kısmının son evre çizimi....289
**Şekil 150.** VII.8'in kuzey duvarında alçıdan siyah bir boğanın alt kısmı ....289
**Şekil 151.** VII.8'in kuzey ve batı duvarının son aşamasının geçici restorasyonunun çizimi....290
**Şekil 152.** VII.8 kırmızı ve siyah ellerle duvar resmi....290
**Şekil 153.** VII.8 el ile duvar resminin çizimi ....291
**Şekil 154.** VII.8 Akbaba Mabedi'nin dekorasyonunun erken evresi ....291
**Şekil 155.** VII.8 beş akbabalı duvar resmi....291
**Şekil 156.** VII.21 batı ve kuzey duvarının bir kısmının restore edilmiş görünümü....292
**Şekil 157.** VII.21 doğu ve kuzey duvarının bir kısmının restore edilmiş görünümü....292
**Şekil 158.** VII.35 kuzey ve doğu duvarının restore edilmiş görünümü....293
**Şekil 159.** VII.23 tanrıçanın boyalı kabartması ....293
**Şekil 160.** VII.44 Leopar Tapınağı'nın batıdan genel görünümü....294
**Şekil 161.** VII.44 Leopar Kabartmasının resmi....294
**Şekil 162.** VIII.8 akbaba resmi ....295
**Şekil 163.** VIII.45'in doğu duvarı, alçı figürler ve dar depo ....295
**Şekil 164.** VIII.45 alçı oyma figürlerin detayı, sağda boğa ve solda geyik kafası ....296
**Şekil 165.** VIII.14 kuzey duvarının genel görünümü. ....296
**Şekil 166.** VIII.14 kuzey duvarından siyah geometrik desen....297

**Şekil 167.** VIII.25 av ağlarının resimlerinin bulunduğu kuzeydoğu köşesi .....297
**Şekil 168.** VIII.27 ana odadaki leopar kabartmalı ve holün batı duvarındaki resim ....298
**Şekil 169.** VIII.27 antrenin batı duvarındaki duvar resmi .....298
**Şekil 170.** VIII.27 batıda savaşan leoparların alçı kabartmasının detayı.....299
**Şekil 171.** VIII.31 kuzeybatı köşe platformu üzerindeki batı duvarında boyalı panel .299
**Şekil 172.** VIII.31 Kızıl Tapınak'ın doğudan genel görünümü .....300
**Şekil 173.** VIII.31 kırmızı sıvalı zeminler ve platformlar, kırmızı boyalı duvarlar, taklit kiriş ve sol köşede iki şematik boğa başı .....300
**Şekil 174.** VIII.31 kuzey duvarı, kapı aralığının üzerindeki şaftta lomboz.....301
**Şekil 175.** VIII.31 boyalı platform ve turuncu kireç sıvalı zemin .....301
**Şekil 176.** VIII.31 boyalı platformun doğu tarafındaki panelin detayı.....302
**Şekil 177.** IX.8 parçalı siyah boğa ve kesik kedi kafasıyla kuzey duvarı (solda).....302
**Şekil 178.** IX.8 hayvan başlarının kesildiği kuzey duvarı .....302
**Şekil 179.** IX.1 kuzey ve doğu duvarının restore edilmiş görünümü .....303
**Şekil 180.** Çatalhöyük'ten yırtıcı kuşların cansız insan bedenleri üzerinde uçuşunu gösteren bir duvar resmi.....303
**Şekil 181.** Çatalhöyük'ten ayı biçimli bir baskı mühür .....304

# TABLOLAR DİZİNİ

**Tablo 1.** Aşıklı C14 tarihleri.....305
**Tablo 2.** Yeni stratigrafik seviye sistemi ve bunların Mellaart'ın seviye sistemiyle yaklaşık ilişkileri .....306

# ÖNSÖZ

Çalışmamın başından itibaren benden bilgilerini ve yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Rabia AKARSU, Tez Jüri Üyesi Doç. Dr. İrfan TUĞCU ve Tez Jüri Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Berna KAVAZ KINDIĞILI'ya saygılarımı sunarım ve teşekkür ederim.

Eğitim ve öğretim süreçlerimde beni maddi ve manevi yönden desteklemekten vazgeçmeyen motivasyon kaynağım sevgili annem Hasibe ŞEKEROĞLU'na ve eğer hayatta olsaydı daima arkamda duracağına emin olduğum kıymetli babam Öğr. Abdullah ŞEKEROĞLU'na minnettarım.

**ERZURUM-2023** **Büşra ŞEKEROĞLU**

# GİRİŞ

‘‘Neolitik Dönem’de Orta Anadolu'daki Tapınak ve Kutsal Alanların Sosyoekonomik ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi’’ isimli tez çalışmamız, Orta Anadolu Bölgesi’nde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’in başından itibaren Çanak Çömlekli Neolitik Dönem’in sonuna kadar tarihlenen söz konusu yapıların mimari özelliklerine göre din ve inanç ile ilgili düşüncelere dair izleri taşıyıp taşımadığını ve bölgedeki sosyoekonomik ve kültürel durumların bu yapılar üzerindeki etkisini anlamak amacıyla hazırlanmıştır. Bölgedeki Neolitik Dönem yerleşimlerine farklı çalışmalarda değinilmiş olsa da bu yerleşimlerdeki tapınak ve kutsal alanların toplumun hem dinsel düşüncelerine hem de genel yapısına göre karşılaştırılarak değerlendirildiği kapsamlı bir çalışmanın olmadığı fark edilmiştir. Dolayısıyla bu konularla ilgili sorulara açıklık getirilmesi önceliğimiz olmuştur.

Neolitik Dönem, tarım ve hayvancılıkla besin üretimine geçilmesine bağlı olarak kalıcı köy yerleşmelerinin kurulduğu, değiş-tokuş ticaretinin canlandığı, Paleolitik Dönem’de görülen dinsel düşüncelere ait sembolik unsurların daha yoğunlaştığı, kısacası sosyal, ekonomik ve kültürel hayatın geliştiği bir dönemdir. Dönem insanlarının dini düşünceleri ile sosyoekonomik ve kültürel durumları yerleşimlerdeki buluntu ve kalıntılar aracılığıyla anlaşılmaktadır. Çalışmamızın bölgesel kapsamını oluşturan Orta Anadolu’daki yerleşimlerin eski iklim ve çevre koşulları, floral ve faunal buluntuları, taş işçiliği, çanak çömlekleri, figürinleri, mühürleri, ölü gömme gelenekleri ve mimari kalıntıları dönemin genel karakterine ışık tutmaktadır. Bütün eski ve yeni toplumlarda tapınak ve kutsal alanlar, toplumun dini düşüncelerine bağlı kalınarak, bu sosyoekonomik ve kültürel unsurların doğrultusunda şekillenmiştir. Dolayısıyla çalışmamızın zamansal kapsamını oluşturan Neolitik Dönem’e tarihlenen bu yerleşimlerdeki tapınak ve kutsal alanlar değerlendirilirken yardımcı olması için bütün bu özelliklere detaylıca yer verilmiştir. Bu kapsamlı bilgiler, yoğun bir şekilde ve titizlikle gerçekleştirilen çalışma yöntemiyle elde edilmiştir. Bu çalışma yönteminde, tapınak ve/veya kutsal alan olarak nitelendirilebilecek yapıların varlığı Orta Anadolu’da Neolitik Dönem’e tarihlenen yerleşimlerin seçilmesinde belirleyici bir unsur olmuştur. Bu durumda, yerli ve yabancı kitaplara, dergilere, makalelere, tez çalışmalarına, arkeolojik kazılardan sonra yayınlanan

raporlara, bildirilere ve e-kaynaklara geniş bir literatür araştırmasından sonra ulaşılmıştır. Bu kaynaklardan faydalanıp oluşturulan bir yöntemle tez çalışmamız hazırlanmıştır.

Tez çalışmamızın yazma süreci öncelikle çalışmaya dair ana bölümleri ve bu bölümlere bağlı olan alt başlıkları oluşturmakla başlamıştır. Buna göre, çalışmamız beş bölüm ve bölümlere ait alt başlıklardan oluşmaktadır.

Birinci bölümde, din ve din ile bağdaştırılan kavramların tanımlarına, söz konusu yapıların bu kavramların tanımlarını içeren niteliklere sahip olması ya da olmaması doğrultusunda, dinin mekâna olan yansımasını ve kullanım amaçlarını anlayabilmek için detaylı bir şekilde yer verilmiştir.

İkinci bölümde, çalışmamızın coğrafi kapsamını oluşturan Orta Anadolu Bölgesi'nin konumu ve sınırlarına, jeomorfolojisine, iklimi ve bitki örtüsüne, akarsu ve göllerine, toprak yapısına değinilmiştir. Ayrıca, Neolitik Dönem'deki eski iklim ve çevre koşulları da anlatılarak bölgenin geçmişte ve günümüzdeki coğrafi özelliklerin farkı anlaşılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, bir kavram olarak Neolitik'in değişimleri, Neolitik Dönem'in evreleri ve genel özellikleri, ayrıca bölgedeki Neolitik Dönem Araştırma Tarihçesi anlatılmıştır.

Dördüncü bölümde, Orta Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem'e tarihlenen yerleşimlerin konumları, araştırma tarihçeleri, buluntuları, mimari özellikleri, tapınak ve kutsal alanları genel olarak anlatılmaya çalışılmıştır.

Beşinci bölümde, çalışmamızın konusuna uygun olacak şekilde bölge yerleşimlerindeki tapınak ve kutsal alanlar sosyoekonomik ve kültürel açıdan değerlendirilmiştir.

''SONUÇ'' kısmında ise, araştırmalarla elde edilen bilgilerle tez çalışmamızın tamamını içeren genel bir değerlendirme yapılmıştır.

# BİRİNCİ BÖLÜM

# DİN VE DİN İLE İLGİLİ KAVRAMLAR

## 1.1. DİN

Latin asıllı dinlerde dinin karşılığı olarak kullanılan *'religion'* sözcüğü, Latince *'religio'* sözcüğünden gelmektedir. Bu sözcüğün aslının *''bir işi tekrar tekrar titizlikle yapmak''* anlamındaki *'relegere'* sözcüğünden mi, yoksa *''bağlamak''* anlamındaki *'religare'* sözcüğünden mi geldiği konusu çözümlenememiştir. Latin kökenli Marcus Tullius Cicero, bu sözcüğün aslının '*relegere'* olduğunu ve *''ilahi haberleşmenin işaretlerini gözlemek''* veya *''fala bakmak"* anlamına geldiğini önermiştir. Servius Tullius ise bu sözcüğü *'religare'* sözcüğüne bağlayarak dinin, insan ile insanüstü varlıklar arasındaki ilişkiyi ifade ettiğini savunmaktadır. Din sözcüğünün sonraki kullanılışları her iki ifadeyi de kapsamaktadır. Augustinus ise, din sözcüğünün karşılığı olarak her iki ifadeyi de kullanmaktadır. Dilimizdeki Arapça, olasılıkla Farsça asıllı din sözcüğünün ise üç farklı anlamının olduğu üzerinde durulmaktadır. Bunlar; 1) Ceza ve hüküm, 2) Tutulan yol, örf, adet, 3) Orta Farsça dilindeki Daena sözünden gelen din anlamındadır. Din sözcüğünün ilk iki tanımı Kur'an'da da yer almaktadır. Dolayısıyla, din sözcüğünün anlam bakımından Arapça '*deyn'* sözcüğü ile yakından bir alakası bulunmaktadır. Zira borcun ödendiği gün ve hüküm günü, tutulan yol, örf adet ifadelerinden hareket edilirse, Allah'ın insanoğlunu yönlendirerek uygun bir hedefe yönelmesini sağladığı günü belirtmektedir. Kimi Arap dil bilimcileri tarafından dinin *''boyun eğmek''* anlamındaki sözcüğün kökeninden geldiği öne sürülmektedir. Dolayısıyla, Allah tarafından tayin edilen ve insanoğlunun itaat etmesi gereken sorumlulukların tümüne *'din'* denilmektedir. Kısacası din, bağlılık, sorumluluk, ceza ve yön anlamlarına gelmektedir. Yön vererek sorumluluk yükleyen kimse açısından din, hakimiyeti ifade etmektedir. Sorumluluğu yerine getirerek yönelen kimse açısından ise genel manada *'din'* denilmektedir (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 13-14).

Din olgusunun nasıl tanımlanması gerektiği, geçmiş zamanlardan bu yana tartışılmaktadır. İnsanların tamamının onaylayacağı bir din tarifi yapmak oldukça zordur (Örnek, 1995: 127). Dinin terim olarak çok sayıda tarifi bulunmaktadır. Farklı bilim dallarından bilimciler, kendilerince bir din tanımı yapmışlardır. Bu tanımların hiçbiri

üstünde bir fikir birliğine varılamaması dikkat çekmektedir. Din, en doğru tanımı ne olursa olsun, kendine has birtakım olgu çeşitlerine işaret etmektedir. Bu olgu çeşitlerinin saptanması için bazı kıstasların bulunması ve bunlara bağlı olarak din sınıfına giren ve girmeyen konuların ayırt edilmesi gerekmektedir. Ama din ile bu ya da şu şekilde ona yakın olan ahlâk ve sanat gibi konular arasında mutlak bir ayrım olmadığı görülmektedir. Dinin ne olduğu veya ne olmadığıyla ilgili olarak, insan kendi kavrayışının tesiri altındadır. Bu değişik kavrayışlar dinin tariflerinde de kendisini göstermektedir. Dolayısıyla her bilimci kendi psikolojik meyline göre, dinin belli bir yönüne vurgu yapmaktadır. Böylelikle çok çeşitli din tanımları ortaya çıkmaktadır (Küçük ve Tümer, 1993: 5; Yurdaydın ve Dağ, 1978: 14). Pek çok düşünür ve bilgin tarafından açıklanmaya çalışılan bu din tanımlarının bazılarına aşağıdaki kısımda değineceğiz.

Sedat Veyis Örnek'e göre, yaşamın büyük bir parçasını oluşturan dinin ve dini hayatın unsurları dikkate alındığında; İnsanın, hissî veya şuurlu bir halde bağlı olduğu bazı tabiatüstü güçlere veya varlıklara inanmasına ve bunlara ettiği ibadete 'din' denilmektedir (Örnek, 1995: 127).

Dini inanç ve uygulamaların gündelik yaşamdaki meselelerin üstesinden gelme, korku giderme, yaşama uyum sağlama gibi bir hayli işlevi bulunması ve her toplulukta dinsel bir inançla karşılaşılması insanı ve insanın inancını asıl olay olarak araştıran bilginler için heyecanlandırıcı bir sorun olmuştur. Bu yönde dinin aslına özgü ilk antropolojik çalışmaların kabile dinlerinin inanç ve pratiklerini hedef alarak bunların karşılaştırmalı çözümlemelerini yapan ve görüşler sunarak çalışmaları başlatanlardan biri Max Müller'dir (Mete, 2019: 3).

Din Bilimlerinin ve Dinler Tarihi'nin kurucu bilim insanı Alman antropolog ve filolog Friedrich Maximillian Müller dine ait çalışmalarında, Hint alt kıtası ile Veda metinlerine yönelmiştir. Bu metinler Tanrısallığın, görünen evrenin dışındaki bir evrenin var olduğunu açıklamakla dinin ilk ve en uygun şeklini belirtmektedir (Morris, 2004: 152-153; Mete, 2019: 3-4). Müller için, ''*Din, insanın sonsuzu kavramasını sağlayan, akıl ve mantığa tabi olmayan zihni bir meleke veya yeteneğidir'' (*Aydın, 2008: 13; Küçük ve Tümer, 1993: 6). Müller'e göre, insanoğlunun ilahi olanla ilgili bir inanca sahip olması insanların tümü için müşterek bir olgudur. Dolayısıyla her türden çizginin ilerisine geçen insan bilinci uzaklarda bir şeyin varlığını bir yardım gerekmeksizin kabul edebilecek

yapıya sahiptir (Mete, 2019: 4; Morris, 2004: 152-153). Bu açıklamalar doğrultusunda Müller'in zihinsel yönü vurguladığı anlaşılmaktadır. O kadar din, zihinsel bir güç veya meyildir; bilinç ve duyuya karşın, insanın ebedîyi değişik isimler ve maskeler altında idrak etmesini sağlamaktadır (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 14-15).

Döneminin en büyük etnoloji uzmanlarından ve dil bilimcilerinden biri olan Wilhelm Schmidt'e göre, *'İlkel Din'* bilge, hayırsever, gökyüzünde yaşadığı kabul edilen, yaratıcı ve ölümsüz bir *'Büyük Tanrı'* inancından oluşmaktadır (Eliade, 2004: 25-26). Schmidt, tüm ilkel kabilelerin bir *'Yüce Varlık'* inancına sahip olduğunu kanıtlamayı amaçlamıştır. Schmidt'in 1912-1955 yıllarında yayımlanan ''*Tanrı Kavramının Kaynağı''* isimli yapıtı bu savın kılavuzu olmuştur (Küçük ve Tümer, 1993: 30). Schmidt bir *'Yüce Varlık'*la ilgili olarak ilk inancın zamanla, *'doğacılık, hayalet ibadeti, putperestlik, animizm, büyücülük veya totemizm'* hallerine bölünerek bozulduğunu düşünmektedir (Cox, 2004: 84). Bu durumda Schmidt'e göre, ilk başta her yerde bir tür ilkel *'monoteizm'* (tek tanrıcılık) bulunmaktadır. Ancak insan topluluklarının gelişmesiyle beraber bu özgün inançlar yok olmuştur. Schmidt'in bu düşüncelerinin kabul edilmesinin sebebi ise, özellikle rasyonalist yaklaşımı olmuştur. İlkeli, tanrı kavramını keşfetmeye sürükleyenin, akla uygun bir neden arayışı olduğunu savunmaktadır (Eliade, 2004: 26-27).

Dinin, tatmin eden bir tanımını verebilmek için tüm dinsel sayılabilecek olguları incelemek ve bu olguları kapsayabilecek genel kavramlara başvurmak gerekmektedir. Bu şekilde genel kavramlarla oluşturulacak bir tanım ise, şüphesiz belirsizliğe sebep olacaktır. Diğer taraftan bugüne dek ulaşılan yeni sonuçlarla dinin daha önceki tanımlarında iyileştirmeler gerekmiş ve hâlihazırda da gerekmektedir. 19. yüzyılın son kısmında din âlimleri herhangi bir genel kavram bulamamışken, 1917'de Rudolf Otto *'kutsal'* kavramını olası bir genel kavram olarak ortaya atmıştır. Otto'nun bu kavram yorumu, herkesi tatmin etmese de din duygusunun ayırt edici içeriğine işaret ettiği için yaygınlık kazanmıştır (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15-16). Alman felsefeci Rudolf Otto'nun günümüzde de benimsenen bu tanımına göre, *''Din hem korkutucu hem de cezbedici olan bir gizem ve insanın kutsal saydığı şeylerle olan ilişkisidir.''* Otto, dinin ana ögesini, gücü ve gizemi sebebiyle insanları etkilediğini savunduğu *'kutsal düşüncesinde'* bulmaktadır (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 16; Küçük ve Tümer, 1993: 6; Aydın, 2008: 13; Cox, 2004: 19). Eğer *'kutsal' kelimesi* doğaüstü veya şahsi olarak izah

edilirse din, Allah veya Tanrı ile ilişkiden meydana gelmektedir (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 16). Burada kastedilen kutsalın, doğaüstü veya şahsi bir varlık olduğunu savunma anlamında teolojik bir ifade olarak kabul edilmeyi gerektirmese bile dini insanın dışındaki ruhlar, korkutucu bir gizem ve Tanrı gibi manevi alanlara uygun olarak tanımlaması sebebiyle dinin teolojik tanımları arasında yer alabilmektedir (Cox, 2004: 19; Yurdaydın ve Dağ, 1978: 16).

Wilhelm Schmidt ve Rudolf Otto'nun açıklamalarında olduğu gibi, dinin doğaüstü manevi güçlerle veya Tanrı ile ilişkili olduğunu belirleyen tanımlar, dinin teolojik tanımları olarak adlandırılmaktadır. *''Teolojik bir tanım, bir şeyin din olabilmesinde genel olarak bir Yüce Varlık şeklinde kişiselleştirilen ancak zaman zaman güçlü manevi varlıklarda yayılmış bir varlık olarak da tasavvur edilen ya da gayri şahsi, gizemli, tabiatüstü bir güç olduğu kabul edilen bir güce inancı temel ölçüt haline getirir'' (*Cox, 2004: 18-19).

Immanuel Kant ile Matthew Arnold dindeki ahlaki yöne ağırlık vermektedir (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15). Kant'a göre, *''Din, bütün görevlerimizi ilahi buyruklar olarak kabul etmektir''* (Cox, 2004: 20; Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15). Bu tanım, 18. yüzyıl felsefecisi Immanuel Kant'ın kategorik buyruğunun bir şekli olup, dinin hepimizin itaat etmesi gereken ahlaki bir yasa olduğunu önermektedir. Din, bu ahlaki yasa Tanrı'dan bir emir olarak yorumlandığı zaman var olmaktadır (Cox, 2004: 20).

İngiliz asıllı 19. yüzyıl yazarı Matthew Arnold'a göre, *''Din, duyguyla karışık ahlaktır''* (Cox, 2004: 20; Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15). Bu tanım, insani duygu veya hislerin var olan dine ait ahlaki görüşe eşlik etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Cox, 2004: 20).

Kant ve Arnold'un savunduğu gibi dinin, kendisine inananların nasıl yaşamaları gerektiğini izah etmekten oluştuğunu vurgulayan tanımlar, ahlaki tanımlar olarak adlandırılmaktadır. *''Ahlaki tanımlar, kaynağını sorgulanmamış ya da sorgulanamaz bir otoritede bulan ve genel olarak inananlar tarafından desteklenen doğru bir davranış kodunu, bir şeyin din sayılmasının temel ölçütü yaparlar''* (Cox, 2004: 19-20).

Alman kökenli 19. yüzyıl felsefecisi Ludwig Andreas Feuerbach'a göre, *''Din, insanın en eski ve en dolaylı öz bilgi biçimidir. Bu nedenle din, her yerde felsefeyi önceler. İnsan, doğasını kendi içinde bulmadan önce, ilkin onu kendi dışında görür. İlk anda kendi*

*doğası onun tarafından sanki başka bir varlıkmış gibi düşünülür. Din insanlığın çocukluğa benzeyen durumudur; fakat çocuk kendi doğasını (insanı) kendi dışında görür. Tanrısal varlık, insan varlığından ya da daha çok, saflaştırılmış bireysel insanın sınırlılıklarından kurtarılmış ve nesnelleştirilmiş (yani farklı, özgün bir varlık olarak kavranmış) insan doğasından başka bir şey değildir. Dolayısıyla, sonlu olandan farklı olarak "sonsuz ruh", bireyselliğin ve bedenselliğin (ki bu ikisi birbirinden ayrılamazdır) sınırlarından kurtulmuş zihinden, kendinde ve kendisi tarafından ortaya konulan zihinden başka bir şey değildir. Tanrı insanın tüm uyumsuz unsurlardan arınmış öz bilincinden başka bir şey değildir; insan kendini dinin içinde özgür, mutlu ve korunmuş hisseder. Tanrısal varlık insanın her şeyden, nesnel olan her şeyden arınmış ve yalnızca kendisi ile ilişkilenen, yalnızca kendinden hoşlanan, yalnızca kendine saygı duyan en saf öznelliğidir, en öznel, en derin benliğidir''* (Feuerbach, 1957: 98; Aktaran: Morris, 2004: 39-40).

Daha anlaşılır bir ifade ile açıklamak gerekirse Ludwig Feuerbach'a göre, *''Din, insanın kendi dışında bir varlık olarak kendine özgü varlığıyla ilişkisidir.''* Bu kurama göre din, insanoğlu ile ilgili bir iz düşümdür. Bu kuram dini, güç, bilgi, umut ve sevgi gibi insanoğlu ile ilgili özelliklerin mükemmel duruma getirilerek, dışarıda bulunduğu düşünülen hayali bir varlığa iletildiği her yerde var olan bir şey olarak tanımlamaktadır (Cox, 2004: 21).

Feuerbach'ın da ifadelerinde olduğu gibi, teolojik tanımlarla ilişkili olsalar dahi felsefi tanımlar, çoğunlukla dini, kişilik dışı, soyut bir kavrama uygun olarak tarif ederler. ''*Felsefi bir tanım, inananın kozmik düzen ya da beşerî var oluşla ilişkili olarak yorumladığı bir ideayı ya da kavramı bir şeyin din sayılabilmesinin temel ölçütü haline getirir''* (Cox, 2004: 20-21).

Alman felsefeci Friedrich Schleiermacher'a göre, *''Din, mutlak itaat duygusundan ibarettir''* (Küçük ve Tümer, 1993: 6). Schleiermacher dinin, hissi yönüne önem vermektedir. Onun için dinin temeli, salt bağlılık hissinde bulunmaktadır (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15). 19. Yüzyıl teoloğu Schleiermacher dini, salt bir bağlılık hissi olarak ifade ettiği için psikolojik tanımlara tasnif edilebilmektedir (Hall, vd., 1986: 5; Aktaran: Cox, 2004: 22).

Psikolojik tanımlar dinin, dinsel nesne karşısında insanoğlunun psikolojik durumları ve hisleriyle alakalı olduğunu vurgulamaktadır. ‘‘*Psikolojik bir tanım, insanların içinde bulunan his ya da duyguları bir şeyin din olarak kabul edilebilmesinin temel ölçütü haline getirir. Bu duygular ya da hisler, insanların söz konusu duygu ve hisleri tatmin etmek için daha büyük güçlere başvurmalarına sebep olurlar’’* (Cox, 2004: 22).

Alman asıllı 19. Yüzyıl filozoflarından Karl Marx, din mevzusu üstündeki tesirine karşın, hiçbir zaman dini detaylı bir şekilde incelememiştir. Marx, dinle ilgili fikirlerinin büyük bir kısmını, birtakım 19. yüzyıl felsefecilerinin ve teologlarının çalışmalarından yola çıkarak oluşturmuştur (Giddens, 2012: 583). Karl Marx’ın din ile ilgili düşüncelerinin detaylı bir derlemesi, 1844’te yayımlaman *‘‘Hegel’in Hukuk Felsefesi’nin Eleştirisi’’* isimli çalışmanın giriş paragrafında yer almaktadır. Karl Marx’a göre, *‘‘İnsan dini yapar, din insanı yapmaz. Diğer deyişle, din ya kendini bulmamış ya da halihazırda tekrar kaybetmiş insanın öz bilinci ve öz duyusudur. Fakat insan dünyanın dışında bir yerde mevzilenmiş soyut bir varlık değildir. İnsan, insanın dünyasıdır, devlettir, toplumdur. Bu devlet, bu toplum, tersine çevrilmiş bir dünya bilinci olan dini yaratır, çünkü onların kendileri tersine çevrilmiş bir dünyadır. Din, bu dünyanın genel kuramı, onun ansiklopedik özeti, halkın düzeyine indirgenmiş, mantığı, onun coşkusu, ahlaki yaptırımı, tesellinin ve haklılaştırmanın evrensel temelidir. O, insani özün düşsel gerçekleşmesidir, çünkü insan özü doğru gerçekliğe sahip değildir. Bu nedenle dine karşı mücadele, ruhani aroması din olan öte dünyaya karşı dolaylı bir savaşımdır. Dinsel sıkıntı, aynı zamanda hem gerçek sıkıntının ifadesi hem de gerçek sıkıntıya karşı protestodur. Din, ruhsuz bir durumun ruhu olduğu kadar, ezilmiş yaratığın iniltisi, kalpsiz bir dünyanın kalbidir de. O, halkın afyonudur’’* (Marx ve Engels, 1975: 37-38; Aktaran: Morris, 2004: 59-60). Marx’a göre din, insanı kendisine yabancılaştırmaktadır. Aynı zamanda din insanlar için, ‘‘...G*ünlük gerçekliğin acımasızlığından kaçıp sığınılan bir liman’’* olmaktadır (Giddens, 2012: 583).

Karl Marx’ın din hakkındaki bütün düşüncelerine bakıldığında, Ludwig Andreas Feuerbach’ın yazılarının tesiri altında kaldığı anlaşılmaktadır (Mardin, 2015: 44). Marx’ın kullandığı *‘‘Din, halkın afyonudur’’* tanımlaması, dinin ekonomik veya sosyal güce sahip olanlar tarafından, çok sayıda insanın bastırılmasıyla ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu güçler dini, bastırılanları, ilerideki adaletli bir sistem beklentisi ile

yeryüzündeki kaderinden hoşnut olmasını sağlamak için bir araç olarak kullanmaktadırlar. Dolayısıyla dinin, bastıran aynı zamanda da bastırılan için sosyolojik bir işlevi de bulunmaktadır (Cox, 2004: 23).

Marx'ın önerilerindeki gibi, *''Dini, kültürel normları şekillendiren bir grup bilinci ya da genel olarak toplumun üretimi olarak vurgulayan tanımlar, sosyolojik tanımlar diye adlandırılabilir. Sosyolojik bir tanım, bir insan toplumunun varlığını dinin temel kriteri haline getirir. Bu insan topluluğu, toplumun kendisinden daha büyük kuvvetler ya da güçlere olan inançlarıyla özdeşleştirilir; toplum bu inançlar tarafından bir arada tutulur ve varlığı devam ettirilir''* (Cox, 2004: 23-24).

Fransız sosyolog Emile Durkheim, Marx'ın aksine, entelektüel kariyerinin önemli bir kısmını bilhassa geleneksel toplumların din olgusuna konsantre olarak geçirmiştir. Durkheim, dinin temelini, güç ilişkilerine veya sosyal eşitsizliklere bağlamamaktadır. Fakat dini, toplumdaki teorilerin niteliğiyle birlikte değerlendirmektedir (Giddens, 2012: 584). Durkheim'e göre, *''Din, bir cemaatin meydana gelmesini sağlayan kutsal şeylerle ilişkili pratiklerin ve inançların bir dayanışma sistemidir''* (Aydın, 2008: 13; Küçük ve Tümer, 1993: 6). Durkheim, 1912 yılında kaleme aldığı *''Din Hayatının İptidai Şekilleri"* isimli yapıtında, dinin kökenini sosyolojik bir temele bağlamaktadır. Bu teoriye göre, dinin ana ögesi, *''kutsal''*dır. Kutsal ise toplumsal yaptırıma dayanmaktadır. Kutsal, topluluğun kutsal kabul ettikleridir. ''*Böylece o, toplumun kutsal kabul ettiği şey olarak aslında kendine tapındığını ifade etmektedir. Yine inananların güvendiği bir manevi güç vardır, o da toplumdur''* (Küçük ve Tümer, 1993: 29).

Durkheim, dinin en basit hali ya da temelinin totemizm olduğunu belirtmektedir. Totem, bir topluluğun bir bitki ve hayvana sembolik bir değer yüklemesidir. Kutsal bir obje olan toteme büyük bir hürmet edilmektedir. Bu hürmet değişik ayinler yapılarak gösterilmektedir. Durkheim dini, *'kutsal'* olanla '*din dışı'*nı ayırarak tanımlamaktadır. Durkheim dinin, yalnızca inanç mevzusu olmadığını özellikle vurgulamaktadır. Bütün dinler, inançlı kimselerin sistemli olarak toplandığı tören ya da ayinlerle ilgili etkinlikler içermektedir. İnsanları bir araya getiren bu törenler toplumsal dayanışmayı arttırarak güçlendirmektedir (Giddens, 2012: 584-585).

Dinin, fayda yönünü vurgulayan Albert Reville için, *''Din, her şeyden önce insanın kendi kaderi ile âlemde karşılaştığı zıt etkiler arasında ahenkli bir terkip bulunduğunu*

*idrak etme ihtiyacına dayanır.''* Dinin, ibadet yönünü vurgulayan Allan Menzies'e göre, *''Din, ihtiyaç duygusuyla üstün kuvvetlere ibadettir''* (Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15). Dinin sosyal yönünü vurgulayan Edward Scribner Ames'e göre ise, *''Din, en yüksek sosyal değerlerin bilincidir''* (Küçük ve Tümer, 1993: Yurdaydın ve Dağ, 1978: 15).

Din kavramı, değişik coğrafya ve dönemlerde yaşanılan dinsel deneyimler ve değişik kültürel bağlamlar içinde beliren dinsel olguların araştırma konusu yapılabilmesi için, gereğince açık ve anlaşılabilir olmaması sebebiyle Romanyalı Din Tarihçisi ve filozof Mircea Eliade, bu tarz olguların ve deneyimlerin sahip olduğu asıl yapıcı öge olan *'kutsal'* kavramına dikkat çekmektedir. Eliade, kutsalın tecrübesinin öznesi niteliğindeki insanı tanımlamak için birden fazla terimin yanı sıra, Latince *'homo religiosus (dindar insan)'* ifadesini kullanmaktadır (Adıbelli, 2011: 70-71).

Mircea Eliade de dinin, insan bilincinde var olduğunu belirtmektedir. Eliade için kutsal, insan bilincinin tarihi içinde bir dönem olmayıp insan bilincinin yapısındaki bir ögedir. Çünkü Eliade, insanın ruhsal açıdan yalnızca manevi şeyler ile tatmin olabileceğini düşünmektedir. İnsanın bütün manevi ve maddi yapısını kuşatan din olgusunun, insan yapısının bir lüzumu olduğunu savunmaktadır. Buna göre, dinin kökü insanın yaradılışındadır. Dolayısıyla, tarihin hiçbir devrinde dinden uzak kalan bir topluluğa rastlanmamıştır. İnsan ile birlikte ortaya çıkan din, insan ile birlikte var olmaya devam edecektir (Aydın, 2008: 39).

Batıdaki bu farklı din tanımlarında, dindeki kutsal kavramı ve insanın bu kutsal ile olan bağı üstünde daha fazla durulduğu anlaşılmaktadır. Bu tanımlarda, yalnızca insan ile insanın inandığı kutsal arasında bulunan bağ ön planda tutulmuştur. Bunun bir belirtisi olan ruhun huzur bulmasına ilgi çekilmiştir. Durkheim gibi kimi sosyologların tanımında da çoğunlukla dinin oluşturduğu topluluk üstünde durulmuştur. Bu sebeple, batıdaki din tanımlarında en çok üstünde durulan ögeler, ibadet, inanç, ahlak, kutsal ve tanrı kavramı, topluluk gibi özellikler olmuştur. Böylece Batı'da din tanımı, çoğunlukla sosyolojik ve psikolojik nitelikler dikkate alınarak yapılmıştır. Fakat Mircea Eliade, insan ile din ilişkisinde ''*Kutsalın Tecrübesinin''*, kusursuz insanın bir özelliği ve böylelikle dinin, insan için kaçınılmaz bir olay olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla da dini, *''Kutsalın Tecrübesine İman''* olarak tanımlamaktadır (Aydın, 2008: 14).

## 1.2. KUTSAL

Din olgusu, 19. ve 20. yüzyıllarda kapsamlı bir şekilde araştırılmıştır. Bu araştırmalar sırasında ise, din kavramının tanımlanması üzerinde durulmuştur. Din ile ilgili belirtilen bu tanımların büyük bir bölümü *'kutsal'* kavramı üzerinde şekillenmiştir. Dolayısıyla din ve kutsal, birbirine yakın anlamları bulunan kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin kaynağı üzerine gerçekleştirilen araştırmalarda, dinin kaynağı olarak kutsal kavramı gösterilmiş veya kutsal kavramı dinler açıklanırken merkez konum haline getirilmiştir (Yıldırım, 2007: 59).

Kutsal, insanların manevi açıdan değer verip koruduğu; dinî görüş ve inançlardan oluşmaktadır (https://tr.wikipedia.org/ Erişim: 22.02.2022). Türk Dil Kurumu sözlüğünde, kutsal teriminin dört farklı tanımı bulunmaktadır. Bunlar; 1. Güçlü bir dinsel saygı uyandıran ya da uyandırması gereken, kutsi, mukaddes. 2. Tapınılacak ya da yolunda can verilecek derecede sevilen. 3. Bozulmaması, dokunulmaması, karşı çıkılmaması gereken, özenle korunan. 4. Tanrı'ya adanmış ve Tanrı'yla ilgili olan (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 22.02.2022).

Kutsalı anlatmak amacıyla pek çok dilde kutsala yakın manalar taşıyan ya da kutsal anlamına gelen birtakım kelimeler kullanılmıştır. Latince'deki *'sanctum'* ve *'sacrum'* kelimeleri kutsalı ifade etmektedir. Hint-Avrupa kökenli olan bu iki kelime 'sak'tan türemiştir (Güç, 1998: 337; Yıldırım, 2007: 60). Buna ek olarak, bu kelimelerin Latince *'sacer'*den geldiği ve kutsal olmayanın karşıtı anlamında kullanıldığı da belirtilmiştir (Aydın, 2005: 436; Yıldırım, 2007: 60-61). *'Sanctum'* ile, bir gerçeklik olarak ilahi güç ve kutsallık ifade edilmekle beraber bireylerin davranışlarıyla da ilgili bir kavram olduğu önerilmiştir (Güç, 1998: 337; Yıldırım, 2007:61). Örneğin, eren, veli ve aziz anlamlarındaki 'saint' kelimesi *'sanctum'*dan gelmektedir (Güç, 1998: 337). *'Sacrum'* ise, insanın saygısını gösterdiği, Tanrı'ya ait olan kutsal bir yeri ifade etmektedir (Goring, 1995: 449; Aktaran: Yıldırım, 2007: 61; Güç, 1998: 337-338).

Latince'ye yakın olan dillerde de kelimeler arasında bulunan bu fark muhafaza edilmiştir. Söz gelişi, Latince *'sanctum'*un İspanyolca ve İtalyanca karşılığı *'santo'*, Fransızca karşılığı ise *'saint'*tir. Latince *'sacrum'*un ise, İtalyanca karşılığı 'sacro', İspanyolca karşılığı *'sagrado'* ve Fransızca karşılığı da *'sacre'*dir. Almanca'da ise, kutsalın karşılığı olabilecek anlamda kullanılan iki kelime bulunmamaktadır. Almanca'da

başlangıçta *''kült ile ilgili''* anlamındaki *'sakral'* kelimesi kullanılmış, 20. yüzyılın başlarında ise, İngilizce'deki *'holy'*ye denk gelen '*heilig'* kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Kutsala dair önemli çalışmaları bulunan Rudolf Otto'da, İngilizce'ye *''The Idea of the Holy''* başlığıyla çevrilen '*'Das Heilige''*, adındaki yapıtında bu kelimeyi tercih etmiştir (Güç, 1998: 337-338). Kutsal kelimesi, tek başına dini antropolojiye ait birçok olguyu açıklayan kelime durumuna gelmeden evvel, genellikle hem İngilizce'de hem de Fransızca'da basit bir sıfat olarak kalmıştır (Borgeaud, 1999: 39).

Batı dillerinden İngilizce'de kutsalın karşılığı olarak, *'sacred'* ve *'holy'* kelimeleri kullanılmıştır. Latince *'sacer'*den gelen *'sacred'*, basit, sıradan ve kutsal olmayandan farkı olanı tarif ederken, Almanca *'heilig'*den geldiği ileri sürülen *'holy'* kelimesi ile benzer anlamları taşımaktadır. Bunlar, profan (dindışı) veya sekülerin tersine, doğaüstü bir varlığın ve tanrının alanına ait olanlar için kullanılan eş anlamlı kelimelerdir (Güç, 1998: 338; Yıldırım, 2007: 61). Her iki kelimede özünde doğaüstü varlığın günlük hayata nüfuz ettiği kişileri, yerleri ya da nesneleri nitelendiren sıfatlar olsalar bile, kullanıldıkları şahıs ya da varlıklar açısından, aralarındaki farkı şu şekilde belirtmek olasıdır. ''*Holy; 1- Kutsal olan Tanrı veya ilahın sıfatlarını, 2- Kutsallığını Tanrı ile ilişkisinden alan şeylerin vasıflarını, 3- Tanrı'nın isteğine uygun olarak kabul edilen şeylere uyan kişi ve faaliyetlerin vasıflarını belirtmek üzere kullanılmıştır. Mesela kutsal insan ve faaliyetlerini ya da kutsal bir hayat sürmeyi ifade etmek üzere 'holy' kelimesi kullanılır''* (Güç, 1998: 338). *'Holy'*, normal hayattan farklı olarak tahmin edilemeyen, doğaüstü bir gücü ifade etmektedir. Bununla birlikte, *'holy'* kavramının ilkel kabile dinlerindeki *'mana'* ve *'tabu'* ile olan anlam yakınlığına da değinilmektedir (Pye, 1994: 111-231; Aktaran: Yıldırım, 2007: 61). Bu kavramlar için bir diğer yaklaşım da günümüzde ilahi varlıktan daha çok, kutsal olanın temas ettiği nesneler için kullanıldığıdır (Alıcı, 2007: 386; Aktaran: Yıldırım, 2007: 61). Arapça'da ise kutsal, *'kuds'* kökünün türevleri olan aziz, mukaddes ve mübarek gibi anlamlara gelmektedir. Buradaki kutsal, nitelediği nesneye genellikle dinsel bir ehemmiyet yüklemektedir. Bir şeyin dinsel bir gerekçe ile yüceltilmesi ve değerli kabul edilerek korunması anlamına gelmektedir (Yıldırım, 2007: 61).

Fransızca yolu ile Latinceden İngilizce'ye geçtiği belirtilen *'sacred'* ise; özel olarak saygı gösterilen nesnelere işaret etmektedir. Ancak Tanrı'nın kendisini ya da bireysel olarak kişileri belirtmemektedir. Demek *'sacred'* kelimesi Tanrı veya kutsal sayılan

herhangi bir kişi için kullanılamamaktadır. Başka bir deyişle, Tanrı tarafından *'kutsal'* kabul edilen *holy;* insanlar tarafından kutsal kabul edilenler ise, 'sacred' ile ifade edilmektedir (Oxtoby, 1987: 434-435; Aktaran: Güç, 1998: 338). Bu ifadeler doğrultusunda, bizzat Tanrı tarafından kutsal olarak kabul edilen nesneler, mekanlar ya da yerler ile insanlar tarafından kutsallık atfedilenler olmak üzere iki farklı *'kutsal'* ve *'kutsallık'* anlayışı ortaya çıkmaktadır (Güç, 1998: 338).

Yukarıda, kutsal teriminin Latince'deki *'sacer'* kelimesinden türetildiğini belirtmiştik. *'Sacer'* kelimesi ise, *'sancire'* teriminden gelmektedir. *'Sancire'* terimide, gerçek olmak ve var olmak anlamlarındaki *sak-* kökünden türemiştir. Böylelikle 'sacer' terimi, *sak-* hale getirmek; bir şeyin gerçek hale gelmesini sağlamak, geçerlilik ve gerçeklik kazandırmak anlamlarına gelmektedir (Ries, 1985: 1483; Aktaran: Adıbelli, 2011: 87). Bu durum kutsal kavramının insan tecrübesinde varlık bilimi ile ilgili bir boyuta sahip olduğunu da göstermektedir (Adıbelli, 2011: 88; Yıldırım, 2007: 63).

Din bilimlerinin konularından biri olan *'kutsal'* kavramı üzerinde, pek çok bilgin görüş beyan etmiştir. Bu bilginler arasında Emile Durkheim, Sigmund Freud, Nathan Söderblom, Rudolf Otto, Gerard van der Leeuw ve Mircea Eliade gibi önemli isimler bulunmaktadır (Yıldırım, 2007: 69). Bu isimlerden, *''Dinin olduğu yerde Kutsal, Kutsal'ın olduğu yerde din vardır''* şeklinde bir ifadede bulunan (Durkheim, 2005; Tuğrul, 2010: 71) ve kutsalın dini oluşturan öz olduğunu savunan Durkheim, kutsal ile din arasında bulunan derin ilişkiyi vurgulayarak dini, kutsal şeylerle ilgili amel ve inançlardan oluşan ve bu amellerin ona inanarak bağlananların manevi bir birlik oluşturan bir toplulukla birleştiği dayanışmalı bir düzen şeklinde tanımlamaktadır. Durkheim'e göre kutsal, toplum tarafından müşterek hedefin bireyler ile yaşatılması için oluşturulmuş kolektif şuurun bir eseridir (Durkheim, 2005: 67; Yıldırım, 2007: 65). Bu durumda kutsallık, ateist, bilime dayanan ve laik fikirleri dahi kapsamaktadır. Tanrıların olmadığı bir yerde din olabiliyorsa, dinin olmadığı yerde de 'kutsallık' olabilmektedir (Tuğrul, 2010: 71).

Durkheim'e göre, basit veya karışık olsalar bile bilinen tüm dinler, ortak bir özellik göstermektedir. Bu dinler, insanların birbirine ters iki tür halinde tasarladıkları gerçek veya hayal ürünü olan şeylerin bir tasnifini ilk esası olarak kabul etmektedir. Bu iki tür, yaygın bir biçimde iki değişik terim ile isimlendirilmektedirler. *'Kutsal' (Sacred) ve*

*‘Dindışı’ (Profan)* terimleri birbirine ters bu iki türü hayli iyi bir biçimde ifade etmektedirler. Bu durumda dünya, biri kutsal olan her şeyi diğeri ise, dindışı olan her şeyi içeren iki alana bölünmektedir. Durkheim için bu, dini düşüncenin ayırt edici özelliğidir. ‘‘*Bu hem inançları, mitleri, dogmaları ve efsaneleri, kutsal şeylerin doğasını, onlara atfedilen faziletleri ve güçleri, tarihlerini ve dindışı şeylerle olduğu kadar kendi içlerinde birbirleriyle olan ilişkilerini ifade eden zihni tasavvurlar hem de bu tasavvurlardan oluşan bir sistemdir.’’* Durkheim’e göre, kutsal olan şeyler sadece tanrılar veya ruhlar diye adlandırılan kişisel varlıklardan ibaret değildir. Bir ağaç veya ağaç parçası, bir kaya, bir su kaynağı, küçük bir taş, bir ev ürünü gibi herhangi bir şey kutsal olabilmektedir (Durkheim, 2005: 56).

Kutsal (sacred) ve dindışı (profan) terimi arasındaki farkın mutlak doğasını iyi bir şekilde anlayabilmek, Emile Durkheim ve daha sonra gelen bütün din sosyologlarının nazarında, kendi alt disiplinlerinin esasını oluşturmuştur. Durkheim'ın 1912’de yayımlanan ‘‘*The Elementary Forms of the Religious Life’’* isimli eserinde bu fark ile ilgili klasik anlatımı şöyledir: *‘‘Kutsal şeyler, (dini) yasaklarla korunan ve tecrit edilen şeylerdir; dindışı şeyler ise, bu yasakların hedef aldığı ve kutsal olandan ayrı tutulması gereken şeylerdir.’’* Buna göre, kutsal görüngüler olağanüstü kabul edilerek, diğerlerinden ayrı bir yerde sınıflandırılmaktadır (Marshall, 1999: 439).

Durkheim'ın önerdiği önemli fikirlerden biri de Tanrı kavramının dinin temeli olmadığıdır. Durkheim’e göre, Tanrı düşüncesi ilkeller için ikinci derecede bir öneme sahiptir. İlkel din veya totemizm içerisinde kutsal ve kutsal olmayanın ayrımı değer kazanan tek şeydir. Kutsal, topluluğu birbirine bağlayan yegâne olgudur. Bireyin ortak tutum olan kutsalı ön plana çıkarmasının dışında bir alternatifi bulunmamaktadır. Zira kutsala bağlı kalmak, topluluğun bireyi sorumlu tuttuğu bir mecburiyettir (Durkheim, 1965: 52; Aktaran: Demirci, 1997: 59). Durkheim için din, aslında doğada bulunan güçlü ve gizemli olana bir yanıt değil, daha çok kutsal ve dindışı ayrımı ile topluluğu organize etmektedir. Dinin temelini oluşturan kutsal ve dindışının karşıtlığıdır. Buna ek olarak, kutsal ile dindışının ayrımı ahlakla ilgili bir ayrım değildir. Kutsal iyi veya kötü olmakta fakat hiçbir zaman dindışı olmamaktadır (Pals, 1996: 96-100; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173).

Kutsal ve dindışı arasındaki ayrım, iyi ve kötü arasında olan ayrıma benzemez, çünkü iyi ve kötü ikilisi aynı sınıfa aitken, kutsal ve dindışı ikilisi iki farklı sınıf olarak kavranmaktadır. Bundan dolayı kutsal ve dindışı arasında hiçbir ortak nokta bulunmamaktadır (Nisbet, 1974: 174; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173). Durkheim, dindışını, hiçbir zaman kutsalı tarif ettiği gibi tarif etmemektedir. Kutsal, kendi özünü kaybetmeden dindışı ile karışamamaktadır. Bu şekilde bir karışım veya münasebet kutsalın temel özelliklerini yıkarak, dindışı olmasına neden olmaktadır (Pickering, 2009: 134-140; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173). Durkheim'ın, klasik sosyolojinin esas sorunu olan bireyin toplum ile ilişkisini, kutsal ve dindışı ilişkisi sorununa dönüştürdüğü iddia edilmektedir (Pickering, 2009:122; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173). Ancak Douglas, Durkheim'da kutsal ve dindışı ikilisinin birey ve toplum ikilisiyle paralel olmadığını belirtmektedir. Bireyi dindışı, toplumu ise kutsal olarak kabullenmek doğru değildir. Kurallara uymamaktan kaynaklanan tehlikeler yüzünden, kutsal bulaşıcıymış gibi ele alınmaktadır. Kutsal bulaşma kavramını kabul etmemek, Durkheim'ın karşılaştırmalı din araştırmasına yaptığı katkıların tümünü kabul etmemektir. Durkheim'ın kutsal kuramı, kâinat hakkındaki bilginin nasıl sosyal bir şekilde oluşturulduğu ile ilgili olan bir kuramdır. Malum olan kâinat insani anlaşmaların eseridir (Douglas, 2003: 14; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173). Kutsal, aslında nesnenin kendisinde değil, onun kutsal olduğunu kabul eden insanın şuurunda yaşamaktadır (Durkheim, 2005: 431; Kuşçu, 2011: 173). Durkheim'a göre, hiçbir şey esasında kutsal değildir. Kutsal, bir topluluğun bir objeye kutsallık özelliğini atfetmesidir (Anttonen, 1996: 37; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173). Kutsal kavramı, farklı toplumlar arasında bile değişmektedir. Birbirine yakın olan iki toplum dahi, kutsalın içeriğiyle ilgili aynı düşünceye sahip olmamaktadır. Kutsalın içeriği zamanla değişebilmekte hem de kaybolabilmektedir. Kutsalı kolektif ideal veya temsillerle ilişki içinde tasavvur eden Durkheim için kutsal, her toplumda bulunmaktadır (Pickering, 2009: 130-132; Aktaran: Kuşçu, 2011: 173).

Durkheim'a göre, kutsal hem özerktir hem de dindışı ile diyalektik ilişki içerisindedir. Durkheim için kutsal bir sıfattır ve kutsal objelerin tabiatı, onları kutsal sayan topluluk için kutsal olmalarına bağlıdır. Durkheim, bir Tanrı kavramından önce kutsal şeylerin kapsamlı bir kategorisinden bahsetmektedir. Bir din, kutsal şeylere, daha doğrusu, ayrı tutulan ve yasaklanan şeylere bağlı inançlara ve uygulamalara dair bir sistemdir (Paden, 1994: 202; Aktaran: Kuşçu, 2011: 174). Bir ibadet, her şeyden önce

kutsal ve profan arasındaki düzenli ilişkilerden oluşur (Durkheim, 2005: 361; Aktaran: Kuşçu, 2011: 174).

Durkheim, kutsalın dindışından nasıl ayrılabileceğini ve bu ayrımın toplumsal deneyimimizin tüm seviyelerinde simgesel olarak nasıl ifade edildiğini göstermektedir. Dinin esası, insan ve doğa ötesi değil, ilişki içindeki insanlar hakkındadır. Din esasında sosyal bir tutumdur (Idinopulos, 2002: 3-4; Aktaran: Kuşçu, 2011: 174). Dini düşünceler, kutsal ve dindışı, saflık ve kötülük arasında bulunan modeller evrenini harekete geçirmektedir. Bu evren, bir çeşit *"bağımsızlık"* veya *"kendi kurallarını izleme"* niteliği kazanmaktadır. Toplum kendisini bu sistemler aracılığı ile kavramaktadır. Kutsallık, topluma ait bir özelliktir (Kuşçu, 2011: 174-175).

Sonuç olarak, Durkheim bakımından görüngü biliminde olduğu gibi kutsal, aşkın, dinsel ve gizemli deneyimin bilinemez nesnesi ile aynı değildir. Kutsal tanrısallık ile ilgili olmadığı gibi, kendini gösteren bir şey de değildir. Durkheim, kutsalı bir sıfat olarak kullanıldığı zaman yalnızca vahi ile ilişkili bir şeyi değil, başkaca bir davranış sistemini de kastetmektedir. Kutsallık daha çok bir davranış şeklidir, belirli davranış uygulamalarıyla ilişki içerisinde olan bir nesnenin özelliğidir. O halde Durkheim, kutsalı dinsel bir nesne olarak değil, ritüel bir davranış kategorisi olarak ele almaktadır (Kuşçu, 2011: 177-178).

Kutsalı kavrama ve yorumlamada psikolojik tabirler de dikkat çekmektedir. Bu psikolojik tabirler için, Sigmund Freud'un kutsal ile ilgili tanımlamaları örnek olarak gösterilebilmektedir. Freud, kutsalı libidonun bir eseri olarak ifade etmektedir. Freud'a göre kutsal, mahremler arasındaki cinsel münasebet sembolleri ile dolu olduğu için kirli ve tehlikelidir. Ancak kutsal kudret sahibi olanın hayali bir temsilini de oluşturmaktadır. Tüm eski antropolojilere göre kutsal, ilkel düşüncenin ilkel bir ürünüdür. Din, bilinmeyen kutsala girişi ve kutsalın kullanımını düzgün hale getirmektedir. Kutsalın deneyimi, her çeşit öznel endişeden ve tüm doğa ötesi kuramlaştırmalardan önce, kendini insanın duygusal algısına zorla kabul ettirmeye çalışmaktadır. Kutsal, varlığın nesnel bir boyutu olarak görünmektedir. Buradaki içsel isteğin tahriki ve bir anlam arayışını gerekli hale getiren kutsalın varlığındaki belirsizliktir (Vergote, 2002: 220-223; Yıldırım, 2007: 65).

Kutsalı tarif etmenin güçlüğünün farkında olan teolog ve dinler tarihçileri onu değişik şekillerde izah etmeye çalışmışlardır. Bu durum da kutsal ile ilgili farklı bakış

biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, Dinler Tarihi'nin önderlerinden Nathan Söderblom'a göre kutsal, ilk dinsel kelimedir. Onun için kutsallık, bir dindeki tanrı kavramından da önemli olup en büyük kelimedir. Çünkü ona göre bir dinin, tanrı hususunda kesin bir kavramı ve anlayışı bulunmayabilir. Lakin kutsal ile dindışı arasında bulunan net ayrımı yapamayan din bulunmamaktadır (Sharpe, 1986: 160; Aktaran: Yıldırım, 2007: 64). Bu değerlendirme açısından kutsallık, bir dinsel duyguda en esas ilahi boyutu oluşturmaktadır. Onun için din kurallarına bağlı kişi, herhangi bir şeyi ciddi olarak kutsal sınıfında anlayan kişidir (Sharpe, 1986: 160; Aktaran: Yıldırım, 2007: 64; Alıcı, 2007: 316-317). Söderblom'a göre kutsalın karşısında insan, sefil ve güçsüzdür. Zaten insanın kutsal ile olan karşılaşma anında, kendi kutsal olmayan doğasını daha içten hissetmesi, korku ve endişeye kapılması bundan kaynaklanmaktadır. Çünkü kutsal olan varlık insanoğluna karşı konulamaz ve vazgeçilemez çekimini ve bambaşkalığını açıkça sezdirmektedir. Başka bir ifadeyle kutsalın bu vasfını, insanı bir mıknatıs gibi kendisine çekmektedir. Zira kutsal, huşu uyandıran bütün gizemi ile yaşama gerçek anlamını veren yegâne varlıktır (Alıcı, 2007: 321, Yıldırım, 2007: 64-65). Buradan da anlaşılacağı üzere, kutsal daima büyüleyen ve korkutan, çekici ve itici, faydalı ve tehlikeli olarak deneyim edilmektedir (Menard, 2001: 36; Aktaran: Yıldırım, 2007: 65).

Tarihsel süreçte insanoğlu rastlaştığı veya çevresinde tanık olduğu bazı nesne ve hadiselere başkalık anlamında kutsallık yüklemiş, onları yaşadığı dinsel inançların bir belirtisi olarak görmüştür. Bu durumda kutsal, çağdaş anlamda kendisini din fenomenolojileriyle de ifade etmiştir. Çünkü din, içerik ve yapı bakımından hem çok zengin hem de oldukça karmaşık bir olaydır. Dinin bu karmaşıklığı, onun hem içten hem de tarihsel süreçte değişik inanç sistemleri biçiminde ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır (Smart, 1969: 11; Aktaran: Yıldırım, 2007: 62). Buna en etkili örneklerden biri din bilimcileri içinde kutsal terimi ile özdeş hale gelen ve bu mevzuda yorumlarda bulunan Rudolf Otto'nun kutsal tariflerinden gelmektedir. Otto'ya göre insanoğlunun bütün dini tecrübelerinde ortak öge kutsal kavramıdır. Onun kutsal ile ilgili bu yaklaşımı insanoğlunun dini tecrübesinin mühim halkalarından biri olarak yorumlanmaktadır (Bkz. Smart, 1996: 29; Pye, 1972: 105-106; Aktaran: Yıldırım, 2007: 62).

Rudolf Otto'nun en mühim ve dinler tarihine katkı sağlayan yapıtı *''Das Heilige''*dir. Otto bu eserinde, dini deneyimdeki akli olmayan (non-rasyonel) unsurları

araştırmaktadır. Otto'ya göre, dinin özünü oluşturan akılla ilgili olmayan yegâne kavram kutsaldır (Demirci, 1997: 79). Otto için zihinsel bir durum olan kutsalın tecrübesi, eşi ve benzeri olmayan *(sui generis)*, büsbütün farklı, ayrı, bambaşka *(ganz andre)* olup indirgenemez bir durumdadır (Otto, 1928: 25-26; Allen, 1996: 447; Aktaran: Yıldırım, 2007: 63; Demirci, 1997: 79).

Rudolf Otto, kutsal kavramını ifade etmeden önce *''numinous''* terimi üzerinde durarak kutsala giden yolu açmıştır (Sharpe, 1986: 164; Aktaran: Yıldırım, 2007: 62). Latince *'numen'* yani tabiatüstü varlıktan alıntıladığı, dinsel yaşamın temelini oluşturan *''numinosu tecrübe etmek'',* iki maddeden oluşmaktadır. Bunlar; Şuurun güçlü bir şekilde, kendisinden üstün bir varlığın farkında olması *''Mysterium Tremendum''* ile bu farkındalıktan sonra insanın kurtuluşa ya da yüceliğe eriştiğini hissetmesi *''Mysterium Fascinans''*dur. Otto'ya göre, bütün dinlerin özü *'numinous'* ve onun deneyimlenmesiyle (tremendum ve fascinosum) oluşmaktadır (Demirci, 1997: 79).

Rudolf Otto, kutsalı tabiatüstü güçlerin varlığına ilişkin bir his olarak ve irrasyonel alanda kabul ederek ifade etmektedir. Rasyonel düşünce içerisinde açıklanamayacağını belirten Otto, kutsal için iki anahtar terim kullanmaktadır. Bunlar; *''Büyüleyici Sır''* ve *''Korkutucu Sır''* anlamlarındaki *''Mysterium Fascinans''* ve *''Mysterium Tremendum''* terimleridir. Buna göre Otto, kutsalı *''Büyüleyici''* ve *''Korkutucu''* kutupsallığının meydana getirdiği bir *''gizem''* şeklinde tanımlamaktadır (Otto, 1928: 12-15; Aktaran: Yıldırım, 2007: 62-63; Otto, 2001: 25; Aktaran: Tuğrul, 2010: 65; Vergote, 2002: 210). Otto, *'gizem'* derken insan bilincinin açıklayamayacağı olağan olmayanı kastetmektedir. Bu olağan olmayanın, yalnızca dini duygular ile yani kutsal olan ile deneyimleneceğini belirtmektedir (Otto, 1928: 12-14; Aktaran: Yıldırım, 2007: 63). Bu durumda Otto, gizemli bir duygu olan kutsalın dinin esası olduğunu, fakat dinin, kültür ve insan etkileşimi içinde kutsala değişik mana ve yapılar yüklediğini ileri sürmektedir. Otto, kutsalı *'korkutucu'* şeklinde tanımlarken onun insan deneyimi karşısındaki derin ve şok edici yanını ve gizemli oluşunun arkasında bıraktığı salt gücü, *'büyüleyici'* nitelendirmesiyle de dayanılmaz bir çekiciliği, gizemli olanın karşısında coşkunluk halini ve kendinden geçmeyi ifade etmektedir (Otto, 1928: 30; Aktaran: Yıldırım, 2007: 63). Burada, kutsalın hem saygıyla karışık bir korku hem de insanda tanımlanamaz bir hayranlık hissi oluşturduğunu ısrarla vurgulamaktadır (Otto, 1928: 29-31; Aktaran: Yıldırım, 2007: 63). Kutsal daima bir fazlayı içerdiği için, insanoğlu her zaman ona

ulaşmanın yollarını aramaktadır. Kutsalın cezbeden kudretine direnmek mümkün olmadığı gibi, kutsala yaklaştıkça kendi varlığı da bu büyük güç karşısında yok olmaktadır. Dini hayat ise, bu çekimin içinde başlamaktadır (Otto, 2001: 112: Aktaran: Tuğrul, 2010: 65).

Fenomenolojik gelenekler içinde Rudolf Otto'nun kutsala bakış biçimi bir istisna değildir. Aksine, ardıllarının çoğu da kutsalı Otto'nun kullandığı, indirgenemez bir aşkınlık anlamında ve mana modeli şeklinde tanımlamaya itina göstermişlerdir. Burada tüm fenomenologların kutsal kavramı ile ilgili söylemlerine değinmemiz de imkansızdır. Fakat Gerardus van der Leeuw modeliyle yetinmeyi tercih edeceğiz (Kuşçu, 2011: 168).

Gerardus van der Leeuw'ya göre, dini anlamak için anahtar kavram, dinsel güç kavramıdır. Fakat Leeuw'da gücü, *"mana modeli"* çerçevesinde tanımlamaktadır. Dinsel güç bazı durumlarda mana modelinde olduğu gibi, biçimsiz ve gayri şahsi bir şey olarak anlaşılmalıdır. Ona göre mana, bazen dini güç anlamına gelmektedir. Mana, her şeyde bulunabilen, fiziki olmayan tabiatüstü güç ya da etkidir. Fakat tabiatüstü olan daima güç ile eş anlamlı değildir. Gücün kendini gösterdiği pratik bir bağlam bulunmaktadır. Eğer bu pratik bağlamda olağanüstü, tarifi olmayan bir güç kendini gösterirse, insanlar o olaya mana anlamı yüklemektedirler. Olağanüstü olaylarla aynı anlama gelen kutsal, manayı içeren her şeyde açığa çıkmaktadır (Leeuw, 1963: 27-46; Aktaran: Kuşçu, 2011: 168). Bu mana boyutunda anlaşılan güç, özellikle büyü pratiklerinde kendini göstermektedir. Lakin her zaman için dini güç biçimsiz değildir, bazen de biçimin kendisini göstermesiyle anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kutsal, bir biçime sahip olduğu bazı durumlarda, mekânsal ve zamansal olarak konumlandırılmaktadır (Kuşçu, 2011: 168).

Dinsel fenomen hakkında bugüne dek yapılan açıklamaların ortak bir noktası bulunmaktadır. Her açıklama kendine göre, kutsalı ve din-i hayatı kutsal olmayan ve dindışı hayat karşıtlığı ile açıklamaya çalışmaktadır. Fakat *''kutsalın''* kavramsal sınırlarını oluşturmaya çalışınca bazı zorluklarla karşılaşılmaktadır. Bunlar kavramsal ve uygulamaya yönelik zorluklardır. Çünkü dini fenomenin açıklamasını yapmadan önce dinsel olguları nerede aramak gerektiğini bilmek ve özellikle bu olgular arasından ''s*af durumda",* yani kökenlerine en yakın, ''*sade'' ve ''sıradan''* vasıfta olanlarını ayırmak gerekmektedir. Ama bu çeşit olgular, ne tarihlerini en ince detayına kadar bildiğimiz topluluklarda ne de uygarlaşmamış ''*ilkeller''* arasında karşımıza çıkmamaktadır. Birçok

yerde karşımıza çıkan olgular ise, çok uzun bir tarihsel evrim sürecinden geçen kompleks dini fenomenlerdir (Eliade, 2000: 27; Eliade, 2005: 23).

Kutsalı Rudolf Otto'dan sonra en çok değerlendiren ve yapıtlarında detaylı bir şekilde yer veren isimlerden biri de hiç kuşkusuz Mircea Eliade'dir (Yıldırım, 2007: 65). Eliade, kutsalı evrensel boyutu olan önemli tarihsel bir olgu olarak düşünmektedir (Bennett, 1996: 118; Aktaran: Yıldırım, 2007: 65; Eliade, 2004: 9). Eliade'ye göre kutsal ile ilgili yapılabilecek ilk tanımlama, kutsalın dindışının karşıtı olduğudur. İnsan dindışının farkına varabilmektedir. Çünkü kutsal, kendisini dindışı olandan tamamen farklı bir şekilde göstermektedir (Eliade, 1991: VIII-XI: Aktaran: Yıldırım, 2007: 69). Onun için kutsal, *''Kendini her zaman doğal gerçeklerden tamamen farklı bir gerçek olarak gösteren; tamamen farklı bir şeyin, bizim dünyamıza ait olmayan bir gerçeğin, doğal, dindışı dünyamızın ayrılmaz bir parçası olan nesneler içinde açığa çıkmasıdır''* (Eliade, 1991: Giriş VIII ve Dış Kapak; Aktaran: Güç, 1998: 340). Eliade'ye göre kutsal ve dindışı ayrımının yapıldığı her yerde din varlığını hissettirmektedir (Eliade, 1976: 12; Aktaran: Yıldırım, 2007: 68).

Mircea Eliade'nin, kutsal kavramını dinsel olguların incelenmesinde esas tahlil objesi olarak belirleyip tanımladığı ilk ve en önemli çalışması *''Traite d'histoire des Religions''* isimli kitabıdır (Adıbelli, 2011: 83). Onun için kutsal, insanın zihnindeki bir evre olmayıp insan zihninin yapısında bir unsuru ortaya çıkarmaktadır (Eliade, 1978: XIII; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66). Eliade göre, kutsalın kökeni tarihsel sürecin merkezinde görünmeye yönelen ortak insan fikrinin ilk örnekleridir (Bkz. Pierre, 2001: 124; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66). İnsanın ortak zihin altının arketipleri (ilk örnekleri) de ilkel, geleneksel ve arkaik toplulukların bireysel ve sosyal hayat ilişkilerini oluşturmaktadırlar (Masui, 2000: 126; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66). Bu ilk örneklerle ilgili Eliade'nin, kutsal hususunda çok etkilendiği Otto'dan iki noktada ayrıldığı belirtilmektedir. Bu durumda ilk önce Otto'nun, kutsal ile ilgili yorumlarında dini deneyimin irrasyonelliği üzerinde durduğu, Eliade'nin ise dini deneyimde ayrıma gitmeden bir bütünlük içinde kutsalı ele aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca Otto'nun, dini deneyim ile dini tanım arasında bir ayrım yapmasına karşın Eliade'nin, zamanımıza kadar, dini tanımın içerdiği varoluşla ve ontolojik vizyon ile daha çok ilgilendiği görülmektedir (Long, 2000: 88; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66).

Eliade, kutsal kavramı ile ilgili düşüncelerinde; mit ve dini törenleri kutsalın simgeleri olarak kabul etmektedir. Eliade'ye göre, kutsalın kavranmasında varlık bilimi ile ilgili bir karaktere taşınan simgelerin ehemmiyeti büyüktür (Baird, 1991: 75; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66). Çünkü semboller, zihnin algılayamadığı veya alıgılamak istemediği şifreler olarak görülmektedir (Eliade, 1959: 86; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66). Kutsalın kavranmasında önemli bir yere sahip olan semboller arkaik insan için her zaman dinsel nitelikli olmuştur. Bir sembolün din ile ilgili olup olmadığı, onun işlevine ve kullanılışına bağlıdır. Bu durumda bir sembol, görünüş olarak kesin bir bilgi veriyorsa buna dinsel manalar yüklenebilmektedir. Sembolün kutsal ile karşılaşmasındaki ruhani haz durumuyla da bağlantılı olduğu söylenmektedir (Bkz. Koç, 1995: 91; Aktaran: Yıldırım, 2007: 66-67). Burada dinsel içerikli olan semboller, kutsalı denemede, bu denemeyi anlatmada ve bunu başkalarına aktarmada birer anahtar niteliğine sahiptir. Semboller arkaik insan için, kutsal ile eş anlama gelmektedir. Aynı zamanda sembol, kutsalı tanımlayan bir nesne görevini üstlenmektedir (Menard, 2001: 26; Eliade, 1959: 98; Aktaran: Yıldırım, 2007: 67). Bu nedenle semboller kutsalı kavramada bir nevi köprü olmaktadır (Momen, 1999: 278; Aktaran: Yıldırım, 2007: 67). Dolayısıyla kutsal, geniş anlamda dindışının yokluğu olarak ifade edilmektedir. Sembolleri ve sembolik ifadeleri gizli ama fark edilebilir şekilde eylemsel olan bir şeye ilişkin, kapalı bir anlam olarak görmek gerekmektedir (Koç, 1995: 91: Aktaran: Yıldırım, 2007: 67).

Açık bir anlatıma sahip olan Eliade'nin inceleme alanı ilkel toplumlardan Eski Yakın Doğu kültürlerine, Hint ve Çin geleneklerine değin uzanmaktadır. Çalışma alanının genişliği hesaba katılırsa, Eliade'nin kıyaslamalı çalışan bir dinler tarihçisi olduğu anlaşılmaktadır. Eliade'nin hedefi dinlerdeki kutsal kavramını saptayabilmektir. Çünkü kutsal bütün dinsel ögeleri kendisine bağlayan bir üst ögedir. Kutsalın tarihsel süreç içerisindeki tezahürüne *''Hiyerofani''* ismini vermektedir. Kutsalı çözebilmek için önce *''Hiyerofani''*nin tespit edilmesi gerekmektedir. *''Hiyerofani''*ler ise mitoslarda yani efsanelerde kendini göstermektedir. Bu bağlamda Eliade, kutsalın keşfine önce mitoslardan başlamaktadır (Demirci, 1997: 90).

Kutsal, bir insanın kutsal-dindışı mekân ve zamandan bahsedebilecek şekilde, mekân ve zaman yönleri ile tasvir edilmektedir. Burada hem kutsal mekân hem de kutsal zaman, diğer mekân ve zamanlarla aynı cinsten değildir. Çünkü onların birbirinden ayrılmasına sebep olan, mitlerde anlatılan ve dinsel törenlerde tekrar edilen kutsalın bir

belirtisi olan *''Hiyerofani''*lerdir. Eliade'ye göre kutsal, daima belirli şeyler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Bu kutsalın tezahürü olanlar, yani ''Hiyerofani''ler, gerçek dünyadan bir obje veya kozmik âlemden tanrısal bir figür, sembol, ahlaki kural ve düşünce olabilmektedir. Ona göre kutsal, kendinden başka bir şey vasıtasıyla ortaya konulmaktadır. Objeler, mitler veya semboller aracılığıyla ortaya çıkabilir ama kendisini hiçbir zaman büsbütün açıklamamaktadır. Eliade, kutsalın, en basit halinde de bütün *''Hiyerofani''*leri oluşturan çelişkili görünümlerinde de insanların tümünün karşısına çıktığına işaret etmektedir (Eliade, 1976: 26; Aktaran: Yıldırım, 2007: 67-68).

Gerçekleştirilen açıklamalar *''Kutsal''* ve *''Profan''* olmak üzere, bilginlerin iki başlık altında toplandığını göstermektedir. Kutsal, alan olarak kendisini ve onunla alakalı her şeyi; tapınakları, eşyaları, bazı kutsal mekanları ve zamanları vb. İçermektedir (Smith, Sacredness: 394; Aktaran: Güç, 1998: 342). Profan ise, kutsalın karşıtı olup *''tapınağın dışında kalan ve böylelikle halkın kullanımına açık olan''* (Hinnells, 1988; 151: Aktaran: Güç, 1998: 342) ve *''kutsalın alanının dışındaki''* objeler ve olgular anlamlarına gelmektedir (Sharpe, 1971; 62: Aktaran: Güç, 1998: 342). Bu ifadelere göre, *''Kutsal''*ın dinsel, *''Profan''*ın da dünyevi yaşamla yakından bir bağı bulunmaktadır. Zira, kutsal ve dini yaşam, kutsallıktan bütünüyle arındırılan profan ve dünyevi yaşamın karşıtıdır (Eliade, 1976: 1; Eliade, 1991: 1-4; Aktaran: Güç, 1998: 342). Kutsal ve kutsal olmayan arasında bulunan fark hem ilkel hem de gelişen din ve kültürlerde net bir biçimde belirtilmiştir (Brandon, 1970: 334; Aktaran: Güç, 1998: 342).

### 1.3. KÜLT

Kült terimi, Latince ''*Cultus''* kelimesinden türetilmiştir. Daha sonra Fransızca ''C*ulte''* kelimesinden İngilizceye geçmiştir (https://tr.wikipedia.org/ Erişim: 22.02.2022). Fransızca; 1. Tanrı'ya, ilahi olan veya böyle olduğu kabul edilen varlıklara, özellikle Tanrı'ya yakın olan bazı yaratıklara gösterilen hürmet, saygı. 2. Bu saygının gösterildiği törenlerin tümü. 3. Tapınmak, bir şeye veya kimseye ibadet sunmak (https://larousse.fr/dictionnaires/francais/culte/21053 Erişim: 22.02.2022). Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1. Din. 2. Yerel özellikler taşıyan dinî törenler (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 22.02.2022).

Bütüncül olarak dini bir inanç sistemine veya bir inanç sistemi içinde yer alan, eylemle desteklenen ve kendi içerisinde bütünleşen bir kesite antropoloji terminolojisinde *''kült''* denilmektedir. Antropoloji sözlüğünde (Erginer, 1997: 41): *''Kült, tapınma, özellikle tabiatüstü olduğu düşünülen kişiler, nesneler veya onların simgesel temsilcileri ile bağlantı kurmayı içeren geleneksel ritüeller topluluğu şeklinde tanımlanmaktadır. Bir kült belirli bir tanrısallık veya sosyal grup ile pekiştirilmiş düşünce, faaliyet ve pratikler koleksiyonunu içermektedir''* (Winick, 1956; Aktaran: Erginer, 1997: 41-42). Kült, bir grubun yerel bir tanrıya ait inançlar ve uygulamalarının hepsini, tapınmasını anlatmaktadır (Marshall, 1999: 441). *''Kült hem tanrıların hem de insanın yücelmesini, gelişerek çoğalmasını hedefleyen simgesel bir temsildir. Kült yalnızca ritüel faaliyetlerden ibaret değildir. Aynı zamanda ritler çevresinde kümelenen inançları ve mitleri de içermektedir. Kült belirli bir yere bağlanabileceği gibi, geniş bir alanı içine alabilmekte veya bir şahıs, bir nesneyle sınırlı kalabilmektedir''* (Winick, 1956: Aktaran: Erginer, 1997: 41-42).

Sedat Veyis Örnek Etnoloji Sözlüğü'nde kültü daha öz bir şekilde şöyle ifade etmektedir (Erginer, 1997: 42); *Kült (Alm. Kult, Fr. Culte, Ing. Cult): ''Yüce ve kutsal olarak bilinen varlıklara karşı gösterilen saygı, onlara tapınış. Bu saygı ve tapınış duayı, kurbanı, belli ritleri gerektirmektedir. Tapınaklar, toplantı evleri, kutsal olarak ''Bilinen alanlar, tepeler, mağaralar, nehirler kült yeri olarak kullanılır; kült için bayram ve tören gibi belli zamanlar seçilir; kült araçları bulundurulur, en önemlisi de bu amaçla toplanmış bir cemaat ile cemaati yöneten bir lider gereklidir''* (Örnek, 1971: 147-148).

Sosyolojide ise kült, inançları karakteristik şekilde senkretik ezoterik ve bireyci olan küçük bir dini eylemci grubundan oluşmaktadır (Marshall, 1999: 441). Emile Durkheim, kült ile ilgili törenlerin periyodik olarak ortaya çıktıklarını vurgulamaktadır (Winick, 1956: Aktaran: Erginer, 1997: 42). Dinlerin ayırt edici ögelerini oluşturan törenler, bir tanrı için yapılabileceği gibi ermişlere, atalara, putlara ya da birtakım kutsal kalıntılara da yapılabilmektedir (Aydın, 2005: 439).

### 1.4. RİTÜEL

Fenomenolojik açıdan dinin tarif edilebilmesi için, bilinmesi gereken en önemli konulardan biri *''Ritüel''*dir. Batı dillerinde ritüel sözcüğü, Latince *'rota'*, Sanskritçe

*''rita''*, Proto-Hind Avrupa dilinde *''rot''* (düzen, yol) fiil köküne kadar karşımıza çıkmaktadır. Sözü edilen arkaik dillerdeki kök anlamının da andırdığı gibi ritüel, *''izlenecek yol''* veya *''düzen''* şeklinde tanımlanmaktadır (Demirci, 2013: 49).

Türkçeye Fransızcadan geçen *''Ritüel''* kelimesi genellikle önceden belirlenmiş bazı kurallara göre uygulanan dini tören (https://tr.wikipedia.org/ Erişim: 22.02.2022) ve Türk Dil Kurumu sözlüğünde; 1. Ayin. 2. Âdet haline gelen (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 22.02.2022) anlamlarına gelmektedir.

Almancada *''Rit''*, Fransızcada *''Rite''* ve İngilizcede *''Rite''* şeklinde ifade edilen *''Ritüel''*ler belirli kurallara bağlı kalmak zorundadırlar. Ritüeller genellikle kapalı bir nizam içinde işlemektedirler (Örnek, 1971: 204). *'Rit'*ler belirli zamanlarda uygulanan ve simgelerin de kullanılabildiği, sıkça tekrarlanan bir davranış biçimidir. Din, ritüellerin etkili olduğu en önemli toplumsal alanlardan bir tanesidir. Fakat ritüelin tesir alanı seküler ve gündelik hayata kadar uzanmaktadır (Marshall, 1999: 623).

Ritüelin dinler tarihinde, ilahi güçler ve insan arasında doğru bağı kurmak için geliştirilmiş yöntem anlamında özelleştirilmiş bir tanımı bulunmaktadır. Yalnızca ritüel aracılığı ile kozmik güçler arasında bağ kurulabilmekte veya düzenlenebilmektedir. Ritüel, insanı diğer dünya ile ilgili hedefine yönelten bir sistemdir. Daha bilinen bir anlatımla ritüel, ibadetin bir diğer ismidir. Aslında ritüelin ibadetin ötesinde bir anlamı da bulunmaktadır. İbadet yalnızca, insanı tanrıya bağlayarak yakınlaştıran bir yoldur. Ritüel ise daha kapsamlı bir manayı içermektedir. Ritüel, insanı kozmik düzene, varlıklara, her çeşit doğa ötesi alana bağlayan evrensel bir bağdır. Kuşkusuz tek tanrıcı dinler, kozmik otorite olarak bir tek tanrıyı kabul etmesi sebebiyle, tanrı ve insan arasındaki bağı daha özelleşmiş ibadet şekline sığdırmıştır. Ancak çok tanrıcılık için sorun tanrı ve insan arasındaki bağla sınırlı değildir. Kâinatın tümü iletişime geçilmeyi lüzumlu hale getirdiğinden, ibadeti aşan bir yol olarak ritüel vazgeçilmez bir sistemdir. Ritüel gerekince insanı cansız nesnelerle dahi bağlantıya geçirebilecek büyüsel bir kudret ile doludur. İbadet yalnızca bir yol iken, ritüel yolu da içeren tek başına özel bir alandır. Diğer yandan ritüel aracılığı ile hedefe ulaşılması kaçınılmaz bir süreçtir. Ancak özellikle tek tanrıcı din yorumlarında ibadet, insanda başlayan ama hükmü tanrıda biten bir yöntemdir. Bir başka ifadeyle, her ibadet hedefin gerçekleştirilmesine yetmeyebilir, ancak kurallara riayet edildiğinde her ritüel belirlenimci bir yasa veya düzenek etrafında

kesinlikle hedefine varacaktır. Dolayısıyla ibadet sözcüğü ritüel kavramını anlamamıza yardımda bulunabilir, ancak her iki kavramın tamamıyla aynı olduğunu söylemek güçtür (Demirci, 2013: 49-50).

Ritüelin varlığı doğrudan kültürel ve toplumsal olana işaret etmektedir. Simgesel bir üretim ve tekrar üretim olan ritüel, *''kültürün sürdürüldüğü ve kuşaktan kuşağa aktarıldığı içsel bir oluşum olsa bile, aynı zamanda kültürün sosyal sisteminin yapılanmasıyla uyum içinde ve onun bir parçası olarak inşası ve dönüştürülmesinin bir aracı'' (*Kane, 2008: 194: Aktaran: Alver, 2010: 204) olarak vazife görmektedir. Kültürün yalın bir işareti olan ritüel, kültürün hareketlere, uygulamalara, davranışlara ve tüm bunların simgesel haritasına kazınan bir halidir. Ritüel, insanca başarımdır ve simgesel etkileşimi de içeren insanoğlunun esas sosyal hareketidir (Rappaport, 1999: 107; Aktaran: Alver, 2010: 204); bu bakımıyla bir toplumsal etkileşim biçimidir (Geertz, 1957: 52; Aktaran: Alver, 2010: 204). Bu nedenle toplumsalın içinde yer almaktadır. Ritüel, basit, sıradan hareketlerin ötesinde, toplumsal yaşamı kuran bir bilince dayanmaktadır. Bilinçli olarak gerçekleştirilen eylemler, gelenekler ve yaşam tarafından belirlenmektedir (Alver, 2010: 204).

Ritüel, yoğun bir sosyalleşmeye yol açmaktadır. Eylem olarak insanları bir araya toplamayı zorunlu hale getirmektedir. Toplum içinde gerçekleştirilen ritüelin, manası da toplumla beraber ortaya çıkmaktadır. Mana, tüm topluluğu ve o eyleme katılan herkesi sarmaktadır. Bu yönü ile ritüel, dayanıklı bir bağ kurmaktadır. İnsanları, belirli amaçlar, eylemler ve niyetler etrafında bir araya getirmektedir. Ritüel, Durkheim'ın önemle değerlendirdiği toplumsal ya da kolektif bilinci oluşturmaktadır. Ayrıca ritüelin, normatif yapısını da buna eklemek gerekmektedir. Topluluk üzerinde egemen olan, ona baskı uygulayan, onu ritüele katılmaya zorlayan bir güç bulunmaktadır. Kane, bu manada ritüelin, aslında insanlar arasındaki yoğun sosyal ve simgesel etkileşim alanı olduğunu ve üst düzeyde ahlaki ya da normatif bir durumu temsil ettiğini belirtmektedir. Ritüel, kurumsallaşma meylinde olup topluluğun kendisine uymasını beklemektedir. *''Ritüel, bir kültürel sistemin merkezi içsel sürecidir. Ritüeller, anlama açıklık kazandırarak, grubun üyelerine belirli bir deneyim anlayışı, nasıl davranılması gerektiği konusunda bir reçete sunar ve grupla bir dayanışma bağı aşılarlar. İkinci olarak, ritüeller sembolik sitemin sürekliliğini anlatırlar, bunu, dramalar ve mitler aracılığıyla kuşaktan kuşağa aktararak sağlarlar. Başka deyişle, ritüel, grupları kendi dünyalarını ve onun içindeki yerlerini*

*anlayabilecekleri özel kolektif bir anlatısal yapı sağlar''* (Kane, 2008: 204: Aktaran: Alver, 2010: 204-205).

Kutsal ile dindışı arasında güçlü bir ayrım yapan Durkheimci yaklaşım (*The Elementary Forms of the Religious Life, 1912*), ritüelleri kutsal kategorisine yerleştirmektedir (Marshall, 1999: 623). Durkheim ritüellerin, toplumsal birliğin bir çeşit ifadesi olduğunu ve görevlerinin toplumsal dayanışmanın, özellikle de toplumsal düzenin dayanakları olan hisleri yineleyerek, güçlendirerek toplumu veya toplumsal düzeni tekrar yaratmak olduğuna dair bir teori ortaya koymaktadır (Erginer, 1997: 47). Bu durumda Durkheimci yaklaşımı benimseyenlere göre ritüel, toplumu bir arada tutmak için gereken toplumsal dayanışmayı oluşturmaktadır. Durkheim, ritüeli toplumsal yapıya indirgeyerek, insanların ritüeller aracılığı ile toplumdaki ilişki modellerini doğru şekilde izlediklerini önermiştir. Durkheim'a göre ritüelde anlamlı eleman eylemdir; inançları doğuran eylemdir, fakat eylemi doğuran inançlar değildir. Bu nedenle Durkheim, ritüele birincil önemde bir epistemolojik rol yüklemiş düşüncenin gereken yapı taşlarının ortak ritüel ‘‘coşkusu’’ aracılığı ile yayıldığında ısrar etmiştir (Marshall, 1999: 623).

Ritüel, Durkheim'ın kültür sosyolojisi içerisinde değerlendirilmesine izin verdiği ilk ve esas kavramdır. Durkheim bu kavramı özellikle dini yaşamın sosyal yönünü anlamada bir kategori olarak değerlendirmektedir. Bununla birlikte Durkheim'ın sosyolojik ilgilerini ve kuramını da temsil etmektedir. Ritüel, dinsel ayinleri içerdiği gibi bayramları, törenleri, şölenleri ve toplumsal bağın güçlenmesini sağlayan diğer devamlı eylemleri de içermektedir. Aslında ritüel; herhangi bir amaç sebebiyle, toplumda devamlı olarak ortaya konan bazı özel eylemleri belirtmektedir (Alver, 2010: 203-204).

Ritüel kavramına Marksist bakış açısı ise, Durkheim’in yaklaşımının aksine, ritüellerin yalnızca yanlış bilinç ile yayıldığını öne sürmektedir. Ritüeller, toplumdaki toplumsal bağları yanlış şekilde temsil ederek, katılanların gerçekliği anlamalarını zorlaştırmaktadır (Marshall, 1999: 623-624).

Belçikalı antropolog Arnold van Gennep (*The Rites of Passage, 1909*) ise, ritüellerin genel yapısını sınıflamada kullanılan bir çerçeveyi ortaya atmıştır. Van Gennep, insanın sadece toplumun içine doğmadığını, aynı zamanda sosyal bir birey olarak geçiş törenleri aracılığı ile yeniden yaratıldığını ve toplumda kabul gördüğünü yazmaktadır. Van Gennep, yeni katılanın sosyal kimliğini dönüştüren bu çeşit törenlerin

üç evresini saptamıştır. Bu evreler; yeni katılanın henüz arafta olduğu eşik evresi, eski pozisyonundan koparılan ama henüz yenisine bağlanmadığı evre ve bir pozisyondan diğerine geçişin simgesel seviyede tamamlandığı dahil olma evresidir (Marshall, 1999: 624).

Ritüel *Encyclopaedia Britannica*'da *''insanların uzlaşımsal simgesel anlam yükledikleri geleneksel uygulamalar''* şeklinde tanımlanmaktadır. Cazeneuve'e göre (*Sociologie du rite, Paris, 1971*) *''bireysel ya da kolektif olabilen ancak, bir doğaçlamaya izin verecek ölçüde esnek olsa da ayini oluşturan kimi kurallara bağlı kalan bir eylem''*dir. Latince *''ritus''* kavramı, yalın toplumsal alışkanlıklar, adetler (*ritus moresque*), yani belirli bir değişmezlikle yinelenen hareket stillerini olduğu kadar tabiatüstüne bağlı inançlara ait törenleri de tayin etmektedir. Ritin mühim bir yönünün de faydacı sonuçlara yol açmaması olduğu belirtilmektedir. Cazeneuve'e göre rit, (gerçek veya tasarımsal) ''*etkinliği neden ve sonuçlar bağıntısı içinde yer almayan bir eylem, bir başka deyişle, tekrarlanan ve etkinliği en azından kısmen deneysellik dışı olan bir eylemdir''* (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 716).

### 1.5. TAPINAK

Türk Dil Kurumu sözlüğünde; İbadet edilen, tapınma eylemi gerçekleştirilen yapı, mabet, ibadethane, ibadetgâh tanımıyla karşımıza çıkmaktadır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim: 22.02.2022). İbadethane kelimesi Farsça, mabet ise Arapça kökenlidir. Tapınak, yüce bir varlığa tapınılan ve bazı dinî törenlerin gerçekleştirildiği, kutsal özelliklere sahip mimari öge olarak nitelendirilebilir (https://tr.wikipedia.org/ Erişim: 22.02.2022). Kutsallık barındıran tapınaklar, bir dine mensup kimselerin belirli zamanlarda tek başlarına veya toplu olarak ''*tapınmaları (ibadet etmeleri)''* amacıyla yapılan özel mekanlardır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 778).

Tanrı veya tanrılar için inşa edilen ibadet alanları ya da kutsal yapılar, İngilizcede *''Temple''*, Almancada *''Tempel''* kelimeleriyle ifade edilmektedir. Arapça *''Mabed''* kelimesiyle eşanlamlı olan tapınak için, Eski Yunanca'da *''Temenos (tanrılara ibadet için ayrılmış kutsal alan)''*, Latince'de *''Templum (kutsal yer)''* kelimeleri kullanılmıştır. Eski kültürlerde tapınak, başlangıçta kutsal bir güce ibadet etmek amacıyla ayrılan kutsal bir gökyüzü veya yeryüzü parçasıdır. Aradan zaman geçtikçe *''Tanrı''* imajının

belirginleşmesiyle onun temsil ettiği varlıkları saklamak, korumak ve yükseltmek amacıyla yapılan ve bazı kültürlerde *''Tanrı'nın Evi''* olarak isimlendirilen yapılar da tapınak olarak tanımlanmıştır. Bu durumun bir örneği Antik Yunan'da *''oedes (ev)''* veya ''*oedcs sacra (*kutsal ev)'' isimli yapıların ortaya çıkmasıdır. ''*Anıtsal niteliğin ön planda olduğu ''Tanrı'nın Evi'' en yalın durumuyla genelde üç ana bölümden oluşur: 1) Ön avlu; çevresinde toplanılarak ibadet edinilen bir altarın bulunduğu açık alandır. 2) Giriş mekânı; en kutsal mekânın önünde, halkın hediyelerini sunduğu ara mekandır. 3) Kutsal mekân; yalnızca rahiplerin girebildiği ve genellikle kült heykelinin bulunduğu mekandır''.* Bunların dışında, her çeşit kutsal eşyanın, imgenin ve/veya kişinin korunduğu veya geçmişteki olağanüstü niteliklere sahip bir olay nedeniyle kutsal sayılan bir yeryüzü parçası üzerine kurulmuş her çeşit yapı da *(İng. Shrine)* tapınak olarak isimlendirilebilmektedir. Fakat türbeden tapınak-mezara, Piramit'ten Pagoda'ya kadar çok çeşitte dini yapı için kullanılabilen *''Shrine''* kelimesi her zaman tapınak kavramıyla uyuşmamaktadır. Diğer taraftan, tapınak kelimesi genellikle her tür dini yapının niteliğini belirtmek için kullanılabilirse de günümüzde Türkçe'de, Avrupa dillerinde, Hıristiyan ve Müslüman toplumların cami ve kilise yapıları için kullanılmamaktadır. Fakat özellikle Batı dillerinde, Yahudi Sinagog'ları ve Fransız Protestan kiliseleri ve Doğu'nun çeşitli özel isimler taşıyan dini mimarlığı için kullanılmaktadır (Kozikoğlu, 1997: 1735-1736).

Tanrılara tahsis edilen hem doğal hem de yapay mağaralar ve kaya kovukları çeşitli dinlerdeki ilk tapınaklardır (Kozikoğlu, 1997: 1736; Emiroğlu ve Aydın, 2003: 778). Paleolitik Çağ'da var olduğu bilinen Akdeniz'deki Malta Adası'nda, MÖ 2. binin ortalarına ait doğal mağara tapınaklarına rastlanmaktadır. Bunların içinde yer alan en özgün örnek ''*Hal Saflieni Hipojesi''*dir. Bu tapınak, ince bir işçiliğe sahip oyulmuş kapı lento ve çerçeveleri, sunu kaplarıyla, duvar kabartmalarıyla ve resimleriyle göze çarpan iç içe bir mağaralar dizisidir. Girit'teki İda Dağı sırtlarında yer alan ''*Zeus Grottosu''* ve *''Kamares Mağarası''* da aynı türün yalın modelleridir (Kozikoğlu, 1997: 1736). Anadolu'da da örneklerine karşılaşabileceğimiz bu türden mağara-tapınaklar Eski Taş Çağı'ndan başlayarak Roma Dönemi'ne dek uzanan bir süreçte kullanılmışlardır. Bazı ta-pınakların yapıldığı alanlar kutsallıklarını uzun yıllar boyunca korumuşlardır. En eski dinsel binalar (mabetler) olasılıkla Kuzey Mezopotamya'da çember şeklinde yapılan ''*Tholos''*lerdir. Aynı dönemde Güney Mezopotamya'da gerçek din kurumları geliştirilmiştir. Burada daha önce kare şeklinde yapılan mabet planları sonradan uzun

kenarlarından birinde giriş yeri, kısa kenarın önünde bir sunak, ortada bir sunu masası bulunan dikdörtgen bir şekil almıştır. Sunu masasının olduğu yerde, tapınak, hangi tanrı adına yapılmış ise o tanrıya kendilerini adamış kimselerin heykelleri bulunmaktaydı. Kuzey Mezopotamya'da daha sonraları tapınaklar, teraslı bir yapı üzerine inşa edilmeye başlanmıştır. Kralların sarayları olduğu gibi, tanrıların da evleri vardır. Dolayısıyla *''Tanrı Evi''* ismi altında anıtsal tapınaklar, tapınakların yanlarına da tanrılar ile insanları birbirine yaklaştırdığına inanılan basamaklı kuleler inşa edilmiştir. Mezopotamya tapınaklarını din insanları tanrı namına yönetmişlerdir. Krallar da tapınaklarla ilgili olan mal ve mülklerden vergi almamışlardır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 778).

Kayaya oyma az sayıda tapınak haricinde, bulunan tapınakların çoğu serbest yapılar olarak inşa edilmiştir. Yenidünya ve Kolomb Öncesi Dönem'in tapınakları amaçlarını ve yapılarını aydınlatmaya yetecek kadar araştırılmamışsa da eski dünya tapınakları üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde kutsal yapıların altı ortak özelliğinden söz edilebileceği anlaşılmıştır. ''*Bu ortaklık altı temel yapı ögesine dayanmaktadır: 1) Kutsal alanın sınırlarını çizen duvar ya da işaret. Bu sınırların içinde tapınak yapısı, servis mekanları ve toplu ibadet alanları yer alır. 2) Ana giriş kapısı. Kutsal alana girişi belirleyen bu kapı, ziyaretçiyi tapınağa yönlendirir. 3) Sunak/altar. Üstünde kurban ayinlerinin yapıldığı ya da kutsal eşyanın konulduğu bir masa ya da yükseltilmiş bir platform biçimindedir. Anıtsal boyutta tapınağın üstüne kurulduğu teras olarak da düşünülür. 4) Kule. Tapınak kompleksi içinde, tanrılarla insanları birleştirdiğine inanılan ekseni temsil eden yapı ya da yapı bölümüdür. Eski Mezopotamya inanışlarındaki Sina Dağı ya da Budacıların Meru Dağı gibi belli bir dağı da temsil edebilir. 5) Sütun. Kutsal alan içinde tek başına ya da diziler halinde sütunlar yer alır. Örneğin, Budacı ve Hindu inanışına göre sütun, Cennet'le yeryüzünü insanların yaşayabilmesi için birbirinden ayırır. 6) Kutsal mekân. Tanrı'nın imgesinin saklandığı en kutsal odadır.''* Tapınaklar, her topluluğun kendine has dini inanç ve gelenekleri doğrultusunda, yerel inşa teknikleriyle oluşturulduğu için çok çeşitli mimari şekillere sahiptir. Genel manada tapınak yapısı, kutsal açık alanlar, mağara ve kaya tapınakları ve serbest tapınak yapıları olarak üç grupta incelenebilmektedir (Kozikoğlu, 1997: 1736).

Mezopotamya kentlerinde bulunan ve bilinen en eski tapınaklar olan yapılar ile ilgili bilgiler arkeolojik kazılardan ve yazılı kaynaklardan sağlanmaktadır. Mezopotamya'daki tapınak alanlarının içerisinde belirli dini bölümlerle birlikte

ekonomik, sosyal ve eğitimsel etkinliklerin gerçekleştirildiği çeşitli çalışma odaları ve depolar mevcuttu. Tapınaklardan edinilen mali ve hukuki belgelerden bu yapıların kent ekonomisinin gelişiminde çok etkili bir rolü olduğu anlaşılmaktadır. Mezopotamya'da saray ve tapınak gibi, içerisinde akarsu, buğday tarlaları ve koruluk olan geniş topraklara bulunuyordu. Hem kendi topraklarının mahsullerini hem inananların bağışlarını biriktirerek bu varlığı üçe bölüştürürdü: En iyi mahsuller tanrı imajının bakımı ve asiller için ayrılırdı. Bir bölüm mahsul hem tapınak giderlerini karşılar hem de rahipler ve diğer hizmetlilere dağıtılırdı. Elde kalan mahsuller ise depolanırdı. Diğer taraftan tapınak, farklılaşan üretim grupları arasındaki değişimi sağlayarak düzenleyen bir merkez olmuştur. Mezopotamya taş ve ağaçtan mahrum bir bölge olması sebebiyle Mezopotamyalılar anıtsal tapınaklarını kil ve topraktan yapmışlardır. Başlangıçta duvarları yığma topraktan inşa edilen yapıların yüzeyleri renkli boyalar ile bezenmiştir. Gittikçe daha ince ve uzun bir iç mekâna uygun standart ölçülere sahip pişmiş kil tuğla geliştirilmiştir. Çoğunlukla boyalı kil toplar ile taçlandırılmış teraslarla monoton yüzeylere ritim katılmıştır. Ayrıca duvarlar sırlı tuğlalar ile bezenmiştir. Mısır tapınak mimarisi ile kıyaslanınca Sümer, Asur ve Babil tapınakları daha bağımsız bir biçime sahiptir. Planlarında eksen ile ilgili bir düzenleme bulunmamaktadır. Kutsal alanda rahipler için odalar, tapınak hazinesinin bulunduğu depolar ve arşivlerle beraber çok küçük bir tapınak yapısı yer almaktadır. Bu yapıda da çoğunlukla bir kült imgesi bulunmamaktadır. Tapınak yapısının en önemli unsuru *''Ziggurat''*tır. Gök tanrıları için yapılan ''*Ziggurat''*lar yapay birer tepe görünümüne sahiptir. Mısır'da tapınak bütün diğer yapıları önem açısından gölgede bırakırken yine bir alanda gelişmiş olan Mezopotamya uygarlıklarında saray, tapınaktan daha önemli bir konumdadır. Mezopotamya tapınakları pişmemiş veya pişmiş topraktan inşa edildikleri için günümüze birer toprak yığını şeklinde ulaşmışlardır (Kozikoğlu, 1997: 1737).

## 1.6. DİN VE MEKÂN

Düşünceler ve inançlar belirli kavramların yardımıyla gerçekleşmektedir. Bu kavramlar dilin içinde, şuuru belirleyici alışkanlıklar halinde kendilerini göstermektedirler. Her toplumda, o topluma has, cinslerle ve türlerle ilgili kategoriler bulunmaktadır. Kavramlar ve imgeler bu kategorilere göre sınıflandırılarak yerleştirilmektedir. Bu kategoriler içerisinde *''mekân''* ve *''zaman''*, hususi bir dikkat

gerektirmektedir. Ritüellerin, mekân ve zaman içinde oluşmaları belirli katı ilkelere göre gerçekleşmektedir. Kutsallığın oluşturduğu ilkeler, mekân teşkilatlanmasını da belirlemektedir. Örneğin birçok kültürde doğu batıdan, sağ soldan üstündür, mekanlar da bu model üzerine inşa edilmektedir. İçerisi-dışarısı farkı, toplumun yaşadığı ortak mekanları yani içerisini dışarıdan koruma ilkelerine göre kurulmaktadır. Merkez olan tapınaktır; bu otoriteye ait kurumlar, dairesel bir şekilde, tapınağı kuşatmaktadırlar. Bireyin veya topluluğun yaşadığı alan *''dünyanın ortası''*dır. Tarih öncesi dönemlerde, topluluk nerede olursa olsun, bulundukları alan dünyanın ortasını temsil etmektedir. Göçmen dahi olsalar, bu hipotez kutsal bir objeyle temsil edilmekte ve göç edilen yere götürülmektedir. Mekanların ötesinde, tapınaklar, dünya imajının yanında, aşkın bir modelin yeryüzü kopyalarıdır. Hem dünyayı temsil eden hem de içinde barındıran tapınaklar sayesinde, profan olan dünya kutsallaşmaktadır (Tuğrul, 2010: 85-89).

Mircea Eliade'ye göre kutsal mekân fikri, mekâna bir sınır çizerek yani etrafındaki kutsal olmayan mekândan ayrı tutarak, kutsal nitelikler yüklenen bu alanın devamlılığı üzerine kurulmuştur. Bu alanın kutsallığı, onu ilk defa kutsayan hiyerofaninin (kutsalın tezahürünün) devamlılığından kaynaklanmaktadır. Hiyerofani bu mekânın sadece belirli bir bölümünü kutsallaştırmamakta, burada kutsallığın devamını da sağlamaktadır. Böylelikle mekân, sonsuz bir kutsallık ve güç merkezi haline gelmektedir. Dahil olabildiği kadarıyla herhangi bir kimse, mekân içerisindeki bu güçten pay alarak, kutsallıkla dolabilmektedir. Kutsalın daimî merkezi haline gelen bu mekanlar çok çeşitli olsalar bile hepsinin sadece bir ayırt edici özelliği bulunmaktadır. Bu da kutsalla çok değişik yöntemlerle temasa geçmeyi sağlayan belirli bir mekân olmalarıdır. Kutsal mekân insana kendini bu veya şu şekilde göstermektedir. Kutsal mekânın *''kendini göstermesi''* illaki aracısız olarak doğadaki hiyerofanik bir şey aracılığı ile (bu ağaç, kaynak, mekân vb.) gerçekleşmemektedir. Kutsal mekân kozmolojik bir sisteme dayalı ve onun üzerine kurulu geleneğe dayanan bir teknik vasıtasıyla da kendini göstermektedir. Oryantasyon, bu tür mekanları meydana çıkarmak amacıyla kullanılan işlemlerden biri olmuştur. Eliade'ye göre, şüphesiz tüm kutsal mekanlar, sunaklar ya da tapınaklar geleneksel kurallar doğrultusunda inşa edilmişlerdir. Fakat inşa edilen her yeni sunak ya da tapınakta daima yinelenen bir arketip üzerine kurulmuştur. Eliade için kutsal mekanlar şehirlerin kuruluş aşamasında olduğu kadar evlerin inşasında da rol oynamaktadır (Eliade, 2000: 356-360).

Kutsal alanlar veya açık hava tapınakları hem coğrafik hem de tarihsel olarak oldukça yaygındır. Çünkü, bunlar özellikle ilk dinlerde toprağın, insanın ve hayvanların verimliliğini arttırdığına inanılan bir tabiat tanrısına tahsis edilmiştir. Mimari şekilleri çok belirsiz ve bir duvar veya çit ile çevrili olan bu alanlarda adak eşyası için bir sunak bulunmaktadır. Tanrı'nın yeri, bir kaynak veya kutsal ağaçlardan oluşturulan bir koruluk olabilmektedir. Tunç Çağı süresince Girit ve Yunan kültürlerinde bu türden tapınakların çok yaygın olduğu, bulunan mühür ve yüzük taşlarındaki kült betimlerinden anlaşılmaktadır. Kıbrıs'taki İdalium, Tamassos, Agia İrini ve Büyük Britanya'daki ve Galler'deki Druid (bir çeşit Kelt dini) tapınakları bilinen örneklerdir. Kuzey Avrupa'ya ait efsanelerden de Hıristiyanlık öncesi dönemlerde bu türden tapınakların var olduğu bilinmektedir. Genellikle yağmur yağdırma yetisi olan gök veya hava tanrılarına veya onların insan şeklindeki kutsal görünümlerine adanan açık hava tapınakları için tepeler ve dağ dorukları tercih edilmiştir. Anadolu'daki kaya kabartmaları ile ünlü Hitit tapınağı Yazılıkaya ve Yunanistan'daki İda, Parnassos ve Olympos Dağları bu tür tapınaklara ait örneklerdir (Kozikoğlu, 1997: 1736).

Başlangıçta, kutsal olarak bilinen alanlara tapınakların inşa edilmesi bir tercih sebebi olmuştur. Kentlerdeki tapınaklar daima en yüksek yerlere inşa edilmiştir. Kutsal kavramının idrak edilişi tapınak yapılacak olan yerlerin tercihini de etkilemiştir. Örneğin Tanrı Zeus için yüksek yerler, Mars için pazar alanları, Herkül için ise *''gymnasium''*lar yeğlenmiştir. Şayet tapınak kutsallığın gerektirdiği bir alana inşa edilemiyor ise mekân kapalı bir alan oluşturacak biçimde çevrelenmektedir. Etrafı da kutsal olmayan şeylerden arındırılmaktadır. Kutsal alan ve tapınaklara temiz olmayan hiçbir şeyin girmesine izin verilmediği için, daima dışarıda bulundurulan suyla, bu mekanlara girenler öncelikle kendilerini arındırmak zorundaydılar (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 779).

Hangi din veya inanç sisteminden olursa olsun tüm tapınaklar kutsal alanlardır. Halk yılın belirli zamanlarında tapınaklarda toplanır, adaklar sunar, ibadet eder, isteklerde bulunurdu. İsteği yerine gelmeyenler, hastalar, engelliler tapınak kalıntılarını da ziyaret ederek bazı yerlerine bezler bağlayıp, adaklar sunarak ibadet uygulamalarını daha da arttırmışlardır (Emiroğlu ve Aydın, 2003: 780).

Anadolu'da, MÖ 2. bine değin halk tapınma mekânı olarak, ya doğada kendileri için kutsal kabul ettikleri bir alanı, açık havayı tercih ediyorlar veya kullandıkları evin bir

odasını ibadet için tahsis ediyorlardı. Böylelikle ortaya çıkan kült odalarının açık örneği, Çatalhöyük'te III-X. tabakalar arasındaki 40'tan fazla kült odasıdır. Dolayısıyla Neolitik Dönem'de hemen her evin tapınmak amacıyla kullandıkları bir kült odası bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu geleneğin devamı, Kalkolitik Dönem'de Hacılar'da da görülmektedir. Beycesultan'da ise, kült mekanlarının bir oda biçiminde değil, sağlı sollu olmak üzere, iki odadan oluştuğu görülmektedir. Bu biçimde, üç çift tapınak ortaya çıkarılmıştır. *"İkiz Kült Odaları"* olarak adlandırılan bu yapılar, küçük değişikliklerle beraber Tunç Çağı sonlarına dek değerini korumuştur. Beycesultan İkiz Kült Odaları üç kısımdan oluşmaktadır. Bunlar; giriş, mihrap ve din görevlileri odasıdır. Beycesultan'daki bu dini yapıların önemi oldukça büyük olup daha sonraki tapınak yapılarına örnek teşkil etmektedir (Sarıkçıoğlu, 2002: 40).

Orta Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem'e tarihlenen tapınak ve kutsal alanlar, yukarıda değindiğimiz din ve mekân alt başlığındaki açıklamalarla bağdaşan özellikler göstermektedir. Bahsi geçen yerleşimlerdeki tapınak ve kutsal alanlar, kutsallık içeren özellikleriyle günlük yaşam alanlarından ayrı tutulmuştur.

# İKİNCİ BÖLÜM

# ORTA ANADOLU BÖLGESİ'NİN FİZİKİ ÖZELLİKLERİ

Orta Anadolu Bölgesi, 162.000 $km^{2}$'lik yüzölçümü ile Doğu Anadolu Bölgesi'nden sonra Türkiye'nin ikinci büyük bölgesidir (Güngördü, 2010: 185). Bölgenin ebatları doğu (Kızıldağ)-batı (İnönü) yönünde 750 km, kuzey (Çankırı'nın Kuzeyi)-güney (Karaman'ın güneyi) yönünde ise, 430 km'yi bulmaktadır. Bölgenin yükseltisi batıdan doğuya doğru gittikçe artmaktadır. Kuzeyinde Karadeniz, güneyinde Akdeniz, batısında Ege ve doğusunda ise Doğu Anadolu Bölgesi yer almaktadır (Yazıcı, 2002: 9). Bölge, doğuda ve batıda birbirine kavuşan Karadeniz ve Toros dağları arasında kalan, batıdan ''1000 m'' doğuya doğru ''1500 m'' yükselen bir çukur sahadır. Kızılırmak, Sakarya ve Seyhan gibi yalnızca birkaç güçlü nehrin sularını denize aktarabildiği genellikle 3. zaman tortuları ve volkanik örtüler ile kaplanmış ve akarsularla 100-200 m yarılmış bir plato alanıdır (Güngördü, 2010: 186-187).

Bölge, coğrafi özelliklerine göre; Yukarı Sakarya, Konya, Orta Kızılırmak ve Yukarı Kızılırmak olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır (Güngördü, 2010:188; Yazıcı, 2002: 12). Bunlardan, Emirdağ-Tuz Gölü hattı kuzeyinde Yukarı Sakarya Bölümü; Emirdağ-Tuz Gölü kuzeyinden geçen hat ile Tuz Gölü doğusundan Ulukışla'da Toroslara dayanan hattın güneyinde kalan Konya bölümü; Çankırı'nın batısında Eldivan-Elmadağ doğusu-Tuz Gölü doğusu Hasan Dağı batısından geçen ve Ulukışla'da sona eren çizginin doğusunda Orta Kızılırmak Bölümü; bu bölümün doğusunda Çekerek ve Pınarbaşı arasında çizilecek bir çizgi ile Orta Kızılırmak Bölümü'nden ayrılan ve Yukarı Kızılırmak Havzası'nı teşkil eden Yukarı Kızılırmak Bölümü bulunmaktadır (Güngördü, 2010: 188). Devam eden alt başlıkta bahsi geçen bölümlerin yeryüzü şekillerine değinilecektir.

## 2.1. YERYÜZÜ ŞEKİLLERİ

Orta Anadolu Bölgesi'nde görülen çok çeşitli yeryüzü şekilleri dört bölümde incelenebilmektedir (Güngördü, 2006: 22).

### 2.1.1. Yukarı Kızılırmak Bölümü

Yukarı Kızılırmak, Orta Anadolu Bölgesi'nin en yüksek ve engebeli bölümüdür (Yazıcı, 2002: 12). Bölümün batıda 1500 m olan yükseltisi, doğuda 1800 m'ye kadar ulaşmaktadır (Güngördü, 2010: 227). Kuzey ve güneyde bulunan dağ sıraları birbirine yaklaşarak Kızıldağ civarında düğümlendikleri için Orta Anadolu'nun bu bölümü bir üçgene benzemektedir. Bu sıradağlar arasında, batıya doğru gittikçe genişleyen ova, plato ve yaylalar bulunmaktadır. Suları Kızılırmak'ın yukarı çığırı tarafından drene edilen bölüm, bir akarsu havzası biçiminde olup ismini de bu özelliğinden almaktadır. Bölümde bulunan dağların jeolojik yapısı oldukça çeşitlidir. Bu dağlar, granit çekirdekli billurlu şist ve mermerler, Kretase şist, kalker ve serpantinleri ile Eosen şistleri gibi çok çeşitli kayaçları yapılarında barındırmaktadır. Bölümün düzlüklerinde çoğunlukla akarsu alüvyonları bulunurken, bunların çevresinde ise Oligosen ve Miyosen dönemlerine ait jipsli seriler büyük bir yer kaplamaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin jips (pur) formasyonunun en yaygın olduğu alan bu bölümdür (Yazıcı, 2002: 12-14).

### 2.1.2. Orta Kızılırmak Bölümü

Orta Kızılırmak, Orta Anadolu Bölgesi'nin en geniş yüzölçümüne sahip olan bölümüdür. Bölümün Kızılırmak yayı içerisinde kalan kısmı, hafif dalgalı ve yüksek düzlüklerden oluşmaktadır (Yazıcı, 2002: 16). Çankırı'nın batısından başlayarak Elmadağ ve Tuzgölü'nün doğu kenarı Hasan ve Melendiz Dağları'nın batısından geçebilecek şekilde Toroslara dayanan bir çizgi Orta Kızılırmak Bölümü'nün batı sınırını, Çekerek ve Pınarbaşı kasabalarının batısından geçen bir çizgi ise bölümün doğu sınırını oluşturmaktadır (Güngördü, 2010: 212-213). Orta Anadolu Bölgesi'nin 3916 m ile en yüksek dağı olan Erciyes başta olmak üzere, Hasan Dağı ve Melendiz volkanik dağları; Ürgüp, Göreme tüf platoları, Tuz Gölü, Sultansazlığı gibi farklı büyüklükte endoreik sahalar ve Ihlara, Zelve ve Soğanlı gibi derin yarılmış vadiler bu bölümde yer almaktadır (Yazıcı, 2002: 17).

### 2.1.3. Konya Bölümü

Konya Bölümü, Orta Anadolu Bölgesi'nin güney kesiminde yer almaktadır (Güngördü, 2006: 22). Bölgenin, rakımı en sade ve 1000 m'yi aşmayan bölümüdür. Bir

plato özelliği gösteren bu bölüm, birbirlerinden yayla sırtlarıyla ayrılmış ova çanaklarından oluşan bir morfolojiye sahiptir (Yazıcı, 2002: 23; Güngördü, 2006: 231). Bu bölümde, jeolojik özellikler açısından Neojen tatlı su göllerinde çökelen, genel olarak kireçli, yatay ya da yataya yakın uzanışlı tortullar geniş yer kaplamaktadır. Konya Bölümü, kuzeydoğuda Melendiz Dağları ile çevrelenmiştir (Yazıcı, 2002: 24). Konya Ovası Türkiye'nin önemli tahıl ekim alanlarındandır (Atalay, 1999: 30). Anadolu'da ilk yerleşmelerin kurulduğu bu havza içerisinde bataklıklar, volkan patlama çukurlarına yerleşen göller ve eski Konya Gölü'nün kumlu tabanlar ve çevresinde dalgaların aşındırmasıyla oluşan falezler ve bazı karstik şekiller görülmektedir. Konya ile Ereğli arası MÖ 23000-17000 yıllarında, yüksekliği 1004-1012 m, uzunluğu 100 km'ye varan ve derinliği birçok yerde 15 m'yi aşan bir göl ile kaplanmıştır. Bu göl, daha sonra kurumaya başlamış fakat MÖ 12000-11000 yıllarında tekrar az miktarda olsa bir seviye yükselmesi göstermiş ve çekilen göl kıyısına yakın kesimlerde MÖ 8600-7500 yıllarında Can Hasan'ın ve Çatalhöyük'ün bulunduğu alanda ilk yerleşmeler kurulmuştur. Anadolu'daki bu yerleşme alanlarında insanlar toplayıcılık döneminden üretime geçmiştir (Atalay, 1992: 58).

### 2.1.4. Yukarı Sakarya Bölümü

Yukarı Sakarya Bölümü, Orta Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı köşesinde yer almaktadır (Güngördü, 2010: 189). Bölümün en önemli relief unsurlarını Sakarya boyundaki ovalar ile bunlar arasında bulunan dağ sıraları ve yaylalar oluşturmaktadır. Düzlüklerin yükseltisi 800-1200 m arasında değişmektedir. Bunların üzerinde bulunan dağlar ise 1500 m'yi aşmaktadır. Bölümün temelinde; granit, siyenit gibi billurlu kayaçlar ile büyük bir kısmı Birinci Zaman'a ait olan kireçli kayaçlar, killi şistler ve tüfler, orta kısmında ise Neojen tortullarından oluşan bir örtü bulunmaktadır. Bölüm, Eskişehir ve Ankara yöreleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır (Yazıcı, 2002: 27).

## 2.2. İKLİM VE DOĞAL ÇEVRE YAPISI

Etrafı dağlarla kuşatılmış düzlüklerden oluşan Orta Anadolu Bölgesi 'nde tamamıyla karasal iklim özellikleri görülmektedir (Doğanay ve Şahin, 1999: 118; Yazıcı, 2002: 30; Güngördü, 2010: 188; Atalay, 2011: 190). Bölgenin karasal ikliminde kış

mevsimi oldukça soğuk ve yağışlı, yaz mevsimi ise nispeten sıcak ve kurak geçmektedir (Yazıcı, 2002: 30; Güngördü, 2010: 188). Kış mevsiminde görülen yağışların bir kısmı kar şeklinde düşmektedir (Yazıcı, 2002: 30). Bölgenin orta kısmında, kuraklık sınırına yaklaşmış yarı kurak iklim şartları hâkim olmaktadır. Yüksek yerlerde ise, yarı nemli iklim şartları görülmektedir (Doğanay ve Şahin, 1999: 118). Bölgenin yüksek olmayan kesimlerinde yazların sıcak ve kurak olması, Akdeniz iklim şartlarının etkisi ve karasallığın bir neticesidir. Dolayısıyla yaz kuraklığının görüldüğü bu bölgede stepler gelişmiştir (Şahin, 2010: 285).

Orta Anadolu'nun iklim özelliklerinin, bölgedeki bitki örtüsüne de yansıdığı görülmektedir (Doğanay ve Şahin, 1999: 118). Alçak plato ve ovalarda yaz mevsiminde tamamen kuruyan otsu bitki toplulukları, özellikle bozkırlar egemendir (Güngördü, 2010: 188; Atalay, 2011: 190). Kuraklık ve bozkır, bölge iklim ve bitki örtüsünün karakteristik özelliği olsa da bölgenin yarı kurak yerlerinde bozkır, yarı nemli yerlerinde ise ormanlar gelişmiştir (Doğanay ve Şahin, 1999: 118; Güngördü, 2010: 188). Doğal bitki örtüsü olan ve otsu bitkilerden oluşan steplerde ağaç olarak, sadece su kenarlarında salkım söğütlere ve kavaklara rastlanmaktadır (Yazıcı, 2002: 35; Güngördü, 2006: 48). Bölgenin stepinde ‘‘orman adaları’’ olduğu gibi orman adaları içerisinde de step sahaları yer almaktadır (Yazıcı, 2002: 35). Bozkırların üst kısımlarında kurakçıl orman sınıfında olan ardıç, karaçam ve meşe toplulukları bulunmaktadır (Atalay, 2011: 190).

Orta Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin en geniş kapalı alanlarını yapısında bulundurmakta, sularının yarıdan fazlasını ise Karadeniz'e dökülen akarsular taşımaktadır (Yazıcı, 2002: 38-39). Bu akarsulardan Kızılırmak (1355 km), bütün çığırı Türkiye sınırlarında kalan, Türkiye topraklarından doğan ve yine Türkiye topraklarından denize ulaşan en uzun akarsu durumundadır (Doğanay ve Şahin, 1999: 71; Yazıcı, 2002: 39). Kızılırmak'a Antik Dönem'de tuzlu anlamını ifade eden ‘‘Halys’’ ismi verilmiştir. Bunun sebebi ise, çığırı boyunca yer yer tuzlu ve jipsli topraklardan geçtiği için sularının bileşiminde tuz oranının çoğalmasıdır (Yazıcı, 2002: 39).

Orta Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Sakarya Bölümü'ndeki sular Sakarya Nehri ve kolları aracılığıyla Karadeniz'e aktarılmaktadır. Sakarya Nehri, Orta Anadolu, Ege, Karadeniz ve Marmara bölgelerinin bazı kısımlarını içine almaktadır. Türkiye sınırları içerisinde bulunan çığırları dikkate alınırsa, Kızılırmak (1355 km) ve Fırat (1263)

Nehri'nden sonra Türkiye'nin üçüncü uzun akarsuyu Sakarya (824 km)'dır (Yazıcı, 2002: 39).

Orta Anadolu Bölgesi göl açısından zengin olmasa da bölgede oluşumları açısından oldukça değişik göller yer almaktadır. Bölgenin karstik, tektonik ve volkanik oluşumlu göllerinin yanı sıra, set gölleri de bulunmaktadır. Buna ek olarak, Tuz Gölü'ne oranla bölgedeki diğer göller oldukça küçüktür. Bölgede yer alan başlıca tektonik gölleri, Tuz Gölü, Akşehir, Eber, Çavuşçu, Seyfe ve Tuzla gölleri ile bataklık ve sazlıklar oluşturmaktadır (Yazıcı, 2002: 40). Van Gölü'nden sonra 1500 $km^2$'lik yüzölçümüyle Türkiye'nin ikinci büyük gölü olan Tuz Gölü, etrafındaki platolar arasına gömülü bulunan geniş bir çukurluğun en derin kısmında yer almaktadır (Doğanay ve Şahin, 1999: 82; Yazıcı, 2002: 40; Güngördü, 2006: 60). Tuz Gölü'nün kurak yaz aylarında suları buharlaşarak azalmakta ve kenarlarında tuz yığınları kalmaktadır (Güngördü, 2006: 60). Bu gölde, beslenmenin zayıf, buharlaşmanın ise şiddetli olması sebebiyle tuz oluşmakta ve Türkiye'nin sofralık tuz ihtiyacının büyük bir kısmı, bu gölden sağlanmaktadır (Doğanay ve Şahin, 1999: 82; Yazıcı, 2002: 40).

Orta Anadolu Bölgesi'nde, bozkır ve kurakçıl orman örtüsü altında gelişen topraklar yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu bölgede yağış miktarının 500 mm'nin altında olması, toprağın üst katında yıkanan karbonatların alt katında birikmesine yol açmaktadır. Bu sebeple topraklar, kireçli olup alkali bir reaksiyon göstermektedir (Atalay, 2011: 138-139). Yazların kurak geçmesi sebebiyle zayıf ve seyrek olan bitki örtüsü, Orta Anadolu Bölgesi'nin havzalarında yaygın olan bozkır (step) formasyonunun görüldüğü alanlarda toprakların organik madde yönünden fakir olmasına yol açmaktadır (Güngördü, 2006: 63; Atalay, 2011: 139).

Orta Anadolu Bölgesi'nde sıcaklık ve yağış miktarındaki değişimler, çeşitli toprak türlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bölgede bozkır örtüsü altında daha çok kahverengi ve biraz yüksek kısımlarda uzun boylu bitki ve kurakçıl orman atında kestane renkli topraklar görülmektedir (Atalay, 2011: 139). Kahverengi Step Toprağı'nın başlıca ögelerini kireçli kil oluşturmakta, bu toprakta az miktarda da humus bulunmaktadır. Bölgenin çukur kısımları ile eğimi az olan yerlerinde Kırmızı Kahverengi Topraklar yaygın olarak görülmektedir. Bu türdeki toprakların içerisinde kireç, kil ve ince kum bulunmaktadır (Yazıcı, 2002: 38). Bölgede yer alan Tuz Gölü'nün güneyinde 1000 m'nin

üzerine kadar organik madde açısından bitki örtüsü fakir, kireçli ve tuzlu topraklar (Sierozemler), 1000-1500 m arasında ise kahverengi ve kestane renkli topraklar bulunmaktadır (Yazıcı, 2002: 38; Güngördü, 2006: 65; Atalay, 2011: 142). Suların arazi açısından kolay bir şekilde sızdığı alanlarda iklim koşullarına göre Zonal veya Klimatik Topraklar oluşmaktadır. Buna rağmen suların yeterince sızmadığı alanlarda ise, Hidromorfik-Organik ve Tuzlu ve Alkali Topraklar görülmektedir (Atalay, 2011: 142). Alüvyal Topraklar ise, bölgenin bazı ovalarının tabanlarında yer almaktadır. Bölgenin özellikle kenar kısımlarında, dağlar ile ova tabanları arasında gravitasyon ya da epizodik akarsuların etkisiyle oluşan Kolüvyal Topraklar bulunmaktadır. Erciyes, Hasan Dağı, Melendiz Dağı, Karadağ, Karacadağ ve Ürgüp-Göreme çevrelerinde ise ‘‘Volkanik Regosol’’lerle karşılaşılmaktadır (Yazıcı, 2002: 38).

## 2.3. ESKİ İKLİM VE ÇEVRE KOŞULLARI

Yaklaşık olarak MÖ 12.000-10.000 yıl önce sıcaklıkların artmasıyla iklim değişiklikleri gerçekleşmiştir. Pleistosen sona erip Kuvaterner’in Holosen (zamanımız) ismi verilen ve günümüzde de devam eden ikinci dönemi başlamıştır (Esin, 1998b: 69). Yunanca holos *‘bütün’* ve kainos *‘zaman’* kelimelerinden oluşan bu terim, 1867'de Bologna'da toplanan Uluslararası Jeoloji Kongresi'nde onaylanmıştır (Dolukhanov, 1998: 274). Bu dönemde yağış ve sıcaklık artmış, günümüz iklim koşuları oluşmaya başlamıştır. İnsanoğlunun doğaya hâkim olmaya başladığı ve insan etkisiyle beraber ortam sorunlarının ortaya çıktığı bir dönem olarak da tanımlanabilir (Atalay, 2005: 124).

Pleistosen zamanında ortaya çıkan Paleolitik Dönem kültürleri, Holosen’in başlarında yerlerini Mezolitik (Epipaleolitik) ve Neolitik Dönemlere ait kültürlere bırakmıştır (Esin, 1998b: 69). Pleistosen Dönem’de Anadolu’nun iç kesimlerinde genel olarak buharlaşmanın azalmasıyla ve çevredeki yüksek yerlerden gelen kar ve buz sularının etkisiyle bazı kapalı havzalarımızda göller oluşurken, buradaki göllerin seviyesi yükselmiştir (Atalay, 2005: 123). Doğal çevrenin eski görüntüsü ve ekolojisiyle ilgili bilgiler, bölgedeki volkanların, obsidyen kaynaklarının potasyum-argon (K/40-Ar), fizyon izleri sayımları (FIS), radyoaktif karbon (14-C) gibi radyometrik ölçümlerle yapılan tarihlemelerden, jeomorfologların pluviyal Tuz Gölü ve Sultansazlığı kıyı taraçaları araştırmalarından, Konya'da Ereğli yakınındaki Akgöl'den, Aksaray'daki Aşıklı Höyük'ün ana toprağı içinden, Nevşehir'de Acıgöl'den alınan polen Karotlarının çiçek

tozu analizleri ve 14-C ölçümlerinden sağlanmaktadır (Esin, 1998b: 69). En önemli obsidyen kaynaklarından bazıları, Anadolu'nun orta kesiminde, çoğu Çiftlik yakınlarındaki Acıgöl'ün çevresinde ve Göllü Dağ volkanik kompleksinde, diğerleri ise Çatköy, Hasan Dağı ve Melendiz Dağı çevresinde bulunmaktadır (Bigazzi, vd., 1993: 590).

Neolitik Dönem'de ortalama yağış rejimi Torosların alçak sırtlarından başlayıp, Fırat vadisi boyunca Türkiye-Suriye sınırına kadar ortalama >600 mm/yıl; güneye inerek azalan bir seyirde <150 mm/yıl olarak düşünülmektedir. Orta Anadolu Platosu'nda ise Tuz Gölü ve Konya Ovası'nın kuru düzlüklerinde <350 mm/yıl; çok daha fazla nemli olan Beyşehir'in yüksek kesimlerinde ve Göller Bölgesi'yle birleştiği bölümlerde >400 mm/yıl; Kapadokya'nın yüksek kesimlerinde ve platolarında ise 400 mm/yıl oranlarında görülmektedir (Helmer vd., 1998; Kuzucuoğlu, 2002).

Anadolu Platosu'nda, yaklaşık 16.000 yıl önce ormanların giderek daha geniş alanlar kaplaması ve sert karasal iklim bozkırlarının yerini çayırlara bırakmasıyla yeni bir canlanma başlamıştır. Alanları genişleyen göl ve bataklıkların sağladığı imkanlar büyük sürü hayvanlarının Anadolu Platosu'nda ve özellikle Orta ve Güneydoğu Anadolu'da hızla artmasını da beraberinde getirmiştir (Özdoğan, 2011b: 41).

Günümüzden 10.000 yıl öncesinde Aşıklı Höyük ile çevresindeki iklim koşulları ve ekolojik ortam hakkında elde edilen veriler çiçektozu (pollen), kazıda bulunan bitki kalıntıları, phytolith (mikro-bitki) ve hayvan kemiği analizlerine dayanmaktadır. Bununla beraber, Akgöl'den alınan çiçektozu örnekleri de ekolojik ortamın rekonstrüksiyonunu yapmak için yardımcı olmaktadır (Bottema ve Woldring, 1984: 131-136; Esin, 1996: 33).

Orta Anadolu'da MÖ 13.000 ve 8.000'lerde bozkır türü olarak pelin otu (*artemisia*) ve buğdaygiller (*gramineae*) kalıntıları ele geçmiştir. Pelin otu ve buğdaygillerin yanı sıra söğüt (*salix*), iğde (*elaeagnus*), ıspanakgillerin (*cheonopodiaceae ve liqulifloare*) varlığı bilinmektedir (Woldring, 1998: 109). Akgöl çiçektozu analizlerine göre Buzul Çağı sonlarında iklim kurak ve soğuktur. Fakat 12000 yıl öncelerinde iklim daha nemli olmaya başlamıştır (Bottema ve Woldring, 1984: 131-136; Esin, 1996: 33-34). Akgöl polen analizleri, Erken Holosen'de nemli iklimsel koşulların bölgede var olduğuna işaret etmektedir (Karabıyıkoğlu vd., 1999). Step örtüsünün yanında Aksaray'da Hasan Dağı, Konya'da Karacadağ ve Karadağ'ın yamaçlarında önce huş *(Betula),* servi

*(Cupressaceae),* daha sonra da aynı dağların üstünde meşe *(Quercus)* ve sedir *(Cedrus)* ağaçları yetişmeye başlamıştır (Bottema ve Woldring, 1984: 131-136; Esin, 1996: 33-34). Yaprak döken meşe *(Quercus)* türleri, Orta Anadolu'nun günümüz antropojenik bozkırlarının nispeten yaygın bileşenleridir (Woldring, 1998: 107). Pelin otları *(Artemisia)* önce azalmış, fakat 12 bin yıllarına doğru yeniden artmaya başlamıştır. Bu da iklimin yeniden soğuduğunu ve kuraklık olduğunu göstermektedir(Bottema ve Woldring, 1984: 131-136; Esin, 1996: 33-34). Orta Anadolu'daki bitki örtüsünün kuraklıklar sonucunda değişime uğramasının üç temel sebebi olabileceği düşünülmektedir. Bunlar: İran-Turan iklim kuşağının bu bölgeye girerek daha fazla etki etmesiyle sert karasal bir iklime yol açmış olması, bozkır örtüsünün yaygınlaşmasının bir sonucu olarak buharlaşmanın artmaya başlaması, insan ve hayvanların etkisinin artmasıyla bitki örtüsünde radikal değişikliklerin meydana gelmesidir (Bottema ve Woldring, 2001: 28).

11.000 yıl öncelerinde ise iklimde yeniden bir nem artışı başlamış; çayır otları daha geniş alanlar kaplamış, huş ağaçları da fazlalaşmıştır. Holosen'in başladığı MÖ yaklaşık 9600-8420 arasında, Aşıklı'da yerleşildiği esnada ise, meşe ağaçları yayılmış, ardıçlar *(Juniperus)* artmış; fındık *(Corylus),* gürgen *(Carpinus orien talis)*, kızılağaç *(Alnus),* kayacık *(Ostrya)* ağaçları yetişmeye; ovalarda çayır otlarının çeşitli türleri çoğalıp yayılmaya başlamıştır (Bottema ve Woldring, 1984: 131-136; Esin, 1996: 33-34). Bu da iklimin eskiye göre çok daha yağışlı ve sıcak olduğunu göstermektedir. Fındık *(Corylus avellana)* yaylalarda Pontus ve Toros dağlarında dağınık bir yayılış göstermektedir. Polen diyagramındaki varlığı olasılıkla uzun mesafeli taşınmadan kaynaklanmaktadır. Günümüzde ardıç *(Juniperus)* türleri Orta Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yaygındır, fakat örneğin katran ardıcı *(Juniperus oxycedrus)* da bozkır ormanının bir parçasını oluşturmaktadır (Woldring, 1998: 107).

Aşıklı'nın 2. tabaka yerleşmelerinde ele geçen bitki kalıntıları, yine yaklaşık MÖ 9966-9400 arasında yağış ve sıcaklığın, buğday ve arpa gibi tahıllarla, bezelyegillerin tarımı için elverişli olduğuna, tarımın başladığına tanıklık etmektedir. Melendiz Vadisi'nde artık yabani fıstık *(Pistacia)*, karaağaç, çitlenbik *(Celtis tournefortii),* bazıları yenebilen, bazıları ise ilaç olarak kullanılabilen, oldukça zengin otsul bitki türleri yetişmeye başlamıştır (van Zeist ve de Roller, 1995; 179-185; Esin, 1996: 34).

Türkiye'nin güneybatısındaki polen diyagramlarında çam *(Pinus)*, Geç Buzul ve Erken Holosen bitki örtüsünün önemli bir bileşeni değildir. Açıklanması zor olan tuhaf bir fenomen, Olea'nın *Quercus calliprinos* tipiyle beraber varlığıdır. Her iki tür de Orta Anadolu'da bulunmaz ve Akdeniz bitki örtüsüne aittir. Bunlarında bölgedeki var oluşları, kıyı bölgelerinden uzun mesafeli taşınmaya atfedilmelidir (Woldring, 1998: 107).

Doğu Çatalhöyük'ün temeline kadar kazılan çukurlar ise, yaklaşık MÖ 7400'de sulak bir alanın yakınında gelişen küçük bir yerleşimin varlığına işaret etmiştir (Fagan, 2019: 371). Araştırmalara göre Çatalhöyük'ün şu anki iklimi ve doğası, dönemin Neolitik sakinlerinin içinde bulunduğundan oldukça farklıdır. Burada yağmura dayalı tarımı destekleyebilecek daha nemli bir hava ve su kanallarının kestiği kuru topraktan yüksek tepecikler bulunuyordu (Hodder ve Gargett, 2016: 36). Çatalhöyük'ün Neolitik Dönem yerleşimi esnasında Konya Ovası'ndaki genel iklim koşulları bugünle karşılaştırıldığında daha sulak geçse de kışları yağışlı, yazları kurak ve yarı-çoraktır (Roberts, vd., 1996; Hodder, 2006b: 76).

Çatalhöyük halkı çevrenin şartlarına uygun olarak hem kuru topraktan hem de sulak alan kaynaklarından yararlanmıştır (Hodder ve Gargett, 2016: 36). Erken ilkbaharda yağışların artmasıyla ve dağlardaki karların erimesiyle beraber nehirlerin su seviyesinin yükselmesi bataklık ve sulak arazideki bitkilerin artmasını sağlamıştır. Diğer yandan yazları yağışların azalması su seviyelerinin düşmesini sağlamış, dolayısıyla kuru ve daha uzak alanlara ulaşımı kolaylaştırmıştır. Kış ortasında Çatalhöyük'ün çevresindeki arazinin büyük bir bölümü karla kaplanmış ve halk sakladıkları malzemelere güvenmek zorunda kalmıştır (Asouti ve Fairbairn, 2006: 82).

Çatalhöyük'e farklı uzaklıklardan topladığı başka özler üzerinde çalışan polen analisti Warren Eastwood (Roberts, vd., 2006; Hodder, 2006b: 76) bu kanıtlar doğrultusunda, Çatalhöyük'teki en erken yerleşim döneminde doğal ortamın daha kuru Anadolu Platosu boyunca uzanan ağaçsız bozkır olduğu, tepelerde meşe ve çayırların yeşermeye başlayıp ardıçların, şamfıstığı/sakız ağaçlarının ve huş ağacının yetiştiği, daha iyi yağış alan Toros Dağları'nın da meşe, çam ve sedir ağaçlarıyla kaplandığı yorumunu yapmaktadır. Höyüğün çevresine biriken alüvyonun killi yapısına bakılacak olursa, yerleşim alanı neredeyse ilkbahar süresince taşan nehrin sularıyla kaplı batak çukurlarla çevrilmiştir. Dolayısıyla Çatalhöyük'ün kuruluş zamanında Orta Anadolu Platosu (komşu bölgelerle karşılaştırıldığında) daha kuru olmasa da güney ve güneybatı boyunca uzanan

Toroslar'ın yükseklerinde artan yağışların sonucunda alüvyon düzlükler oluşmaya başlamıştır. Bölgede Suberde, Pınarbaşı ve Can Hasan III gibi erken yerleşmelerin çoğu pınarların ve akarsu ağızlarının yanına kurulmuştur. Çatalhöyük de su kaynağına bağlı olmasıyla aynı duruma uymaktadır. Platonun genel olarak kuru olmasına karşın, belki de bu sebeple Neolitik yerleşmeler nemli alanlarda yoğunlaşmıştır (Hodder, 2006b: 76).

Hayvan kemikleri ve tohumlar buradaki insanların çiftçi olduklarını kanıtlamıştır. Çiftçilikle beraber buradaki insanlar çevredeki coğrafi alandan elde edebilecekleri balığa, su kuşlarına ve av hayvanlarına da bel bağlamıştır (Fagan, 2019: 371). Çatalhöyük'ün çiftçileri bir mevsimsel değişimler takvimine göre hayatlarını kurmuştur. Onlar için bahar ve ekin ekme doğumu, yaz büyümeyi, güz hasatı ve kış ölümü ifade etmektedir. Bu, insan hayatının son gerçekliğidir; insanların atalarına önem verme ve saygı gösterme sebebi de budur. Onlar bir gün aynı kaderi paylaşacaklarını bilmektedir. Bu ayrıca dişi figürlere ve olası bereket tanrıçalarına saygı gösterilmesinin de sebebidir; onlar hayatı yeniden yaratmaktadır (Fagan, 2019: 374).

# ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

## ORTA ANADOLU BÖLGESİ'NİN NEOLİTİK DÖNEM ARAŞTIRMA TARİHÇESİ

Neolitik, *neos=yeni, lithos=taş* kelimelerinden türetilmiştir. Neolitik Dönem yani Yeni Taş Dönemi, Türkiye'deki benimsenen kullanımıyla Cilalı Taş Devri, çağımızın sosyoekonomik düzeninin esasını ve insanoğlunun kültürel gelişimindeki en önemli süreci oluşturmaktadır. Bu süreçte insanoğlunun tamamen değişen yaşam tarzı ile bugünkü medeniyetin temelleri atılmıştır. Mağaralardan kalıcı köy hayatına; avcılık ve toplayıcılıktan da üretime, daha doğrusu tarım ve hayvancılığa geçiş, Neolitik Dönem'in temel unsurlarıdır. İlk defa Yakın Doğu'da gelişen bu dönem, *''Neolitik Devrim''* şeklinde de tanımlanmaktadır (Sevin, 2003:18). MÖ 13.000'lerde başlayan ve 8.000'lerde gelişim sürecini tamamladıktan sonra olgunlaşan (Schmidt, 2007: 7) Neolitik Dönem'e devrim denilmesinin sebebi; insan emeği ile ortaya çıkan ürün, toprağı işleme, mülkiyet anlayışı, nüfustaki belirgin artış, meslek dallarının belirmesi, köyler arasındaki ticaretin geniş boyutlara ulaşması, sosyal sınıfların ortaya çıkışı ve daha pek çok sosyoekonomik gelişmelerin besin üretimi ile beraber görülmüş olmasıdır (Özbek, 2000: 181).

''Neolitik'' isminin ilk olarak söylendiği 1865 yılından beri bu kelimenin anlamı devamlı olarak değişmiştir. Thomsen'in salt teknolojiden yola çıkıp geçmişi Taş, Tunç ve Demir Çağı şeklinde ''Üç Çağ Sistemi'' olarak ayırması, Taş Çağı'nın da ''yeni'' ve ''eski'' olarak ikiye ayrılması, bir manada bu sürecin başlangıcı olarak düşünülebilmektedir. Thomsen'in bu yaklaşımı önceleri çok eleştirilmiş olsa da yeni gerçekleştirilen kazılar bu gözleme bağlı olarak izlendiğinde Thomsen'in yaklaşımının doğru olduğu fakat daha detaylandırılması gerektiği anlaşılmıştır (Özdoğan, 2018: 14). 19. yy'ın ortalarına kadar yazıdan önceki dönemleri ifade etmekte arkeologların esas dayanak noktalarından biri olan çanak çömleğin, Neolitik Dönem ile beraber başladığı, bunun çiftçi hayatın ayrılmaz bir parçası olduğu da, üzerinde fazla düşünülmeden benimsenmiştir. Arkeologlar bu şekilde ''Neolitik'' kavramını sabit yerleşmeler, açkılı veya açkısız sürtmetaş aletler, kilden çanak çömlek yapımı, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi gibi seçilmiş maddi kalıntılar ile bağdaştırırken, tabiatçıların da bu konuya ilgisi gittikçe artmaya başlamıştır. İlk kez 1866'da Candolle, tarımın temelini

oluşturan tahılların Neolitik Dönem ile beraber biyolojik bir değişiklik geçirdiğini, tabiatta yabanıl olarak bulunan özelliklerin tarımla beraber farklı nitelikler kazandığını savunmuştur. Braidwoodlar, *''Yeni Taş Devri''* gibi yaşam açısından anlam taşımayan bu kelimenin içeriğinde ''yerleşik köy yaşantısı'', ''tarım'' ve ''hayvancılık'' olmak üzere üç ifadenin bulunduğunu, bu sebeple bu dönemin *''İlk Tarımcı Köy Toplulukları Dönemi''* şeklinde isimlendirilmesinin daha doğru olacağını ısrarla savunmuşlardır (Özdoğan, 2004: 44-46). Gordon Childe'a göre ise Neolitik; *''Vahşet düzeninin çıkmazından kurtuluş, bunu başaranları doğa üstünde asalaklık yerine, doğayla etkin bir ortaklık durumuna sokan ekonomik ve bilimsel bir devrimdi. Bu devrimi başlatan, bu gibi tohumların bilinçli olarak uygun topraklara ekilmesi ve ekilen toprakların, yabancı otları söküp koparak ya da diğer yollarla işlenmesiydi. Böyle davranan bir toplum, o andan başlayarak, yiyecek maddelerini artıran, etkin olarak besin üreten bir toplum oldu. Bu, neolitik devrim yolunda atılan ilk adımdı''* (Childe, 2009: 63).

Neolitik Dönem, Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Dönem olmak üzere iki bölümde incelenmektedir. Bu ayrım sadece kilden kap kaçak yapımı gibi yeni bir teknolojinin ortaya çıkmasına bağlı değildir (Özdoğan, 2011a: 56). Jeomorfolojik araştırmalar, Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in, günümüzden yaklaşık olarak 8-7. bin yıla kadar süregeldiğini göstermektedir (Esin, 2007a: 11). Türkiye'deki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kültürlerinin, biri Doğu ve Güneydoğu Anadolu, diğeri de Orta Anadolu olmak üzere iki büyük gruba ayrıldığı, bunlardan ilkinin daha çok Mezopotamya ve Doğu Akdeniz gelenekleri ile bağlantılı olduğu, diğerinin ise yerli bir karakter taşıdığı düşünülmektedir. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Orta Anadolu'da, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dakilerden tamamen farklı, olasılıkla Batı Anadolu'ya ve Ege'ye kadar yayılan ve yerli karakteri ağır basan bir Orta Anadolu Neolitik kültür bölgesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönem kentleşme sürecinin ilk aşaması ve insanlık tarihindeki ilk yükseliş olarak da tanımlanmaktadır (Sevin, 2003: 46-47).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de yerleşik hayat ve bunun gereği yeni bir mimari, köy hayatı ortaya çıkmıştır. Beslenmeye tahıllar ve evcilleşme aşamasındaki hayvanlar gittikçe daha fazla katılmaktadır. Fakat avcılık ve toplayıcılık halen hayatın temelini oluşturmaktadır. Buna rağmen Çanak Çömlekli Neolitik Dönem ile beraber çiftçiliğe, besin üretimine dayalı ekonomik modelin bütün kuralları ile beraber

yerleşmeye başlamış ve bu toplumsal yaşamın her kademesine yansımıştır. Bu sebeple Neolitik Dönem'in ikiye bölünmesi, bu dönemlere verilen isimlerin belirlediğinden daha da önemlidir. Son yıllarda yerleşimlerde konutlardan farklı tapınak olarak isimlendirilen kamu yapılarının ortaya çıkması ve özellikle bu tür yapılarda kullanılan teknoloji, bunların içindeki heykel, paye gibi buluntuların yapımı Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de organizeyi, yönlendirilmiş bir işgücünü, belirli zanaat ve tekniklerde uzmanlaşmanın gerekli olduğunu kanıtlamaktadır (Özdoğan, 2011a: 56-60).

Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'de başta buğday ve arpa olmak üzere mercimek ve baklagillerin yoğun olarak ekilip biçildiği ve giderek bunların türünün arttığı görülmektedir. Çiftçiliğin ekonomik bir getiri haline dönüşmesi, tarla açmak için doğal çevrenin değiştirilmesini gerektirmiştir (Özdoğan, 2011a: 78-80). Neolitik Dönem'deki tarımsal üretimin ritmi, yoğun tarım mevsimleri dışında insanlara oldukça uzun bir ''boş zaman'' bırakmıştır. Bu boş zamanda ise insanlar başka işler ile uğraşma imkânı bulmuşlardır. Bu imkânın ilk ürünü çömlekçilik, dokumacılık gibi kadınlar tarafından yapılan iki önemli Neolitik zanaatın ortaya çıkması olmuştur (Childe, 2001: 70).

Tarımın adım adım gelişmesiyle beraber koyun, keçi, domuz ve daha sonraları da sığır beslenmesi ile insanlar, dünyanın başka bölgelerinden daha önce, büyük gruplar halinde, belli yapıya sahip yerleşmelerde yerleşik hayata geçmişlerdir. Değişen hayat şartları, yeni teknolojilerin gelişimini teşvik etmiş bununla birlikte toplumsal gelişimi de etkilemiştir. Paleolitik Dönem'in ''toplayıcılık ekonomisinden'' Neolitik Dönem'in ''üretici ekonomisine'' geçişte, insanların anlayış ve şuurunda da bir değişim olmalıdır. Bir ''psiko-devrim''in neticesi olarak da belirtilen yeni dini düşünceler, Paleolitik Dönem'e kıyasla, giderek insan betimlemelerinin çoğalmasıyla değişen ikonografide kendini göstermektedir (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 404).

Neolitik Devrim sonucunda, yeni zanaatlarla edinilen ve uygulanan bilgiler sebebiyle insanın yeni güçlere sahip oluşu, görüşlerini de etkilemiştir. Bu değişim kuruluşları ve dini biçimlendirmiştir. İlk devrimden sonra bile, kendisine yeterli köylülerin küçük grupları için yaşamak halen çok güvencesizdir. Bu köylülerin müracaat edeceği dünya pazarları olmaması sebebiyle, bir bölgedeki kötü hava şartları bir başka bölgenin üretim artığı ile giderilememektedir. Ambarlarında topladıkları besinleri çok az olan köylü toplumu şüphesiz yağmur, güneş, gök gürültüsü ve kasırga getiren güçlere

bağlı olduğu bilincini taşımaktadır. Bu güçlerle başa çıkılmalı veya uyum sağlanmalıdır. Tehlikeyi uzaklaştırmak için bir büyü veya uyumu sağlamak için bir tören bir defa bulundu mu, bu inanç hayat korkusuna karşı insanlara bir rahatlık vermeye başlamaktadır. Böylelikle üretim güçlerine yöneltmek veya onlara yardımcı olmak için yapılan tören ve büyüler Neolitik Dönem'de daha da büyük bir önem kazanmış olmalıdır (Childe, 2001: 74-77).

Anadolu'nun Neolitik Dönem kültürlerini en iyi yansıtan yerleşim Çatalhöyük'tür. Çatalhöyük, Neolitik sürecin tüm gelişimini inanılmaz zenginlikteki buluntularıyla yansıtmasının yanında Neolitik Dönem hayatının öngörülenden çok daha zengin ve karmaşık olduğunu kanıtlaması açısından da düşünce sistemimizin oluşmasında önemli bir yer tutmaktadır. Çatalhöyük'ün yanı sıra Orta Anadolu'nun Can Hasan, Tepecik Çiftlik, Göller Bölgesi'nde Suberde, Erbaba, Bademağacı, Höyücek, Kuruçay ve Hacılar yerleşimleri de bu dönemi tanımamıza ve kendi içindeki gelişimini görmemize fayda sağlamaktadır (Özdoğan, 2011a: 85).

Görüldüğü üzere, MÖ yaklaşık 9-10 bin yıl önce Anadolu halkları mağaralardan çıkarak ilk kalıcı barınaklarını kurup yerleşik köy hayatının temellerini atmışlardır. Bu ilk yerleşimlerin dikkat çekici özellikleri köklü bir birikime dayanan mimarlık geleneklerinin gelişmiş bir şekilde uygulama alanına girmiş olmasıdır (Sevin, 2003: 46-47).

Uzun yıllar süresince Neolitik Dönem arkeolojisi, Anadolu'nun güneyine, Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Filistin'e kadar varan Doğu Akdeniz kuşağına odaklanmış, bu coğrafya içerisinde son elli senede 400 kadar Neolitik Dönem'e ait kazı yapılmıştır. Çevre ülkelerde arkeolojik çalışmaların yoğun olduğu bu süreç, ne yazık ki Türkiye'de arkeolojik kazıların, yeni araştırmaların durma aşamasına geldiği bir dönemdir. Bu durum ilk kez, Fırat üzerinde oluşturulan baraj göl alanları kurtarma kazıları ile değişmeye başlamış, kazı izinlerinin alınmasında bir süre için sağlanan kolaylık, yeni kazıların başlamasını sağlamış ve sonuçta tüm bilim camiasını şaşırtan neticeler ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin Neolitik Dönem'ine yönelik yapılan az sayıdaki kazı bile bilim dünyasında devrim sayılabilecek bir etki oluşturmuştur. İlk önceleri Hacılar, Çatalhöyük, Can Hasan ve Çayönü kazıları ile sınırlı olan bilgilerimiz, Aşıklı Höyük, Nevali Çori, Cafer Höyük ve Hallan Çemi kazıları ile beklenmeyen bir yükselme yapmış, son on yıl içerisinde

başlayan pek çok yeni kazı ortaya çıkan bu yeni tabloyu daha anlaşılır bir hale getirmek için katkılar sağlamıştır (Schmidt, 2007: 8-9).

Orta Anadolu Bölge'sindeki ilk sistematik keşif, 1950'lerde J. Mellaart tarafından yapılmıştır. James Mellaart'ın bölgedeki araştırmalarından önce, Göller Bölgesi'ndeki Çukurkent, H. Ormerod tarafından 1930'larda tespit edilen Niğde yakınlarında yer alan Pınarbaşı-Bor yerleşmesi ve 1940'larda Jeolog Kleinsorge tarafından tespit edilen Tuz Gölü civarlarındaki Ilıcapınar gibi sadece birkaç tarihöncesi yerleşimi bilinmekteydi (Harmankaya, Tanındı ve Özbaşaran 1997; Özbaşaran, 2011b: 102).

Günümüz uygarlığının oluşması için zemin hazırlayan bazı temel değişimlerin MÖ 10.000'lerde Neolitik olarak isimlendirilen dönemdeki gelişmelerden kaynaklandığını ''eski'' uğraş gösteren tüm bilim insanlarınca çoğunlukla kabul görmektedir. Elde edilen verilere göre bu gelişmeler ilk kez İsrail ve Filistin, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ı içine alan bölgede gerçekleşmiştir. Araştırmaların ve kazı çalışmalarının farklı sebeplerle bu bölgelerde yoğunluk göstermesi, ortaya çıkarılan verilerin zenginliği, tarihlerin eskiliği gibi, sonuçlarının her anlamda son derece doyurucu olması, ''Yakındoğu'' adı altında anılan bölgeyi zorunlu olarak ön plana çıkarmıştır. Bölge, bu gelişimin ''çekirdek bölgesi'' olarak ifade edilmiştir. Fakat bu durum hem diğer bölgelerin ikinci plana atılmasına hem de diğer bölgelerde görülen gelişmelerin ''çekirdek bölge'' Yakındoğu ile kıyas edilmesini ve değerlendirilmesi sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla bu çekirdek bölge dışındaki yerlerden birisi de Orta Anadolu Bölgesi'dir. Orta Anadolu Bölgesi bu anlamda Neolitikleşme süreci ile ilgili yorum ve yaklaşımların tarihçesini gözlemlemek için iyi bir örnek oluşturmaktadır. Uzun yıllar boyunca Neolitik Dönem'de yerleşimin bile olmadığı düşünülen Orta Anadolu Bölgesi'nde, 1950'lerde James Mellaart tarafından bu fikri aksine çevirecek bulgular tespit edilmiştir (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 55). Böylelikle Orta Anadolu Bölgesi'nde ilk kez ciddi bir şekilde gerçekleştirilen arkeolojik araştırmalar Ankara'daki İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nden (BIAA) James Mellaart'ın Konya ve Karaman Ovası'nın geniş kesimlerini araştırmasıyla başlamıştır (Gerard ve Thissen, 2002: 1). 1951-1952 yıllarında Konya Ovası'nda yüzey araştırmaları gerçekleştiren J. Mellaart başta Burdur'daki Hacılar ve Konya yakınlarındaki Çatalhöyük olmak üzere, Neolitik ve Kalkolitik Dönemlere tarihlendirilen birçok yerleşimin keşfine yol açmıştır (Gerard ve Thissen, 2002: 1; Özbaşaran ve Cutting, 2007: 55). Bu çalışmaların ardından Hacılar (1957-1960)'da, bunu

takip eden yıllarda ise (1961,1963 ve 1965), Çatalhöyük'ü kazı çalışmalarına başlamıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 55). Bu esnada David French, Karaman Ovası'nda araştırmalara başlamıştır. 1950'lerin sonlarında başlayan ve 1960'ların büyük bir kısmında devam eden yüzey araştırması sonuçları, J. Mellaart tarafından Hacılar ve Doğu ve Batı Çatalhöyük'te ve Fransızlar tarafından Canhasan köyü çevresinde yer alan iki höyükte gerçekleştirilen büyük kazılarla tespit edilmiştir (Gerard v Thissen, 2002: 1). Çatalhöyük kazılarıyla beraber başlayan, D. French başkanlığındaki Canhasan kazı çalışmalarıyla (1961-1967) Orta Anadolu'nun iskân edilmesini Neolitik Dönem'e kadar indiğini kanıtlamıştır. Bölgenin doğusu, Tuz Gölü ile Kayseri çevresindeki yüksek ovalar ise, yaklaşık olarak aynı tarihlerde (1964-1966) I. Todd tarafından araştırılmıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 55).

I. Todd'un 1960'larda gerçekleştirdiği çalışmalar Çanak Çömleksiz Neolitik kültür bölgesine ait sınırların Anadolu Platosu'nun iç kısımlarını kapsayacak şekilde genişlemesini sağlamıştır (Özdoğan, 2007: 443). I. Todd'un gerçekleştirdiği çalışmalardan sonra E. Gordon tarafından 1963 yılında Aşıklı Höyük'ün saptanması bölgenin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem için önemli bir yerleşim olduğunu göstermiştir (Esin ve Harmankaya, 2007).

Bölgede 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü (BIAA) projelerinin belirlediği araştırma sınırlarını Beyşehir-Suğla Gölleri bölgesini keşfedip, Suberde ve Erbaba yerleşimlerinde kazılar gerçekleştirerek sürdüren tek kişi aslında Jacques Bordaz'dır. 1980'lerin sonuna gelindiğinde ise, İstanbul Üniversitesi'nden Ufuk Esin başkanlığındaki Kapadokya araştırma projesi, Aşıklı Höyük'ün başlıca Çanak Çömleksiz Dönem'e tarihlendirilen kısımlarında kazılara başlayarak, Orta Anadolu arkeolojik keşiflerinde yeni bir atılım başlatmıştır (Gerard ve Thissen, 2002: 1). Aksaray'da Melendiz Nehri üzerinde 1960'larda yapılan Mamasın Barajı'nın inşaatında su altında kalma riski bulunan Aşıklı Höyük'te 1989'da Prof. Dr. Ufuk Esin başkanlığındaki bir ekip ile kurtarma kazılarına başlanmıştır (Esin ve Harmankaya, 1999, 2007; Özbaşaran ve Cutting, 2007: 55-56). Kazı çalışmaları Kapadokya bölgesinin tarihöncesini ortaya çıkararak, belki de bin yıllık bir süre boyunca art arda birden çok Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlendirilen köy yerleşimlerine dair şaşırtıcı kanıtlar sağlamıştır (Gerard ve Thissen, 2002: 1). Kısa bir sürenin ardından 1990'larda İstanbul Üniversitesi Prehistorya Bölümü'nden Nur Balkan-Atlı ve CNRS,

Fransa'dan Marie-Claire Cauvin ve Didier Binder başkanlığındaki bir Fransız-Türk ortak girişimi olan Orta Anadolu obsidyen projesi gibi tamamlayıcı araştırmalar yapılmıştır (Balkan-Atlı vd., 2008: 204; Gerard ve Thissen, 2002: 1). Bölgede, özellikle obsidyen kaynaklarının yoğunlaştığı doğu kısmı (Batı Kapadokya), tarihöncesi dönem için fazla bilinmiyordu (Balkan-Atlı vd., 2008: 204). 1989'da Ufuk Esin başkanlığında Aşıklı Höyük'te kazı çalışmalarına başlanmasıyla bölgeye bir dinamizm getiren Aşıklı Höyük'e çok yakın bir konumdaki Musular, Mihriban Özbaşaran tarafından yürütülen; Kaletepe, Sevil Gülçur başkanlığındaki Güvercinkayası ve Erhan Bıçakçı'nın Tepecik-Çiftlik'teki kazıları bölgede gerçekleştirilen diğer araştırmalardır (Balkan-Atlı vd., 2008: 204; Gerard v Thissen, 2002: 1).

Orta Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem yaşam şekli, yerleşme düzeni, uzun süreler boyunca yerleşilen oldukça büyük birkaç köy yerleşimiyle karakterize olmaktadır. Bunlar Aşıklı Höyük, Canhasan III, Suberde, Erbaba, Köşk Höyük, Çatalhöyük, Pınarbaşı, Musular ve Tepecik-Çiftlik'tir (Özbaşaran ve Cutting, 2007:57).

Bölgede, tarihöncesi tuz madenciliği ve ticaretinin potansiyel öneminden 1950'lerden beri bahsedilmektedir. Fakat Anadolu Platosu'ndaki tuz gölleri gibi kilit kaynakların kullanımının araştırılabilmesi için ortak bir yol bulunmamaktadır. Orta Anadolu tarihöncesi tuz işletme projesi ise, Anadolu Platosu'nda tuz ticaretinin tarihini ve önemini belirlemek için 2002 yılında başlamıştır (Erdoğu, vd., 2003: 11).

# DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

# ORTA ANADOLU BÖLGESİ'NİN NEOLİTİK DÖNEM TAPINAK VE KUTSAL ALANLARI

## 4.1. AŞIKLI HÖYÜK

### 4.1.1. Aşıklı Höyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Aşıklı Höyük, Aksaray'ın 25 km güneydoğusunda, 38$^{o}$ 21' 02$^{II}$ kuzey enleminde ve 34$^{o}$ 13' 04" doğu boylamında yer almaktadır (Esin ve Harmankaya, 2007: 255). Peri bacalarının gizemli arazisinde Melendiz Nehri'nin oluşturduğu Ihlara Vadisi'nin başladığı Selime'den 4,5 km kadar uzakta, Kızılkaya köyü sınırlarında yer almaktadır (Harita 1). Aşıklı, doğu-batı yönünde 230 m, kuzey-güney yönünde ise 150/240 m boyutlarında oldukça büyük bir höyük olup kuzeyden güneye ve batıdan doğuya oldukça büyük bir eğimle alçalmaktadır (Resim 1) (Esin ve Harmankaya, 1992: 3). Kuzeyde Melendiz Ovası'ndan 15,35 m, güneyde ise 13,16 m yükseklikte, 3,5-4 ha bir alanı kaplamaktadır. Kurtarma kazılarından önce, höyüğün önemli bir kısmı, özellikle kuzeybatı ve güneybatı yamaçları doğal etkenlerle aşınmış olup üst katmanları ise yoğun çiftçilik nedeniyle tahrip olmuştur (Özbaşaran, 2012: 136).

Orta Anadolu Bölgesi'ndeki en büyük ve en eski Neolitik höyüktür (Esin, 2007b: 458). Yerleşmenin bulunduğu çevre, Miyosen'den itibaren patlamalar ile oluşan tüf, andezit, riyolit, ponza, bazalt gibi hem yumuşak hem de sert püskürük kayaçlar, andezit başlıklı aşınmış tüf konilerinin oluşturduğu ''peri bacaları'', mağaralar ve İlk Hıristiyanlık Dönemi'nde kayalara oyulan kiliselerle doludur (Esin ve Harmankaya, 2007: 255). Karasal iklimin görüldüğü bölgede ekonominin ana kaynaklarını bağcılık, şarapçılık, buğday tarımı ve hayvan besiciliği oluşturmaktadır (Esin ve Harmankaya, 1992: 3).

Aşıklı Höyük'ün 40 km kadar güneyinde volkanik, Pleistosen yaşlı Hasan ve Melendiz Dağı yaklaşık olarak 3000 m'lik bir yüksekliğe ulaşmaktadır (Esin, 2000a: 20). Aşıklı Höyük, Hasan ve Melendiz Dağı'nın volkanik püskürmeleri ile oluşan tüflü arazide, peri bacalarının yükseldiği doğal bir çevre içinde yer almaktadır (Esin, 1994: 29). Melendiz Çayı (Uluırmak), bu iki dağ silsilesi arasından çıkarak kuzeybatı yönünde akar,

önce ünlü Ihlara Vadisi'ni oluşturur, Kızılkaya Köyü'nde Aşıklı Höyük'ün çevresini kuşattıktan sonra Aksaray yönünde akmaya devam eder (Esin, 2000a: 20-21).

Volkanik arazinin sağladığı zengin hammadde kaynakları kadar farklı ekolojik nişleri ile insan hayatına zengin bir çeşitlilik sunan Batı Kapadokya, günümüzden 10.000 yıl önce göçebe hayatı terk eden bölgenin ilk yerleşiklerine, Aşıklı Höyük topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Melendiz Nehri kıyısına yerleşen ‘‘Aşıklılar’’, yaklaşık bin yıl süren iskân ile MÖ 8. binyılın sonunda henüz bilinmeyen bir sebepten dolayı yaşadıkları yeri terk etmişlerdir. Bölgenin ilk sakinlerinin yerleşik hayata geçmesi insanlık tarihini değiştirecek bir dizi yeniliği de beraberinde getirmiştir. Aşıklı Höyük, ilk tarım, ilk evcilleştirme deneyimleri, ilk madencilik ve Anadolu konut geleneğinin en eski örneklerinden biri olması sebebiyle tarihöncesinin önemli bir yerleşimidir (Özbaşaran, vd., 2010: 216-217).

Aşıklı Höyük’ü ilk keşfeden 1963’te Pensilvanya Üniversitesi Hititologlarından Edmund Gordon’dur. Daha sonra Aşıklı'yı ziyaret eden arkeologlardan biri olan Ian Todd, 1964-65'te Orta Anadolu'daki tarihöncesi yerleşmeleri saptamak için yaptığı yüzey araştırmaları esnasında Aşıklı'dan topladığı obsidyen aletleri analiz etmiştir. Bununla beraber Aşıklı'nın yamaçlarından topladığı odun kömür örneklerinin radyoaktif karbon tarihlemesini yaptırıp bir yayınla arkeoloji dünyasına duyurmuştur (Özbaşaran, 2018). Yüzey araştırmaları analiz sonuçlarına ve Aşıklı Höyük'ten toplanan radyoaktif karbon örneklerinin ölçümlerine göre bu yerleşim Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’e, yaklaşık olarak MÖ 8200-7500 yıllarına tarihlenmektedir (Esin, 2000a: 21; Özbaşaran, vd., 2010: 217). Todd'un araştırmalarından sonra 20 yıldan uzun süre sessiz kalan höyükte ilk kazı çalışmaları, 1980'li yılların sonunda İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı tarafından Prof. Dr. Ufuk Esin başkanlığında başlamıştır. Kazı çalışmaları, Melendiz Nehri üstüne kurulmuş olan Mamasın Barajı'nın su düzeyinin tarımsal sulamayı arttırmak için yükseltilmesi kararıyla başlamıştır. Su seviyesi yükseltildiğinde eteklerinden ve yamaçlarından su alarak kerpiç mimarinin ciddi şekilde tahrip olma ihtimali sebebiyle kazılar kurtarma kazısı şeklinde yürütülmüştür. İstanbul Üniversitesi öğrencileri ve öğretim üyeleri ile uluslararası uzmanlardan oluşan ekibin çalışmaları 2004'e dek devam etmiştir. Son iki yılı aynı üniversiteden Prof. Dr. Nur Balkan başkanlığında devam eden çalışmalara 2006’ya kadar iki sezon süreyle ara verilmiştir. Höyük, halen baraj etki alanı içinde olmakla beraber, su seviyesinin yükseltilmesinden vazgeçilmesi, dolayısıyla

tahribat tehlikesinin ortadan kalkmasıyla 2006'da Prof. Dr. Mihriban Özbaşaran başkanlığında ikinci dönem çalışmalarına başlanmıştır. Yeni projede öncelik, ortaya çıkarılanların korunması, sağlamlaştırılması ve sergilenmesine verilmiştir. Dört sezon devam eden bu çalışmaların büyük ölçüde tamamlanmasıyla 2010'da yeniden bilimsel kazılara başlanmıştır. İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı öğretim üyeleri, öğrencileri ve sekiz farklı ülkeden uzmanların katılımıyla devam eden araştırmalar, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile İstanbul Üniversitesi adına yürütülmektedir (Özbaşaran, 2018).

Aşıklı Höyük'te 2010'da başlayan yenilenmiş çalışmalarda esasında yerleşimin erken tabakalarına, MÖ 9. binyıl dolaylarında yerleşime gelen en erken topluluğun yaşam tarzına odaklanılmıştır. Dr. Ufuk Esin, Savaş Harmankaya ve Nur Balkan Atlı başkanlığında 1989-2003 yıllarında gerçekleştirilen ilk dönem kazılarıyla, yerleşimin geç evreleri hakkında kapsamlı bilgi sağlayan MÖ 8. binyıl yerleşimi üzerinde yoğunlaşılmıştır. Esas olarak MÖ 9. binyıl yaşam tarzına odaklanan son kazılardan elde edilen veriler ve açığa çıkartılan MÖ 8. binyıl yerleşimi, topluluğun yerleşim düzeni, geçim kaynakları, sosyal örgütlenmesi vb. konuların zaman içindeki değişimlerini incelememize imkân sağlamaktadır (Özbaşaran, 2013: 9).

### 4.1.2. Aşıklı Höyük'ün Buluntuları

Aşıklı Höyük'te ele geçen bitki ve hayvan buluntuları, burada iklimin ve ekonomik koşulların yaşamı desteklemek için elverişli olduğunun kanıtıdır (Esin, 1998a; 99). Anadolu Platosu'na ilk yerleşenlerden olan Aşıklı topluluğu tarım bilgisi ve deneyimine sahiptir (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 59). Aşıklı Höyük'te eincorn buğdayı *(Triticum monococcum)*, emmer buğdayı *(Triticum dicoccum)*, durum buğdayı *(Triticum durum)*, yabani arpa (*Hordeum distichum)* cinsinde tahıllar ve kara burçak (*Vicia ervilla*), mercimek (*Lens culinaris*) ve bezelye (*Pisum sativum*) gibi bakliyatlarla karşılaşılmıştır (Asouti ve Fairbairn, 2002: 183; Özbaşaran, 2013: 4; van Zeist ve de Roller, 1995: 181-184). Yetiştirilen bu türlerin yanında, insanların yoğun ve bilinçli olarak toplayıcılık yaptıkları ortaya çıkarılan çok sayıdaki bitki ve meyve kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bunlardan bazıları yabani arpa, fıstık (*Pistacia*), badem (*Amygdalus*) ve çitlembiktir; çitlembik (*celtis* cf. *tournefortii*) çekirdekleri yerleşmede çöplük gibi kullanılan alanlarda tabakalar halinde kümelenmiş olarak bulunmuştur (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 59;

Özbaşaran, 2013: 4; van Zeist ve de Roller, 1995: 181-184). Yerleşmede tahıl tarımı, yabani bitki ve ot ile yemiş ve meyve toplayıcılığı MÖ 8. bin yılda da devam etmiştir. Tarımın ölçeği ve beslenmedeki rolü halen tartışmalı olsa da, yerleşmenin en son evrelerinde depolama yerlerinin ortaya çıkması, tahıl ürünlerinin beslenmede artan rolüne işaret etmektedir (Özbaşaran, 2013: 6).

Yaban sığırı (*Bos primigenius*), yabani koyun (*Ovis ammon orientalis*), yaban keçisi (*Capra aegagrus*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), kurt (*Canis lupus*), kızıl tilki (*Vulpes vulpes*), yabani at (*Equus cf. hydruntinus*), alageyik (*Dama spec.*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), karaca (*Capreolus capreolus*), eşek (*Equus hemionus*), köpek (*Canis lupus*) çevrede çok bulunan av hayvanlarındandır. Bunlarla beraber bölgede, tarla faresi (*Microtus spec.),* tavşan (*Lepus capensis*), kunduz (*cf. Glis glis*), kirpi (*Erinaceaus europeaus*) gibi kemirgenlerin; karga (*Corvus*), baykuş (*Bubo bubo*), toy kuşu (*Otis tarda*), kerkenez (*Falco tinnunculis*), atmaca (*Accipiter gentilis*), kırmızı doğan (*Circus aeruginosus*) gibi kuş türlerinin olduğu anlaşılmıştır. Kablumbağa (*Testudinae*), salyangoz türleri ve çeşitli tatlı su balıklarının varlığı da tespit edilmiştir (Asouti ve Fairbairn, 2002: 183; Buitenhuis, 1997; Tab. 1; Özbaşaran, 2013: 3; Stiner, vd., 2014). Tüketilen bu hayvanların kemikleri büyük çöplük alanlarına veya yapılar arasındaki dar geçitlere atılmış olarak bulunmuştur (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 59).

Kısacası, Aşıklı ve Çatalhöyük kazılarında ortaya çıkarılan bitki ve hayvan yetiştiriciliğinin, diğer bir ifadeyle tarımın ve hayvan evcilleştirmenin Neolitik Dönem'de geliştiği ve benimsendiği anlaşılmaktadır. Tarıma alınan bitki ve tahılların beslenmenin önemli bir bölümünü kapsamaya, yetiştirilen hayvanların eti, av hayvanı etinin yerini almaya başlamıştır. Aşıklı Höyük'e yerleşmek amacıyla ilk gelenler toplayıcılık ve tarımın yanında avcılık da yapmışlardır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 59). Avlanan hayvanlar arasında atın da olması oldukça ilginçtir. Çünkü Anadolu'da, Holosen başlarında ilk kez atların Aşıklı'da yaşadığı tespit edilmiştir (Esin, 1998b: 90).

Aşıklı Höyük sürtme taş buluntu topluluğu aşındırıcılar, öğütücüler, eziciler ve kesiciler olarak oldukça kapsamlı ve tanımlı bir alet grubunu oluşturmaktadır (Güldoğan, 2003: 419, Çizelge: 3; Güldoğan, 2011: 48). Sürtme taş aletler içinde çok sayıda öğütme taşı, havan eli, ezgi ve el taşları ile az sayıda taş kap, yassı balta, sapan taşı, havan, açkı taşı, biley taşı, mil ve değirmen taşı yer almaktadır (Güldoğan, 2002: 44).

Aşıklı aletleri içinde yoğun olarak görülen kazıyıcıların çoğunluğu kalın yongalar üzerine, ok uçları dilgiler üzerine, mikrolitler ise yongalama yüzünü düzeltmek için çıkarılan dilgicikler üzerine yapılmıştır. Mikrolitler içinde geometrik olanların sayısı azdır. Ok uçlarının, kalemlerin ve delicilerin sayısı da çok azdır (Esin ve Harmankaya, 2007: 266).

Aşıklı topluluğu, Orta Anadolu obsidyen yataklarına olan yakınlığından faydalanmıştır. Göllü Dağ çevresindeki Kayırlı-Bitlikeler, Nenezi, Bozköy ve Kömürcü-Kaletepe atölyelerinden Aşıklı'ya getirilen obsidyen bloklardan yapılan alet ve silahlar, üretimi Aşıklı'da yapılan bir yonga/dilgi endüstrisinin varlığını göstermektedir (Esin, 2007b: 458; Yıldırım-Balcı, 2011: 21; Yıldırım-Balcı, 2007: 80). Volkanik cam olarak da bilinen obsidyen aletler ve kemik aletler üzerinde gerçekleştirilen tipolojik, teknolojik ve kullanım izi analizleri, obsidyenlerin kesme, kazıma, delme gibi işler için kullanıldığını göstermektedir. Ortaya çıkarılan hayvan kemikleri, bitki kalıntıları, obsidyen alet ve artıkları gibi malzemeler üzerinde yapılan çalışmalar, Aşıklı topluluğunun pişirme, deri işleme, obsidyen yongalama gibi faaliyetlerini yoğun olarak açık alanlarda gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Hayvan kemiklerinin dağılımı, kesme ve tüketimin belli aşamalarının açık alanlarda yapıldığına işaret etmektedir (Özbaşaran, 2013: 3).

Aşıklı'daki kemik aletlerin birçoğunun deri işlemeye yönelik olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Esin ve Harmankaya, 1999: 127; Esin ve Harmankaya, 2007: 266). Bir ucu sivriltilerek delme işleminde kullanılan kemik aletler, bızlar, genellikle koyun veya keçinin uzun kemiklerinden yapılmıştır (Özbaşaran, 2013: 3). Özellikle de bızlarda yanma izleri görülmüştür. Bunların ateşle sertleştirilen uçları, nispeten sert malzemeyi delmek amacıyla kullanılmış olabilir. Kemer kancaları ve boru biçimli boncuklar özenle işlenmiş kemik aletlerdir (Özbaşaran, 2012: 142). Çoğunlukla, deri işçiliğinde, tahta oymacılığında kullanıldıkları bilinen kemik buluntularının, aynı zamanda, taş üretim teknolojisinde de kullanıldığı anlaşılmıştır. *'Düzelticiler'* olarak isimlendirilen ve taş aletlerin kenarlarını düzeltmek için kullanıldığı anlaşılan alet grubu, taş alet yapım geleneğine de ışık tutmaktadır (Kaya, 2002: 150).

Akdeniz kökenli *Columbella rustica, Nassarius gibbosula, Conus mediterraneus, Cerithicum vulgare, Murex, Cypraea* ve *Cerastoderma edule* gibi kabuklardan yapılan boncuklar topluluğun uzak mesafelerle olan alışverişinin bir kanıtı olabilir. Burada

yalnızca bir örneği ele geçen bileziğin obsidyeni Orta Anadolu'ya ait değildir. Bu obsidyen yerleşime olasılıkla dışarıdan gelmiştir (Astruc, vd., 2011; 3423).

Aşıklı Höyük'te, Çatalhöyük'tekilerin aksine, dini ya da sembolik karakterli hiçbir buluntu ortaya çıkmamıştır. Bu tarz objelerin organik malzemelerden yapılmış olması sebebiyle günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir (Esin, 2007b: 458).

Aşıklı'da hocker pozisyonunda yatırılan ölüler hasır, yün benzeri bir nesneyle sarılmış veya kireç gibi bir madde ile sıvanıp, bazan de üzerlerine okr (aşı boyası) sürülmüştür ve hafifçe yakılmıştır (Esin, 2007b: 458; Özbaşaran ve Duru, 2015: 48). İskeletlerin üzerinde çeşitli taşlardan, hayvan dişinden ve doğal bakırdan tavlanarak yapılan boncuklar tespit edilmiştir (Esin, 2007b: 458). Taş ve bakır boncukların birçoğu, kişilerin boyunlarına ve bileklerine konulduğu mezar çukurlarında ele geçmiştir. Olasılıkla bir gelenek sebebiyle cenaze hediyesi olarak konulmamış, ölüler kişisel takılarıyla beraber gömülmüştür (Özbaşaran, 2012: 142). Bakır boncuklar, madenciliğin Anadolu'daki gelişimi yönünden büyük önem taşımaktadır. Yerleşimdeki odaların birinin tabanı altındaki bir çukura, kafatası ameliyatı (trepanation) geçirmiş genç bir kadınla bebeği birlikte gömülmüştür. Bu ameliyat, Anadolu'da tespit edilen en erken uygulamalardan biridir (Esin, 2007b: 458). Yine Aşıklı'da ortaya çıkarılan mezarlardan biri, taban sıvası kesilerek açılan derin bir çukura hocker pozisyonunda yatırılan 65 yaşlarında bir kadına aittir. Kadın, Aşıklı halkının en yaşlılarından birisidir. Ölüm sebebine işaret eden, kemiklerine yansıyan herhangi bir iz saptanmamıştır. Yaşlı kadının gövdesi hasırla sarılmış veya üzeri örtülmüştür. Başında bataklık otu adıyla bilinen ve sulak bir bitkinin saplarıyla örülen başlık bulunmaktadır. Bu, Aşıklı'da bulunan tarihöncesi giysilerle ilgili tek örnektir (Özbaşaran, 2013: 4-5).

### 4.1.3. Aşıklı Höyük'ün Mimarisi

Çalışmalara kurtarma kazısı olarak başlanan Aşıklı döneminin mimari karakterini en iyi yansıtan yerleşimlerden biridir (Özbaşaran, vd., 2018: 58). Küçük ölçekli bir tarım yerleşmesi olan Aşıklı Höyük'te gerçekleştirilen kazı çalışmalarında 400'den fazla konut ortaya çıkarılmıştır (Steadman ve Hackley, 2017: 54). C14 tarihlemelerine göre, Aşıklı'da yaklaşık olarak bin yıl süren kalıcı iskân, günümüzden 10350 yıl öncesinde (Quade, vd., 2018, 43-56; Özbaraşaran, vd., 2022: 4) ilk barınaklar ve benzer plandaki yapılarla

başlamıştır (Özbaşaran, vd., 2022: 4). Aşıklı Höyük'te MÖ 9. binyılın sonunda başlayan ilk yerleşme, MÖ 8. binyılın sonunda höyük terk edilene kadar yaklaşık olarak 1000 yıl boyunca devam etmiştir (Tablo 1) (Duru, 2013: 92). Höyükteki kültür tabakaları, özellikle mimari değişimlere bağlı olarak üç ana evreye ayrılmıştır: Tabaka 5-4 (MÖ cal. 8350-8050), Tabaka 3 (MÖ cal. 8050-7750) ve Tabaka 2 (MÖ cal. 7750-7350) (Stiner, vd., 2021).

Dikey boyutta kesintisiz yerleşme ve yatay boyutta geniş açılmış olma özellikleriyle Aşıklı Höyük, Orta Anadolu'daki en eski yerleşik yaşam, üretime geçiş teknoloji tarihi vb. ekonomik ve sosyal gelişmelerin ilkleriyle ilgili sağlam verilere sahiptir. Bu gelişmelerin önemli olanlarından biri, Anadolu kerpiç mimarisinin en eski örneği olarak kerpiç yapımıdır. Yerleşmede en eskiden en yeni tabakaya kadar yapı malzemesi olan kerpiç, dökme ve kalıp tekniğinde kullanılmıştır. MÖ 9. binyılın ortalarında belli binaların yapımında kullanılan dökme tekniği zamanla kullanımdan kalkmış ve MÖ 8. binyıl yerleşmesinde yerini tamamen kalıp kerpiç tekniğine bırakmıştır (Özbaşaran, vd., 2022: 3). Yerleşmenin son evrelerinde, yıllarca değişmeyen kerpiç malzemeyle beraber kireçtaşı da kullanılmıştır (Duru, 2002: 172). Taş, kerpice oranla çok daha sonraları, gerektiği zaman bazı özel yapıların temellerinde, çevre duvarlarında kullanılmıştır. Konutların dolgularında pek çok obsidyen alet ve artıkları kemik aletlerle birlikte ele geçmiştir. Yapılar genellikle dörtgen, yamuk ve bazen de bir kenarı yuvarlatılmış dörtgen planlıdır. Alt tabakalarda yuvarlak yapılar da bulunmaktadır (Şekil 1-6) (Esin ve Harmankaya, 2007: 256).

Aşıklı Höyük'teki ilk barınaklar, toprağa açılmış çukurların etrafının kerpiçle sıvanması, üzerlerinin ağaç ve sazlarla kapatılmasıyla inşa edilmiştir. Şimdilik sadece ikisi kısmen kazılmış olan barınaklardan biri höyüğün batısında, Melendiz Nehri'nin höyüğü keserek oluşturduğu kesitte, ikincisi ise bunun yaklaşık 10 metre kuzeyinde, höyüğün kuzeybatı kesimine denk gelen alandaki kesitte tespit edilmiştir (Özbaşaran, vd., 2022: 4).

MÖ 9. bindeki kalıcı iskân, ilk barınaklarla benzer plandaki yapılar ile başlamıştır. Yapılar yine çukur barınak olarak isimlendirilen toprak zemine açılmış ortalama 4,0 m çapındaki çukurlardan oluşmaktadır. Duvarlar, güneşte kurutulmuş kerpiç bloklarla örülmüştür (Şekil 7). Dörtgen bloklarla örülen duvarlarda, oval biçim, köşelerde,

bindirme tekniğiyle sağlanmıştır (Özbaşaran, 2013: 2). Oval plan sebebiyle binaların dış duvarları arasında kalan aralıklar havalandırma için kullanılmıştır (Duru, vd., 2021: 1-17; Özbaraşaran, vd., 2022: 5). Duvarlar ve taban daha sonra sıvanmıştır (Özbaşaran, 2013: 2). Tabanlar kireç katkılı sıkıştırılmış topraktan yapılmıştır (Yelözer, vd., 2019: 60). Mekânların ortasında ise toprağa sığ bir çukur açılarak inşa edilen ocaklar bulunmaktadır (Özbaşaran, 2013: 2; Yelözer, vd., 2019: 60). Ocak yapımı için toprağa açılan basit çukurun etrafı kerpiçle sınırlandırılarak tabanı çay taşlarıyla döşenmiştir. Ayrıca yapılarda seki, farklı boyutta çukurlar, kil tabladan oluşan küçük işlik alanları gibi yapı unsurları bulunmaktadır (Özbaşaran, 2013: 2).

Birbirlerinden ayrı konumlandırılmış yapıların aralarında işlik alanı olarak kullanılan açık alanlar bırakılmıştır. Buradaki yapısal öğeler, buluntular ve arkeolojik malzemenin dağılımı, açık alanların besin hazırlama, pişirme, alet yapımı, kesme, kazıma, deri işleme gibi günlük işler için kullanıldığını göstermiştir (Özbaşaran, vd., 2022: 4-5). Açık alanlarda tespit edilen çok sayıdaki ateş/pişirme çukuru (roasting pit), bina içi ateş yerlerinden farklıdır. Bina içi ateş yerlerinin ısınma amacıyla, açık alanlardaki ateş çukurlarının pişirme amacıyla kullanıldığını düşünülmektedir (Özbaşaran, 2013: 3).

Açık alanlarda genellikle faaliyet sonrasında atıklar başka bir alana atılmadan yerinde bırakılmış ve üzerine yeni faaliyetten önce sıkıştırılmış topraktan bir düzlem yapılmıştır. İşlik tabanlarıyla ev olarak kullanılan bina tabanları benzer olmayıp yapım açısından ayrılmaktadır. Aynı tabakada belli bir sebeple kullanımdan kalkan çukur barınakların geniş boşluklarıysa, yakında yaşayanların ortak çöplük alanları olarak kullanılmıştır. Yapıların iskeleti ağaç dikmelerinden yapılmıştır. Dikmelerin araları ise dal ve sazlarla örülmüştür. Kulübe tarzındaki yapılar, bu en eski yerleşmedeki mimari çeşitliliğin bir parçasıdır. Bu yapılar, barınaklardan daha küçüktür. Bazılarının bitki ve meyve depolama, bazılarının ise hayvan barınağı olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Özbaşaran, vd., 2022: 4-5).

Aşıklı'da MÖ 9. binlerdeki bir yapı boyutu ve öğeleri bağlamında, çağdaşlarından farklılık göstermektedir. Bina aynı konumda 6-7 kez duvar ve tabanlarıyla yenilenmiştir. Taban sıvası her yenileme evresinde (Yelözer, vd., 2019: 60) defalarca yenilenerek tamir edilmiştir. Bina içinde, mekânın güney yarısında, dörtgen formlu, büyük, aynı konumda

en az iki kez yenilenmiş bir ocak bulunmaktadır. Mekânın kuzeyinde, yine aynı konumda en az iki kez yenilenmiş bir seki ve mekânın genelinde çok sayıda, farklı boyutlarda çukurlar vardır (Özbaşaran, Duru ve Uzdurum, 2018; Yelözer, vd., 2019: 61). Ayrıca yapı öğelerinin konumu, yenileme evreleri ve mekân kullanımı bağlamında da yapı devamlılık içermektedir. Yapının sekili olması, ocağın boyutu, mekânın içindeki alan kullanımı ve faaliyet farklılıklarına işaret eden gözlemler, binanın boyutu, barınmadan farklı bir amaçla, olasılıkla toplu halde yapılan yemek hazırlığı ve ortak tüketim için kullanıldığını düşündürmektedir (Yelözer, vd., 2019: 63).

MÖ 8. binde Aşıklı Höyük'teki yapılar batıda Melendiz Nehri kıyısından doğuya doğru uzanan 6 m genişliğinde, çakıllı geniş bir caddeyle adeta iki ana parçaya ayrılmaktadır (Esin, 2011: 72). Yerleşimin tüm yapı evreleri süresince kullanılan ve birbirini takip eden her evrede kademeli olarak yükselen bu geniş çakıllı yol GA'dır (Şekil 8) (Esin ve Harmankaya, 1999: 123-124). Çakıl taşlı cadde GA çatallaşmakta, bu çatallar da dar yollar, geçitler şeklinde; biri kuzeydoğuya, diğeri ise güneydoğuya doğru yönelmektedir. Kuzeydoğuya doğru giden yol daha sonra bir avlu oluşturmaktadır. Bu çakıllı avlunun üzerine yeni mahalleler eklenmiştir. Bunlardan biri, doğusunda dar bir avlusu olan TM konutunun yer aldığı mahalledir. TM'nin kuzeybatı köşesinde büyük bir ocak, kuzey duvarının ortalarında taban içine açılmış, küçük, içi kil sıvalı, silindir şeklinde bir silo ve kuzeybatı köşesinde de bir başka depo bulunmaktadır (Şekil 9) (Esin ve Harmankaya, 2007: 264).

Çakıllı caddenin kuzeyindeki Aşıklı topluluğunun oturduğu düşünülen (Esin, 2011: 72) binalar, plan ve boyut olarak birbirlerine benzemektedir (Özbaşaran, vd., 2010: 217). MÖ 8. binyılda, oval yapılar yerlerini dörtgen planlılara bırakmıştır. Dörtgen planlı yapılar bitişik düzende bina gruplarını ve mahalleleri oluşturmaktadır (Özbaşaran, 2013: 5). Mahalleler birbirlerinden dar geçitlerle ayrılmaktadır (Esin, 2011: 72). Yerleşimin kuzeyinde ve kuzeydoğusundaki büyük çöplük alanları bu kerpiç mahallelerin arasında bulunmaktadır (Şekil 10). Çöplükler açık havada alet ve silahların yapıldığı işlikler, avlanan hayvanların paylaşıldığı yerler olarak da kullanılmıştır. Artıklar bu çöplüklere atılarak yakılmıştır (Esin, 1996: 37-38; Esin, 1998b: 90-91). Mahalleler, iki veya daha fazla evin bir araya gelmesiyle oluşturulmuştur. Konutlar, bağımsız duvarlı, tek veya çok odalıdır (Esin, 1998b: 91). Aşıklı'daki yiyecekler bazen kilerlerde saklanmıştır (Şekil 11). Kilerlerin içindeki erzak depoları ince kerpiç bölmelerle birbirlerinden ayrılmıştır. Bazı

evlerde ise, silindir şeklinde, içleri sıvalı, toprağın içine açılmış ufak silolar vardır (Esin, 1996: 38; Esin, 1998b: 91).

Evlerin ve odaların boyutları değişik olup yaklaşık 1 x 1,50 m, 2 x 3 m, 4,00 x 3,75 m ve 4 x 4 m'lik alanları kaplamaktadır. Genellikle 35-45 cm'lik duvarlar, tek kerpiç genişliğinde ve kerpiçler arasında çamur harç kullanılarak örülmüşlerdir. Duvarlar ve tabanlar kil sıvayla, nadir olarak renkli ya da beyaz kireç sıvayla kaplanmıştır. Gerek duyulduğunda kerpiç duvarların altında, çoğu tüf/kalker olmak üzere volkanik taşlardan temeller yapılmıştır (Esin, 1995: 70, Şek. 2; Esin, 1996: 38; Esin, 1998b: 91). Bazen de ana yolun kuzey kenarında olduğu gibi, büyük, yassı tüf bloklar dikine yerleştirilerek mahalle ve evler dışarıdan desteklenmiştir (Esin, 1995; Esin, 1996: 38; Esin, 1998b: 91). Konutların içine düz damları desteklemek amacıyla taşan direk kaideleri yerleştirilmiş ve bazen de çevresi çakıl taşlarıyla çevrili sığ çukur şeklinde direk yerleri açılmıştır (Esin, vd., 1991: Lev. 8/3; Esin, 1996: 38; Esin, 1998b: 91-92). Çok odalı konutların bölme duvarlarında kapı aralıkları, nadir olarak da pencere boşlukları bırakılmıştır. Bazen tabanlara başak veya sazlardan örülmüş hasırlar serilmiştir (Şekil 12). Günlük işlerin bazılarının düz damlarda yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü atılan obsidyen, kemik, boynuz, taş aletlerle artıkları, çöplerin bir bölümü, geçit ve avlularda bulunmuştur. (Esin, 1996: 38-39; Esin, 1998b: 92).

Binaların arasında geçit olamayacak darlıkta boşluklar bulunmaktadır. Bal peteği görünümündeki yerleşmede bazı bina grupları arasında ortalama 1 m genişliğinde sokaklar yer almaktadır (Şekil 13-14) (Özbaşaran, 2013: 5). Aşıklı'daki sokaklar, bazı yapı evrelerinde alanlara açılırken bazı evrelerde ise bir duvar ile bloke edilerek kapatılmaktadır. Yerleşmenin genelinde ortak kullanılan büyük çöplük/işlik alanları bulunmaktadır (Özbaşaran, vd., 2010: 217). Çatısı sökülen ve terk edilen bina boşluğu, çevredeki yapılarda oturanlar tarafından çöplük olarak kullanılmıştır. Boşluk belli bir seviyeye kadar dolduktan sonra, aynı alan işlik olarak kullanılmaya devam etmiştir. MÖ 9. binyılın açık alanlarında yürütülen günlük işler, terk edilen ve kullanımdan kalkan binaların belli bir seviyeye kadar doldurulması sonucunda oluşan düzlemlerde yapılmaya başlanmıştır (Özbaşaran, vd., 2022: 5).

Binalara giriş, dam seviyesinde veya çatıya yakın bir yerde bırakılan açıklıklardan ahşap merdivenlerle sağlanmıştır. Yan yana inşa edilen yapılar ve damdan girişler

sayesinde yerleşme korunaklı bir görünüm kazanmıştır. Bu düzendeki dışa kapalı görünüm, topluluğun içe dönük bir hayat sürmeye başladığını akla getirmektedir. Buna rağmen ilk kurulduğu andan itibaren terk edilene kadar değişmeyen önemli bir olgu, bina ve açık alanların kullanımındaki devamlılıktır. Hem MÖ 9. binyıl hem de MÖ 8. binyılda yapılar ve açık alanlar yerleri değiştirilmeden birbirlerinin üzerinde konumlandırılmıştır (Şekil 15) (Özbaşaran, 2013: 5-6).

Aşıklı'daki mahallelerin yapıları farklı arkeolojik bulgular aracılığıyla belirlenmektedir. Örneğin mekânın içindeki ocakların yeri ya da yapı grubu içerisindeki yapıların boyutları gibi faktörler, yerleşmede yaşayan kişiler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır (Steadman ve Hackley, 2017: 55-56). Genellikle konutların içinde ya iki duvarın köşesinde ya da duvara yaslanmış, dörtgen planlı büyük ocaklar bulunmaktadır (Esin vd., 1991: 166, Lev. 8; Esin, 1996: 38; Esin, 1998b: 91). Bazen bu ocaklara baca deliği açılmıştır (Esin vd., 1991: Lev. 8/1; Esin, 1996: 38; Esin, 1998b: 91). Mutfaklardan birinde ise, bir ocağa bitişik kerpiçten dolaplar yapılmıştır. Ekmek fırınlarının sayısı az olmakla beraber kubbesi ‘’kerpiç topakları’’yla (pise) yapılmış sadece bir büyük bir de küçük iki fırın bulunmuştur (Esin, 1998b: 91). Çok odalı yapıların birçoğunda ocaklar tespit edilmiştir. Bazı örneklerde, sadece bir odada ocak bulunurken, odayı çevreleyen diğer yapılarda ise ocak bulunmamaktadır. Aşıklı'daki ocakların yerlerini inceleyen bilim insanları, aynı konutta yaşayanların kolektif bir şekilde çalışarak önce temel gıda maddelerini bir yere yığdıklarını, daha sonra yemekleri beraber pişirdiklerini öne sürmektedir. Bu şekilde iş birliğiyle çalışanların, çoğunlukla akraba olduğunu düşünülmektedir (Steadman ve Hackley, 2017: 55-56).

Bina dolgularında ve bağlantılı açık alanlarda ortaya çıkarılan buluntular değerlendirildiğinde, binaların barınma ve günlük ihtiyaçlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Konut olarak isimlendirilen bu kerpiç binaların hepsinde olmasa da taban altı gömütler tespit edilmiştir (Özbaşaran, vd., 2010: 217).

**Tabakalar**

Aşıklı Höyük'te tabakalar, yukarıdan aşağıya doğru sırasıyla 1'den başlayarak numaralandırılmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 256).

**Tabaka 1**

Kazı çalışmalarından önce Aşıklı Höyük'ün tüm yüzeyi tarla olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla traktörle tarlanın sürülmesi ve doğal aşınma höyükteki en üst tabakanın tamamen tahrip edilmesine sebep olmuştur. Bu nedenle 1. Tabaka'ya ait kalıntılar, yüzey toprağıyla karışık olarak, fakat 3-4 J ve 4H açmalarında çukur, toprak kanal, bazı duvar ve taban parçaları şeklinde ortay çıkarılmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 262). Ancak yapı planları eksik olup yerleşim düzeni belirsizdir (Özbaşaran, 2011a: 27).

**Tabaka 2**

2. Tabaka 10 yapı evresine (Şekil 16) sahiptir (Esin ve Harmankaya, 2007: 256; Özbaraşaran, vd., 2022: 5). Yerleşimin MÖ 8. binyılı içeren tanımı 2. Tabaka'nın önemli kalıntılarına dayanmaktadır (Özbaşaran, 2012: 137). Bu tabaka, Aşıklı Höyük Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem kültür ögelerini belirleyen ana evreyi oluşturmaktadır. Görülen yapısal özellikler, höyük genelindeki yapılaşmanın ve yapım tekniklerinin ana unsurlarını kapsamaktadır (Esin ve Harmankaya, 1999: 119; Esin ve Harmankaya, 2007: 257). Kültür tabakalarından en geniş açılan 2. tabaka, C14 ölçümlerine göre, yaklaşık olarak MÖ 8500-7400 yıllarına tarihlenmektedir. Bu durumda, Çatalhöyük'ün en eski tabakasından bile daha eskidir (Esin, 2007b: 458).

2. tabakanın son üç evresi (2A-2C) höyüğün tepesinde 4000 m²'den fazla bir alanda kazılırken, sonraki evreleri (2D-2K) ile alt tabakalar (3 ve 4) höyüğün kuzey tarafındaki 4GH derin açmasında araştırılmıştır. 2. tabakanın erken evrelerinin de kazıldığı bir diğer alan, kuzeybatı yamacındaki 2-3 JK açmasıdır (Özbaşaran, 2011a: 27). En eski evresi 2J'dir (Esin, 2000b: 73). Tabaka, aralarında biraz açıklık bırakılarak yapılan bitişik düzendeki kerpiç evleri ve yerleşmenin doğu kıyısı boyunca korunan çevirme duvarıyla, bir köy yerleşimine ait belirgin bir planı yansıtmaktadır (Esin, 1996: 39; Sagona ve Zimansky, 2018: 50-51). Yaklaşık olarak MÖ 8. binyılın ilk çeyreğinden, yerleşmenin terk edilmesinden önceki son 300 yıl arasına tarihlenen zaman diliminde, dörtgen planlı yapılar artık kural olmuştur. Oval veya yuvarlak plan tamamen ortadan kalkmıştır. Bir önceki yerleşme dokusundaki dış mekânlar, bu evrede bulunmamaktadır. Mekân kullanımı farklılaşmakta, açık alanlar ortak kullanılan çöplük alanlarından oluşmaktadır. Dörtgen planlı yapıların düz damları ise, günlük işlerde kullanılmıştır. Binalar arasındaki dar aralıklar dam seviyesinden atılan evsel atıklarla doldurulmuştur. Dolayısıyla elverişli havalarda hemen hemen işlerin damlarda gerçekleştirildiğini göstermektedir

(Özbaraşaran, vd., 2022: 5-6). Bir veya iki odalı konutlar 2,5 x 3,5 m, avlular 1,5 x 2,5 m'lik alanları kaplamaktadır. Konutların bir kenarı biraz yuvarlatılmıştır. Duvarlar içten ve dıştan beyaz kil ile bazen de renkli kil sıvayla kaplanmıştır. Yapılarda dörtgen planlı ve bir yanları korkuluklu büyük ocakların tabanları taş döşeli olup üzerleri killi kalın sıvayla kaplanmıştır (Esin, 2007b: 458).

2. Tabaka'nın güney kısmında büyük bir çöplük; bu alanın kuzeyinde ise, altı adet dörtgen bina bulunmaktadır. Açmanın kuzeydoğusunda gruplaşmış halde dört bina, batısında da birbirlerinden ayrı konumlandırılmış ve aralarında geniş bir çöplük ya da işlik alanı olan iki bina vardır. Birbirlerinden bağımsız ve her biri tek odalı olan bu binaların tabanları bulunmuştur (Duru, 2013: 93). 2. Tabaka yerleşmeleri doğuda ''*S*'' şeklinde kıvrımlar yapan, 2 m kalınlığında taştan bir çevre duvarıyla son bulmaktadır. Duvar yaklaşık olarak 1,50 x 1,80 m kalınlığında ve büyük tüf/kalkerden taşlarından inşa edilmiştir. Duvar örgüsünde ise yer yer kerpiç de kullanılmıştır (Esin, 1995: 64, 71, Şek. 4; Esin, 1996: 36; Esin, 1998b: 89). Duvar parçalarının arası, 2 m genişliğinde, kuzeybatıya doğru daralan bir yol biçiminde olup yol çakılla döşenmiştir. Ev ve avlulardan oluşan mahalleler, bu duvarlardan üç yöne doğru gelişmiş izlenimini vermektedir. Aşıklı Höyük'ün bu çevre duvarı, şimdilik Anadolu'da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen en eski ve ilk örneği teşkil etmektedir (Esin, 1996: 36; Esin, 1998b: 89).

**Tabaka 3**

3. ve 4. tabakalar C14 çalışmalarına göre MÖ 9. binyılın sonuna tarihlendirilmiştir (Özbaşaran, 2011a: 28). 3. Tabaka, 1996-2003 yıllarında gerçekleştirilen kazılarda 5 yapı evresine (3A-3B-3C-3D-3E) ayrılmış ve yeni kazılarda da eski sistemde korunması kararı alınmıştır (Şekil 17). Evre farkı, temelde binalardaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Açık alanlar da binalar ile ilişkilendirilerek, aynı şekilde 5 evreye ayrılmıştır. 3. Tabaka genel olarak, yerleşme düzenleri açısından 4. Tabaka'nın, bina planları açısından ise, 2. Tabaka'nın özelliklerini göstermektedir. Dolayısıyla, 2. ve 4. Tabaka arasındaki gerçek geçiş tabakasını oluşturmaktadır (Duru, 2013: 96). 3. Tabaka'da 5 yapı evresine ait kerpiç konutlar ve avlular ortaya çıkarılmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 256). 2. Tabaka'yı 3. Tabaka'dan ayıran, bu bölümdeki bir su baskınını temsil eden bir alüvyon tabakasıdır. Bunun hemen üzerinde ve 4 G-H'de açılan alanları tamamen kaplayan bir çöplük/işlik

alanının kalıntıları yer almaktadır (Esin ve Harmankaya, 1999: 119; Esin ve Harmankaya, 2007: 257). Çöplük/işlik daha sonra, aynı derin sondajın daha üstteki ve yeni yapı evrelerinde yalnızca 4 G-H açmalarının orta ve batısındaki konutların doğusunda yer almaktadır (Esin ve Harmankaya, 2007: 268).

3. Tabaka'nın konut yapıları, genelde dörtgen planlı, tek, iki ve bazen de üç odalıdır (Esin ve Harmankaya, 2007: 268; Özbaraşaran, vd., 2022: 6). Dörtgen planlı yapıların her birinin kendine özgü duvarları bulunmaktadır (Özbaraşaran, vd., 2022: 6). Dörtgen planlı yapılara ek olarak oval planlı mekânlar da ortaya çıkarılmıştır. Bu türdeki yapıların terk edilmeden ve belki de gömülmeden önce süpürülüp temizlendikleri anlaşılmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 268). 3. Tabaka'nın sonlarında oval binaların yan yana, aralarında açık alan bırakılmadan yapılmaya başlanması, 2. Tabaka'nın katı bir kuralı olarak uygulanan yerleşme düzeninin başlangıcını oluşturmaktadır. Yapıların duvarları, diğer yapıların duvarlarından çok dar aralıklarla ayrılmaktadır. Bitişik düzendeki yapılar ile yapı grupları ya da mahalleler yerleşmenin dokusunu oluşturmaktadır. Yapı grupları veya mahalleler arasında geçit olarak isimlendirilebilecek, yaklaşık 0,60/0,70 m genişliğindeki boşluklar, ortak çöplük alanlarına açılmaktadır. Birden fazla yapı grubunun bir araya gelip oluşturduğu mahalleler, ışınsal planda gelişmiştir. Böyle bitişik bir dokuda, binalarda herhangi bir değişim, ekleme, genişletme tarzında işlemlerin yatay eksende yapılması mümkün değildir. Bu nedenle, yenilemelerin ve değişimlerin tamamı dikey eksende yapılmıştır. Üst üste aynı yerde yenilenen yapılar, topluluğun yerleşim tarihinin ve kimliğinin oluşum belgeleridir. Devamlılık olgusu olarak da bilinen bu durum, insanların geçmiş ile kurdukları ilişkinin mimariye somut bir yansımasıdır. Geçmişin aktarımı, yeni inşa edilen yapıların bir öncekilerin temelleri üzerinde yükselerek yenilenmesiyle ifade edilmektedir. Yatayda ve dikeyde, iki farklı boyutta belirgin özelliklere sahip, toplulukların sosyal yapılarının ve geçmişle olan ilişkilerinin yansıması olan bu model, ''*Orta Anadolu Yerleşme Modeli''* olarak tanımlanmaktadır (Özbaraşaran, vd., 2022: 6).

**Tabaka 4**

4. Tabaka'da, önceki tabakalardan farklı olarak, yapı planları ve açık alan kullanımlarında değişimler görülmektedir. Bu değişimlerin kültürün diğer unsurlarında da olup olmadığını anlamak, böylece höyüğe ilk kez gelerek yerleşenlerin zamanla

teknoloji, beslenme şekilleri, sosyal yapılarındaki değişimlerini ortaya çıkartmak için çok yönlü çalışmalar yapılmıştır (Duru, 2013: 99-100). Yerleşim düzeni, mekân kullanımı ve yapı planları açısından 2. Tabaka'dan farklı özellikler gösteren yapılar, ovalin altında bir plana sahip olup yarı yeraltıdır ve etkinlik için kullanılan geniş bir açık alanın etrafında serbestçe dizilmişlerdir (Özbaşaran, 2012: 138). 2. ve 3. Tabakalar'ın altında arada herhangi bir boşluk ya da kesinti olmadan devam eden 4. Tabaka, 2003'te kısmen ortaya çıkarılan köşeleri yuvarlatılmış oval planlı iki yapı Bina 1 ile Bina 3, dörtgen planlı bir başka yapı Bina 2 ve binalar arasında, ocak ve çukurları da kapsayan açık alanlardan oluşmaktadır (Şekil 18). Bunlara ek olarak, 2010'daki çalışmalarda Bina 3'ün hemen kuzeyindeki oval yapı Bina 6 ortaya çıkarılmıştır (Duru, 2013: 100).

MÖ 9. binyılın sonuna tarihlenen Bina 2 (Özbaşaran, vd. 2018: 82, Fig. 17; Özbaraşaran, vd., 2022: 5), alanının güneybatısında bulunan, duvarları dökme kerpiç ile yapılıp köşeleri yuvarlatılmış en eski dörtgen binadır (Özbaşaran, 2012: 138; Özbaraşaran, vd., 2022: 5). Binanın planı ve yapısı oval altı binalardan farklıdır. Olasılıkla işlevi de doğrudan ikinci yenileme katındaki bir dizi koprolitten anlaşılmaktadır (Özbaşaran, 2012: 138). Batı yarısı açmanın batı profili altında kalan Bina 2'nin doğu duvarı en geç yenileme evresinde çift duvardır. İkinci duvarın doğusunda, yatay olarak duvar içine yatırılmış ahşap hatıl izleri tespit edilmiştir. Mekânın dolgusu genelde az malzemeli, yanıksız ve homojendir. Sarımsı sert dolgunun üzerindeki düşük ve düzensiz çay taşları taban üstü dolgusudur. Bunun 4 cm kadar altındaki bina tabanı, yer yer 4-5 cm kalınlığa ulaşan, homojen ve yumuşak yapıda koyu yeşilimsi toprak/kil ile sıvanmıştır. Bu tabanın alt dolgusunda ise, yer yer taban izlerinin devam ettiği, sarımsı sert topraktan az malzemeli bir tabaka daha bulunmaktadır. Bu tabakanın dolgusu, üst dolgularla benzer özellikte olsa da daha koyu renkli, yapı olarak daha yumuşak ve yer yer yanık izlerine sahiptir. Bu dolgunun altında da binanın eski tabanı yer almaktadır. Bu ilk tabanda da bir üst tabandaki gibi, homojen, yumuşak bir taban üst dolgu tespit edilmiştir. Taban altı dolgusu ise sert kerpiç toprağından yapılmıştır (Duru, 2013: 100-101).

Tabakanın en iyi korunanlarından Bina 3, kazı alanının doğu bölümündedir. Oval formlu olup çapı yaklaşık olarak 2,5 m'dir. Duvarları ise, 1,6 m'ye kadar yükselmektedir. Kerpiç bloklarla inşa edilmiştir. Binanın duvarları ve tabanı düzgün bir şekilde sıvanmıştır (Özbaşaran, 2012: 138). Toprağa yarı gömük olduğu düşünülen binanın duvar

yapım tekniği diğer yapılardan farklıdır. Nemli kerpiç toprağı el ile şekillendirilip ve aralara harç eklenerek oluşturulmuştur. Duvarlar ve taban tek seferde, aynı malzemeyle sıvanıp, sıva en az iki defa yenilenmiştir (Duru, 2013: 101). Binanın zemininde, yuvarlak köşeleri olan kare şeklinde bir platform, çukurlar, direk delikleri, ortada bir ocak ve iki gömü çukuru yer almaktadır. Kalın bir organik kalıntı tabakası *'fitolitler'* ve zemine yayılan küçük parçalı kerpiç bloklar çökmüş bir çatıya işaret etmektedir. Bina 3, Bina 6'nın güneyinde ve bir dış açık alanın doğusunda konumlandırılmıştır. En iyi tanımlanan alanlardan biri, toprak sıvalı yüzeyiyle sığ bir depresyon olup çapı yaklaşık 2,5 m'dir. Araştırmalar, bu alanda obsidyen ve kemik aletlerin üretilip kullanıldığını ortaya koymuştur. Zemindeki iki çift direk deliği, bu alanın üzerindeki hafif bir yapının varlığını yorumlamak için imkân sağlamaktadır. Alan hem 4. hem de 3. katta da yıllarca aralıksız olarak kullanılmıştır (Özbaşaran, 2012: 138).

Mekân dolgusu bütün alanda koyu kahve renkli olup yumuşak yapılıdır. Dolguda zaman zaman karbonlaşmış ağaç parçacıklarına rastlanmaktadır. Kuzey kesimde, yoğun olarak kerpiç bir döküntü vardır. Bu dolguyla beraber, mekânın ortasında Bina 6'yla benzer yapıda, içinde hayvan kemiği parçaları ve obsidyen de olan düzensiz taş yoğunluğuyla karşılaşılmıştır. Taşların arasında ve üzerinde yer yer saz izleri görülmektedir. Bu dolgunun hemen altından gelen ve bir üst dolguyla benzer özellikte ve sadece duvar kenarlarındaki saz izleri, dolgunun genelinde daha sık görülmüştür. Bir alt düzlemde ise, mekânın tamamına yayılan saz kalıntılarına ek olarak kerpiç kalıntılarının da görülmesi, bu tabakanın çökmüş bir dam örtüsü olabileceğini akla getirmektedir. Alttaki dolgu yoğun karbonlaşmış ağaç parçalarıyla dolu, yumuşak yapıda ve az malzeme içermektedir. Bu tabakanın duvarlarındaki sıva izleriyle ulaşılan mekânın tabanının üst dolgusu olduğu anlaşılmıştır. Taban düzlemi, duvar sıvasıyla aynı malzemeden ve tek seferde yapılmıştır. Yeşilimsi kahverengi, yumuşak ve alanın tamamında bütünlük gösteren bir yapıdadır. Kuzeyinde, platform/seki benzeri bir yapı unsuru tespit edilmiştir. Sekinin üzerinde taban sıvası bulunmaktadır. Ortasında tabana doğru eğimli bir oyuk görülmüştür. Taban üzerindeki kerpiç ve sıva parçaları, saz dolgusunun düşük dam örtüsü olabileceğini düşündürmektedir. Binanın ortaya çıkarılan batı yarısında, batı duvar boyunca yaklaşık aynı çapta üç direk çukuru vardır. Mekânın ortasında küçük bir ateş yeri, kuzey ve güneyde de iki mezar çukuru yer almaktadır (Duru, 2013: 101-102).

Bina 6 ise, 4 GH açmasının en kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yuvarlağımsı bir plana sahip olup duvarları kerpiç bloklarla örülmüştür. Duvarlar, yaklaşık 10 cm yüksekliğinde ve 30 cm genişliğinde biçimlendirilen kerpiç blokların arasına harç doldurularak yapılmıştır. 3. Tabaka'nın son evresinde çöplük olarak kullanılmıştır. Dolgu, küllü, karbonlaşmış ağaç ve dal parçaları, çitlembik, hayvan kemiği, çay taşları ve obsidyen içermektedir. Aynı dolguda, kemer tokası olduğu düşünülen hayvan kemiğinden üç adet halka bulunmuştur. Binanın kendi dolgusunda ise, saz izleri, karbonlaşmış ağaç parçaları, çitlembik, hayvan kemiği ve obsidyen bulunmaktadır. Bu düzlemin altındaki dolguda yer yer saz izleri ve karbon kalıntıları bulunmaktadır (Duru, 2013: 102).

**Açık Alan'daki '1 No'lu İşlik'**

Açık Alan'daki *'1 No'lu İşlik'*, açmanın kuzeyinde yer almaktadır. Sınırları belirgin, yuvarlak biçimli, yaklaşık 2,5 m çapında bir açık hava faaliyet alanıdır. Ortaya doğru çukurlaşan ve zemini sıkıştırılmış toprakla sıvanan bu alanda, üç ana tabaka vardır. Yer yer küllü alanlar, karbonlaşmış odun parçacıkları, çitlembik kalıntıları, hayvan kemikleri, obsidyen ve çay taşları alanının bulgularıdır. Üst seviye, sadece ortada, yaklaşık 1,0 m çapındaki alanda izlenebilmektedir. Alttaki ikinci taban ise, toprak sıvayla yapılmıştır. Yarı sert ve koyu sarı renkte yaklaşık 3 cm kalınlığındadır. Dolgu, alan ortasına doğru yoğunlaşan şekilde yanıklı, siyah renkte, küllüdür. Üçüncü evre tabanının yapısı daha homojendir. Sınırları daha belirli alanın tamamında izlenmektedir. Faaliyet alanının ortasındaki direk yerleri, işlik alanının üzerinin geçici veya yarı kapalı olduğunu göstermektedir (Duru, 2013: 102-103).

**Kuzeydoğu Alanı'ndaki Yapılar**

Kuzeydoğu alanındaki yapıların birçoğu, tek bir yapı evresiyle bilinmektedir. Buradaki yapılar, konut alanındakilerden daha özensiz yapılmıştır (Şekil 19). Bu alanın 2. Tabaka'nın en geç olan 2A Evresi'ne ait olduğu ve yerleşmenin büyümesiyle yapılaşmanın bu alana kaydığı düşünülmektedir (Duru, 2013: 104). Yerleşmenin doğu sınırı olan ve bütün yerleşmeyi *''S''* şeklinde çevreleyen duvarın başlangıcı olduğu düşünülen bu alanda, taş ve kerpiç yapılar bir arada görülmektedir (Esin, 1998b: 89; 1999a: 9; Duru, 2013: 104). Çevirme duvarının dışında geniş bir alana yayılan büyük bir çöplük tespit edilmiştir. Oldukça iri kireç ve tüf taşlarından örülmüş duvarları planı üçgen

veya çeyrek daire şeklindeki bir yapıyla ona eklenen *''S''* biçimli ince duvarlar bu alandaki en ilginç mimari unsurlardır. Bir diğer ilginç bulgu, PP isminde bir binada ortaya çıkarılan birbirine bitişik, ince kerpiç duvarlı, yedi silo birimi/gözüdür (Esin, 1996: 38; Duru, 2013: 104). Yüzeyden yaklaşık olarak 3 m aşağıda oldukça bozuk ve sınırlı sayıda mimari kalıntıyla karşılaşılması bu alandaki höyükleşmenin yerleşmenin diğer kısımlarındaki ritminde olmadığını göstermektedir (Duru, 2013: 105).

### 4.1.4. Aşıklı Höyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları

Güneybatı Alanı'ndaki Özel Amaçlı Yapılar

MÖ 8. binde Aşıklı'yı yönetenlerin konutlarının, son yapı evrelerinde taş temelli birbirine zıt iki kerpiç duvardan oluşan ve yerleşmeleri kuzeydoğudan güneydoğuya doğru sınırlayan surun içine taşındığı düşünülmektedir (Esin, 2011: 72). Aşıklı Höyük'ün güney kesiminde, yerleşmenin son üç evresine (2A-C) tarihlenen, geniş çakıllı yol ile konut alanından ayrılan bu alanda plan, boyut ve iç öğeler bağlamında konutlardan farklılık gösteren bir yapı kompleksi inşa edilmiştir (Esin ve Harmankaya, 2007: 263; Özbaşaran, 2012: 140; Yelözer, vd., 2019: 67). Kuzeyde, anıtsal taş duvarlı, iç avlulu, tabanının bir kısmı kerpiç bloklarla döşenmiş HV Binası bulunmaktadır. Yapının tabanı yüzlerce defa yeniden sıvanmıştır (Mentzer, 2018; Yelözer, vd., 2019: 67). Güneydeki T Binası ise kırmızı ve sarı renkte pigmentlerle boyanmış kireç sıvalı tabanı (Hauptmann ve Yalçın, 2000; Yelözer, vd., 2019: 67), kareye yakın planı, seki, kanal ve dört köşesindeki dikme (Yelözer, vd., 2019: 67) altlıkları gibi iç yapı öğeleriyle farklılık göstermektedir (Şekil 20). Bu yapı kompleksine yakın başka bir mekân, burada toplu besin tüketimini gösteren, yaklaşık 4 m çapındaki bir fırın için ayrılmıştır (Uzdurum, 2013: 48; Yelözer, vd., 2019: 68).

*''Özel Amaçlı Yapılar Alanı'',* yerleşimin bu kesimi, topluluğun çeşitli ritüellerini gerçekleştirdiği, kutlama, tören ve ziyafet uygulamaları için kullanılan *''ortak alan''*dır (Özbaşaran, 2013: 6; Yelözer, vd., 2019: 68). Aşıklı'daki özel amaçlı bu yapılara benzeyen tek yapı Musular'dadır. Bu yapı da Aşıklı'daki özel amaçlı yapılardan kireç tabanlı yapıya benzer şekilde bir sekiye sahip olup tabanı kireçtendir ve kırmızı aşı boyasıyla boyanmıştır (Duru ve Özbaşaran, 2005: 18; Özbaşaran, vd., 2007: 274; Yelözer, vd., 2019: 68).

MÖ 8. binyıl yerleşmesinde konut ve özel amaçlı yapılar alanı olarak kesin bir şekilde ayrılan yerleşme dokusu (Esin ve Harmankaya 2007; Özbaşaran, 2013: 6) ile ilgili bilgiler, MÖ 9. binyıl yerleşmesi söz konusu olduğunda bu kadar belirgin değildir. Aşıklı'daki bu *''devamlılık olgusu''* bağlamında, bu alanın daha eski tarihlerde de benzer işlevde olduğu varsayılmaktadır. Konut alanının güneyinde yer alan özel amaçlı yapılar, yerleşmede değişimlerin belirginleşmeye başladığı, yaklaşık olarak MÖ 7500-7400 yıllarına tarihlenmektedir (Özbaşaran, 2013: 6).

İfade ettiğimiz gibi tek veya iki odalı benzer boyutlardaki kerpiç yapılar, yapı grupları ve mahallelerden oluşan kesim, yerleşimin ''*Konut Alanı''*dır. Bu konutlar, yerleşimin güneyine doğru geniş bir çakıllı bir yolla son bulmaktadır. Ortalama 3 m genişliğindeki çakıllı yolun güneyindeki kısım, ''*Özel Amaçlı Yapılar Alanı''* (Şekil 21) olarak isimlendirilen, topluluğun ortak kullanımına açık bina ve mekânların olduğu alandır. Ortak toplumsal etkinlik alanı çerçevesinde günümüzdeki kamusal alan tanımına benzer şekilde kullanılan mekânlara ve özellikli yapılara sahip bir kesimdir. Çatalhöyük de dahil olmak üzere, Orta Anadolu'nun diğer Neolitik yerleşmelerinde şimdiye kadar bu şekilde bir alan bulunamamıştır. Ortak kullanılan bu mekânlar, törenlerin yapıldığı, toplulukla veya topluluk üyeleriyle ilgili kararların alındığı, varsa sorunların çözümlendiği bir alandır (Özbaraşaran vd., 2022: 6).

Melendiz Nehri'nin kıyılarından başlayıp yerleşimin güneybatı köşesinden geçen taş döşeli yolun güneyindeki HV Yapı Grubu ve kırmızı boyalı büyük T Mekânı (Şekil 22), olasılıkla kamusal alandır (Sagona ve Zimansky, 2018: 51). Kamusal anıtlardan oluşan bir yapı grubuna sahip Aşıklı'da, kilden yapılan küçük bir hayvan figürini dışında betimlemeli sanat konusunda belirgin bir eksiklik vardır (Esin ve Harmankaya 1999: 130; Sagona ve Zimansky, 2018: 60). Buradaki dayanıklı mimari, yola bitişik kazamat inşası ve yakınındaki T Yapısı'ndan HJ adı verilen ince, uzun, taş temelli ve dar bir avluyla ayrılan HV Yapısı'nı içeren geniş yapılanmadan oluşmaktadır (Şekil 4) (Esin ve Harmankaya, 2007: 263; Sagona ve Zimansky, 2018: 60).

**HV Binası**

Çakıllı yol GA'nın güneybatısında, işlevleri farklı olsa da birbirleriyle ilişkili oldukları anlaşılan ve bir kompleks teşkil eden iki yapı yer almaktadır. Bunlardan ana yola bitişik olan HV Binası *''sandık sistemi''*nde bir çift duvarla sınırlanmıştır (Şekil 23)

(Esin, 1993: 125-128, Şek. 1, Lev. 9-10; Esin, 1996: 37; Esin, 1998b: 89). Çift duvarın iç tarafta olanı taştan, dış duvarı ise kerpiçten yapılmıştır. İç duvar ile dış duvar arasındaki boşluk da kerpiç duvarlarla dört bölmeye ayrılmıştır. Sonraki dönemlerde Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan, özellikle de MÖ II. binde Hitit surlarında izlenen bu sistemin kökeninin Aşıklı'da olduğu anlaşılmaktadır (Esin, 1995: 70, Şek. 2; Esin, 1996: 37; Esin, 1998b: 89).

HV, 9 *x* 9 m boyutlarında kare planlı büyük bir yapıdır (Esin, 1998b: 89). Batısında, taban uzunlukları 90-100 cm olan büyük kerpiç bloklardan oluşan bir döşemenin üzerinde (Şekil 24), sundurma veya portik benzeri bir yapıya işaret eden ve olasılıkla direklere ait büyük taş kaideler bulunmaktadır (Esin, 1996: 37; Esin, 1998b: 89; Özbaşaran, 2012: 140). Melendiz Nehri'ne bakan böyle bir sundurma veya portikonun varlığı, bu yapının ayrıcalıklı kişiler tarafından kullanıldığını doğrulamaktadır (Esin, 1996: 37, şek. 12; Esin ve Harmankaya, 1999: 124). HV Yapısı'nda dört yenileme evresi tespit edilmiştir. Yapı konut alanıyla T ve HV komplekslerini ayıran çakıllı yola cephe oluşturacak şekilde yapılmıştır. Yapının kuzey cephesi boyunca dört ayrı bölmeden oluşan ve depo bölümleri olduğu düşünülen odacıklar bulunmaktadır. Bunların GA çakıllı yoluna bakan ve bina boyunca uzanan cephesi, yan yana beş sıra kerpiçten oluşan bir duvarla desteklenmektedir. Muhtemelen çakıllı yola istinat oluşturması için böyle kalın bir duvar yapılmıştır. Benzer kalınlıkta bir istinat duvarı da yapının batısında görülmektedir (Duru, 2013: 106). Dört ayrı bölme duvarının güneyindeki bahsi geçen ana mekân duvarı taştan inşa edilmiştir. Yapının güney cephesi hariç diğer duvarları kerpiçtir (Esin, 1993: 127; Duru, 2013: 107). Yapının yalnızca bu duvarının taştan inşa edilmesi, yine yerleşmenin topografik şartları düşünüldüğü zaman, istinat veya set duvarı görevi gördüğünü, bu alandaki eğimden kaynaklanan olası kayma ve tahribatı destekleyecek şekilde inşa edilmiş olduğunu akla getirmektedir. Yapının güney duvarı ise kısmen tahrip olmuştur. Güney duvarı da kuzey duvarı kadar kalın ve taştan yapılmıştır. Batı duvarı yine birden çok kerpiç sırasıyla oldukça kalın yapılmıştır (Esin vd., 1991: 143; Duru, 2013: 107).

Bina duvarlarındaki kerpiç bloklar, HV Yapı'sında taban döşemesi olarak kullanılmıştır (Esin, 1998b: 89; Duru, 2013: 107). Bu büyük yapıda, oldukça büyük yassı taşlardan düzlemler oluşturulmuştur. Bu taşların binayla ilgili işlik düzlemleri olduğu düşünülmektedir (Duru, 2013: 107). Büyüklüğü düşünüldüğünde ve içerisindeki farklı, yerleşmeye göre benzersiz yapı unsurları, HV Yapısı'nın konumu da söz konusu

olduğunda, bu kompleks yapının farklı bir işlev için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, binanın hangi amaçla kullanıldığı sorunu ortaya çıkmaktadır (Esin, 1993: 127; Duru, 2013: 107). Binanın yarı açık ve revaklı olduğu düşünülmektedir. Uzun duvarları boyunca olan kısmı ve bir bölümünün kapalı olduğu düşünülen ve büyüklüğüyle oldukça ilgi çeken bu yapı, Yakındoğu'da PPNB'de yaygın olan *''tapınak''* veya *''kült''* amaçlı binalardan farklıdır (Duru, 2013: 107).

**T Binası**

Duvarları büyük kerpiç bloklardan oluşan T Yapısı dörtgen planlı ve 6,50 *x* 6,50 m boyutlarındadır (Şekil 25) (Esin, 1998b: 89; Özbaşaran, 2012: 140). Yapı duvarlarının iç yüzeyi, tüf ve su karışımı olan harcın 8 cm'ye kadar kalınca döşenip açkılanmasıyla yapılan tabanı gibi, kırmızıya boyanmıştır (Şekil 26) (Sagona ve Zimansky, 2018: 60). T Yapı kompleksinde her küçük birim birbirine eklenmiştir. Yapı grubunun kullanımına yönelik olarak en az iki seferde eklemeler yapılarak büyüdüğü anlaşılmıştır (Duru, 2013: 105). Yapının kuzey, batı ve güney duvarı boyunca alçak bir seki uzanmakta, doğu duvarı boyunca da büyük bir ocak ve dışarıyla bağlantılı bir kanal yer almaktadır. Yapının bitişiğindeki HG Avlusu'nda tabanı bazalt bloklarla döşenen ve sonrasında kille sıvanan kerpiç kubbeli büyük bir fırın bulunmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 60). Zemini bazalt bloklarla döşenmiş olup daha sonra bu bloklar kalın bir kil tabakasıyla sıvanmıştır (Özbaşaran, 2012: 140). T Yapısı'nın özenli inşası, orantılı donanımı ve yapı grubu içinde Melendiz Nehri'ne bakan konumu sebebiyle, kazıyı yürütenler yapının *''kutsal yer (shrine)''* olarak işlev gördüğünü veya en azından belli bir öneme sahip olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Aşıklı'da ele geçen kemikten yapılmış özenli kemer tokalarına, açkılı taş boncuklara veya aşınan malzemeden yapılmış nesnelere sembolik anlamlar yüklendiği düşünülmektedir (Sagona ve Zimansky, 2018: 61).

T Yapısı'nda üç yenileme evresi tespit edilmiştir (Esin ve Harmankaya, 2007: 263). Üç evrede de görülen kireç taban ustalıkla yapılmıştır (Duru, 2013: 105). En alttaki evresinde bozulan tabanın güney yarısı tamir edilip limonitle sarıya boyanmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 263). Bu, dünyadaki en eski restorasyon denemesidir (Esin, 1998b: 90). Bu taban, tüf taşlarının sulandırılmasıyla yapılan harcın tabana 6-8 cm kalınlığında yayılmasıyla oluşturulmuştur. Daha sonra bu taban aşı boyasıyla üzeri kaplanarak parlatılmıştır (Şekil 26). T Yapı'sının ortasında, kalın ahşap direkler için direk yerleri,

doğu duvarına içten bitişik bir büyük ocak ve taştan bir kanal bulunmaktadır. Kalın ahşap direklerin hem tavanı taşıdıkları hem de Nevali Çori ve Göbekli Tepe'deki örneklere bakılarak, tanrı betimleri oldukları düşünülmektedir. Ayrıca yapıda, kuzey, batı ve güney duvarları boyunca uzanan alçak kerpiç sekiler de sıvanmış ve kırmızı aşı boyasıyla kaplanmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 263). T Yapısı'nın iç mekân özelliklerinin Çayönü'ndeki *''Terrazzo Yapı''* ve Nevali Çori'deki *''Tapınak''* ile karşılaştırılması, Aşıklı'daki bu yapının aynı zamanda dini törenler için kullanılan bir türbe olabileceğini akla getirmektedir (Esin, 1996: 36-37 ile not 29; Hauptmann 1993; M. Özdoğan vd. 1994: 107-108; Esin ve Harmankaya, 1999: 124). T Mekânı yapıldığı sırada binanın işleviyle ilişkili olarak beş oda daha inşa edilmiştir. Her oda T Mekanı'nın kuzey ve güney cephelerine uydurularak yapılmıştır. Bu nedenle T binasını yapı kompleksi olarak adlandırmamın daha doğru olacağı düşünülmektedir. Bina kompleksinin kuzey duvarı muntazam örülmüş bir taş subasmana sahiptir. Bu yapı, her biri büyük ihtimalle farklı işlevler için inşa edilmiş farklı yapı birimlerini içine almaktadır (Duru, 2013: 105). Aşıklı'da bulunan en büyük ocak/fırın, dört duvar ile sınırlandırılmış AD çöplük alanı da T Yapısı'na özgüdür. Bu büyük ölçekli fırın ve hemen yakınında dar bir alana duvarlarla sınırlandırılmış çöplüğün (AD) bulunması, bu alanda ortak kullanıma yönelik olarak ''*pişirme''* faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini de düşündürmektedir (Duru, 2013: 105).

T Yapısı'nda yer alan ve gömütlerin bulunduğu AB Mekanı'nın iç duvarları morumsu kırmızıya boyanmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 263; Özbaşaran, 2012: 140; Sagona ve Zimansky, 2018: 60). T, HV ve yan yapılarından oluşan bu odanın hem inşası hem iç unsurları, kompleksin konut mahallesindeki kerpiç yapılardan farklı ve özel olduğunu göstermektedir. Bu yapıya dair sembolik nitelikte olduğunu düşündüren tek şey kırmızı rengin kullanılmasıdır. Diğer alanların aksine, bu alandan çıkarılan hayvan kemikleri arasında sığır kemikleri baskındır. Yine diğer alanlara göre, aletlerin boyutları ve özellikle büyük dilgilerin varlığı dikkat çekmektedir (Özbaşaran, 2012: 140). Bunlara ek olarak, AB odasının tabanı altına iki çukur açılmıştır. Bunlardan birine, 20 yaşlarında genç bir kadın ile 55 yaşlarında bir erkek, diğerine ise, 20-25 yaşlarında bir genç kadın bebeğiyle gömülmüştür. Sonuncu kadında bir trepanation izine rastlanmıştır (Esin, 1998b: 90). AB odasında bulunan büzülmüş durumdaki gömülü bireylerin konumu, bu yapı kompleksinin toplumda farklı, elit kişilere ait olduğunu düşündürmektedir (Esin ve Harmankaya, 2007: 263). Bu durumda Anadolu'daki en eski trepanation örneği Aşıklı

Höyük'ten bilinmektedir. Eklem rahatsızlıkları çekmiş, anemia (kansızlık) tespit edilmiş ve 25-30 yaşlarında ölmüş bir kadın AB odasının tabanı altına hocker pozisyonda sağ tarafına yatırılmış halde gömülü olarak bulunmuştur. Kafatasında oksipital kemik üzerinde sol tarafta yaklaşık 11 mm çapında, düzgün kenarlara sahip bir trepanation deliği saptanmıştır. Deliğin çevresindeki gözenekli yapı, kemik dokunun yaşayan bir kişi üzerinde uygulandığını ve hastanın operasyon anında da ölmediğini çağrıştırmaktadır. İncelemeler bu genç kadının başında delme tekniğiyle bir delik açıldığını, operasyondan sonra da bir süre (en az birkaç hafta) yaşadığını göstermektedir. Başarılı bir şekilde uygulanan bu trepanation hem ülkemizde hem de dünyada bu zamana kadar bulunan en eski üç örnekten (Fas'ta, Taforalt ve İsrail'de Mount Carmel) biridir. Bu cerrahi operasyonun bir ritüel, büyüsel veya terapötik amaçlarla gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Özbek, 2014: 105).

## 4.2. MUSULAR HÖYÜK

### 4.2.1. Musular Höyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Musular Höyük, Aksaray ilindeki Kızılkaya köyünün yaklaşık olarak 1 km güneybatısında bulunmaktadır. Aşıklı Höyük'ün yaklaşık olarak 300-400 m batısında (Harita 2) olup doğusunda bölgenin iki volkanı olan Melendiz sıradağları ve Hasan Dağı'n yamaçlarından doğan Melendiz Nehri akmaktadır (Özbaşaran, 2000: 129). Musular, bölgenin geneline hâkim olan volkanik oluşumlu kireçtaşı kayaç formasyonu üzerine kurulmuştur (Özbaşaran, 2003: 363). Doğrudan kalkerli ana kayanın üzerinde uzanan düz bir alanda yer alan Musular'ın (Resim 2), Melendiz Nehri'nin alüvyal dolgusu üzerinde bulunan Aşıklı Höyük'ün aksine, bilinçli olarak ana kayanın üzerine inşa edildiği düşünülmektedir (Duru ve Özbaşaran, 2005: 18).

Musular'da ilk kez 1996'da, Aksaray Müzesi Müdürü Muhsin Endoğru'nun başkanlığında ve İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'ndan Mihriban Özbaşaran'nın bilimsel danışmanlığında çalışmalar başlamıştır (Özbaşaran ve Endoğru, 1998: 199). 1996'da başlayan çalışmalar 2004 yılındaki kazı sezonu ile son bulmuştur. Ortaya çıkartılan buluntuların ve yapısal kalıntıların, hemen yakınındaki çağdaşı yerleşme Aşıklı Höyük'tekilerle karşılaştırılması sonucunda, Musular'ın Aşıklı halkı tarafından Aşıklı yerleşmesinin son evrelerinde yaklaşık olarak MÖ 8. bin yılın

ortalarında höyük kapsam alanına dahil edildiğini göstermektedir. Bir başka ifade ile Aşıklı, MÖ 7600'lerde Musular'ı kapsam alanı içine dahil ederek, bu alanı av etkinlikleri ve av inançları ile ilgili törenlerin, kutlamaların yapıldığı, av sonrasında ise hayvan kemik ve derilerinin işlendiği bir etkinlik alanı olarak kullanılmıştır (Duru ve Özbaşaran, 2005: 23; Özbaşaran, vd., 2006: 245).

### 4.2.2. Musular Höyük'ün Buluntuları

Musular Höyük'te tahıl olarak emmer buğdayı *(Triticum dicoccum),* ekmeklik buğday *(Triticum aestivum)* ve kavuzsuz arpa *(Hordeum vulgare var. Nudum),* bakliyat olarak da mercimek *(lens),* bezelye *(pisum)* ve nohut *(cicer)* kalıntılarına rastlanmıştır (Asouti ve Fairbairn, 2002: 183). Musular'da en fazla görülen hayvan yaban öküzü (*Bos primigenius*) olup yaban koyunu (*Ovis orientalis*), yaban keçisi (*Capra aegagrus*), yaban domuzu *(Sus scrofa)*, at/eşek *(Equus caballus/asinus)*, kızıl geyik *(Cervus elephus),* köpek *(Canis lupus)* ve bunlara ek olarak, sayıları az da olsa kaplumbağa, tavşan ve kemirgenler varlığı tespit edilen diğer hayvanlardır (Özbaşaran, vd., 2002: 119).

Malzeme kültür ögelerine baktığımızda, kemik işçiliğini yansıtan parçaların, obsidyenden kazıyıcıların, ok uçlarının ve kesici aletlerin var olduğu anlaşılmıştır. Bu da Musular'ın av sonrasında hayvanların kesildiği ve işlendiği bir alan olduğu varsayımını doğrulamaktadır (Duru ve Özbaşaran, 2005: 23). Musular'ın yontma taş endüstrisinde obsidyen yoğun bir şekilde kullanılmış olup çakmaktaşı çok nadirdir (Kayacan, 2003: 3; Özbaşaran, vd., 2012: 163). Obsidyen aletler üzerinde yapılan iz çözümlemeleri avcılık, kasaplık ve deri işleme faaliyetlerinin yapıldığını ortaya koymuştur (Özbaşaran, vd., 2012: 164). Sürtme taş aletlerin sayısı oldukça az olup bunlar öğütme taşları, taş kap parçaları, el taşları, havan elleri ve yassı baltalardan oluşmaktadır (Özbaşaran, 2000: 137).

Musular'da toplam 1.500 kadar çanak çömlek parçası bulunmuştur. B. Erdoğu'nun çalışmalarına göre, yapılan analizler sonucunda çanak çömleklerde kronolojik açıdan iki farklı evrenin olduğu anlaşılmıştır. Erken ve Geç Evre olarak yorumlanmıştır. Geç Evre'ye ait az sayıdaki parçaların tamamı, karışık yüzey toprağında ele geçmiştir. Bunlar büyük ihtimalle Erken Tunç Çağı'na, Erken Evre çanak çömlekleri ise Neolitik Dönem'in sonlarına yani Geç Neolitik Dönem'e tarihlenmektedir. Bunun yanında yüzeyde çok az

sayıda Orta Çağ çanak çömleği de tespit edilmiştir. Musular çanak çömleği el yapımı olup organik katkılı ve kaba dokulu kilden yapılmıştır. Mal analizleri, sadece Erken Evre çanak çömleği için yapılmıştır. Burada farklı kaynaklardan gelen iki farklı hamur tespit edilmiştir. Bunlardan biri alkali, feldspat ve çeşitli mikalardan, diğeri ise lavlardan oluşan mineral katkılı hamurdur. Bitkisel katkı her iki hamurda da görülmektedir. En sık görülen hamur türü A Malı olup gri, kırmızı ve kırmızımsı gri kil ile karakterize olmaktadır. B Malı ise kırmızımsı gridir (Özbaşaran, vd., 2007: 279).

Musular'ın ilk grup çanak çömleği olan kırmızı astarlı mal grubunun hamuru pembemsi devetüyü renklidir. Bu gruba ait çanak çömlek A ve B tipi hamurdan yapılmıştır. Malların her iki yüzeyi de düzleştirilerek açkılanmıştır. İkinci mal grubu, kiremit kırmızısı hamurlu ve kırmızı astarlı maldır. Bu grupta A tipi hamur kullanılmıştır. İlk gruba göre, daha kompakt ve özenle yapılmış mallardır. Kısmen sağlam bir açkı uygulanmıştır. Üçüncüsü koyu renkli mal grubudur. A tipi hamur kullanılmış olup yüzey renkleri gri, kahverengi gri, grimsi siyah ve siyah arasında değişmektedir. Sadece dış yüzeyler, hafifçe açkılanmıştır. Dördüncü ise, devetüyü, pembemsi devetüyü mal grubudur. A tipi hamurdan yapılmış olup yüzey renkleri devetüyü, pembemsi devetüyü ve açık kahverengi arasında değişmektedir. Malların bazıları açkısız bırakılmış, bazıları ise hafifçe açkılanmıştır (Özbaşaran, vd., 2007: 279-280). En sık görülen biçimler düz kenarlı ve *'S'* biçimli derin kaselerdir. Diğer biçimler 'S' biçimli pişirme kapları, büyük, düz boyunlu çömlekler, düz kenarlı tabaklar, dışa dönük dudaklı büyük çömlekler, dışa açılan kenarlı kaseler, yuvarlak gövdeli kaseler ve basit, düz çömleklerdir. Orta Anadolu'daki yerleşmelerde Musular türünde çanak çömlek bulunmamıştır. Tuz Gölü etrafındaki yüzey araştırmalarında kırmızı astarlı tek bir gövde parçası tespit edilmiştir (Erdoğu-Fazlıoğlu 2006; Özbaşaran vd., 2007: 280).

Musular yerleşmesinde ortaya çıkarılan gömülerden biri sadece alt çene kemiği ile temsil edilen sekiz insana aittir. Nispeten iyi korunmuş olan bu iskeletler, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda bir iskelet dışında, batı-doğu yönünde ve hocker pozisyonunda gömülmüştür. Hocker pozisyonunda yatırılmış olmaları dışında bir gömü geleneğinin olmadığı düşünülmektedir (Özbaşaran, 2000: 138).

### 4.2.3. Musular Höyük'ün Mimarisi

Musular'da iki ana evre ortaya çıkarılmıştır. En erken Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem evresi MÖ 8. binyıla; daha geç evre ise, Geç Neolitik'in sonlarına ya da Erken Kalkolitik 'in başlarına tarihlenmektedir (Özbaşaran, vd., 2012: 160). Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem evresi kazıldığı kadarıyla beş tabakaya sahip olup Aşıklı Höyük'ün en üst yapı evreleri ile çağdaştır (http://www.tayproject.org). Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tortuları doğrudan geniş alanları kaplayan yumuşak tüf ana kaya üzerinde yer almaktadır. Yüzeyi genel olarak düz ve eşittir. Ancak sığ çöküntüler ve çıkıntılar da mevcuttur. Bu sığ çöküntülerden biri Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem topluluğu tarafından bilinçli olarak seçilmiştir. Bu çöküntüde arkeolojik tortular oldukça iyi korunmuş olup alanın geri kalanı yoğun bir şekilde aşınmıştır. Ana kaya üzerindeki ortalama 20 cm kalınlığındaki toprak sürülerek karıştırılmıştır (Özbaşaran, vd., 2012: 160).

Yerleşim üzerindeki buluntular 220 x 120 m'lik bir alana dağılmış olup tortuları bir dereceye kadar iyi muhafaza eden çöküntü yaklaşık 2.000 $m^2$ büyüklüğündedir ve yoğun olarak kullanıldığı anlaşılan bu alan M-P 11-13 plan karelerinde yer almaktadır (Özbaşaran, vd., 2007: 273; Özbaşaran, vd., 2012: 160). Arkeolojik dolgu ise, ortalama 70 cm derinliktedir. Zemin anakayanın dalgalı yapısına bağlı olarak inişli çıkışlıdır. Anakaya kimi yerde yüzeye kadar çıkarken tepenin en yüksek noktası denizden 1.190 m yüksekliktedir (Özbaşaran, vd., 2007: 273-274).

Musular alanın açıkta kalan kısmında *'olağandışı'* gibi görünen yapılar bulunmaktadır. Bunlar arasında, O-P 11 plan karesinde kayaya oyulmuş duvarları ve duvarlar arasında döşeli bir mekânı olan Z Yapısı; N-12 plan karesinde yer alan, Aşıklı'daki T'nin (Esin ve Harmankaya 2007) özel işlevli ya da kamusal binasına benzeyen A Yapısı; (M-N 14'te) kayaya oyulmuş (M-N 12'de) kanallar; M-13 plan karesinde iki çift taştan oluşan küçük bir kanalla sonlanan bir taş duvar; inşa edilmiş kanalın güneyinde AC adında kapalı bir mekân bulunmaktadır. M-N 13-14'te N Yapısı ve M-14 plan karesinde kanalın doğusunda AD adında bir midden alanı yer almaktadır (Şekil 27) (Özbaşaran, vd., 2012: 160). Musular'da taştan örülmüş ve ana kayaya oyulmuş kanallar (Şekil 28), duvarları ana kayanın kesilmesiyle oluşturulmuş bir yapı varken, buna rağmen herhangi bir köy yerleşmesinde olması beklenen konut, depo yerleri, fırın ve

öğütme taşları gibi günlük yaşam buluntularının olmaması, Musular'ın özel bir amaçla kurulmuş olduğuna işaret etmektedir (Özbaşaran, 2007: 461).

### 4.2.4. Musular Höyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları

**Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Evresi**

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait yapılar çoğunlukla ana kayadaki sığ bir çukurda (M-O 12-14 plan karelerinde) yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle ana kayayla çevrelenmiştir. Ana kayanın, yapılar için temel işlevi gördüğü düşünülmektedir (Özbaşaran, 2000: 133).

**P ve N Yapısı**

Kuzeydeki uzun taş duvar, doğudaki taş P Yapısı ve aralarındaki kerpiç ve taş temelli N Yapısı doğrudan ana kayaya dayanmaktadır (Şekil 29-30). Ana kayanın eğimi sebebiyle, kuzey duvarı oluşan tahribatın sınırı gibi görünmektedir. Duvarın kuzeyinde ana kaya yüzey toprağının sadece yaklaşık 10 cm altındadır (Şekil 31). Korunan kısım, duvarın güney kısmında, ana kayanın aşağıya doğru eğimli olduğu yerdedir. Duvar 5,0 m'den daha uzun olup doğuda çiftler şeklinde yerleştirilen dört büyük taş levhayla sonlanmaktadır. Levhalar dikey bir şekilde, ayakta durur pozisyonda yerleştirilmiştir (Özbaşaran, 2000: 133). Açmanın güneydoğu köşesinde, taş temel üzerinde bir kerpiç tabakası bulunan N Yapısı'nın kuzeybatı köşesi yer almaktadır (Şekil 32). Yapının büyük bir kısmı güney baksının altında kaldığı için yapı ve yapının planı netleşmemiştir. P Yapısı'nın kuzeyinde (N-14 açmasında) ortaya çıkan kerpiç izlerinin bu yapıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. P Yapısı, dörtgen planlı tek odalı bir bina gibi görünmektedir (Şekil 33). Güneydeki ana kayanın eğimi sebebiyle doğrudan ana kayanın üzerindedir. Kuzeyde düz bir yüzey elde etmek için bilinçli olarak yerleştirilen bir toprak dolgu üzerinde yer almaktadır (Özbaşaran, 2000: 134).

**A Yapısı**

Musular'daki yapılar arasında en tanımlanabilir olan kamusal A Yapısı (Şekil 34-35), kireçle sıvanmış, kırmızıya boyanmış ve açkılanmış özenli tabanıyla (Şekil 36), Aşıklı Höyük'ün T Yapısı'yla kıyaslanan ve dörtgen planlı, üç duvarı boyunca sekili, kuzeydoğusunda ocak bulunan bir yapıdır (Şekil 37-41) (Duru ve Özbaşaran, 2005: 18-

19; Özbaşaran, vd., 2007: 275; Özbaşaran, vd., 2012: 161; Sagona ve Zimansky, 2018: 61). Üç duvar boyunca uzanarak bir çıkmaz oluşturan yükseltilmiş sekiler, merkezi bir ocak ve ihtimalle ahşap çatı direklerini destekleyen bir çift yassı taş iç yapı öğeleridir (Şekil 42) (Sagona ve Zimansky, 2018: 61). Tabanında, doğu-batı ekseni boyunca iki direk deliğiyle çukurlar vardır. Kuzey-güney doğrultusunda iki taban taşı daha, direk altlığı olarak işlev görmüş olabilir (Duru ve Özbaşaran, 2005: 18-19; Özbaşaran, vd., 2007: 274; Özbaşaran vd., 2012: 161). Tabanda kuzeydoğuya doğru uzanan ocak kare planlı olup 1,6 x 1,7 m boyutlarındadır. Duvarları 36 cm'ye ulaşan kalınlıktadır. En büyüğü 20 x 50 ve en küçüğü 12 x 32 cm olan dört kerpiç blok tespit edilmiştir. Çok sayıda küçük ve orta büyüklükte kireçtaşı ve parke taşı, olasılıkla bir terk etme işlemi için ocağı döşemek yerine doldurmuş gibi görünmektedir (Duru ve Özbaşaran, 2005: 18-19; Özbaşaran, vd., 2012: 161).

Yapı genelde çok kötü korunmuş ve dış duvarların hiçbiri bulunamamıştır. Fakat zemin seviyesindeki tek kerpiç blok izleri orijinal duvarların kerpiçten yapıldığını göstermektedir. Yapının planı ve iç yapı öğeleri, kırmızı boyalı, sıvalı taban takip edilerek, dönüşlerden anlaşılmaktadır (Duru ve Özbaşaran, 2005: 18-9; Özbaşaran, vd., 2007: 274; Özbaşaran vd., 2012: 161). Ortada görünüş olarak kasisi andıran sıvalı bir bölme duvarı, yapının kuzey bölümünü güney bölümünden ayırmaktadır. Kuzey kesim de güney gibi kireç sıvalı ve kırmızıya boyalı bir taban ile temsil edilmektedir. Mekânın batısında bir seki uzanmaktadır. Her iki bölümün tabanı da iki kez yenilenmiştir. Enteresan olan alttaki tabanın (eski taban) üstünde bulunan küçük direk yerleridir, fakat taban yenilendiğinde bu deliklerin kullanımdan kalktığı anlaşılmaktadır. Yapı, anakayanın eğimli kesiminde bulunmaktadır. Batı ve güney kesimleri doğrudan anakaya üzerine otururken, doğusu tesviye için serilen toprak dolgu üzerindedir. Bu konum drenaj sorunları sebebiyle özellikle tercih edilmiştir. Anakayaya oyulmuş kanallar (Şekil 43-44), olasılıkla yapıyı korumaya yönelik olarak yapılan aynı sistemin parçalarıdır. Yapıları kuzeyde sınırlayan bir çevre veya sınırlama duvarı kuzeybatı uçta iki çift yassı taşın diklemesine konmasıyla oluşturulan küçük bir kanalla (Şekil 45) sonlanmaktadır (Özbaşaran, vd., 2012: 161; Özbaşaran, vd., 2007: 274).

Taş ile örülmüş kanal, 14 m uzunluğunda, 35-40 cm genişliğinde ve diğer kanallardan farklı özelliklerdedir (Şekil 46-47). Son derece özenle yapılmış olan bu kanalın duvarları her iki kenarda da büyük, muntazam yassı taşların dikey olarak yan yana

dizilmesi ile yapılmıştır. Kanalın üzeri, bu iş için seçilen yassı taşlar ile kapatılmıştır (Şekil 48) (Özbaşaran, vd., 2007: 274-275).

**AC ve AD Mekânı**

Kanalın kuzeydoğu ucu, Melendiz Nehri'ne doğru olan kısmı, tahrip edilmiş ve güneybatıda ise dikdörtgen N Yapısı'yla ilişkilendirilmiştir (Şekil 47). Batısı ise taş temel üzerine kerpiç duvarlı olan N Yapısı'yla beraber örülmüştür. Güney kısmı genişleyerek daha sonra sıkıştırılmış toprakla kaplanmış yanmış ve küllü dolguya sahip AC alanını çevrelemektedir. Dolgu daha sonra kompakt bir tabakayla örtülmüştür (Özbaşaran, vd., 2007: 274-275). Bu dolguda gerçekleştirilen kazılar, alanın iyi korunmuş ve bozulmamış katmanlarından birini ortaya çıkarmıştır. Bu katmanda gruplar halinde hayvan kemikleri ve nadiren de avlanan hayvanların bacakları gibi kesilip buraya atılmış ve birkaç eklemli kemik bulunmuştur (Özbaşaran, vd., 2012: 161). Kanalın doğusundaki alan, ana kayanın en derin çukurudur. Bu AD alanı, aynı zamanda düzenli katmanlar halinde birikmiş çok miktarda hayvan kemiği, obsidyen aletler ve atıklar içermektedir. Dolgunun üzerinde kalın bir toprak tabakası bulunmaktadır. Kazı alanındaki gözlemler, buluntuların dağılımı, örüntüsü ve malzemenin ön çalışması, AC Mekanı'nın muhtemelen avlanan hayvanların kesilmesiyle ilgili bir faaliyet alanı olabileceğine işaret etmektedir. AD Mekânı ise, orta in olarak kullanılmıştır. AD Mekanı'nda bulunan obsidyen aletler, boşluklar ve atıklar, çoğunluğu 2 cm'den küçük küçük yongalardan oluşan tipik midden buluntulardır (Özbaşaran, vd., 2012: 161-162).

**D ve L Yapısı**

A Yapısı'nın kuzeyinde D ve L Yapısı yer almaktadır (Özbaşaran, 2000: 134). Kireç tabanlı L Yapısı (Şekil 49-50), daha büyük boyutta olup kısmen daha iyi korunmuştur. Kuzeyi büyük bir çukurla kesilen yapının iki evresi vardır. Kuzeyden güneye 3,40 m, doğudan batıya ise 7,60 m boyutlara sahiptir. Batısında 1,50 m genişliğinde ve 10 cm yüksekliğinde bir seki yer almaktadır. Taban sıvası, D olarak adlandırılan bu sekinin üzerine dönerek devam etmektedir. Seki, orta boy çay taşlarıyla çakıl karışımı bir zemin üzerine oturmaktadır. Söz konusu döşeme, mekân tabanı altında yoktur, sekinin yüksekliğini sağlamak için yalnızca bu alanda kullanılmıştır. Güneybatıda, sekinin güneyine denk gelen alanda taban altı döşemenin devam etmesi, mekânın güneyinin de seki ile sınırlandığını göstermektedir. Ancak döşeme üzerinde

taban sıvası burada yoktur. L tabanı üzerinde herhangi bir yapı öğesi bulunmamıştır (Özbaşaran, 2003: 364-365).

**R ve S Yapısı**

İlerleyen zamanlarda gerçekleştirilen kazılar D ve L Yapısı'nın daha erken evrelerini ortaya çıkarmıştır. Bu daha erken yapılar R ve S aynı yerde, daha sonrakilerin sadece 10 cm kadar altında bulunmaktadır (Şekil 51). Boyut, zemin işleme ve direk deliği özellikleri açısından benzer özellikler göstermektedirler (Özbaşaran, 2000: 134). L Yapısı'nın alt evresi olan S tabanı üzerinde 32 cm çapında, içi ve çevresi küçük ve orta boy çay taşlarıyla doldurulmuş bir direk yeri bu evrede iptal edilmiştir. Üzeri sıvayla kaplanmış ve kullanımdan kaldırılmıştır (Özbaşaran, 2003: 365).

Musular A ve L Yapıları, yukarıda da belirtildiği gibi kireç tabanlıdır. İncelemeler, Musular tabanlarının yapımında, Aşıklı Höyük T Yapısı'nın tabanından farklı olarak, ufak kemik kıymıklarının katkı için kireç karışımına eklendiğini göstermiştir (Özbaşaran, 2003: 365). Musular A Yapısı kırmızı boya ile boyanmış ve açkılanmıştır. L ve D Yapı tabanlarında ise boya tespit edilmemiştir. Aşıklı T Yapısı tabanları ve sekilerinin de aynı şekilde, hematitle kırmızıya boyandığı, bir evrede ise taban onarımı sonrasında sarı (limonit) renk kullanıldığı anlaşılmıştır (Esin, 1996: 37; Özbaşaran, 2003: 365). Musular A ve L tabanlarının birbirleriyle organik bağlantıları bulunmamaktadır. L tabanı, 10'u geçmeyen kot farkıyla A'nın üzerinde yer almaktadır. Bununla beraber her iki tabanın aynı mekâna ait olma ihtimali de vardır (Özbaşaran, 2003: 365).

**Z Yapısı**

A Yapısı'nın yaklaşık 10 m güneybatısında ise Z Yapısı yer almaktadır. Burasıda diğerleri gibi, günlük gereksinimler için kullanılan bir yapı değil Musular'daki sıra dışı yapılardan biridir. Planı ve yapımı ilginç olup işlevi tam bir gizem olarak kalmıştır. Başka yapılarla olan ilişkisini gösterecek herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bağımsız bir şekilde duran alanın karşılaştırma yapılabilecek bir örneği de yoktur. Yapı temelde anakayaya oyulmuş aynı doğrultudaki iki duvardan oluşmaktadır (Şekil 52). Duvarların batıya bakan yüzleri büyük yassı taşlar ile kaplanmıştır (Özbaşaran, vd. 2007: 275). Bu durum, yapının cephesinin batı yüzü olduğunu akla getirmektedir. İki duvar arasındaki boşluk büyük yassı taşlarla döşenmiştir. Ortadaki dizinin iki yanında ince, uzun ve dar oluklar bulunmaktadır. Orta sıranın iki ucundaki taş, anakayaya açılan deliklerin içinde

sonlanmaktadır. Yapının dolgusunda sadece hayvan kemikleri ve obsidyen bulunmuştur. Fakat bunlar nitelik ve nicelik açısından yapının işlevini açıklamaya destek olabilecek buluntular değildir. Bununla beraber kömürleşmiş bir ağaç örneği yaklaşık MÖ 7450-7070 tarihlendirmesiyle diğer Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem örnekleriyle uyum içinde bir sonuç vermiştir. Bunların yanında anakayaya oyulmuş iki adet dörtgen planlı, havuz veya tekne olarak ifade edilebilecek çukurluk bulunmuştur. Ortalama 4 x 0,80 m ile 2 x 0,80 m boyutlarında ve derinlikleri 35 cm kadardır. Tabanda veya dolgularında işlevleriyle bağlantı kurulabilecek herhangi bir buluntu ele geçmemiştir. Biçimleri ve bulundukları yere bağlı olarak depolama işlevine sahip oldukları düşünülmektedir. Fakat her ikisinin dolgusunda da herhangi bir organik kalıntı gözlenmemiştir (Özbaşaran, vd., 2007: 275; Özbaşaran, vd., 2012: 162).

Z Kaya Yapısı, gizemli planı ve işleviyle eşsiz bir örnektir. Kayaya oyulmuş havzalar, çevreleyen duvar ve taş kanalla beraber inşa edilen taş temel üzerine kerpiç duvarlı dikdörtgen yapı da belirli örnekler olarak durmaktadır. Kanallar suyun tahliyesi için yapılmış gibi görünmektedir (Özbaşaran, vd., 2012: 164).

Musular'daki her yerleşme evresinin farklı bir kullanımı olduğu düşünülmektedir. Buradaki en eski tabakalardan biri ana kayanın çukurluk bir kesimine atılan ya da depolanan hayvan kemiklerinden oluşan bir dolgudur. Kireç tabanlı yapıların ait olduğu evrede ise, Musular'ın işlevi değişmiştir. Bahsi geçen yapılar doğrudan Musular'ın bu evre için var oluş sebebini oluşturmuştur (Özbaşaran, 2003: 365-366).

**Çanak Çömlekli Neolitik Dönem Evresi**

N-O 10-12 karelerinde, 10 x 10 m boyutlarındaki altı açmada, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tabakalarının üzerinde duran Çanak Çömlekli Neolitik Dönem tabakası ortaya çıkarılmıştır. Ana kayanın engebeli topografyası sebebiyle, bu yerleşimin yapısal kalıntıları ya doğrudan ana kaya üzerinde ya da Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem tabakalarının üzerinde yer almaktadır (Özbaşaran, 2000: 130). Musular'daki Çanak Çömlekli Neolitik Dönem mimarisi, çok odalı tek bir yapıyla temsil edilmektedir (Şekil 29, N-O 11 kareleri). Bu yapının iki küçük hücre benzeri odası, güneyde daha büyük bir odası ve doğuda uzun, koridor benzeri dar bir odası bulunmaktadır. Büyük odanın güneyinde fazlasıyla tahrip olmuş bir oda daha bulunmaktadır (Şekil 53). Ortaya çıkarılan taş duvarlar binanın temeline aittir. Bu da odanın dolgusunun ve zemininin tahrip

edildiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla odalarda yapının işlevine işaret edecek bir mimari özellik ya da küçük buluntular gözlenmemiştir. Yapının doğu ve batı bölümleri günlük kullanımda açık alanlar olarak kullanılmıştır. Çukurlar, çanak çömlek için çöp alanları, orta büyüklükte çakıl taşları ve çanak çömlek parçalarıyla döşeli bir silonun tabanı bu alanın içinde yer almaktadır. Daha doğuya doğru (Şekil 29; O-13) küçük çakıl taşları ve çanak çömlek parçalarının yoğunlaşması bir '*kaldırım'* olduğunu düşündürmektedir. Fakat çakıl taşları ve çanak çömlek parçalarının konumu bunların bir kaldırımdan daha çok bir yaşam yüzeyi oluşturmak için yerleştirildiğini ya da aşağı atıldığını göstermektedir (Özbaşaran, 2000: 131; Özbaşaran vd., 2007: 279; Özbaşaran vd., 2012: 167).

Buradaki çanak çömleğin büyük bir kısmı yüzey toprağı ile karışıktır. Yapılar veya yapı öğeleriyle bağlantılı değildir. Yüzey toprağıyla karışmış olan dolgulardan elde edilen örnekler üzerindeki C14 tarihlendirme çalışmalarına göre sonucu alınmış tek örnek, bir çukur içinden alınan hayvan kemiğine aittir. Buluntu uyarlanmış tarihlerle yaklaşık MÖ 6. binyılın başlarına tarihlenmektedir (Özbaşaran vd., 2007: 278; Özbaşaran vd., 2012: 166-167).

## 4.3. BONCUKLU HÖYÜK

### 4.3.1. Boncuklu Höyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Boncuklu Höyük, Konya'nın Karatay ilçesine bağlı olan Hayıroğlu Kasabası'nda (Harita 3), Çatalhöyük'ün yalnızca 9,5 km kuzeyinde yer almaktadır (Baird ve Baysal, 2012: 263). Ova seviyesinden yüksekliği yaklaşık 2 m olan höyük 180x120 m boyutlarındadır (Resim 3). Höyük ismini yüzey araştırmaları esnasında ele geçen pek çok boncuk buluntularından almaktadır. Liverpool Üniversitesi'nden Prof. Dr. D. Baird başkanlığında 1995-2002 yıllarında Konya'da gerçekleştirilen yüzey araştırmaları sırasında bulunan Boncuklu'da kazı çalışmaları ise 2006 yılında başlamıştır (A. Baysal, 2013: 81-82; Tok, 2006: 30). Küçük bir köy yerleşmesi olan Boncuklu'daki arkeolojik kazı çalışmaları Douglas Baird, Andrew Fairbairn ve Gökhan Mustafoğlu tarafından gerçekleştirilmektedir (Baird, vd., 2019b: 16-17).

Boncuklu Höyük'teki araştırmalarla gerek Yakın Doğu Arkeolojisi gerekse de Anadolu Arkeolojisi için son derece önemli bir süreç olan *''yerleşik hayata geçiş''*in izleri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çatalhöyük'ten yaklaşık bin yıl öncesine tarihlenen Boncuklu Höyük, aynı zamanda tarım ve hayvancılığın başlangıç evrelerinin de araştırıldığı nadir yerleşimlerden biridir (A. Baysal, 2013: 82). Orta Anadolu'da tarımın ilk ortaya çıkışını ve Bereketli Hilal'den batıya, Avrupa'ya doğru yayılımını daha geriye götüren veriler sunmaktadır (Baird, vd., 2019b: 16-17). Boncuklu'daki yoğun yüzey eser koleksiyonları, buranın yaklaşık olarak MÖ 9. bin yılın sonundan 8. bin yıla kadar minimal olarak iskân edildiğini ortaya koymuştur (Baird, vd., 2012d: 221-222).

### 4.3.2. Boncuklu Höyük'ün Buluntuları

Boncuklu Höyük insanları, hayata dair olan süreçleri farklı alanlarda gerçekleştirmektedir. Yaz ve kış gibi mevsimleri kıyaslamak gerekirse, soğuk olmayan ve yağışsız olan zaman dilimlerinde çevreyle ilişkilerinin daha geniş alanlarda gerçekleştiği düşünülmektedir. Bu konuyla ilgili kanıtlar yine arkeobotanik ve hammadde kaynakları ile ilgili gerçekleştirilen çalışmalardan elde edilmiştir (A. Baysal, 2013: 92).

Boncuklu, Orta Anadolu Bölgesi'nde tarım ile ilgili en erken izlerin görüldüğü yerleşimlerden biridir (Baird, vd., 2018b: 2). Konya Ovası'ndaki ilk çiftçi köylerin arasındaki yerleşimde tespit edilen karbonlaşmış bitki kalıntıları ve fitolitler sayesinde sulak alan bitkilerinin baskın türler olduğu anlaşılmıştır (Baird, vd., 2019b: 16-17). Buğday, arpa, bezelye ve mercimek gibi baklagiller, çitlembik ve badem ele geçen bazı floral kalıntılardır (Baird, vd., 2018b: 2; Baird, vd., 2019b: 17).

Sığır, domuz, koyun, keçi, balık, çeşitli kuşlar, geyik ve kaplumbağa ise yerleşimde ele geçen faunal kalıntılar arasındadır (Baird, vd., 2018b: 2). Tüketilen diğer hayvanlar arasında balık, kurbağa ve su kuşu da bulunmaktadır. Yerleşmede gerçekleştirilen incelemeler, koyun ve keçi gütmeye yönelik denemelerin yapıldığını göstermiştir. Bitki yetiştiriciliği, hayvancılık ve toplayıcılık Boncuklu ekonomisine katkı sağlamıştır (Baird, vd., 2019b: 17).

Kronolojik açıdan Boncuklu'dan hemen önce bölgenin temsilcisi olan Pınarbaşı'nda yabani buğday ve arpa kalıntısının bulunmamasına karşılık Boncuklu'da tarıma alınan buğday kalıntılarının varlığı, yerel olmayan ve olasılıkla güneyden veya

doğudan gelen çiftçilerin bölgeye yerleştiğinin, bölge insanı ile etkileşimde bulunduğunun kanıtı olarak yorumlanmıştır (Baird, vd., 2012d: 232). Boncuklu insanlarının yiyeceklerini özellikle yaban sığırı ve domuz avlayıp, tahıl ve büyük ihtimalle baklagiller yetiştirerek sağladığını vurgulamak gerekmektedir. Bu durumda, Boncuklu topluluğu avcı toplayıcı yerleşikler olarak görülmektedir. Dr. Louise Martin ve Caroline Middleton tarafından incelenen hayvan kemikleri, yaban sığırı ve domuzunun bu topluluğun en önemli besin kaynağı olduğunu göstermektedir (Baird, vd., 2012b: 125-126).

Boncuklu Höyük Neolitik yerleşiminin erken evrelerinde yaşayan topluluklarda, mikrolitlerin baskın olduğu ve olasılıkla 9. binyılın sonu ve 8. binyılın başlarında en üst düzeye ulaştığı görülmektedir (Baird, vd., 2012d: 223). Boncuklu'daki mikrolit endüstrisinin Aşıklı Höyük ile benzer olması dikkat çekicidir (Duru, 2013: 39). Yontma taş kalıntılarının %90'ının hammaddesinin Aşıklı Höyük'ün de içinde bulunduğu Kapadokya bölgesindeki kaynaklardan sağlanması, Boncuklu ve Aşıklı Höyük insanlarının birbiriyle iletişimde olduğunun dolaylı da olsa bir göstergesidir (Baird, 2014: 8703). Boncuklu'nun sürtme taş aletleri arasında biley taşları, taş plakalar ve pendantlar yer almaktadır. Bu şekilde bezemeli aletlerin, boyutlarının ufak olması da dikkate alındığında, kolay taşınabilir olmaları sebebiyle bireysel kimlik göstergeleri olabilecekleri önerilmektedir. Özellikle biley taşı buluntularının her birinin diğerine göre ayırt edici ve özgün olması bu yorumu desteklemektedir (Baird, vd., 2012d: 235).

Boncuklu'da 160'tan fazla ve birbirlerinden farklı tiplerde boncuklar ele geçmiştir (E. Baysal, 2013: 7). Bunlar arasındaki Akdeniz kökenli deniz kabuğu boncuklarının uzun zamandır devam eden uzak mesafe ticaret ağları ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (E. Baysal, 2013: 12). Nassarius, Columbella, Nerita ve Dentalium türlerindeki bu boncukların hepsi Akdeniz kökenlidir (E. Baysal, 2013: 7-11). E. Baysal, burada bulunan boncuklardan hareketle yerleşmenin, Konya Ovası'nı da aşan ve geniş bir alanda var olan sosyal bir ağın parçası olduğunu önermiştir (E. Baysal, 2013: 12). Kapadokya'dan gelen obsidyen ve Akdeniz'den gelen deniz kabukları, yine bu bölgede yer alan Pınarbaşı'nda görülenlerle benzer bir malzemeye sahiptir (Özbaşaran, 2011b: 106-107).

Boncuklu'da figürinlere nadir olarak rastlanmıştır. Bunlar arasında hayvan figürinleri ve boynuzların yanında, tanınabildikleri yerlerde şematik kadın tiplerini de

içeren antropomorfik figürler de bulunmaktadır. Figürinler evsel bağlamların içine ve etrafına atılmışlardır (Baird, vd., 2011: 16). Farklı tipte buluntular arasında yer alan figürinlerden biri Boncuklu'da iç mekanlardan birine ait bir direk çukurunda ele geçmiştir. Bu figürin bir ayı olarak yorumlanmıştır (Baird, vd., 2015: 18). Ayrıca Boncuklu'da bulunan bir dizi küçük ve biraz daha büyük taş kancalar, olasılıkla giysilere takılan ve onları tutturmak için veya daha küçük olanlarda vücut süslemesi için kullanılan nesnelerdir. Bazıları uzaktan bakıldığında kesinlikle egzotik taş malzemelerden yapılmıştır (Baird, vd., 2011: 16).

Boncuklu'da kil kaplarda bulunmuştur. Çanak çömlek parçalarından bazılarının olasılıkla kazara veya ara sıra yapılan kap pişirme deneylerinin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Hem nadir, küçük, ince kaseler hem de kil depolama kaplarının bir parçası olabilecek daha büyük delik-ağız biçimli kaplar ele geçmiştir (Baird, vd., 2011: 16).

Boncuklu'da, Çatalhöyük'teki gibi her binada farklı sayıda gömüyle karşılaşılmaktadır. Bazı binalarda birkaç, bazılarında da daha fazla gömü bulunmaktadır. Birçok gömünün hediye bırakılmadan gerçekleştirilmiş olması dikkat çekmektedir (Baird ve Baysal, 2012: 267). Bazı bireyler ilişkili oldukları evlerin tabanı altına topluluktaki diğer bireylerin de evler arasındaki açık alanlara gömüldüğü ve ölü gömme uygulamalarının da bu alanlarda gerçekleştirildiği anlaşılmıştır. Ölüler bu açık alanlarda toprak altına gömülmüştür. Bununla beraber, vücutların eklem yerlerinden ayrılması, bazı kafataslarının bedenden ayrılması, kafatası üzerinde boya uygulamaları ve kafataslarının kamusal açık alanlara gömülmesi gibi uygulamalar da görülmektedir. Liverpool Üniversitesi'nden Jessica Pearson tarafından insan kalıntıları üzerinde gerçekleştirilen araştırmalar, açık alanlara gömülen bireylerin evlerin tabanları altına gömülen bireylerden daha farklı bir diyete sahip olduğunu ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, buradaki sosyal grupların hem farklı ölü gömme uygulamalarına hem de farklı bir besin dağılımına maruz kaldığı anlaşılmıştır. Haneler güçlü kimliklere sahipken, bireylerin daha toplumsal ya da kurumsal gruplara dahil olduğu ve bu grupların hane üyeliğinin de üzerinde olduğu ve dolayısıyla toplum içerisinde, bireysel hane gruplarını dikey bir şekilde kesen karmaşık toplumsal uygulamaların ve ağların yürürlükte olduğu düşünülmektedir (Baird, vd., 2019b: 18).

Gömüler hocker pozisyonunda, evlerin tabanlarına açılan çukurların içinde, çoğunlukla doğu batı doğrultusunda yapılmıştır. Çöplük alanları kazıları sırasında karşılaşılan kafatası parçaları, ölü gömme ya da gömmeme gibi olası iki sürecinde beraber yer alabileceğini ve kafatasları ile ilişkili olduğu düşünülen iskelet parçalarına rastlanmaması bunların daha çok ritüel ile alakalı olabileceğini düşündürmektedir. Her iki varsayımda da Boncuklu insanlarının hayata ve ölüme olan ilgileri, doğanın döngüsünü takip ederek yaşadıklarını gösteren verileri sosyal organizasyonun bir parçası ve kanıtları olarak da değerlendirilmektedir (A. Baysal, 2013: 92). İnsan kalıntıları üzerinde yakın zamanda gerçekleştirilen antik DNA analizleri, Konya Ovası'ndaki diğer yerleşmelerden olan Pınarbaşı ve Çatalhöyük topluluklarıyla Boncuklular arasında genetik bir devamlılık olduğuna dair kanıtlar sunmuştur (Baird, vd., 2019b: 17).

Boncuklu Höyük sembolik dünyasında en başta değerlendirilmesi gerekenler arasında mezarlar yer almaktadır. Bununla birlikte evlerin içinde görülen kırmızı renkli boyalar, duvarlardaki bazı kabartmalar, duvarlara Çatalhöyük'teki gibi monte edilmiş hayvan başları, çöp alanlarında bulunan kafatası parçaları ile bir çukur içerisine bırakılmış şekilde bulunan kafatası bazı önemli deliller olarak değerlendirilmektedir (Baird, vd., 2012a; E. Baysal, 2013). Dolayısıyla, Boncuklu hem ev içi alan kullanımı hem de sembolik ritüeller açısından Çatalhöyük kültürünün bir öncüsüdür (Baird ve Baysal, 2012: 268).

### 4.3.3. Boncuklu Höyük'ün Mimarisi

Hafif bir sırtın yanında tek başına duran Boncuklu (Şekil 54) (E. Baysal, 2013: 3), klasik kerpiç höyükleri arasında yer alan ve MÖ 8300-7800 yıllarını kapsayan tabakalı bir diziye sahiptir (Baird, vd., 2012c: 221; Mustafaoğlu, 2017: 32). Bu tarihleme baz alındığında Boncuklu'daki yerleşimin Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in en erken safhalarından geç safhalarına kadar sürdüğü anlaşılmıştır (Mustafaoğlu, 2020: 31). Çatalhöyük'ün bir öncülü olabileceği düşünülen Boncuklu, Çatalhöyük'ün öncüllerinin ve özellikle de yerleşimin çok iyi bilindiği detaylı sembolik davranışların kökenlerinin incelenmesini sağlamıştır (Baird, vd., 2012c: 221; Mustafaoğlu, 2017: 32).

Boncuklu'nun genel görünümü, birbirlerinden farklı olarak konumlanan ve tekrar eden bir şekilde yenilenen oval şekilli kerpiç duvarlı evler (Şekil 55), ev içi uygulamalar

(işlevsel, sembolik ve ritüel), ev içi (Şekil 56) ya da dışı mezarlar, taş ve kemik aletler, boncuklar ve yerleşik avcı toplayıcılara ait beslenme-avlanma ve zanaat uygulamalarına yönelik izlerden oluşmaktadır (Mustafaoğlu, 2020: 32).

Boncuklu Höyük mimarisinde, oval planlı, yaklaşık 50 cm derinliğinde temel çukurlarına sahip yapılar görülmektedir (Şekil 57). Mimaride elle yapılan ovalimsi kerpiç tuğlalar kullanılmıştır. Bununla beraber ahşap ve organik hafif malzemelerin de yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Ahşabın çatıyı desteklemek amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Yerleşme Holosen'in erken safhalarında tamamen sulak, bataklık tarzında bir arazide yer alması, yapı malzemesi için kullanılabilecek çeşitli malzemelerin kullanımına da doğal ortam sağlamıştır. Bu malzemelerin en başında, kerpiç yapımı için gereken hammadde, beyaz killi toprak olarak tanımlanan marn ve çatı kaplamasında kullanılan hafif saz ve kamış gibi organik malzemeler gelmektedir (Mustafaoğlu, 2020: 32). Sulak arazinin sağladığı saz ve kamış gibi bitkiler hem mimaride hem de hasır ve benzeri eşyaların yapımında da yaygın olarak kullanılmıştır (A. Baysal, 2013: 85). Buradaki yapılar aynı plan pozisyonunda birbiri üzerine inşa edilerek bir yapı devamlılığı sağlanmıştır (Mustafaoğlu, 2020: 32).

Burada oval planlı yapılar, birbirlerinden ayrı bir birim olacak şekilde inşa edilmişlerdir. Yapı aralarındaki boşluklar ise, genel atık ya da çöplük alanı olarak kullanılmıştır. Boncuklu'daki bazı yapılarda ocak çevresinde, ocağı çevreleyen ve at nalı biçiminde sıralanan bir dizi delik, bu kısımda ahşap dal çubuklar kullanılarak, ocağın çevresindeki bir ayırıcının varlığını düşündürmektedir (Şekil 58) (Mustafaoğlu, 2020: 32-34). Boncuklu'da zemin, ocağın yanında, karakteristik olarak kuzeybatıda çöküк, kirli ve düzensiz bir alan ile güneydoğuda temiz bir alana ayrılmıştır. Özellikle kuzeybatıda mutfak alanı olduğu düşünülmektedir. Çoğunlukla zemin sıvasının karakterindeki farklılıklarla, ocağın çevresinin zeminin diğer alanının biraz altında kalmasıyla, olasılıkla ocak ''tırmıklamasından'' kaynaklanan ve güneydoğu alanlarında çok daha geçici olan organik atık malzemelerin birikmesiyle bir şekilde sınırlandırılmıştır. Güneydoğu alanları ise, diğer günlük işlere, sosyal faaliyetlere ve sembolik ritüel uygulamalarına ayrılmıştır (Baird, vd., 2012d: 227; Mustafaoğlu ve Bar-Yosef, 2016: 36).

Çatalhöyük'te de zemin ''temiz'' ve ''kirli'' olmak üzere farklı alanlara ayrılmıştır. Kirli alanlar ocak etrafındaki yemek pişirme faaliyetleri için, temiz alanlar ise uyuma ve

sosyalleşme gibi faaliyetler için kullanılmıştır (Baird, vd., 2019b: 17). Boncuklu'daki kazı çalışmaları, buradaki kültürün Çatalhöyük'ten farklı olduğunu, Neolitik Dönem'de, özellikle Orta Anadolu'da, nadir rastlanan bir mimari uygulamasının varlığını ortaya çıkarmıştır (Şekil 59) (A. Baysal, 2013: 84).

Boncuklu'da yerleşim yapıları, düşük yoğunluktadır ve geniş alanlara yayılmıştır (Baird, vd., 2012d: 232). Binaların oval planlı ve birbirlerinden ayrı bir birim olarak inşa edildiği Boncuklu'da zamanla, dörtgen planlı yapılara geçilmiştir. Çatalhöyük'teki gibi, yerini aglütin tipi bir mimari yapılaşmaya bırakmıştır. Yapıların dışarıdaki yüzey seviyesinden yine aşağıda olacak şekilde kurulması (subterranean) ve girişlerin yan taraftan olması Orta Anadolu Neolitiği için ilginç özelliklerdendir (A. Baysal, 2013: 85).

Boncuklu yapıları içeriden, taban seviyesinden, yükseltilmiş bir platform ile ikiye ayrılmıştır (Şekil 59). Yapıların iç duvarlarında hayvan başlarına yer verilmiştir. Yapıların içinde hasırların kullanıldığı, ocakların batı–kuzeybatı kesimlerinde yer aldığı (Şekil 59), sürekli olarak yenilenen zeminlerinde taş döşeli olduğu anlaşılmıştır. Ocakların kullanımına ayrılan alanlar, bir platformla ayrılan alandan daha kirli ve küllü bir dolguya sahiptir. Platformlar iki kullanım alanını ayırarak yaşam alanını bölmüştür. Dolayısıyla, platformların belki de temiz ve kirli alanları ayırmak için yapıldığı düşünülmektedir. Platform uygulamasıyla doğudaki kültürlerden farklılık göstermektedir. Evlerin içinde yer alan ve yuvarlak planlı olarak tasarlanan ocakların kullanım aşamasında çıkardığı dumanın dışarı çıkması için belki çatıda bırakılan boşluklar olabileceğini, tabanlarda ortaya çıkartılan olası su damlacıklarının bıraktığı izlere dayanarak söylemek mümkündür. Ev tabanlarındaki küçük ahşap deliklerinin ocağa yakın kısımlarda olması sebebiyle, çoğunlukla yiyecek hazırlama ve kurutma burada yapılmıştır. Mekânlar fazla büyük olmamasına rağmen, 4-6 kişiyi rahatça barındıracak boyuttadır. Yapı içindeki platformlar uyuma alanı olarak değerlendirilirse, kullanıcı sayısının 2-5 kişi arasında da olabileceği düşünülmektedir. Ocakların kullanımı ve çeşitli evrelerde mekânın neredeyse ortasına kadar bir alana yayılması ısınma işlevine de işaret etmektedir. Yiyecek hazırlama ve pişirme işlemlerinde ise, en fazla iki kişi ocak etrafında rahatça hareket edebilir. Bunların yanında, yerleşimde atıklar için geniş bir alanın ayrıldığı ve belki de koku gibi etkileri engellemek üzere aralıklarla bunların yakıldığı anlaşılmıştır. Çöplük alanı olarak tanımlanan bu yerlerde kısa süreli kullanımda olsalar da hafif yapılar yer almaktadır (A. Baysal, 2013: 86-87).

Boncuklu Höyük'te yukarıda özellikleri belirtilen yapılar dışında, açık alanlarda daha hafif malzemelerle, bir çeşit çardak ya da benzeri standart dışı yapıların olduğu ve dış mekânın kullanılmasını olanaklı hale getirecek mevsimsel döngülerin yaşandığı düşünülmektedir (Mustafaoğlu, 2017: 33).

### 4.3.4. Boncuklu Höyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları

**H Alanı**

**Bina 8, 5 ve 4**

H Alanı'nda B 8, B 5 ve B 4 olmak üzere en az 3 binadan oluşan bir dizi tespit edilmiştir. Bu binalar birbirini kesmektedir. B 8, bir kesik içine yerleştirilen kerpiç duvarlı bir binadan oluşmaktadır. B 8'i kesen B 5 ise, nispeten yüksek oval sıva kaplı bir kesik olarak günümüze ulaşmıştır. Olasılıkla B 5'ten daha geç tarihli olan B 4 ise eğrisel kerpiç ve çamur duvarlara sahiptir. Alan H'deki bu yapıların bazılarında zemin çökmesi sebebiyle zemin altı gömülere dair işaretler de bulunmaktadır. B 5'ten önceki bir binanın kuzeyinde, bitişiğinde kırmızı zemin alanları bulunan sıvalı bir leğen ya da platform bulunmaktadır. Kırmızı aşı boyasının malzeme üzerine uygulanmayıp zemin yapısıyla karıştırıldığı düşünülmektedir (Baird vd., 2012d: 227-228).

Dizinin en sonuncusu olan B 4'te ise, aynı alanda tekrar tekrar kullanılıp inşa edilen ocak ve etrafındaki düşük kaliteli kirli zeminler, belki de Çatalhöyük'te görülen mekân kullanım türlerinin habercisi olarak, yapının güneybatısındadır (Baird vd., 2012d: 227-228). Çatalhöyük'ün ünlü simgeleri olan bukraniumlar Boncuklu halkı içinde önemli olmuştur (Baird, vd., 2012a: 126). Boncuklu'nun H Alanı'nda yer alan Bina 4'ün güneybatı ve güneydoğu kesimleri arasında bucranium tarafından işaretlenen önemli bir bölünme bulunmaktadır (Baird, vd., 2011: 16).

Bina 4'te, ilk inşa aşamasında, duvar temeli içerisine iki adet boğa kafatası yerleştirilmiştir. L. Martin'in çalışmaları, duvarın çıkıntılı kısımlarının yok edildiğini, kafataslarının duvarın kesiğine yerleştirildiğini ve hayvanın başıyla çıkıntı oluşturulduğunu göstermiştir. Sağdaki kafatasının sol tarafı ve soldaki kafatasının sağ tarafı kesilip boynuzlar çıkartılarak kafatasları her iki duvara doğru yerleştirilmiştir. Bu, duvarda sadece iki boynuzun çıkıntı oluşturduğu anlamına gelmekte ve çift başlı boynuzlu boğa görünümündedir. Bunlar, duvarlarda asılı olan sığır ya da keçi kafatasları

örneklerinin aksine, tespit edilen duvara yerleştirilmiş en erken bucraniumlardan biridir (Baird, vd., 2012a: 126). Ayrıca, mitsel bir hayvanın anımsatılmasına yönelik bir girişim olduğu düşünülmektedir. Çatalhöyük'teki çift leoparlarda görülen çift hayvan sembolizminin önemli bir erken uygulamasını akla getirmektedir. İlginç olan ise, Bina 4 bu bucraniumların etrafına inşa edilmiş gibi görünmektedir. Bucraniumlar, Bina 4'ün alandaki diğer yapılardan farklı olduğunu göstermektedir. Bu farklılık önemli sembolik anlamlar içermektedir. Bu önem, yaban sığırı kafataslarıyla gözlemlenen bir devamlılığa sahiptir. Yapının ömründeki devam eden önemi, iki adet sıvalı yaban sığırı kafatasının önündeki sıvalı temele sahip yapı tarafından belirtilmektedir (Baird, vd., 2012a: 126).

Doğuda en erken sıvalı zeminler, batıda duvarına büyük bir hayvan kaburgası yerleştirilmiş olan en erken ocak yer almaktadır. Bu ocak daha sonraki bir ocak tarafından büyük ölçüde kesilmiştir. Hayvan kemikleri *''sembolik''* ve *''faydacı''* yapısal öğelerde çeşitli şekillerde kullanılmış olup bu durum faydacı ve sembolik kavramları arasında basit bir ayrım olmadığını göstermektedir. Daha geç dönemlerde, büyük çaplı kazıma işlemlerinden sonra, kazıma işlemi sırasında ocağın çevresine devamlı kil eklenerek ocak ağzının inşa edildiği anlaşılmıştır (Baird, vd., 2011: 16).

**Bina 12**

H Alanı'ndaki Bina 12 tipik bir oval yapıdır. Binanın kuzeybatısında küllü bir ocak alanı ve güneydoğu taban alanında gömüler bulunmaktadır. Gömüler Bina 12'nin tabanında büyük çökmelere sebep olmuştur. Bina 12'nin sondan bir önceki katlarının, döşeme malzemesine karıştırılan kırmızı pigmentle yapıldığı düşünülmektedir. Binanın güney-orta tarafında belirgin bir alt-dikdörtgen yükseltilmiş sıva özelliği bulunmaktadır. Bu, doğrudan Bina 4'teki bucraniumun önündeki sıva teknesinin altında yer almaktadır. Dolayısıyla Bina 4'teki sıva teknesi, Bina 12'deki bu daha önceki özelliği bilinçli olarak yansıtmaktadır. Bu durumun özellikle ilgi çekici olmasının sebebi, Bina 4'ü Bina 12'den ayıran en az 50 cm'lik bir çamur birikintisi, çok sayıda çiğnenmiş dış yüzey ve aslında başka bir bina olan Bina 11'dir. Bu tür özelliklerin, aynı alanda daha sonraki binalarda kullanılmak üzere özellikle yapıldığı düşünülmektedir. Burada da daha önceki hanelerin uygulamalarına ait anıların önemli bir zaman geçtikten sonra bile korunduğu görülmektedir. Bütün bu özellikler Çatalhöyük'teki sembolik pratikler tarafından güçlü bir şekilde yankılanmaktadır (Baird, vd., 2011: 15).

İlerleyen zamanlarda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında Bina 12'de mezar hediyesi olarak deniz kabuğu boncukları bulunan dairesel bir çocuk mezarı (Mezar 40) tespit edilmiştir. Yakınlardaki taban alanında küçük aşı boyası lekeleri bulunmaktadır. Binanın yaklaşık aynı evresine ait oval U kesitli alçı kaplı bir ateş çukuru (F356) da bulunmaktadır. Bu çukurun tabanında sıva içinde yanmış taşlardan oluşan bir set vardır. Bu ateş çukuruyla aynı katlara ait bir alçı leğen (F416) bulunmaktadır. Ana ocağın (F171) kuzeydoğusunda, olasılıkla Bina 12'nin geç katlarından kesilmiş iki direk çukuru yer almaktadır. Diğer binalardaki gibi, direk delikleri de yapının ömrü boyunca yer değiştirmiştir. Bu durumda standart çatı destek düzenlemelerinin ayrılmaz bir parçası olmadıklarını göstermektedir (Baird, vd., 2014: 23).

Bina 12'deki Mezar 30, birbirine sıkıca bağlanmış, eklemli yetişkin bir erkeğe aittir. Gömü bir sepetin veya hasırın içine veya üzerine yerleştirilmiş olup, izleri mezarın tabanındaki marnda görülebilmektedir. Birkaç kat önce, ev tabanlarının altındaki mezarların çoğuyla aynı boyutta ve şekilde büyük oval bir çukur açılmıştır. Bu çukurda herhangi bir insan kalıntısı tespit edilmemiştir. Çukurun içi tuğla döküntüleri, küllü mercekler ve fitolit tabakalarıyla dolu olarak bulunmuştur. Alttaki küllü dolgulardan birinin yüzeyine bilinçli olarak büyük bir düzeltilmiş çakmaktaşı dilgi yerleştirilmiştir. Bu sembolik bir eylem olarak düşünülmektedir. Bunun büyük bir depolama çukuru olduğu düşünülmekte fakat bulunan birkaç olası depolama tesisinden hiçbirine benzememektedir. Bu tam olarak gömü çukurlarına benzemektedir. Ayrıca buranın hiç doldurulmamış bir mezar, bir cenotaph veya insan kalıntılarının çıkarıldığı bir gömü olduğu düşünülmektedir (Baird, vd., 2013: 22).

**Bina 14**

H Alanı'nın kuzey kısmındaki Bina 14'te, en erken evresinden itibaren binanın batı kısmında, batıya doğru eğimli zeminlere yerleştirilen, diğer binalardaki batık mutfak alanlarına eşdeğer küçük bir ocak yer almaktadır. Fakat, ilerleyen dönemlerde bu ocağa çok daha büyük bir ocak eklenerek ocağın kuzeybatısındaki altta yatan dolgudan daha belirgin bir kuzeybatı çöküntü alanı kesilmiştir. Her iki ocak da yapının ömrü süresince kullanılmaya devam etmiştir. Buna göre, evdeki pişirme faaliyetinin ölçeği zaman içinde artmıştır. Belki de hane halkı yetişkinlerin katılımıyla genişlemiştir. Bu durum gömü

repertuarından da anlaşılmaktadır. Bina 14 kullanıldıktan sonra, batı alanında iki ocağa sahip olan Bina 12 ile değiştirilmiştir (Baird, vd., 2012b: 17).

Bu tek hanenin gömüleri vücut yönelimi ve baş pozisyonu açısından büyük değişkenlik göstermektedir. Hane tarafından kullanılan önemli mezar eşyaları oldukça azdır. Gömülerden biri yaşlı bir erkeğe aittir. Bireyin baş ve göğüs kafesinde yaralanma ya da hastalıkla ilgili ilginç patolojiler tespit edilmiştir. Erkek kafatasının yanında kırmızı aşı boyası, göğsünde bir kemik uç, bacaklarının yanında büyük bir obsidyen çekirdek ve dilgiler bulunmaktadır. Sırt üstü yatırılıp bacakları iki yana açılmış ve daha sonra toprakla örtülmüştür. Yetişkin bir kadına ait olan ikinci gömü ise, erkeğin bedenini örten toprağın üzerine, başı erkeğin yanında ve ona dönük olacak şekilde yüzüstü yatırılmıştır. Kadın obsidyen bir kazıyıcı ve domuz kürek kemiğiyle gömülmüştür. Bu cesetler, olasılıkla aralarındaki ilişkiyi sembolize edecek bir biçimde, birbirlerine göre dikkatlice yerleştirilmiştir. Ayrıca, her iki gömüye de bulunan en büyük obsidyen aletler ve hammaddelerden bazıları da dahil olmak üzere mezar eşyalarının eşlik etmesi ilgi çekmektedir (Baird, vd., 2012b: 18).

**J Alanı**

M Alanı'nın kuzeyinde, 7x5 m boyutlarındaki J Alanı'nın doğu kısmı standart ev amaçlı meskenlerin birçok özelliğini taşıyan Bina 25'i temsil etmiştir. J Alanı'nın batı bölümü, bir dizi dış ocağı ve bir çiftin gömüldüğü mezarı içermektedir (Baird, vd., 2016a: 91-92).

**K Alanı**

**Bina 2 ve 9**

Boncuklu'daki K Alanı'nda üst üste yeniden inşa edilmiş kerpiç binalar dizisi ortaya çıkarılmıştır. Bu binalar en eskiden yeniye doğru Bina 2, 9, 7, 3, B 1.1 ve B 1.2 olarak adlandırılmıştır. K Alanı'nda tespit edilen en erken yapı B 2'dir (Şekil 60). Bu oval bir yapının yalnızca kuzey kerpiç duvarı görülebilmektedir (Baird, vd., 2012d: 224). Bina 9, B 9'un oluşturulması amacıyla sökülen ve kesilen B 2'nin yerini almıştır. Sonraki binalar bu yapının temel çukurunu ve duvarlarını kestiği için B 9 sadece zemin olarak kalmış olsa da tabanları iyi korunmuştur. Bu binanın katlarının farklı alanları arasında büyük bir bölünme mevcuttur. Bu diğer binalarda yapısal kat kullanımının tipik bir modeli olarak görülmektedir. Binanın doğu kesiminin üçte ikisi nispeten düz, sert beyaz marn sıva

yüzeylere sahiptir. Bu binanın kuzeybatı katlarında dalgalı (Baird, vd., 2012d: 224) ve korunmuş iskân dolgu alanları bulunmaktadır. Kuzeybatıdaki bu daha az düzgün ve ince zeminli alan, bir ocak içermektedir. Ocağın çevresinde büyük ve küçük kazık delikleri bulunmaktadır. Bu deliklerin içlerinde konsantrik sıvalı halkalar gösteren küçük dairesel özelliklerin belirgin bir yoğunluğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu deliklerin ocağın üzerindeki dumanın dışarı çıkması için açılan boşluktan giren yağmur suyundan kaynaklanan aşınma delikleri olduğu düşünülmektedir. Bu ocak oval yapılıdır ve güneydoğuya doğru eğimlidir. Yer yer düz ve pürüzsüz nehir çakıllarıyla kaplanmıştır. Sığ eğimli bir baca batıdan ocağın içine doğru uzanmaktadır. Buna göre, binaların kuzeybatı kesimleri pişirme ve yiyecek hazırlama alanları olarak görülmektedir. Buradaki mezar 12, B 9'un daha geç bir katını kesmektedir. Buraya 50 yaş üstü bir erkek gömülmüştür. Sol tarafına yatırılıp başı oval gömü çukurunun kuzey ucuna yaslanmış, eklemli bir inhumasyondur (Baird, vd., 2012d: 225).

**Bina 7**

K Alanı'ndaki B 7 büyük ölçüde daha önceki B 9 katlarıyla örtüşen kuzeye doğru eğimli katlardan oluşmaktadır. Bunların kuzeybatı kesiminde pişirme alanlarından birinin bir kısmını korumuş olabilecek bir çöküntü dikkat çekmektedir. K'nın güneybatı bölgesinde, bu alandaki diğer büyük direklerin yakınında bulunan çok büyük bir direk çukuru da önemlidir. Güneybatıdaki tek bir büyük direğin, K Alanı'ndaki bina dizisinin tekrarlanan bir özelliği olduğu düşünülmektedir. B 7'nin büyük kısmı B 3 tarafından kesilmiştir (Baird vd., 2012d: 225).

**Bina 3**

K Alanı'ndaki Bina 3, güneybatıdan kuzeydoğuya en az 3,6 m genişliğinde ve kuzeybatıdan güneydoğuya en az 5 m uzunluğunda bir başka oval yapıdır. Binanın kuzey duvarı ve taban kenarları günümüze ulaşmamıştır. Fakat yapının güney kenarı boyunca uzanan oyuk günümüze ulaşmıştır. Bu sebeple yapının daha önceki dolguların içine doğru kesildiği ve bu kesimin sıvayla kaplandığı bilinmektedir. B 2'den önceki ve sonraki B 1.1 ve B 1.2'nin tam tersine bu yapının temel seviyesinde kerpiç duvar bulunmamaktadır. Kerpiçler olasılıkla zemin üzerindeki üst yapıda kullanılmıştır. Bu durum, aslında aynı binanın rekonstrüksiyonlarında bile mimari çeşitliliği göstermektedir. B 7'deki gibi, direkler binanın güney bölgesinde bulunmaktadır. Bu alanda genel olarak çağdaş 4 kesik

vardır. Bunlardan üçü yaklaşık olarak aynı boyutlardadır. Dördüncü ve en büyük özellik olan F 4'ün, küçük bir çukur olduğu düşünülmektedir. Bu çukur alışılmadık bir yontma taş malzeme yoğunluğu içermektedir. B 9'da olduğu gibi ocak, yapının kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. Bu büyük ölçüde, belirgin bir küllü dolguya sahip önceki ocaklardan biraz daha büyük oval bir kesikten oluşmaktadır. Bu yapı içerisinde korunan son buluntu, perinatal/neonat bir mezara ait olan Mezar 10'dur. Yapı bundan sonra hızla değiştirilmiştir (Baird, vd., 2012d: 225). Mezarın üzerini örten bir zemin olmaması sebebiyle yerine inşa edilen B 1.1 binasının temel duvarları için tuğlalar B 3'ün sıva yüzeyine, Mezar 10'un dolgusu ve kesiti üzerine yerleştirilmiştir (Baird, vd., 2012d: 226).

**Bina 1.1 ve 1.2**

K Alanı dizisindeki en son yapılar, çok benzer bir planı gösteren 2 ayrı binadan oluşmaktadır (Şekil 61). Bu ilk bina olan B 1.1'de tek sıra kerpiç dış duvarı oluşturmuştur. Büyük bir yeniden yapılanma olan B 1.2'de, ilkinin iç yüzüne ikinci bir kerpiç duvar eklenmiştir. B 1.2'nin güneydoğu ucunda en az bir girişi olduğu düşünülmektedir. Bu durum, duvar ve zemin sıvasının korunan güney duvar bölümünün bu ucundaki tuğlaların çevresinde kıvrılması ve B 1.2 yapısında, duvarın alın ucundaki sıva yüzeyine yerleştirilen küçük bir direk yuvasının varlığından anlaşılmaktadır (Şekil 61). Bu durumda, yapı çağdaş dış yüzeylerin altında olsa da Aşıklı ve Çatalhöyük'ün tersine girişin çatıdan yapılmadığını anlaşılmaktadır. B 1.1 Binası, zeminin en az beş kez yeniden sıvandığı birçok döşeme dönemi geçirmiştir. B 1.2'nin duvarında en az iki alçı zemin mevcuttur (Baird, vd., 2012d: 226).

B 1.1'in güney duvarının yakınında, yeniden inşa dönemlerinde farklı noktalarda yerleştirilip çıkarılan ahşap direkler için 34 ve 35 numaralı 2 küçük direk deliği tespit edilmiştir (Şekil 62). Fakat bu son iki direk, bu binanın son katları döşenmeden önce kullanım dışı kalmıştır. Çünkü bu son katlar tarafından sıva tapalarıyla doldurulup üzerleri sıvanmıştır (Baird, vd., 2012d: 226).

B 1.1'in kuzeybatısında dairesel bir ocak bulunmaktadır. Bu ocak yapının ömrü süresince burada korunmuştur. Ancak daha sonraki evrelerde boyutları küçültülüp kenarlarına alçı bir bordür yerleştirilmiştir (Şekil 63). Bu ocağın B 1.2'de de kullanımı devam etmiştir. Tekir örgü tekniğindeki çapraz örgü hasırlar, yapının ortasındaki son

korunmuş zemine oturmaktadır (Şekil 64). Bunların B 1.1 veya B 1.2'ye ait olduğu düşünülmektedir. B 1.1'in (Şekil 61) güney kesimindeki oval bir taban çökmesi, altta yatan Mezar 12'nin varlığına işaret etmektedir (Baird, vd., 2012d: 226).

Güney duvarı ve zemin sıvasının çoğu bezemesiz olduğu halde, B 1.2'nin kuzey duvarına bitişik son zemin, bu alandaki duvarın tabanı gibi turuncu-kırmızıya boyanmıştır (Şekil 61). Kuzey duvarına bitişik bir sıva tesisatının tabanı da açığa çıkarılmış ve bu da kırmızıya boyanmıştır. Bu, B 1.2'nin kullanımındaki en son aşamadır. Zemindeki ve kuzey duvarındaki sıvalı kabartma büyük bir yenileme ve yeniden şekillendirme işleminden geçmiştir. Bu kabartmada en az dört büyük yeniden sıvama gerçekleştirilmiştir (Şekil 65). Bu yenileme evrelerinde, her biri çoğunlukla turuncu-kırmızı bir boyayla boyanmış olan çok sayıda ince sıva katmanı görülmüştür. Belirgin bir zoomorfik veya antropomorfik unsur görülmemiştir. Bunun yerine bir dizi kıvrımlı çıkıntı, özellikle uzun bir çıkıntıyı çevrelemiştir. Bu sonuncusunda fallik yönler olduğu düşünülmektedir (Baird, vd., 2012d: 226-227). Bütün bu aktiviteler yapıların içinde ritüel uygulamaların gerçekleştirildiğini ortaya çıkarmaktadır (Baird, vd., 2012a: 127).

**L Alanı**

L Alanı'nda doğal marn tabakasına kadar kazı yapılmıştır. Özellikle marn içine açılmış büyük bir çukur dikkat çekmektedir. Bu, olasılıkla bir marn çıkarma çukurudur. Marn, bina tabanları, yapı elemanları ve duvar yüzeylerinin üretimi için temin edilmiştir. Ayrıca, alanın kenarında çok büyük bir çukurun ya da sıvalı hendeğin bir parçası olan geniş bir sıva yüzlü astar ve kesikten daha fazlası kazılmıştır. Böylece Neolitik'in geç evreleri ve alan kenarının kullanımı hakkında daha fazla bilgi sahibi olunmuştur (Baird, vd., 2019a: 30).

**M Alanı**

Batıdaki M Alanı en erken yerleşimi içermektedir. Bu alanda, daha sonraki evrelerde görülmeyen ayırt edici bir dizi özellik bulunmaktadır. Yapılar, sonraki evrelerde görülenlere oranla oldukça küçüktür. Dış alanlarda küçük ocaklar ve olasılıkla sepetler için oval düzenekler yer almaktadır (Baird, vd., 2021: 32).

M, çağdaş konutların mütevazı yoğunlukta olduğu bir alandır. Konut yapıları olasılıkla yerleşimin çeperlerinde küçük kümeler halinde bir araya getirilmiştir. Alanın daha merkezi bölgeleri ise hem açıkta, çamur birikintilerinin döküldüğü yerlerde hem de

kuzey ve güneydeki yapılarla tezatlık gösteren farklı yapı tiplerinde gerçekleştirilen farklı faaliyetlere ayrılmıştır (Baird, vd., 2013: 21).

**Bina 23**

M Alanı'nın kuzey kısmında, gelişigüzel hazırlanan sıvalı zeminlere sahip ve üzerleri muhtemelen kapalı olan yapılar vardır. Bunlardan biri olan Bina 23'ün temelinde bir ocak bulunmaktadır. Ancak bu bina diğer sıradan evler gibi *''kirli''* bir alanda değildir (Mustafaoğlu, 2017: 34). Bu ocağın derin bir çanak olarak hayata başladığı ve daha sonra bir platform ocağına dönüştüğü düşünülmektedir (Baird, vd., 2016b: 16). Bina 23, evsel konutların sağlamlığına ya da marn sıva içeriğine sahip olmayan siltli zeminlerle karakterize edilmektedir. Bu yapının batısında, sanki üst yapı sık sık değişikliğe uğramış gibi, çok düzenli olarak yer değiştiren bir dizi direk yer almaktadır (Baird, vd., 2015: 19).

Bina 23'ten önceki binaların kalıntıları olabilecek ileri katmanlarda tespit edilmiştir. Bunlar yoğun çukur ve sazlıklarla kaplı oldukları anlaşılan fitolit katmanlı tabakalardır. Buna örnek olarak, bir katman bölgesindeki, her zamankinden daha geniş dört çukur gösterilebilir. Birinin içerisinde kenarında bir hayvanın kürek kemiği ve temelinde de bir yaban domuzu dişi parçası bulunmuştur. Bu çukurlar, muhtemelen küçük depolama çukurları oldukları için sıra dışıdır. Bu tabakalarda kırmızı boyalı alanlar da gözlemlenmiştir. Daha geç dönem bir tabakada, geniş bir ocak ve kenarlarında yığılmış hayvan kemikleri olan derin bir çukur da tespit edilmiştir. Bu bulgular, geniş tahta direkler, yaygın ateş yerleştirmeleri ve küçük depolama çukurlarının bu olası mutfak veya iş binalarının olağan bulguları arasında olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu ve benzeri binaların, sadece özel bir eve mi yoksa çeşitli hane halklarına mı hizmet ettiği sorusu ilgi çekmektedir (Mustafaoğlu, 2017: 34).

**Bina F 1**

M Alanı'nda hafif bir yapı olan F 1, batısında, K ve H Alanlarındaki yaşam alanları olduğunu anladığımız binaların tabanlarından oldukça farklı, çok alüvyonlu, fakat oldukça kompakt ve koyu renkli bir plaster malzemeden oluşan çok sayıda ince taban yüzeyi katmanından oluşan kalın bir birikimi (Şekil 66) çevreleyen, kenarları kıvrımlı tek tuğlalardan oluşan bir kerpiç bordür ya da duvarla sınırlandırılmıştır. F 1'in bu tabanları, doğusunda kazık delikleri olan düz, dar bir kuzey-güney yarığıyla (Şekil 66)

sınırlandırılmıştır. Bina F 1 tekrarlanan uzun süreli kullanım gösteren fakat nispeten ince duvarları ya da sınırları olan bir yapıdır. Tabanlarda çok sayıda direk deliği, çukur ve kazık delikleri bulunması (Şekil 66), yapıda çok sayıda ahşap eleman olduğuna ve bu elemanların sık sık yeniden konumlandırıldığına işaret etmektedir. Bu yapıdaki ince, siltli zeminlerin günümüze ulaşması sebebiyle binanın çatılı olduğu düşünülmektedir (Baird, vd., 2012d: 223-224).

**Alan 22**

M Alanı'ndaki en eski yapı, çevresini tanımlayan duvarları yerine yalnızca zeminleri bulunduğu için Alan ('Bina' yerine) 22 olarak ifade edilmiştir. Duvarlar olasılıkla bu alandaki sonraki faaliyetler sırasında kaldırılmıştır (Baird, vd., 2017: 26). Alan 22 yaklaşık 5,3 × 3,4 m (Şekil 67) boyutlarında ortalama bir büyüklüktedir. Yapının güneydoğu ucunda fırın benzeri bir yapının olduğu anlaşılmıştır. Tabanlar alışılmadık derecede ince sıvalıdır (Baird, vd., 2022: 41). Burada kayda değer bir çukur ve taban yoğunluğu ortaya çıkarılmıştır. Yoğun fitolit katmanları, bunların sazlıklarla kaplı olduğunu göstermektedir. Alan 22′nin kuzeybatısında, yapının bu kısmında tekrarlanan yanma olaylarıyla bağlantılı olarak, küçük bir çukurla kesilmiş bir dizi yanmış zemin tespit edilmiştir. Toplamda, Alan 22'nin doğusunda birbirini takip eden en az 16 yüzey kazılmış olup kuzeybatı kesiminde 18 çağdaş yanmış zemin bulunmaktadır. Büyük ahşap direkleri, sık ateş yakma düzenekleri ve küçük depolama çukurları, mutfak ya da çalışma binaları olan bu yapıların düzenli özellikleridir (Baird, vd., 2017: 26).

**Bina 31**

Alan 22'yi benzersiz bir yapı olan B 31 takip etmiştir. Bu yapı aslında uzun ve dar, düzensiz oval karakterli bir çukurdan oluşmaktadır (Şekil 68). B 31 çukurunun kuzey ve güney tarafları aşağı yukarı paraleldir. Binanın kuzeybatı ucu kuzeye doğru eğrisel bir çıkıntı oluşturmuştur. Alçı duvar veya kerpiç izine rastlanmayan yapının hafif malzemelerden, olasılıkla çatı kaplama malzemesinden, yanmış ve geç katlardan birinde çökmüş olarak bulunan bir üstyapısı vardır. Derin bir kat dizisi tespit edilmiştir. Açığa çıkarılan en erken katlardan bazılarının üzerinde bloklu desenler oluşturacak şekilde sarı ve kırmızı boyalar görülmektedir. Çukurun sonraki evrelerinde yayılmış böğürtlenler tespit edilmiştir (Baird, vd., 2022: 41).

**Bina 26**

M Alanı'nın kuzey kısmındaki standart konut yapılarına uymayan binalar ile midden (Şekil 69) oluşan dizinin altında, Bina 26'nın alçı yüzlü sağlam duvarı bulunmaktadır (Şekil 70) (Baird, vd., 2016b: 16). Bina 26'nın güneydoğu ucunda, duvarın dış kısmına kerpiç bir yapı eklenmiş ve içine bir yaban öküzü bucraniumu yerleştirilmiştir (Şekil 71) (Baird, vd., 2021: 32). Bu, Boncuklu'daki yapılara yerleştirilen hayvan kemiklerinin bir başka varyantıdır (Baird, vd., 2016b: 16). Bu, Boncuklu'daki binaların dış cephelerinde, Neolitik Dönem'de genel olarak iyi belgelenmemiş bir olgu olan ritüel yerleştirmelerin bir başka kanıtıdır. Bukranium, binanın dışında özenle inşa edilen bir ocakla yan yana durmaktadır. Bu özellikler bilinçli olarak bir araya getirilmiştir (Baird, vd., 2021: 32). Bu, binaları dışarıdan gelecek tehditlere karşı korumanın ritüel bir yolu olarak görülmüştür (Baird, vd., 2019b: 30). Ayrıca Çatalhöyük'teki duvarlara domuz çenesi yerleştirme uygulamasının da açık bir öncülüdür (Baird, vd., 2016b: 16).

Bina 26'nın güney duvarının iç yüzüne doğru uzanan son katlarının üzeri (Baird, vd., 2019a: 29) birkaç kat saz malzemesinden oluşmaktadır (Şekil 72). Kamış katmanlarının zemin kaplaması olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Güneydoğu duvarı ve güney dış yüzü boyunca inşa edilmiş çamur yüzeyleri kazılmış ve ilk kez belirli bir binayla doğrudan bağlantılı dış cephe faaliyetleri tespit edilmiştir. Ayrıca binanın dış yüzü ince beyaz bir sıvayla kaplanmıştır (Baird, vd., 2019a: 30).

**Bina 16**

M Alanı'nın kuzey kesimindeki Bina 16, bu alandaki diğer yapılara göre daha sağlam sıva zeminlere sahiptir. Çatı malzemesi olarak tanımlanan çökmüş yapısal kalıntılar son katın üzerine düşmüştür. Kil çatı malzemesiyle kaplanmış saz ve ince ahşap yapı bileşenleriyle nispeten sağlam bir çatıya sahip olduğu bilinmektedir. M Alanı'ndaki bu yapıların zeminleri, duvarları ve çatıları itibariyle oldukça farklılıkları bulunmaktadır. Bu alanın batısında daha eski yapıların parçaları da kazılmıştır. Bunlar, M Alanı'nın daha sonraki evrelerindeki gibi çok siltli ve küllü zeminlere sahiptir. Bölgedeki daha sonraki yapılarda olduğu gibi, birkaç ocakta görülmektedir (Baird, vd., 2013: 21). B 16'da bacak parçaları ve boynuz çekirdekleri de dahil olmak üzere iyi korunmuş yaban öküzü parçalarıyla dolu temel dolgusu olan büyük bir çukur tespit edilmiştir (Şekil 73). Bu, daha önceki B 26'ya bağlı olan bir sığır bucraniumunu doğrudan örtmektedir (Baird, vd., 2022: 40).

**Bina 24**

M Alanı'nın batısındaki Bina 24'ün batı kenarında, diğer yapılardaki gibi, batı kenarı boyunca bir sıra kazık deliği olan ve iki kez yeniden şekillendirilmiş bir ocak yer almaktadır (Baird, vd., 2017: 26). Ocağın batısında tekrarlanan yumurta kabuğu birikintileri ve dolguları içinde kuş, balık ve amfibi kemikleri bulunan küçük bir çukur dikkat çekmektedir. Ocağın kuzeybatısındaki bu *'kirli'* zeminlerde de gıda işlemeye dair birçok kanıt yer almaktadır. (Baird, vd., 2016b: 16). Ana *'temiz'* zeminin üzerine ise, yükseltilmiş kil bir özellik inşa edilmiştir. En son zeminin yanmış çatı malzemesiyle kaplandığı düşünülmektedir (Baird, vd., 2021: 32). Bununla beraber, bu *'kirli'* alanlarda veya bu alanların bitişiğinde ulaşılan en erken katların bazılarında geniş kırmızı boya alanları görülmektedir. Bu durum, kalın bir marn sıva tapasına sahip bir yapı için özellikle geçerlidir. Bunun üzerindeki ilk iki veya üç kat ve ondan önceki kat hem turuncu hem de kırmızıya boyanmıştır. Kuzeybatıdaki *'kirli'* mutfak alanında kırmızı boyalı alanların olması istisnai bir durumdur. Buradaki kırmızı boyanın tekrar eden doğası dikkate alındığında, sembolik uygulamalar için uygun olan alanın olağan kategorizasyonlarının belirli koşullarda sistematik bir şekilde değiştirilebileceğini göstermektedir (Baird, vd., 2017: 26).

M Alanı'ndaki gömülerde açık eklemli inhumasyonlar tespit edilmiştir. Bunlardan biri, bireyin hasır ya da tekstile sarıldığını düşündüren üstteki ve alttaki fitolitlerle beraber, bir yetişkine ait sıkıca çömelmiş bir gömüdür. Ayrıca, M Alanı'nın daha erken evrelerindeki iki çukurda birden fazla bireye ait kafatası parçaları bulunmuştur. Bu da bu tür unsurların açık alanlarda dolaştığını ve biriktirildiğini kanıtlamaktadır (Baird, vd., 2013: 22).

M Alanı'ndaki bir başka mezarda iki yetişkine aittir. Gömülerden birinin boynunda, çoğu kırmızı aşı boyasıyla kaplanmış 50'den fazla deniz kabuğu boncuğu bulunmuştur. Ayrıca, bu gömülerin yakınındaki çukurlarda kafataslarının biriktirilmesi, ayrılması, dolaşımı ve gömülmesine dair başka kanıtlar da tespit edilmiştir. En az bir kafatası boyanmış olduğuna dair kanıtlar göstermektedir. Mezar 43'te, kopmuş bir kafatasının büyük bir parlatma taşı ve sarı aşı boyası kütlesi üzerine yerleştirildiği, bunun da kötü korunan insan kemiği üzerine yerleştirildiği ve çevresinde dağınık deniz kabuğu boncukları olduğu anlaşılmıştır (Şekil 74) (Baird, vd., 2015: 19).

**Bina 6**

Boncuklu'daki Neolitik konutların en iyi korunmuş örneği olan Bina 6, ev yapılarında mekân kullanımı, ev içi faaliyetler ve ritüel uygulamalara ilişkin ilginç bilgiler sunmaktadır. Bina 6, yerleşimlerin *'kirli'* kuzeybatı mutfak alanlarının, *'temiz'* güneydoğu alanlarının zeminlerine oranla daha sık yeniden şekillendirildiğini ve yoğun faaliyetlere sahne olduğunu göstermektedir. Bina 6'nın mutfak alanında ocağın kenarı, ana ocak alanının çevresindeki bir dizi kil dolgu birikintisiyle devamlı olarak yenilenmiştir. Birçok kazık çukuru, bu alanda bir direğin düzenli olarak yer değiştirdiğine ve dolgu birikintileri de ocağın yakınında çok sayıda kazık çukurunun varlığına işaret etmektedir (Şekil 75). Ocağın kuzeyinde bir dizi küçük kare altı sığ çukur yer almaktadır. Ayrıca bu alanda, kuzey duvarının kenarında, ocağın hemen kuzeydoğusunda iki çukur kazılmıştır. Çukurda sıvanmış iki hayvan kürek kemiği bulunmuştur (Şekil 76). Bunlardan biri yaban domuzu kürek kemiği, diğeri ise geyik veya benzeri bir hayvana aittir. Hayvan kemiklerini inceleyen L. Martin, bunların sıva aletleri olduğunu öne sürmektedir. Olasılıkla evde kullanıldıkları zaman boyunca bu çukurlarda tutulmuş, fakat işleri bittiğinde, insanların ilişkili oldukları evlere gömülmelerine benzer tarzda, kasıtlı bir ritüel biriktirmenin parçası gibi ait oldukları eve sembolik olarak dahil edilmişlerdir. Çekiç olarak kullanılan büyük bir yaban sığırı eklemi de bu yapının kuzeybatısındaki çukurlardan birinde bulunmuştur (Baird, vd., 2013: 21-22).

Bina 12, 14 ve 6'dan elde edilen veriler, geniş faaliyet kalıpları mekân kullanımını önemli ölçüde yapılandırmış olsa da bu uygulamalarda, özellikle de evlerde yiyecek hazırlamayla ilgili alanlarda, haneye özgü farklılıklar olduğunu göstermiştir (Baird, vd., 2012b: 17).

**Bina 15**

Bina 6'nın girişinin yanında, binanın güneydoğu köşesine doğru küçük bir oval altı yapı yerleştirilmiştir. Bu yapı Bina 15 olup, mütevazı boyutu ve iç donanımının olmaması sebebiyle Bina 6 ile bağlantılı bir depolama yapısı, yani büyük bir çöp kutusu olabileceği düşünülmektedir. Şimdiye kadar bu türde gözlemlenen tek yapı olması ve bir konut binasına bağlı olması oldukça ilginçtir. Bina 15'in bir diğer dikkat çekici özelliği, içerisinde bilinçli olarak duvara yerleştirilen büyük bir hayvanın kafatasına ait bir unsurun bulunmasıdır. Bu, Bina 4'teki bucraniumu anımsatmaktadır. Konutla bağlantılı

ritüellerin görünüşte farklı depolama alanlarına da uygulanması dikkat çekmektedir (Baird, vd., 2012b: 17).

**O ve Q Alanı**

Boncuklu'nun O Alanı, 10,7 x 7 m boyutlarındadır. Geniş kesitlerde tarihöncesi döneme ait yayılımlar ortaya çıkarılsa da Neolitik yapılara dair bir kanıt tespit edilememiştir (Baird, vd., 2012c: 228). Q Alanı ise, yerleşimin güney bölgesinde 5 x 10 m boyutlarındadır. Q Alanı'nın büyük bir kısmı, içine birkaç küçük silindirik çukurun açıldığı, nispeten kalın, eğimli kil yüzeylerin kalın bir şekilde biriktiği alanlardan oluşmaktadır. Belki de bu katı kil yüzeylerde kasıtlı olarak inşa edilmiş küçük depolama özelliklerini yansıtmaktadır (Baird, vd., 2011: 16).

**P Alanı**

**Bina 13**

P Alanı'nda, biri en azından evsel yapılarını özelliklerini taşıyan iki bina ortaya çıkarılmıştır. Bina 13, tespit edilen en küçük yapılardan biri olan küçük oval bir yapıdır. Binanın güneydoğusunda yüksek kaliteli sıva zemin yüzeyleri ve kuzeybatı *''mutfak''* alanında yemek hazırlamayla ilgili küllü alanlar ile evsel konutlar olarak yorumlanan diğer binaların tipik özelliklerini göstermektedir (Baird, vd., 2012c: 17).

**Bina 21**

P Alanı'ndaki Bina 21, yer yer 0,5 m yüksekliğe ulaşan duvarlarıyla iyi korunmuştur. Bu, güney ve batı duvarları nispeten düz olan oval altı bir yapıdır (Şekil 77). Bu sebeple Çatalhöyük'te görülen dikdörtgen yapılara yavaş bir geçişini ve ekinlerin benimsenmesinin ardından güney ve doğudaki alanlardan gelen etkilerin devam ettiğini de gösterebilir. Birçok Boncuklu evindeki gibi, bir taban sırtı yapının kuzeybatı kısmını sınırlamaktadır. Kuzeybatı köşesinde kil ağızlı dairesel bir ocak bulunmaktadır. Ocağın kenarında bir halka oluşturan yanmış taşlar, ocağın üzerinde ahşap bir yapı olduğunu gösteren kazık delikleriyle çerçevelenmiştir (Şekil 78). Binanın kuzey kısmı, duvara yaslanmış bir tür seki veya çöp kutusu gibi karmaşık özelliklere sahip gibi görünmektedir. Zemindeki yaban öküzü boynuzu parçalarının binanın duvarlarından düştüğü düşünülmektedir. Bu da duvarların en az bir bucranium ile süslendiğini akla getirmektedir (Baird, vd., 2014: 22).

Bina 21'in batı duvarı, muhtemelen çökmeyi düzeltmek için duvarın daha önceki iç yüzüne kenarda bir sıra tuğla eklenmesi ve duvarın bir direk etrafında büyük ölçüde yeniden şekillendirilmesiyle binanın son katı için büyük bir tadilat görmüş gibi görünmektedir. Kuzeybatı ocağı, yapının son evrelerinde kuzeybatı mekânının orta kısmındaki daha önceki konumundan kuzeybatı duvarının hemen karşısına taşınmıştır. Geçici bir son küçük ocak da son katta kesilmiştir. Demek ki uzun ömrünün sonunda bu binanın iki ocağı vardı. Belki de bu, fazladan pişirme ya da ısıtma kapasitesini işaret etmektedir. Bu yapısal değişiklikler, evin ömrünü uzatmak, boyut ya da bileşim açısından değişen bir haneyi barındırmak için gereklidir (Baird, vd., 2015: 18).

Bir evin ömrünün sona ermesinin ilgili hane için önemli bir mesele olduğunu ve daha sonra Çatalhöyük'te görüldüğü gibi Boncuklu'da da ritüelleşen bir sökümün gerçekleşmiş olabileceğini düşündüren bir dizi kanıt bulunmaktadır. Belki de fiziksel ev, yaşayan hane halkıyla sembolik olarak yakından ilişkilidir ve kendine özgü cenaze ritüelleri gerekmiştir. Bunlar, Bina 21'de'ki gibi ölülerin geri getirilmesini de içeriyor olabilir. Binanın son katında yer alan dairesel bir kesiğin üzeri sıvanmamıştır. Bu, diğer binalarda da olduğu gibi bir mezar oyuğu görünümündedir. Fakat içinde eklemli bir ceset yoktur. Bunun yerine üst dolguya dağılmış birkaç insan kalıntısı bulunmuştur. Bunun, cesedin büyük bir kısmının çıkarılmasıyla yeniden açılmış bir mezar olabileceği düşünülmektedir. İnsanlar kesiği aradığı için zemin kesiğin çevresinden yontulmuş gibi görünmektedir. Bina çöktüğünde veya söküldüğünde, dolgudan tuğlalar oyuğun üst kısmına düştüğü için kısmen açık kalmıştır. Çukurun tabanında, sembolik önemi olan kasıtlı bir biriktirme eylemi gibi görünen, içine bir köpek çenesi yerleştirilmiş küçük bir kesik daha yer almaktadır. Buna ek olarak, yapının duvarlarının kenarında birkaç küçük kazık bulunmaktadır. Kazıkların kaldırıldığı iki durumda, bu kazıklara obsidyen, kemik bir alet ve bir ayıyı temsil ettiğini düşündüğümüz bir figürin yerleştirilmiştir (Şekil 79). Çatalhöyük'ün daha geç evrelerinde bulunan ayı kabartmaları göz önüne alındığında, bir ayının ortaya çıkması ilginçtir. Daha sonra da önemli olan belirli hayvanların sembolik önemi burada açıkça görülmektedir (Baird vd., 2015: 18).

Kuzeybatı duvarının karşısındaki bir çukurda, süslü bir taş plaka ve dolgu sıvasının içine bilinçli olarak yerleştirilmiş birkaç obsidyen parçası bulunmuştur. Güneybatı duvarının karşısına ise, çok küçük bir perinatal çocuk mezarı yerleştirilmiştir (Baird, vd., 2016b: 16). Bu *'büyüsel'* uygulamalar, olasılıkla çeşitli kozmolojik güçleri tatmin etmek

için tasarlanmıştır. İlginç sembolik değiş tokuşları figürinler, kemik aletler ve direkler için obsidyenler, insan vücudu için köpek çenesi içermektedir. Zeminlerin sadece belirli kısımlarının kırmızı boyayla süslenmesi modeli Bina 21'de iyi bir şekilde yerleşmiştir. Örneğin, bir gömü çökmesinin zemininde kalın bir kırmızı aşı boyası alanı, diğer zeminlerde daha geniş boya lekeleri vardır (Baird, vd., 2015: 18-19).

P Alanı'nda, başı ve vücudu aşı boyasıyla kaplanmış ve yanında mezar hediyesi olarak obsidyen aletler bulunan küçük bir çocuk gömüsü de bulunmuştur (Baird, vd., 2018a: 33). Bina 21'in güneybatı köşesindeki Mezar 54'te eklemli bir yetişkin gömüsü ve ona eşlik eden bir çocuk gömüsü ortaya çıkarılmıştır. Çocuk, kesimin güney tarafına, yetişkinin biraz üzerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Ayrıca, en azından iki bacak parçası da dahil olmak üzere, ilkinin hemen altında ikinci bir yetişkin bireye ait parçalar keşfedilmiştir. Boncuklu'da hem evlerin içinde hem de dışında çoklu gömülerin kullanımının yaygın bir özellik olduğu anlaşılmaktadır (Baird, vd., 2017: 25).

Yapının son evrelerine ait olduğu düşünülen bir hayvan figürini de bulunmuştur. Bu heykelciğin konservasyonu, bunun basit bir zoomorfik form olmadığını, insan anatomisine ait unsurlar da içerdiğini göstermiştir. Bu muhtemelen bir tür *'efsanevi'* yaratık veya bir ruh hayvanının sembolik bir temsilidir. Bu nedenle Neolitik inançlar hakkında ilgi çekici bilgiler sunmaktadır (Baird, vd., 2017: 26).

P Alanı'nda, Bina 21'in *'kirli'* mutfak alanında alışılmadık küçük bir depolama çukuru ortaya çıkarılmıştır. Bu çukurun bitişiğinde, işlenmiş kırmızı aşı boyası ve obsidyen kasıtlı bir şekilde zemine dahil edilmiştir. Mutfak alanlarının yoğun kullanımı sebebiyle ocaklar yeniden şekillendirilmiştir. Bina 21'in kuzeyinde, dış çalışma alanları gibi görünen küçük tuğla özellikli bir dizi dış kil yüzeyi tespit edilmiştir. Bu yüzeylerin üzerinde, bazıları istiflenmiş ve bir tanesinde aşı boyası ve kazıma taş parçası da dahil olmak üzere çeşitli malzemeler bulunan birkaç kaplumbağa ve kaplumbağa kabuğu bulunmuştur (Şekil 80). Alanda tatlı su kaplumbağasını ilk kez burada görülmesi bu tür kabukların kap olarak düzenli kullanımını doğrulamaktadır (Baird, vd., 2021: 32).

**Bina 20**

Bina 20, standart ev düzenlerinin kendi versiyonunu sergilemektedir. Binanın batısında beyaz kil sıva kenarlı dairesel bir ocak bulunmaktadır. Binanın doğu kısmındaki daha yüksek, daha iyi yapılmış zeminlerle batıdaki ocak alanındaki gri kirli zeminler

arasındaki ayrım oldukça belirgindir. Ocağın batısındaki katları kesen düzensiz şekilli bir çukur, geçici bir ocak olarak kullanılmıştır. Belki de daha dikkatli bir şekilde inşa edilmiş ana ocaktan sonra kullanılmıştır. Binanın güney kenarındaki en son kattan derin bir direk çukuru açılmıştır. Bina 21, üzerine daha sonraki bir binanın inşa edildiğinden şüphelenilen bir tuğla moloz yığınıyla doldurulmuştur. Üç büyük çukur ve iki mezar dışında, bu sonraki yapıya dair kanıtlar günümüze ulaşmıştır. Bununla beraber, bu özellikler Bina 21'in duvarlarına saygı göstermiş gibi görünmekte ve daha sonraki bir binanın çok benzer bir ayak izi üzerine inşa edildiğini düşündürmektedir. Diğer yandan Bina 20'nin son katında geniş bir alanda kömürleşmiş kalıntılar, yanmış sazlar ve çamur sıva da dahil olmak üzere yapısal malzemeler bulunmaktadır. Bu, yanmış çatı çökmesi gibi görünmektedir. Binanın duvarları yanmadığından, yapının sökülme aşamasında yalnızca çatının yakıldığı veya çatı kirişlerinin söküldüğü düşünülmektedir. Yanmış yapısal malzemenin üzerinde, yapının terk edilmiş kabuğunda birikmiş gibi görünen ve birkaç bin kilo ete denk gelen bir dizi yaban öküzü, at ve yaban domuzu kalıntılarını içeren büyük bir hayvan kemiği birikintisi yer almaktadır. Bunların, kısa bir süre içinde biriken büyük ölçekli bir hayvan işleme ve tüketim etkinliğinin kalıntıları olduğu düşünülmektedir. Bunu büyük ölçekli bir ziyafet etkinliği olarak nitelendirmek çekici olsa da, bu kemik birikimine karmaşık süreçlerin dahil olması muhtemel görünmektedir. Örneğin, fauna üzerinde çalışan L. Martin, C. Middleton ve E. Farebrother, domuz kafataslarının dişlerini çıkarmak için doğrandığını ve bazı kemiklerin ilik almak için kesildiğini belirtmektedir (Baird, vd., 2014: 22-23).

Bina 20 en büyük yapılardan biri olmasına rağmen, kazılan diğer bazı yapılara oranla mütevazı bir kat sayısına sahiptir. Bununla beraber, bu binanın sembolik olarak detaylandırıldığına ve ritüel uygulamalarına dair kanıtlar bulunmaktadır. En erken katta yaratılmış gibi görünen ortamlar kırmızıya boyanmıştır. Ayrıca binanın daha sonraki katlarında, çömelmiş bir yetişkin inhumasyonu içeren bir mezar da kazılmıştır (Baird, vd., 2016b: 15).

**R Alanı**

R Alanı'nda, özellikle büyük hayvanlar ve kuş kemikleri gibi belirli gıda tüketim etkinlikleri sonrası oluşan atıklar için kullanılan çok büyük bir Neolitik çukur tespit edilmiştir. Çukurun merkezinde, olasılıkla gıda tüketim faaliyetleriyle ilişkili olarak

ateşin kullanıldığı anlaşılmıştır. Çukurun içinde, çevredeki alanlardan gelen çok sayıda yapısal döküntü birikmiştir. Bu birikintiler, çok kalın kil tabanı olan dikdörtgen bir alanın üzerini örtmektedir. Bunun büyük bir fırın olduğu düşünülmektedir (Şekil 81). Daha önce bu ölçekte bir fırın tespit edilmediği için bu durum, açık alanlarda daha önce hayal bile edilemeyen ölçekte bir işleme faaliyetine işaret etmektedir (Baird, vd., 2018: 30).

## 4.4. ÇATALHÖYÜK

### 4.4.1. Çatalhöyük'ün Konumu ve Araştırma Tarihçesi

Türkiye'nin en eski yerleşimlerinden biri olan Çatalhöyük, Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Konya il merkezinin yaklaşık olarak 50 km güneydoğusunda, Çumra ilçesinin 11 km kadar kuzeyinde yer almaktadır (Harita 4). Deniz seviyesinden yaklaşık olarak üç bin fit yükseklikteki Çatalhöyük, Toros Dağları'ndaki Beyşehir Gölü'nden doğan ve tuzlu bozkırda kendini kaybetmek üzere Çumra yakınlarındaki Konya Ovası'na akan Çarşamba Nehri tarafından sulanan verimli buğday topraklarının merkezindedir (Resim 4). İsmini ise, kuzey ucundaki bir yol çatalından alan Çatalhöyük'ün büyük iki höyüğü, keşif merkezinin bulunduğu Küçükköy'ün yaklaşık olarak bir mil güneyinde nehrin eski bir kolu üzerine inşa edilmiştir (Mellaart, 1967: 15-27). Çarşamba Nehri'nin alüvyon dolgusunda, zengin ve ıslak bir çevrede kurulan yerleşme güneyde ve doğuda, yaklaşık 40 km uzaklıkta Karadağ, Karacadağ ve Hasan Dağ dizileriyle çevrelenmiştir (Farid, 2006: 163-164).

Çatalhöyük kelime olarak *''nehrin ayrıldığı noktadaki tepecik''* anlamına gelmektedir. Çatalhöyük iki adet höyükten oluşmaktadır. Bunlardan Doğu Çatalhöyük Neolitik Dönem'de, Batı Çatalhöyük ise Kalkolitik Dönem'de iskân görmüştür. Yaklaşık olarak MÖ 7100 yılından itibaren iskân edildiği bilinen Çatalhöyük'ün en eski topluluğunun bin yüz yıllık iskanları esnasında köklü bir sosyal, ekonomik ve kültürel değişimden geçtikleri anlaşılmıştır. Bölgede gerçekleştirilen son çalışmalara göre ise, MÖ 7. yy'a gelindiğinde bu değişimin hızı giderek artmıştır (Hodder ve Gargett, 2016: 36).

Doğu Çatalhöyük, yaklaşık olarak 500 m uzunluğunda ve 300 m genişliğinde bir oval oluşturmakta ve böylece yaklaşık 32 dönümlük bir alanı kaplamaktadır. Bu da onu

Yakın Doğu'da şimdiye kadar bilinen en büyük Neolitik yerleşim yeri yapmaktadır (Mellaart, 1962: 42; Mellaart, 1967: 30). Ova seviyesinden 17,5 m yükseklikte olan daha erken (Neolitik Dönem) bir yerleşimdir (Mellaart, 1962: 42). Doğu Çatalhöyük, yaklaşık olarak MÖ 7400-6200 yıllarına tarihlenmektedir (Thissen, 2002: Fig. 1). Nehrin ötesinde bulunan Batı Çatalhöyük ise yaklaşık olarak 400 m çapında ve 7 m yüksekliğinde yuvarlak bir yapıya sahip Erken Kalkolitik Dönem yerleşimidir. Neolitik Dönem'de Çatalhöyük'ün Konya Ovası'nın rakipsiz başkenti olduğu söylenebilmektedir. Çünkü bölgede bilinen diğer tüm Neolitik yerleşimler daha küçük boyutlardadır (Mellaart, 1962: 42). Yaklaşık olarak MÖ 6000'lerde Doğu Çatalhöyük terk edilmiş, Batı Çatalhöyük'te ise 500 yıl boyunca hayat devam etmiştir (Hodder ve Gargett, 2016: 37).

İngiliz arkeolog James Mellaart, 1958 yılında Alan Hall ve David French ile beraber Çatalhöyük'ün büyük iki höyüğünü keşfetmiştir. Yerleşimdeki kazı çalışmaları 1961'de başlamış olup 1962, 1963 ve 1965 yıllarında büyük ölçekte ve giderek artan bir başarıyla sürdürülmüştür (Mellaart, 1967: 27-30). Mellaart ekibi ile beraber höyüğü hızlıca kazıp aktif olarak çalıştığı dört yılda birden fazla katmanda 160 yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bu sayede Çatalhöyük'ün eşsizliği ve önemi hemen anlaşılmıştır. Orta Doğu'nun bilinen medeniyet *'beşikleri'nin* dışındaki en eski bölgelerden biri olduğu fark edilmiştir. Mellaart burada geçirdiği kısa sürede insanların bölgeye geniş çaplı ilgi göstermesine olanak tanımıştır. Bulgularının büyük bir bölümünü Illustrated London News'da yayımlayıp çalışması bölgenin uluslararası bir takipçi kitlesine ulaşmasını ve Çatalhöyük'ün haritaya eklenmesini sağlamıştır (Hodder ve Gargett, 2016: 37). Fakat 1964'te kazı çalışmalarına ara verilip Ankara Müzesi ve Londra Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü uzmanlarından oluşan bir ekip ile konservasyon çalışmaları başlatılmıştır (Mellaart, 1967: 30).

Mellaart yerleşimdeki kazı çalışmalarını tamamladıktan sonra 1993 yılında bölgede Çatalhöyük Araştırma Projesi başlatılmıştır. İngiltere Cambridge Üniversitesi'nden Ian Hodder başkanlığında, araştırma uzmanları ve arkeologlardan oluşan, devamlı olarak değişen bir ekip 2017 yılına kadar Çatalhöyük'te hem yaşayıp hem çalışarak araştırmalarını ve kazı çalışmalarını gerçekleştirmiştir (Hodder ve Gargett, 2016: 37). Çatalhöyük'ün tabakalanması, 1960'larda yapılan kazılarda maddi kültür kalıntılarının binalar ile ilişkilendirilmesi ve binaların tabakalara atanması temeline dayandırılmıştır. Ian Hodder başkanlığında 1993'te başlatılan Çatalhöyük Araştırma Projesi'nin

çalışmalarında ise, çanak çömlek ve yontma taş teknolojisindeki değişimlere göre kazı alanları birbirleriyle karşılaştırılarak bir kronoloji oluşturulmuştur (Farid, 2008:16).

Çatalhöyük'te 1993 yılında başlatılan ve 25 yıl sürmesi planlanan ikinci proje, daha önceki kazılardan birçok açıdan farklılık göstermektedir. Çatalhöyük Araştırma Projesi'nin finansal kaynakları detaylı belgeleme ve örnekleme prosedürlerini barındıran ve mikromorfoloji, ağır çöküntü ve kimyasal analiz gibi, 1960'larda düşünülemeyecek yüksek çözünürlüklü bağlamsal verilerin çıkarılmasını sağlayan titiz kazı uygulamalarını mümkün kılmıştır (Düring, 2016: 100).

Çatalhöyük'teki kazı çalışmaları, Güney, Kuzey, Kopal (Konya Ovası Paleo-çevresel Araştırmalar), Bach (Berkeley Archaeology at Çatalhöyük), TP (Team Poznan) ve IST (İstanbul Üniversitesi) olarak isimlendirilen 6 alanda yapılmıştır (Şekil 82) (Hodder, 2014: 2). 1995'ten 1999'a kadar kazılar başlıca iki alanda yürütülmüştür. Doğu Höyüğü'nün kuzey tepesindeki Bina I ve onun altındaki Bina 5 kazılıp buraya Kuzey Alanı ismi verilmiştir. Yakınındaki Bina 3 BACH (Çatalhöyük'te Berkeley Arkeologları) ekibi tarafından kazılmıştır. Kazı sonuçlarına gereken yerde değinilecek olmasına rağmen Ruth Tringham ve Mira Stevanovic raporu ayrıca kaleme almıştır. Kuzey kazıları, Mellaart tarafından höyüğün güneybatısında ortaya çıkarılan bina çeşitlerinin başka alanlarda da olup olmadığını anlamak için yapılmıştır. 1999 yılında ise, Güney Alanı'nda Mellaart'ın kazı sınırlarına giren bir alan seçilip höyüğün tabanına inilmeye devam edilmiştir. Neil Roberts başkanlığındaki bir ekip höyüğün bitişiğindeki düzlükte bulunan kalıntıları araştırmak için Doğu Höyüğü'nün kuzeyinde kazılar gerçekleştirmiştir. Çatalhöyük'teki kültürel kalıntıların oluşumuna yol açan süreçleri araştırmak için höyüğün kuzey yamacında dar uzun bir hendek açılmıştır. Bu hendeklere de KOPAL (Konya Ovası Paleo-çevresel Araştırma) ismi verilmiştir. 2000-2002 yıllarında ekipler kazı sonrasındaki çalışmalara ve yayınlara ağırlık vermişlerdir. Bu esnada Polonya'nın Poznan şehrinden gelen bir ekip höyüğün güney yükseltisinde tepeye yakın TP (Poznan Takımı) Alanı'nda yerleşim alanlarının en geç katmanlarını araştırmak için kazılara başlamıştır. Jonathan Last ve Catriona Gibson başkanlığındaki bir başka ekip ise, Batı Höyüğü'nde kazılar gerçekleştirmiştir. 2003-2004 yıllarında kazının yeni bir aşaması başlamıştır. Kuzey yükseltisinde de 4040 ismi verilen 40 x 40 m boyutlarındaki bir alan açılarak, geniş ölçekli yerleşim düzenine bakılmıştı. Ayrıca Güney Alanı'na daha büyük

bir çatı yapılarak yerleşmenin daha alt katmanlarını keşfetmek için kazılarda derine doğru ilerlenmiştir (Hodder, 2006b: 45).

Höyükteki kazı çalışmaları 2018 yılından bu yana da Konya Müze Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmektedir. Çatalhöyük, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından hazırlanan tescilli arkeolojik sit alanları listesinde bulunmaktadır (http://www.tayproject.org). Çatalhöyük 2012 yılında da Türkiye'nin 11. kültürel varlığı olarak UNESCO Dünya Miras Listesi'ndeki yerini almıştır (Hodder ve Özdöl, 2013: 91).

### 4.4.2. Çatalhöyük'ün Buluntuları

Çatalhöyük'te beslenmedeki eğilim Neolitik Dönem'in ortalarında veya sonlarına doğru bitki toplayıcılığından bitki yetiştiriciliğine doğru ilerlemiştir. Burada büyük miktarlarda tarıma alınmış bitki kalıntısı hemen hemen her evde tahılları ezme ve öğütmede kullanılan öğütme taşları, depolamaya yönelik peteklerle birlikte ele geçmiştir (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 59).

Çatalhöyük'te ele geçen arkeobotanik kalıntılar arasında, emmer buğdayı *(Triticum dicoccum)*, einkorn buğdayı *(Triticum monococcum)*, ekmek buğdayı *(Triticum aestivum),* kabuksuz arpa *(Hordeum vulgare varnudum)*, acı bakla *(Vicia ervilia),* bezelye *(Pisum sativum),* mercimek *(Lens sp.),* nohut *(Cicer arietinum),* kara burçak (*vicia*), yabani hardal *(Sismbrium sp.),* badem *(Amygdalus orientalis)*, meşe palamudu *(Quercus spp.)*, fıstık (*Pistacia*), çitlembik (*Celtis cf. tournefortii*), kuş kirazı *(Celtis sp.),* incir, ardıç tohumları *(Juniperus sp.),* sumak *(Rhus coriaria)* ve kapari *(Capparis spp.)* gibi bitkiler bulunmaktadır (Asouti ve Fairbairn, 2006: 80-81; Bogaard, vd., 2013: 97).

Burada Chenopodiaceae ailesinden kömürleşmiş bitki örneği ele geçmiştir. Ağaçsı *chenopod*'lar açık step alanlarda ve halophytic bitki örtüsünde en çok rastlanan çalı örneklerinden biridir. *Prunus spp*. olarak da adlandırılan kömür parçası da bulunmuştur. Büyük ihtimalle bu yaban eriği ağacından kalmıştır. Bu ağaç günümüzde Orta Anadolu'da bulunmaktadır. Konya'nın güneyindeki tepelerde ve Karadağ'da yapraklarını döken meşe, yaban fıstığı *(Pistacia spp.)* ve badem ağaçlarıyla beraber görülmektedir. Sulak alan ağaçları Çatalhöyük'teki kömür kalıntılarında en çok bulunan bitkiler arasında yer almaktadır. En yaygın olanları söğüt/kavak ve dişbudaktır. Çoğu tohum halinde ama bazen de kömür halinde bulunan sazlarda oldukça yaygındır. Phragmites bataklıkların

varlığını işaret ettiği için Çatalhöyük'ün yakın çevresinde de mutlaka yer almıştır. Bataklık deniz otu *(Scirpus maritimus)* tohumları ve steplere has küçük tohumlu baklagiller, özellikle *Astragalus/Trigonella* türü incelenen veri grubu içinde baskındırlar. Scirpus dışında diğer ıslak toprak türleri de iyi temsil edilmiştir. Bunlar arasında *Phalaris sp., Potamogeton sp., Juncus sp*. ve *Eleocharis sp.* bulunmaktadır. Diğer türlerin çoğu kuru araziye özgü otlardır; step, meşe ormanı ve kuru bölgelerdeki ekilebilen habitatlardan geldikleri düşünülmektedir (Asouti ve Fairbairn, 2006: 81-85).

University College London Arkeoloji Enstitüsü'nden Eleni Asouti'nin yürüttüğü odun kömürü makrokalıntıları tanım ve analiz çalışmaları, Çatalhöyük'ün Neolitik halkının yakıt ve ahşap ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geniş bir çevreyi kullandıklarına dair bulgular ortaya koymuştur. Bunların arasında, yerleşmenin yakınında, nehir bitkileri dokusuyla kaplı yükseltilmiş alanlarda yetişen söğütler ve kavaklar *(Salicaceae),* karaağaçlar *(Ulmus sp.)*; çınarlar *(Platanus sp.)*, dişbudak *(Fraxinus sp.)*, açık step ormanını oluşturan türler arasında yabani fıstık ağaçları *(Pistacia sp.),* pelinler *(Artemisia sp.)*, kazayağıgiller *(Chenopodiaceae),* badem *(Amygdalus sp.)* ve stepin daha nemli bölgelerinde ve etraftaki yamaçlarda ise meşe ormanları bulunmaktadır. Meşe ormanları yaprağı dökülen meşe *(Quercus sp.)*, kuş kirazı *(Celtis sp.)*, akağaç *(Acer)*, alıç/armut *(Maloideae-Crataegus/Pyrus),* yabani erik *(Prunus sp.)*, ardıç *(Juniperus sp.),* orman baklagilleri *(Fabaceae)*, yabani güller *(Rosa sp.)* ve nemli bölgelerde incir ağaçlarından *(Ficus cf. carica)* oluşmuştur. Yeni çalışmalar ise buradaki geçici damların söğüt ve kavak dallarıyla; ahır, ağıl gibi yerlerin de ince dal ve sürgünlerle örtüldüğünü göstermiştir. Şimdilik, mevcut olan bulgular doğrultusunda meşe ve ardıçların yerleşmenin yakın çevresinde yetişmemiştir. Bu türler, köklerin iyi nüfuz edememesi sebebiyle ince taneli alüvyon toprağında kendilerini geliştiremezler. Dolayısıyla ağaçlar yerleşmeye uzak yerlerde kesilmiş ve Çatalhöyük'e nehir yoluyla taşınarak getirilmiştir. Çatalhöyük'te bitkiler; yiyecek, hayvan yemi ve yakıt olmaları dışında başka amaçlarla da kullanılmıştır. Bunların arasında çanak çömlek ve kerpiç tuğla yapımı (hububat sapları katkı maddesi olarak kullanıldı), sepet örücülüğü ve hasır-yaygı dokumacılığı bulunmaktadır. Taşlaşmış sepetler ve hasır yaygı izlerine kazılarda sık sık rastlanmıştır. Örnekler arasında bulunan phytolitlerin (taşlaşmış bitki gövdeleri), University College London Arkeoloji Enstitüsü'nden Arlen Rosen tarafından gerçekleştirilen mikroskop

analizleri; kamışların, sazların ve otların, sepet ve yaygı yapımında kullanılan ana hammaddeler olduğunu göstermiştir (Asouti ve Fairbairn, 2006: 84-87).

Çatalhöyük kurulduğunda koyun ve keçi artık insanlar tarafından yetiştirilmekte, sığır ise yabani olarak avlanmaya devam etmektedir. Yabani bitki toplayıcılığının ve hayvan avının hiçbir zaman gündemden düşmediği de özellikle Çatalhöyük'teki duvar resimlerinden ve kabartmalardan bilinmektedir (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 59-60). Yerleşimdeki hayvan kalıntıları, evcil olan koyun ya da keçinin %80'lere yakın oranlarla en çok tüketilen türler olduğunu göstermektedir. Yabani olan sığır zamanla evcil hale getirilmiştir (Martin vd., 2002: 198-201; Russell vd., 2013: 51, 55, 63).

Çatalhöyük'e ilk kez gelen insanlar yanlarında evcilleştirilmiş koyun, keçi ve köpek getirmiştir. Buradaki yabani hayvanlar derin, sembolik anlamlar taşımaktadır. Duvar resimlerinde ve kabartmalarda sadece yabani sığır değil, yabani eşek, domuz, geyik, etçiller, ayrıca turna ve akbaba çizimleri de yer almaktadır. Yabani hayvanların, özellikle sığırların gövdelerinden alınan parçalar evlerin içlerine, görünecek ve görünmeyecek şekilde yerleştirilmiştir. Sekilere, sütunlara ve sıvalı başlara sığır boynuzları saplanmıştır. Çatalhöyük topluluğu yabani at ve eşek ile yabani domuz ve geyik de avlamıştır. Ancak belki de bunlar yerleşmeden uzakta ele geçirilmiştir. Ayıların ve yabani kedilerin yerleşmeye sadece kürklerinin getirildiği anlaşılmaktadır. Tilki, kurt ve porsuk da kürkleri için kullanılmış olup höyükte tilkilerin ve porsukların da yaşadığı anlaşılmıştır. Çatalhöyük sanatında sıklıkla karşımıza çıkan leoparın 600.000'den fazla kemiği ele geçmiştir. Yerleşme bölgedeki en geniş kuş kemiği koleksiyonlarından birine sahiptir. Bunların %80'i su kuşlarıdır. Toy kuşu, karga, yırtıcı kuşlar ve çoğunlukla kaz ile ördek ele geçen buluntular arasındadır. Bölgenin yabani hayvanları sadece günlük yemeklerde değil, fakat özellikle ziyafetlerde önemli rol oynamıştır. Bu hayvanlar tüylerin ve kürklerin ana kaynağı olup, Çatalhöyük insanları için çok sayıda çarpıcı sembolik anlamlar da taşımıştır (Russel, 2006: 105-107).

Çatalhöyük'te yabanıl ve evcil hayvanlar farklı sınıflar olarak görülmüştür. Bu kanı resimlerde, kabartmalarda ve bir miktar da şölenlerde koyun ve keçilerin sembolik olarak kullanılmamasına dayanmaktadır. Burada yaban ve evcil hayvanlar arasındaki ayrım bizim bildiğimizden farklıdır. Örneğin, sığırların nasıl göründüğü karmaşıktır. Yaban sığırlarının ayinlerde ve şölenlerde özel bir yeri bulunmaktadır. Çatalhöyük halkının

şüphesiz, yabani sığırlarla çok yakın bir ilişki içinde olduğu düşünülmektedir (Hodder, 2006b: 84).

Her boyutta kazıyıcılar, bıçaklar, orak bıçakları, keskiler ve binlerce kemik bız Çatalhöyük alet endüstrisini oluşturmaktadır. Cilalı taş endüstrisinde obsidyen aynalar, oyulmuş ve cilalanmış heykelcikler, ince taşlanmış ve delikli topuz başları, taş kaseler, kozmetik paletler ve binlerce ince taş boncuk yüksek bir teknolojik gelişme göstermektedir. Eyer taşları, sürtme taşları, havanlar, parlatma taşları, taş halkalar, bilezikler, kemiği parlatmak için yivli taşlar, ince ahşap işçiliği için yeşil taş baltalar ve keskiler (ve ayrıca bunların minyatürleri) bol miktarda bulunmaktadır. Çakmaktaşı baltalar ve uçlar pek bilinmemektedir. Çatalhöyük'ün Neolitik insanlarının öğütme, cilalama ve delme yoluyla işleyemediği çok az taş var gibi görünmektedir (Mellaart, 1967: 214).

Çatalhöyük sürtme taş aletlerinin çoğu ateş ısısıyla oluşmuştur. Esasında volkanik kayalar olan andezit ve bazalttan yapılmıştır. Çatalhöyük'e en yakın *in-situ* volkanik kayalık, 40 km uzaklıkta yer alan Karadağ'dadır. Olabilecek diğer kaynaklar ise, Karacadağ ve Karapınar'dır. Büyük miktarda andezitin ve bazaltın doğrudan, bu kaynaklardan alındığı düşünülmektedir. Bununla beraber Konya Ovası'na çaylarla taşınmış küçük volkanik kayalar da kullanılmış olabilir. Süngertaşı nedense azdır, ama elde tutulan bu az miktardaki küçük aşındırma aletlerinin üretiminde kullanılmıştır. Özellikleri açısından masif bazalta benzeyen, fakat volkanik değil plutonik (ısı etkisiyle oluşmuş) bir taş olan gabro; balta, havaneli-çekiç, el taşı ve küçük kapların yapımında kullanılmıştır. Konya Ovası'nda *in-situ* olarak, tek ve bol miktarda bulunan kaya türleri çöküntü kireçli toprak ve tebeşirdir. Ovanın güney ucunda, Bozdağ'da, masif, kireçtaşı kayalıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, Çarşamba Nehri'nin yatağında etraftan taşınmış kayalar bulunurken, çöküntü bazlı küçük taşların buradan temin edildiği düşünülmektedir. Kireçtaşından yapılmış aletlerin sayısı şaşılacak kadar azdır. Bunların arasında cilalamada kullanılan büyük taş parçaları, elde tutulan çakıllar, taş kaplar ve çizi bezemeli taşlar yer almaktadır. Çeşitli sertlik derecelerindeki kumtaşları, elde tutularak kullanılan aşındırma aletleri ve çok küçük boydaki aşındırma blokları için kullanılmıştır. Mermerden küçük cilalama blokları ve elde tutularak kullanılan cilalama taşları yapılmıştır. Şist, boya yapımında da kullanılan küçük paletlerin hammaddesidir. Biley taşı veya olasılıkla balta yapımında keskinleştirici olarak da şist kullanılmıştır.

Çatalhöyük topluluğunun sürtme taş aletleri hem yiyecekle ilgili işlemlerde hem de zanaatta kullandığı anlaşılmaktadır. Kırmızı aşıboyası için direkt kanıtlar ince, kumtaşı bloklardan, el taşı parçalarından ve şist paletlerden gelmektedir. Aşı boyası öğütülmesi birçok farklı zanaat faaliyetleriyle ilgili olabilir. Bunlardan bir tanesi, elbette ki boya yapımıdır. Çatalhöyüklü ressamların aşıboyası ve diğer renkli mineralleri mümkün olduğunca ince bir pudra haline getirebilmek için kumtaşı ve şist gibi çok ince dokulu taşlar aradıkları düşünülmektedir. Sürtme taş teknolojisinin resimdeki rolü araştırılmaktadır. Bu sebeple üzerine aşıboyası sıvanmış aletlerdeki tortuları bilimsel analiz ve duvar resimlerindeki boyalarla karşılaştırmak için incelenmektedir. Ancak aşıboyası, başka işlerde de, örneğin hayvan derisini tabaklamak ve korumak veya kafatası boyamak için de kullanılmıştır. Zanaat üretiminde kullanıldığı kesin olan diğer aletler ince mermer ve kireçtaşındandır (örneğin sıvalı tabanları ve duvarları cilalamak için). Ayrıca ince kemik aletlerin bir bölümü de hassas sürtme ile üretilmiştir (Baysal ve Wright, 2006: 30-33). Oldukça yaygın olan kemik aletler, kepçelere, spatulalara, kozmetik aletlere *(spatulae corpses)* kadar çeşitlilik göstermektedir (Mellaart, 1967: 214-215).

En yakın kaynak 190 km ötede olmasına rağmen, obsidyen, Çatalhöyük'te tüm iskân tarihi boyunca halkın yontma taş aletlerini yaptığı ana hammadde olmuştur. Obsidyen, özel volkanik koşullarda oluşan (her volkanın yanında bulunur diye bir kural yoktur) doğal bir camdır ve olağanüstü işleme özellikleri sebebiyle tarihöncesi dönemlerin alet yapanları tarafından çok tercih edilmiştir. Çatalhöyük'te, birkaç tane de ünlü obsidyen ayna vardır. Az sayıda ayna olması ve bunların bazılarının mezar eşyası olarak kullanılması bu nesnelere çok değer verildiğini göstermektedir. İşlevselliğinin yanında obsidyenin belli biçimlerde ve bağlamlarda yüksek bir sembolik rolünün olduğuna da işaret etmektedir. Buradaki duvar resminin Hasan Dağ'ı tasvir etmediğini (bu onu dünyanın ilk haritalarından birisi yapacaktı), ancak stilize leopar derisi olduklarını iddia eden arkeologlar vardır. Yakın zamanda gerçekleştirilen çalışmalar, arkeolojik kimyanın yardımıyla, Çatalhöyük'ün obsidyeninin nereden geldiğini açığa çıkarmıştır. Obsidyenlerin büyük bir kısmı, Güney Kapadokya'daki iki ayrı volkandan, Göllüdağ ve Nenezi Dağı'ndan gelmiştir. Bu veri Fransa, Amerika ve İngiltere'de birçok laboratuvarda yapılan çalışmalara dayanmaktadır. Bu analiz yöntemi, her obsidyen kaynağının kendine özgü bir kimyasal '*imzası'* olduğu gerçeğini esas almaktadır.

Obsidyenin Kapadokya'daki ocaklardan toplandığı ve kalın, yarı-işlenmiş yongaların çuvallar içerisinde Konya Ovası'na taşındığı düşünülmektedir (Carter, 2006: 39-43).

Bakır ve kurşun boncukların ise, kolyeler, tüpler ve diğer biblolar şeklinde, yaklaşık MÖ 6400'den itibaren kullanılması özellikle ilginçtir. Bakır ve kurşun boncuk buluntuları hemen hemen her yapı katında görülmektedir (Mellaart, 1967: 217). Boncukların yerleşmede yapıldığı, bitirilememiş boncuk örneklerinden anlaşılmaktadır. Çatalhöyük'le aynı zaman dilimine tarihlenen, Ürdün'deki bir taş boncuk atölyesi, kumtaşı aletlerin boncuk yapımının ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koymuştur (Baysal ve Wright, 2006: 33).

Çatalhöyük'te fırında pişirilmiş kil toplar ve kilden insan ve hayvan figürleri oldukça yaygındır. Bu topların bazılarında kazıma bezeme görülmektedir. Pişmiş kil yaklaşık MÖ 6000'den sonra boncuk ve kolye, sapan taşı, damga-mühür ve heykelcik yapımında da kullanılmıştır (Mellaart, 1967: 217).

Figürinlerin çoğu son derece küçük olup genellikle çabucak ve basitçe biçimlendirilmiştir. Bunlar çoğunlukla düşük ısıda veya kısmen pişirilmiştir. Ayrıca yerleşimde figürin üretimiyle ilgili olabilecek, çok sayıda kil topanları, hatta pişmemiş kil toplar bulunmuştur. Bunlar büyük ihtimalle, sıkça ve çabucak, günlük hareketlerin bir parçası olarak yapılmaktadır. (Hodder, 2007b: 321).

Çatalhöyük'te üç tipte figürin bulunmaktadır. Bunlar, Anthropomorphic (insan biçimli), zoomorphic (hayvan biçimli) ve şekli tanımlanamayanlardır. Antropomorfik olanlar da kendi içinde insan, insanımsı ve şematik olarak gruplandırılmıştır. Çatalhöyük'te figürinlerin duvar resimleri ve kabartmalar kadar sembolik bir anlamı bulunmaktadır. Özenle yapılan figürinlerin yanında kabaca biçimlendirilmiş hayvan figürinleri de oldukça fazladır (Meskell ve Nakamura, 2006: 109).

Çatalhöyük'ün kutsal alanlarında küçük dişi figürinler bulunmuştur (Fagan, 2019: 369). Mellaart bu insanların, genellikle bereketin sembolü olan büyük kalçalı ve göğüslü kadın figürinlerine dayanarak bir ana tanrıçaya taptığına inanmıştır (Fagan, 2019: 369; Meskell ve Nakamura, 2006: 109). Çatalhöyük evlerinde ve tapınaklarında bulunan figürinler eski yapı katlarında daha çok mermer ve kireçtaşından, yenilerde ise çoğu kez boyalı kilden yapılmıştır. Pişmiş topraktan bir figürin grubunda, iki yanında leoparlar bulunan, oturur durumda doğuran Ana Tanrıça; bir diğerinde kucağında panter yavruları

tutan bir başka Ana Tanrıça; bir taş kabartmada da kucaklaşan bir tanrı çifti gösterilmiştir. Burada bereketle ilgili görülen kadının doğurganlığı ön plandadır (Sevin, 2014: 53). Mellaart, kadın heykelciklerini ve kabartmalarını, Hitit, Frigya ve Hellen uygarlıklarını etkilemiş olan *'Ana Tanrıça Kültü'* ile ilişkilendirmiştir. Bunların Hititler'in Hepat'ı, Geç Hititler'in Kubaba'sı, Frigler'in Kybele'si ve Hellen Magna Mater'inin öncülü olan bir tanrıçayı temsil ettiklerini ileri sürmüştür (Roller, 2004, 49; Özmen, 2016: 384-385).

Çatalhöyük, anlaşıldığı üzere ana tanrıça inancıyla ilgili sayılabilecek bol malzeme vermiştir. Heykelcikler, duvar resimleri ve kabartmalar doğum yapmakta olan veya küçük çocuklar taşıyan kadınları göstermektedir. Bunların birçoğu, içerik ve süslemeleri sebebiyle dinsel amaçla kullanıldıkları düşünülen odaların içinde ve yerleşim katlarının her tarafında bulunmuştur (Roller, 2004, 49). Figürinlerin *'bir şey yapmak için, geçmişle bağ yaratmak gibi bir istekle',* bir yerlere konuldukları düşünülmektedir. Son zamanlarda, Yakındoğu'daki Neolitik toplumların, kendilerini gerek inanca gerekse toplumsal hayata bağlı kötülüklerden korumak için, birçok nesneyi tılsım nitelikli olarak kullanmış olabileceklerini söyleyen pek çok araştırmacı vardır (Hodder, 2007b: 321).

Çatalhöyük'teki zanaatlar arasında tahta kap, duvar kabartmaları, duvar resimleri, hayvan ve insan heykelcikleri yapımı yer almaktadır. Belli bir aşamadan sonra bu faaliyetlere toprak kille uğraşın yeni bir ürünü olarak çanak çömlek yapımı da katılmıştır. Fakat Çatalhöyük insanları için çanak çömlek tahta kaplar, sepetler ve belki de deri kapların yanında uzun süre ikincil sırada kalmıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 60). Bunlara ek olarak sukabaklarının da kullanıldığı bilinmektedir (Yalman, 2006: 37). Özellikle sepet yapımı gibi zanaat işleri Çatalhöyük'teki Neolitik insanları için önemli bir faaliyettir. Çanak çömleğin sınırlı kullanımı, yiyecek malzemesinin taşınması ve depolanması için gereken diğer kap kacağın saz, ot ve dal parçalarından yapılmasını gerektirmiştir. Kazı süresince mineralleşmiş sepetlerin bulunması bunlara verilen önemi açıkça göstermiştir. Bu tür kap kacak, bebeklerin ve yeni doğmuş bebeklerin ev içinde gömülmeleri esnasında da kullanılmıştır (Asouti ve Fairbairn, 2006: 80).

Çatalhöyük insanlarının çanak çömlek yapmayı bildikleri, kalın kenarlı, sığ, bitkisel katkılı çamurdan yapılmış kaplardan anlaşılmaktadır (Yalman, 2006: 36-37). Ancak Çatalhöyük'te Neolitik Dönem boyunca çanak çömlekçiliğin ikinci bir konumda olduğu ve şimdiye kadar mevcut olan ahşap ve sepetçilik şekillerinden kendini tamamen

kurtaramadığı çanak çömleklerden açıkça anlaşılmaktadır. Çömlekler ahşap kutuları taklit etmektedir veya ahşap ayaklara sahiptir. Bu durum, yerleşimin sonuna kadar ahşap kapların çanak çömlekle beraber yapılmaya devam ettiğini kesin olarak göstermektedir (Mellaart, 1967: 216).

Neolitik Dönem'in ilerleyen süreçlerinde fırınlama koşullarının iyileşmesiyle krem renkli çanak çömlekler üretilmeye başlanmıştır (Mellaart, 1967: 216). Tek renkli Neolitik Dönem çanak çömleği, ince kum katkılı bir kilden yapılmıştır. Gözenekliliği azaltmak ve pişirildiğinde ince bir parlaklık elde etmek için çömlek bir kemik parçası veya çakıl taşı ile perdahlanmıştır. Pişirme işleminin bir ekmek fırınında ya da ayrı bir pişirme haznesine sahip kapalı bir fırında yapıldığı anlaşılmaktadır. Ağız kenarı boyunca basit yatay kazıma çizgileri olan birkaç kâse dışında, Doğu Çatalhöyük Neolitik Dönem çanak çömleği bezemesizdir. (Mellaart, 1967: 216; Yalman, 2006: 38). Neolitik Dönem çanak çömleğinin rengi oldukça çeşitlilik göstermektedir. Ateşe maruz kalmış delik ağızlı pişirme kaplarının çoğu koyu gri veya kahverengimsi siyahtır ve bazı çanaklar da aynı renktedir. Diğerleri ise kırmızı, devetüyü, açık gri, bej ve turuncu renklerdedir. Bazı çanak çömlekler kiremit kırmızısıdır (Mellaart, 1967: 217).

Damga mühür veya bir Yeni Dünya Arkeolojisi terimi olan Pintadera (Boyama damga) olarak isimlendirilen prehistorik damga mühürlerinin Anadolu'daki ilk örneklerini Neolitik Dönem Çatalhöyük'te bulunan pişmiş kilden damga mühürler oluşturmaktadır. Bunlar değişik motif ve formlarıyla MÖ 8000 ile MÖ 5000 sonuna tarihlenen, Yakındoğu'daki çeşitli yerleşmelerde bulunan Neolitik damga mühürler arasında farklı ve önemli bir yere sahiptir. Yapılan sınıflandırma sonucu, damga mühürler olarak isimlendirdiğimiz buluntu grubunun büyük ihtimalle farklı baskı yüzeylerinde kullanıldığı (dokumalar veya ekmek somunları gibi) düşünülmektedir. Çatalhöyük ya da diğer Yakındoğu ve Balkan Neolitik yerleşmelerinde kil üzerinde herhangi bir baskısı ele geçmemiştir. Çatalhöyük'teki üç mezarda bulunan dört ayrı mühür, bireylerce önemsenen şahsi mülkiyet simgeleri olduklarına ve birçok mühürde tutamak üzerindeki delikli askı düzeni de bu mühürlerin bireyler tarafından taşındığına işaret etmektedir. Çatalhöyük mühürlerindeki bezemelerin tipolojik analizinde üç ana tema görülmektedir. Birincisi, motiflerin birbirini takip eden tabakalar içinde süregelmiş olması; ikincisi, bu simgeci geleneğin Anadolu'da Çatalhöyük'ü takip eden Erken Kalkolitik Pisidia mühürlerinde

muhafaza edilmesi; üçüncüsü, Çatalhöyük mühürlerinde görülen el ve floral motiflerinin duvar resimlerinde benzer biçimde işlenmiş olmasıdır (Türkcan, 2006: 45-47).

El formundaki mühürlerin hem Çatalhöyük Duvar resimleri hem de Hacılar seramiği üzerindeki örnekleri de başka bir simgesel geleneğin sürekliliğine işaret etmektedir. Mellaart ve Hirsch (1989) Çatalhöyük ve Hacılar simgeciliğinin Türkmen kilimleri ile günümüze kadar süregeldiğini gösteren bir çalışmada bulunmuştur. Bu çalışmalarda, duvar resimlerinde olduğu kadar mühürler üzerine kazınan simgelerin Anadolu kültüründe günümüze kadar süregeldiğini ortaya koymuştur. Hem yazısız döneme ait insan topluluklarında, hem de sözel kültürün yaygın olduğu pastoral ya da avcı topluluklarında sınırsız bir nesnelliğin ürünü gibi görünen belirgin simgelerin kullanıldığı ve bu simgelerin tüm karmaşıklığına rağmen belli kültürel kodlara ve temellere bağlı oldukları bilinmektedir. Bu düşüncenin, düşünce birikiminin, taşı yontarak, kile şekil vererek simgeler yoluyla dışa vurulup, o toplum içinde nesilden nesile hafızalarda tutulan kültürel kodlar olduğu anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak damga mühürlerin bu kültürel kodların nesilden nesile aktarılması ve çoğaltılmasındaki en önemli araç olduğu düşünülmektedir. Ortaya çıkartılan sıra dışı örneklerden ikisi, damgaların Çatalhöyük simgeciliği içinde önemli bir yeri olduğunu göstermiştir. Bunlardan biri leopar diğeri ise ayı formunda olan örneklerdir. Leopar, Çatalhöyük duvar kabartmalarında zaten çokça görülen bir formun, damga üzerinde kullanılmış ilk örneğidir (Türkcan, 2006: 49).

Çatalhöyük evlerinin içinde, kilden boğa başları, alçı kabartmalar ve duvar resimlerinin yer aldığı kutsal alanlar bulunmaktadır. Mellaart bazı duvar resimlerinin, modern Türk halı ve kilim desenlerinin antik ilk örnekleri olan dokuma kumaşları temel aldığını bile savunmuştur (Fagan, 2019: 369). Çatalhöyük sanatında süslemeler üç ana kategoriye ayrılmaktadır. Özellikle alçıdan biçimlendirilen ve bazen boyanan sığır kafataslarıyla duvarlara, sekilere ya da payelere oturtulan hayvan boynuzları şeklinde heykeller; kazımalı veya kabartmalı boyalı duvar kabartmaları; duvarlar, sekiler ve payeler gibi boyalı düz yüzeyler olmak üzere resimlerde üç kategori görülmektedir. Alçıdan biçimlendirilen kafalardan, alçı içine oturtulan boynuzlardan ve içlerine yabani sığır kafatasının alın kısmıyla beraber boynuzların yerleştirildiği küçük kerpiç payelerden anlaşılacağı üzere heykeller arasında sığır tasvirleri baskındır. On iki evde, alçıdan biçimlendirilen, bazen boyalı ve genellikle gerçek boynuzla donatılan koyun kafaları ele

geçmiştir. İkinci süsleme kategorisinde kazımalı veya kabartmalı duvar rölyefleri bulunmuştur. Bu kategoride, aralarında leopar ve yaban domuzu başlarının da bulunduğu çok daha zengin bir motif çeşitliliğiyle ve ayrıca Mellaart'ın *''kadın göğüsleri''* ve *''tanrıçalar''* olarak tanımladığı nesnelerle karşılaşılmaktadır (Cutting, 2007: 467-468). Üçüncü süsleme kategorisini oluşturan duvar resimlerindeki motif seçimi, renklendirme ve biçimlendirme çok daha zengindir. Duvar yüzeyleri, nişler, kapı açıklıkları, sekiler ve platformlar sık sık birbirinin aynı kırmızı boyayla kaplanmıştır (Mellaart, 1967: 160; Cutting, 2007: 468). Mellaart, kahverengi ve sarı aşı boyası, koyu kırmızı, siyah, yeşil (azınlıkta) ve mavi gibi diğer renklerden oluşan geniş bir paletten söz etmektedir. Bütün renkler, krem rengi veya beyaz sıvadan oluşan bir fon üzerine sürülmüştür. Kırmızı, geometrik şekillerin, kuşların, memeli hayvanların ve insanların tasvirinde baskın renk olmuştur. Ayrıca kırmızı pek çok iyi durumdaki evin içini süsleyen mimari öğelerin de rengidir. Geometrik şekiller, sıvası iyi korunan evlerin yaklaşık dörtte birinin duvarında bulunmuştur. Mellaart, Anadolu'da üretilen küçük dokuma halılarını, yani kilimleri canlandırdığını düşündüğü 15 örnek tespit etmiştir. Hatta bir resimde, kenar dikişlerinin izleri bile seçilebilmektedir (Cutting, 2007: 468).

Çatalhöyük'teki yapılarda büyük ve etkileyici boğa sık sık örnek olarak gösterilse de aslında sığır resimleri nadir olup iki veya üç hayvan görülmüştür. Ancak, boğa olduğu kesin iki figür çok büyük tasvir edilmiştir. Bunlar çevrelerindeki insan ve hayvan figürlerini cüceleştirmiştir. Her iki figürde bütün duvarları çeşitli insan ve hayvan resimleriyle boyalı yapıların kuzey duvarlarının merkezinde yer almaktadır. Diğer yandan, çoğunlukla giysi olarak kullanılan leopar derisi resimlerde çok yaygındır. Fakat duvar resimlerinde noksansız, hiç zarar görmemiş bir leopar tespit edilememiştir. Noksansız bulunan hayvan resimleri arasında geyik, keçi ve akbabalar en sık rastlananlar olsa da mekânsal olarak sınırlıdırlar. Mellaart'ın Çatalhöyük'ün duvarlarında ortaya çıkardığı kilden şekillendirilmiş figürler arasında sığır ve başka hayvanların kilden yapılmış başları olduğu kadar, tüm gövdesiyle şekillendirilmiş hayvan figürleri de bulunmaktadır (Russell, 2006: 185-186).

Hayvanlarla ilgili bazı sahneler avlanmayı gösterirken, bazıları vahşi boğaların, geyik, domuz ve ayı gibi hayvanların kızdırılması veya onlara sataşılmasıyla ilgili sahnelerdir. Aynı sahneler insan figürlerinin hayvanların dillerine, burun deliklerine ve kuyruklarına dokunarak onların ruhlarını ele geçirmeleri olarak da yorumlanabilmektedir.

Bu sahnelerde, çok sayıda insanın olaya dahil olduğu görülmektedir. Bazılarında bütün figürler sakallıyken, bir diğerinde cinsiyet belirtilmemiştir. Bu sahneler büyük oranda mitolojik olabilecekleri gibi, bunların bazı bakımlardan kızdırmayı, avlamayı ve ruh gücünü elde etmeyi kapsayan gerçek aktivitelerle ilgili de olabileceği düşünülmektedir (Hodder, 2007b: 323).

Çatalhöyük resimlerinin ünlü örneklerinden biri *''şehir planı''* ile el izleridir. Sözde *''şehir planı''*, iki sivri ucu olan bir şeklin altındaki dikdörtgen biçimli blokların yer aldığı bir desenden oluşmaktadır. Mellaart'a göre dikdörtgen biçimli bloklar, arka planda sabah saatlerinde yerleşmeden ancak zorlukla görülebilen patlama halindeki Hasan Dağ'ıyla beraber Çatalhöyük evlerini temsil etmektedir. El izleri ise bizi, herhangi bir hayvan heykeli ya da av sahnesinden daha fazla Çatalhöyük insanına yakınlaştırmaktadır. İzlerin, ellerini boyaya batırıp daha sonra duvar sıvasına bastıran insanlara ait olduğu düşünülmektedir (Cutting, 2007: 468-469).

Çatalhöyük'te insanlar, ölülerle beraber (ölülerin üzerinde) yaşayarak ve ataların kafatasları gibi beden parçalarını dolaşıma sokarak, bu tarihi yaratmıştır. İnsan ya da hayvan olsun, atalar ölüyü, evi ve evin içinde oturanları korumuştur. Duvar resimlerinde gösterilen tehlikeli hayvanlar, başsız insanlar ve yırtıcı kuşlar arasında kurulan bağlantı, hayatın öncesinin ve sonrasının sürekliliğini pekiştirmiştir (Fagan, 2019: 373-374).

Yerleşimdeki Neolitik Dönem insanları ölülerini evlerin ve tapınakların platformlarının altına, bazen de zeminin başka bir bölümünün altına gömmüşlerdir. Çatalhöyük'te ikincil gömünün uygulandığı, iskeletlerin konutların içine gömülmeden önce yumuşak dokularından arındırıldığı, olasılıkla yalnızca basit hijyen sebepleriyle değil, oldukça gelişmiş bir geçiş töreninin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Ölen kişinin cesedi muhtemelen yerleşimin dışındaki bir alana götürülmüş ve burada akbabalar cesetleri kemiklerine kadar temizlemiştir. Ölüler, kuşların ve böceklerin erişebileceği, fakat kemikleri taşıyan köpeklerin ve diğer leş yiyicilerin erişemeyeceği platformlarda sergilenmiştir. İskeletin anatomik pozisyonda bozulmadan korunmasına özen gösterilerek kimlikleri kontrol altında tutulmuştur. Kumaş ve deri kayışlar ya da elyaf iplerle tutturulmuş pelerinlere sarılan iskeletler, platformların altında ortalama 60 cm derinliğe, bazen çukurların üzerine ama daha sık olarak doğrudan toprağa gömülmüştür. Belirli bir yönelim gözlenmemiş olsa da baş genellikle yapının merkezine, ayaklar ise

duvara doğru çevrilmiştir. Ölülerin birçoğu sol yanları üzerine büzülmüş bir pozisyonda yatırılmıştır. Ancak bazıları başları duvara ve ayakları odanın ortasına gelecek şekilde sırt üstü uzatılmıştır. Bireysel mezarlar nadir olarak görülmüştür. Evlerin ve tapınakların çoğu aile mezarlığı olarak kullanılmıştır. Bir bina ne kadar uzun süre kullanılmışsa bulunan ceset sayısı da o kadar fazla olmuştur (Mellaart, 1967: 204-205).

Çatalhöyük'teki mezarlarda kırmızı aşı boyası da kullanılmıştır (Hodder, 2007b: 322). Kırmızı aşı boyalı gömüler çoğunlukla tapınak olarak adlandırılan yapılarda görülmektedir (Mellaart 1966: 183). Gömütlerde geniş çeşitlikte maddelerden yapılmış çok sayıda boncukla karşılaşılmıştır. Deniz kabuğundan kemiğe ve taşa kadar pek çok malzemeden yapılan ve toplu hâlde bulunan bu boncuklar özellikle genç ve bebeklerde (infants) görülmektedir. Yetişkinlere ait gömülerde açık bir statü farklılaşması görülmemiştir. Bu sebeple yalnızca genç bireylerle beraber konulan bu nesnelerin daha çok bir tür korumayla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bunların belki de bir '*apotropaic', 'kötülüğe karşı koruyucu işlevi'* olduğu düşünülmektedir. Çocuk mezarlarındaki aşı boyalı deniz kabukları ve spatulalar da benzer bir işleve sahip olabilir. Böylelikle, hem genç insanlara odaklanan gömüt sekisi çevresindeki boyanın hem de genç insanların mezarlarındaki aşı boyası ve boncukların tedariği, bazı koruyucu ajanlar oldukları, en muhtemel açıklama gibi görünmektedir (Hodder, 2007b: 322).

### 4.4.3. Çatalhöyük'ün Mimarisi

Günümüzden 9 binyıl önce, yaklaşık olarak MÖ 7100-6000'lerde kesintisiz iskân gören ve Orta Doğu'nun nadir mega yerleşmelerinden biri olan Çatalhöyük, Çanak Çömleksiz Neolitik ile Çanak Çömlekli Neolitik Dönem arasındaki geçiş aşamasını yansıtması açısından büyük önem taşımaktadır (Der, 2017: 84). Ayrıca, Orta Anadolu'da Geç Seramikli Neolitik Dönem'e ait veriler sağlayan ve Erken Kalkolitik Dönem'e geçişi de kapsayan tabakalaşmaya sahip tek yerleşmedir (Düring, 2016: 147).

Doğu Çatalhöyük'te bütün evler, samanla karıştırılmış yapışkan bir kilden veya daha kumlu bir kilden yapılan güneşte kurutulmuş kerpiçten inşa edilmiştir. Taş, alüvyonlu ovanın ortasında bulunmadığı için burada taş temellere rastlanmamaktadır (Mellaart, 1962: 46).

Aşıklı Höyük'teki gibi, yapılar genelde bitişik düzende yapıldığı için birçok yapıya yalnızca komşu çatılardan ulaşılmaktadır. Yapılarda çoğunlukla konutsal unsurları olan büyük bir ana oda, bazı yapılarda da daha küçük ve farklı türde unsurları olan bir veya daha çok yan oda bulunmaktadır (Düring, 2016: 112-113). Genellikle kare planlı olan ana odalarda, bazen bir depo odası yer almaktadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 82**).** Yapılar kendilerine ait dış duvarlara sahip olduğu için birbirlerinden kolayca ayırt edilebilmektedir. Bu şekilde standartlaştırılmış bir plana sahip olan yapılar yaklaşık 10-40 $m^2$ aralığında olup ortalama 27 $m^2$'dir. Standartlaşmış boyutlara sahip bu yapıların benzer amaçlara hizmet ettiği ve olasılıkla konut olduğu düşünülmektedir (Düring, 2016: 114). Her evde mutlaka duvara bitişik ve topraktan yapılan, büyük bir ihtimalle uyumak ve oturmak için kullanılan bir veya daha fazla platform (seki) ile tezgâh, dolap düzenekleri ve ocak bulunmaktadır (Farid, 2006: 168; Sagona ve Zimansky, 2018: 82**).** Sekiler sayesinde tabanlarda kot farkı ortaya çıkmış ve mekânların farklı işlevsel alanlara ayrılması sağlanmıştır (Hodder ve Cessford 2004). Ocaklar ise, I-VIB tabaklarında dikdörtgen ya da kare, alt tabakalarda ise, yuvarlak ya da karedir. Her odada birden fazla ocak bulunmaktadır (Mellaart, 1967: 56-58).

Çatalhöyük'teki oda düzeyinde üç kategori gözlemlenmektedir. İlki, ateş ocak ve fırınları içeren *''oturma odaları''*nın bir veya daha çok platformu bulunmaktadır ve bunlar ortalama 21 $m^2$ boyutundadır. İkincisi, oturma odalarındaki gibi ocak ve fırınları olmayan ve oturma odalarıyla aynı yapı içinde bulunan, ortalama 5 $m^2$ boyutundaki ''*ön-odalar''*dır. Üçüncüsü ise, bu kategorilerin dışındaki boyutları normalin ötesinde, *''belirsiz''* olarak sınıflandırılan tüm odalardır (Düring 2006: 166-170; Düring, 2016: 114).

Çatalhöyük'teki yapılar normalde ya sadece tek oturma odası veya bir ya da iki ön-odalı tek oturma odası içermektedir. Fakat bu normun ilginç istisnaları da bulunmaktadır. Düring tarafından incelenen toplam 105 Çatalhöyük yapısı arasında, aynı yapı içinde bazıları iç kapılar ile birbirine bağlanan veya bir ön-odayı paylaşan iki oturma odası olan en az üç *''ikiz yapı''* örneği tespit edilmiştir (Düring ve Marciniak 2005: Şekil 7; Düring, 2016: 114).

Çatalhöyük'teki yapıların iç dekorasyonu, ocakları, fırınları, bölmeleri, depo birimleri, standart mekânsal düzenleriyle ve öğelerin konumlandırılmasıyla tutarlı bir

özellikler dizisi oluşturmaktadır (Mellaart, 1967: 56-63; Düring, 2016: 114). Oturma odalarının güney ucunda ocak, fırın, merdiven girişi, depo birimleriyle yemek pişirme, ısıtma ve zanaat faaliyetleri kalıntıları olan daha az temiz bir bölme bulunmaktadır (Düring 2006: 180-192; Düring, 2016: 114).

Yapımla alakalı etkinlikler çoğunlukla açık havada gerçekleştirilirken, yapıların içerisi yemek hazırlığı gibi evle ilgili işlerde kullanılmıştır (Sagona ve Zimansky, 2018: 82**)**. Avlular ve dar geçitler artık yapı kümelerini birbirinden ayırmış ve çöplük olarak kullanılmıştır (Düring 2001; Sagona ve Zimansky, 2018: 84). Çöplerin biriktiği bu alanlar yeni inşaatlarda temel olarak kullanılmıştır. Böylece yerleşim hem yükselmiş hem de erken evrelerde her yöne doğru genişlemiştir (Farid, 2006: 166-168).

Eve girişte kullanılan tavandaki delik ise, fırının üzerine denk gelmektedir (Farid, 2006: 168). Dama açılan boşluklar baca görevi görse de oda içlerinin duman ile dolduğu, iskelet buluntularında yüksek orandaki siyah akciğer hastalığından anlaşılmaktadır. Oda duvarlarının üst kısımlarına açılan küçük aralıklardan içeri gün ışığı girmesi sağlanmıştır. Buna göre evlerin farklı yüksekliklerde ve bazılarının iki katlı olduğu düşünülmektedir. Ardıç ağacından kalın kirişlerin aralarındaki boşlukların kerpiç, çeşitli dal ve sazlar ile doldurulmasıyla yapılan ve iki ahşap kolonla desteklenerek sağlamlaştırılan damlar, dayanıklı ve şüphesiz düzdür. Kerpiç tuğlaların ve ahşabın kullanılmasıyla inşa edilen yapıların temelleri bulunmamaktadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 82**)**.

Yapıların içindeki duvarlar ve temiz tutulan tabanlar sıvalıdır (Sagona ve Zimansky, 2018: 82**)**. Erken evrelerde evlerin iç duvarları, ambarları ve çeşitli mimari unsurlar yılda bir kez kil bazlı beyaz kireçle yeniden sıvanmıştır. Sıvanan bu duvarların yüzeyi bazen resimlerle ve üçboyutlu kabartmalarla süslenmiştir. Evler yaklaşık 80 yıl kadar iskân edildikten sonra boşaltılmış ve içerisindeki eşyaların taşınmasının ardından dikkatli ve sistemli olarak yıkılmıştır. Bazı evlerdeki fırınlar özenle doldurularak korunmuş olup aksi takdirde kısmen yıkılmıştır. Ara geçit delikleriyle nişler yeni duvarların ağırlığını taşıması için dikkatlice kapatıldıktan sonra çatı sökülmüştür. Önce damdaki hatıllar kaldırılmış sonra aşağı düşen çatı dolgusu sıkıştırılmıştır. İç duvarlara yerleştirilen hatıllar oyulup çıkarılmıştır. Kerpiç ve aradaki derz dolgusu ezilip eski binayı doldurmak için kullanılmış ve yeni yapının temeli sağlamlaştırılmıştır. Yeni veriler, Doğu

Çatalhöyük topluluğunun zamanla nehri geçerek Batı Çatalhöyük'e yerleştiğini göstermektedir (Farid, 2006: 168-169).

Erken döneme ait tabakalarda belirli yapılara, özellikle karmaşık sembollerle süslenenlere giriş zordur. Bunun bilinçli olarak yapıldığı düşünülmektedir. Diğer evlerin ortasındaki bu yapılara ancak, pek çok evin damı üzerinden güçlükle ulaşılmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 84**)**. Geç Seramikli Neolitik Dönem'in benzersiz özelliği ise, evlerdir. Evler, geniş bir merkezi *''oturma odası''*nı çevreleyen, bir dizi küçük, hücreye benzeri mekânlardır. Evlerde sembolik detaylar bulunmaz. Önceki evrede görülen dünyevi (güney) ve kutsal (kuzey) alanlar arasındaki fark bozulmaya başlamıştır. Ana odalar daha sıradan bir hal almıştır. Artık bina içindeki yapılar ve duvarlar ya bilerek sökülüyor ya da yapı terk edilerek duvar ve diğer bina içindeki yapıların çürümesi bekleniyordu (Marciniak, 2016: 60-62).

**Tabakalar**

Yaklaşık olarak 135 m²'lik bir alanda son derece yoğun ve sıkışık bir yapılaşmaya sahip Doğu Çatalhöyük'te iyi korunmuş Neolitik yapı katları bulunmuştur (Hodder, 2007b: 314; Farid, 2006: 164; Sagona ve Zimansky, 2018: 81**)**. Çatalhöyük'te eski bir evin üzerine yeni bir ev inşa edildiğinde yeni bir ''tabakalanma'' başlamıştır. Çatalhöyük'teki bu katmanlara *''Tabaka''* denilmektedir (Farid, 2006: 165).

Yerleşmenin pek çok alanında kazılar yapılmış olup Çatalhöyük'teki yeni kazı çalışmaları, yukarıdan aşağıya 0-XII olarak numaralandırıp 15 yapı katını ayıran Mellaart'ın geliştirdiği yerleşme stratigrafisini onaylayarak geliştirmiştir. Seviye VI, VIA ve VIB olmak üzere bölünmüştür. Bunlara ön-XIIE-A seviyeleri eklenmiştir. XII'den VI'ya kadarki seviyeler çoğunlukla Erken Seramikli Neolitik Dönem'e atfedilmekte ve yaklaşık MÖ 7000-6000'e tarihlenmektedir. Seviye V-0 Geç Seramikli Neolitik Dönem'e, yaklaşık MÖ 6400-6000'e tarihlenmektedir (Özbaşaran ve Buitenhuis 2002; Düring, 2016: 100).

Tabaka 0 höyüğün en üstündeki katmanda kazılan yapıları işaret etmektedir. Bunun altında Tabaka I, II, III şeklinde devam eden yapılar yer almaktadır. 2006 yılına kadar XII Tabaka kazılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken, yeni yapıların farklı zamanlarda inşa edilmesi sebebiyle bu katmanlaşma *''tabaka''* değil, daha çok *''spiral''* şeklindedir.

Dolayısıyla Tabaka VII'nin orta dizini MÖ 6620-6500'e tarihlenmektedir. Bu, Tabaka VIII'in MÖ 6880-6530 tarihiyle örtüşmektedir (Farid, 2006: 165).

Burada çalışan araştırmacılara göre, yüzyıllar süresince birçok kez yeniden inşa edilen yerleşimde yapı planı devamlılık göstermiş ve VIII-II tabakalar buradaki mimariye dair en iyi bilgileri vermiştir. Bunlardan A (üst) ve B (alt) alt evrelerine ayrılan VI. Tabaka, büyük bir yangınla son bulmuş olsa da bu aynı zamanda en iyi şekilde korunmuş tabakadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 81). Ayrıca Bleda Düring'e göre mekân kullanımı ve yapı şekilleri sanılanın aksine, özellikle VI. ve V. tabakalar arasında farklılık göstermiş, sosyal davranış ve tutumlar da bununla beraber değişmiştir (Düring, 2006; Sagona ve Zimanshky, 2018: 82).

Yerleşimin 1993-1999 yıllarındaki yeni dönem kazı ve araştırmalarında Mellaart'ın tabakalanma sistemi kullanılmıştır. Ancak 2000-2008 yıllarındaki çalışmalarda, özellikle Güney Alan'da geç tabakaların kazılmasıyla ortaya çıkan verileri, Mellaart'ın tabakalanma sistemine göre düzenlemek imkânsız olmuştur (Hodder, 2014: 2). Dolayısıyla Mellaart'ın tabakaları belirtmek için kullandığı Romen rakamları yerine; kazılan her bir alan için ayrı ayrı hazırlanan ve alfabetik sırayı takip eden bir harf sistemi kullanılan yeni bir tabakalanma sistemi üzerinde çalışılmıştır. Yeni tabakalanma *Harris Matrix'teki* tabakasal ilişki üzerine temellendirilmiştir (Farid, 2008; 2014).

Güney, IST, TP ve Kuzey alanları için ayrı ayrı oluşturulan bu sistemde alanların tabakalanması birbirleriyle bağlantılı değildir. Bu nedenle her bir alan için kullanılan harflerin, diğer alanlardaki tabakalarla ilişkisi bulunmamaktadır. Örnek vermek gerekirse; South.G Tabakası, 4040/Kuzey.G Tabakası'yla kronolojik olarak aynı zaman diliminde değildir (Tablo 2) (Hodder, 2014: 3). Buna göre yeni tabakalanma sisteminde bütün Neolitik Dönem'i görmek için Güney ve TP alanları stratigrafinin temel çatısı olarak kullanılmıştır. Sonrasında bu sistem diğer alanlara da uygulanmıştır (Farid, 2008).

*Şekil 83,* Kazıların Güney Alanı'ndaki kesit çizimleri planların zaman içindeki sürekliliğini anlatmaktadır. Güney Alanın'daki kesit XII-öncesi tabakanın üzerine geldiği doğal toprak oluşumunu göstermektedir. Bu süreç ile bataklıktan kazanılan toprakların üzerine Tabaka XII'deki yapılar inşa edilmiştir. Tabaka X ve IX'da duvarların ortak kullanımı dikkati çekmektedir. Tekil ev duvarlarının Tabaka VIII'de başladığı

anlaşılmaktadır. Bu yerleşim dizisi ise, C14 yöntemiyle MÖ 7320-6380'e tarihlenmektedir (Farid, 2006: 165).

Çatalhöyük'ün tabakalanma sistemini yeniden safhalara ayırma programıyla beraber, TP dizisi, M harfi en alt seviyeyi ifade edecek şekilde TPM'den TPR'ye kadar adlandırılmıştır. Mellaart'ın Tabaka 0, I, II ve III'ü yerine bu tabaka dizisi kullanılmıştır. Aynı sistem TPC Alanı'nda da uygulanmıştır. TP Alanı'ndaki kazılarda dört sağlam ev, bir hafif yapı ve bir açık alan tespit edilmiştir. Bu tabakalar, yaklaşık olarak MÖ 6350-5950 yıllarında yerleşimin 350 yıllık iskân tarihini oluşturmaktadır. TPC Alanı'ndaki çalışmalara göre burası yaklaşık olarak MÖ 6400-6100 yıllarında kullanılmıştır. Günümüze kadar farklı karakterde, toplam 10 farklı yapı ortaya çıkarılmıştır (Marciniak, 2016: 60). Çatalhöyük'teki yapıların kullanım ömrü ortalama 60 yıl olarak düşünülürse, katlaşım yaklaşık olarak 420 yıl sürmüştür. Bu yedi yapı katı boyunca oluşan tabanların düşey uzanımı 7,5 m'ye kadar çıkmaktadır (Düring, 2016: 129).

Erken XII-VI katmanlarında Çatalhöyük yerleşimi; yapılar, etrafı çevrili açık alanlar ve sınırlanmamış açık alanlar (Şekil 84) olmak üzere üç tür mekândan oluşmaktadır (Düring, 2016: 112). VII-VIB tabakalarında, birbirine bitişik bloklar şeklinde inşa edilen dörtgen yapılar bulunmaktadır (Şekil 85). Evlerde ortak duvar kullanılmamış olup, evlerin her biri ayrı bir yapısal unsur oluşturmaktadır. Yapı içlerinde odayla bitişiğindeki kileri bağlayan geçiş haricinde kapıların olmaması dolayısıyla Çatalhöyük'te merdiven kullanımı oldukça fazladır. Her yapının bir merdiveni olduğu ve bunların çoğunlukla evlerin güney duvarına dayandırıldığı düşünülmektedir (Sagona ve Zimansky, 2018: 82).

Evlerin içindeki plan genelde bütün yerleşmede aynı (Şekil 86) (Farid, 2006: 168) olsa da V. Tabaka'da, MÖ 6500'lerde veya hemen sonrasında, atalardan kalan yerleşim düzeni değiştirilmiştir. VIB evresine ait birçok yapı, VIA'da yeniden inşa edilmemiştir. Korunan yapılarda belirgin bir şekilde genişleme ve düzenlemede radikal bir gelişme olarak açık alanlar görülmektedir (Şekil 87) (Düring 2001; Sagona ve Zimansky, 2018: 84). Bazı yapılar, hane üstü grupların gömüt yerleri olarak kullanılmaya devam etmiştir. V. Tabaka'dan sonra taban altı gömüt içeren yapı sayısı oldukça azdır. Bu değişimler dikkate alındığında, Çatalhöyük'te Geç Seramikli Neolitik Dönem'deki ev toplumu tarzında olan toplumsal düzenin sonu görülmektedir (Düring, 2016: 149).

V. Tabaka'da, avlu ve kapılar sayesinde birçok yapıya giriş kolaylaşmıştır. Bu değişimin sebebi bilinmemektedir. Ancak, yangın sonucunda Çatalhöyük halkının durumlarını gözden geçirerek değişime karar verdikleri düşünülmektedir (Sagona ve Zimansky, 2018: 84). IV. Tabaka'da bazı yapılar, kapılar ile birbirine bağlanmıştır. IV. Tabaka'dan öncekilerde her eve özel fırın bulunurken, bu tabakada ortak olarak kullanılan büyük fırınlar tercih edilmiştir. Bu yeni düzenlemede yapı kümelerine giriş de kolay hale gelmiştir (Düring 2001; Sagona ve Zimansky, 2018: 84).

### 4.4.4. Çatalhöyük'ün Tapınak ve Kutsal Alanları

Mellaart, yaklaşık olarak 800 yılı içine alan yerleşim tarihinin çeşitli evrelerine ait 140 adet yapıyı ortaya çıkarmıştır. Bu yapıların dörtte üçünden fazlasında, herhangi bir şekilde süslemeler tespit edilmiştir. En gösterişli süslemeler, birkaç istisna dışında, kazılan evlerin birçoğunun bulunduğu, yaklaşık olarak MÖ 6600-6500'e tarihlenen VII. ve VI. Tabaka'da ortaya çıkarılmıştır (Cutting, 2007: 468). Çatalhöyük'te 50'ye yakın kültle ilgili yapı olduğu düşünülmektedir (Sevin, 2014: 51).

James Mellaart, gün yüzüne çıkarılan sembol ve sanat eserleriyle dolu ve özenle bezenen yapıların tapınak, doğal olarak da kazı alanının yerleşmenin kutsal alanı olduğunu düşünmüştür. Fakat Ian Hodder'ın kazı çalışmalarında, yerleşmenin diğer kısımlarında da benzer ve özenle bezeli yapıların olduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber bahsi geçen yapıların taban dolguları mikroskopla incelendiğinde, tabanlarda ev yapılarındaki gibi bir birikim, kirlenme olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla, Hodder'a göre bu yapılar, sadece tapınak veya mabet olarak hizmet vermekten ziyade, ev olarak kullanılmışlardır (Hodder, 2011: 87).

Yapılarda ocak ve fırın gibi unsurların bulunması ve mekânla ilgili şemaların birbirine benzediği dikkate alınırsa, konut olarak kullanıldıkları akla yatkındır. Yeni çalışmalarda, Mellaart'ın tapınak olarak tanımladıklarının, diğer yapılarla aynı tarzda olduğu ve konutla ilgili etkinliklerde kullanıldığı anlaşılmıştır (Matthews 2005; Düring, 2016: 128). Bazı yapıların çoğunlukla oturmadan ziyade kült için kullanıldığı fikri, verilere göre pek az destek bulmaktadır. Fakat bu, yapılar arasında hiçbir önemli ritüel farklılık olmadığı anlamına gelmemektedir (Düring, 2016: 128-129). İki yaklaşımın büyük oranda farklı olması ve Neolitik Dönem'le ilgili ayrıntıların derecelendirilmesinde

birbirinden ayrılan farklı tablolar sunmaları anlaşılabilir bir durumdur. Mellaart, geniş alanları açığa çıkararak bizlere geniş bir bakış açısı sağlamış, Hodder ve ekibi ise, tek bir oda gibi küçük alanların tarihi üzerinde yoğunlaşıp çok daha ayrıntılı bilgiler ortaya çıkarmıştır (Sagona ve Zimansky, 2018: 81**)**.

Mellaart binaları belirlemek için farklı bir sistem kullanmıştır. Mellaart'a göre, daha özenle inşa edilen binalar ev olarak değil ibadethane olarak kullanılmıştır. Buna göre, Mellaart binaları *Tapınak* ya da *Ev* olarak sınıflandırmıştır. Daha sonra da tabaka ve mekânı belirten işaretler eklemiştir. Örnek vermek gerekirse, Tapınak E.VIB.10, Mellaart'ın E alanında Tabaka VIB'deki Tapınak 10'u göstermektedir (Hodder, 2006b: 43). Aşağıdaki kısımda James Mellaart tarafından Çatalhöyük'te tapınak olarak sınıflandırılan yapılara yer verilmiştir.

**A.II.1 (Mellaart'ın A Alanı'nda Tabaka II'deki Tapınak 1)**

Bu tapınak, doğu duvarı boyunca uzanan iki platforma ve yükseltilmiş sekiye sahiptir (Şekil 88). 5,10 x 4,50 m boyutlarında dikdörtgen bir ana odaya, güneybatı köşesindeki alçak bir kapıdan girilmektedir. Güney duvarına iki fırın inşa edilmiştir. Bunun doğusundaki iz, çatıya çıkan sabit bir ahşap merdivenin konumunu işaret etmektedir. Çatıdaki açıklık, fırınlar ve ocak için bir duman deliği görevi görmüştür. Yaklaşık 1 $m^2$'lik ince dikdörtgen bir yapı olan ocak, yükseltilmiş bir kaldırım ve batısındaki alçak seki ve platformla sağlanmış ve en az üç kez yenilenmiş kırmızı boyalı sıvayla kaplanmıştır. Platformun bir ucunda tuğladan yapılan ve bir boğanın boynuz çekirdeklerini içeren ''*boğa sütunu''* bulunmaktadır. Yapının alışılmadık özellikleri arasında, kırmızı sıvalı ocak ve zemin, özenle sıvanan ve kırmızıya boyanan iki ahşap direk ve bunların arasında aynı şekilde süslenen alçak bir duvar paneli yer almaktadır (Mellaart, 1963: 45-46).

**A.III.1 (Mellaart'ın A Alanı'nda Tabaka III'teki Tapınak 1)**

Tapınağın doğu duvarı, yaylar ve sopalarla donanmıştır. Dans eden avcıların uzun bir sahnesiyle süslenmiştir (Şekil 89) (Mellaart, 1967: 134). Yarısı kırmızı, yarısı beyaza boyanmış, muhtemelen başsız olan bir dizi garip figür görülmektedir. Tapınağın tabanı altında yalnızca kadın mezarları bulunmuştur (Mellaart, 1967: 135). Bir kırmızı boğa, tapınağın kuzey duvarının büyük bir bölümünü işgal etmektedir. Boğanın etrafında küçük erkek figürleri görülmektedir. Boynuzların üst kısımları, kuyruk ve ayaklarıyla beraber

bacakların alt kısmı kaybolmuştur. Boynuzların arasında yarı beyaz, yarı kırmızı ve üstü boyanmış başka bir figür vardır. Önde ve arkada tek renkli kırmızı deriler giymiş erkek avcılar vardır. Bazıları silahlı olup heyecanlı avcılar hayvanı çevrelemektedir (Mellaart, 1967: 136).

**A.III.8 (Mellaart'ın A Alanı'nda Tabaka III'teki Tapınak 8)**

Tapınak tamamen kilim ve dokumalardan elde edilen desenlerle süslenmiştir (Mellaart, 1967: 86). Bu, A.II.1'in altında yer alan ve III. Tabaka'daki ikinci tapınaktır (Şekil 90). Yangında tahrip olduktan sonra bütün bina panelli duvarlarla yeniden şekillendirilmiştir. Kalın beyaz sıvayla kaplanmıştır. Daha sonra tek bir nesne içermeyen çürümüş kerpiçten temiz bir dolguyla doldurulmuştur. Yangından sonra kullanılmamıştır. 1961'deki kazı çalışmalarında tespit edilen ilk III. tabaka tapınağın (A.III.1), IV. tabaka tapınağın (E.IV.1) ve VI. tabakadaki iki tapınağın (E.VI.8 ve E.VI.7) tahribatından sonra da aynı uygulamanın izlendiği anlaşılmıştır. Diğer tapınaklarda (E.VI.10,14,31 ve A.VI.1) odalar zaten kısmen yangında yıkılmıştır (Mellaart, 1963: 47-48). A.III.8, 5,10 x 4,20 m boyutlarındaki ana oda, sıvalı direkleri, platformu, merdiven izi, ocağı ve fırını ile standart bir plana sahiptir. Alçak bir kapı, olasılıkla çatıya çıkan ahşap merdivenin olduğu güney tarafındaki bitişik bir odaya açılmaktadır. Yaklaşık 1,5 m yüksekliğindeki bu odanın duvarları, fırının arkasındaki güney duvarı ve doğu duvarına karşı ana merkezi platformun üzeri dışında duvar resimleriyle kaplanmıştır (Mellaart, 1963: 48). Resimler bu tapınağın bütün duvarını kaplamaktadır. Odanın kuzeydoğu köşesinde yalnızca kırmızı üçgenler korunmuş olup tamamlanmamıştır. Doğu duvarının en güneydeki üçte birlik kısmında, aynı tamamlanmayan üçgenler, dörtgenler ve dikenli zikzak çizgilerden oluşan bej renkli daha eski bir resmi örtmektedir (Şekil 91). Batı duvarının güney yarısında dört aşamalı bir boyama, ilki pembeyle çerçevelenmiş ve mazgallarla ilişkilendirilmiş kırmızı renkli dörtgenler; ikincisi pembeyle çerçevelenmiş parlak kırmızı renkli stilize dörtgenlerden oluşan iki dikey sıra; üçüncüsü tamamlanmamış üçgenler ve dördüncüsü güney duvarının batı bölümünde devam eden koyu kırmızı noktalar ve V'lerden oluşmaktadır (Şekil 92). Kuzeybatı köşesinde koyu kırmızı, gri ve beyaz renklerde kalın bir kilim deseni (Şekil 93) batı duvarının kuzey yarısının tamamını kaplamaktadır. Köşeyi yuvarlayıp kuzey duvarı üzerinde devam ederken burada bej ve soluk kırmızı dörtgenler, zikzaklar ve bir labirent deseni görünmektedir (Şekil 94-95).

Buradaki noktalar ve V'ler farklı bir renktedir. Desenin kompozisyonu, bir Neolitik Dönem kilimini anımsatmaktadır (Mellaart, 1963: 48).

**A.VIB.1 (Mellaart'ın A Alanı'nda Tabaka VI'daki Tapınak 1)**

Tapınak, yaklaşık 6 $m^2$'lik bir ana odadan oluşmaktadır. Üç tarafına platformlar yerleştirilmiştir. Güney duvarı boyunca çatıya uzanan merdivenin izi, duvarda bir fırın ya da dolap ve önde dikdörtgen bir ocak bulunmaktadır. İki fırını bulunan binaya bir yan odadan girilmektedir. L şeklindeki bir depoya direk ve alçı bir paravan içine yerleştirilmiş bir kapıdan geçilerek ulaşılmaktadır (Şekil 96). Her iki tarafında da yükseltilmiş platformlar vardır. Girişin sağ tarafındaki duvarda alçak bir oyuk bulunmaktadır. Kırmızı boyalı yivler duvar kaplamalarını vurgulamaktadır. Kült gereçleri doğu duvarı boyunca yığılmıştır (Şekil 97) (Mellaart, 1963: 50-52). VIB.I Tapınağı'nın doğu duvarı, turuncu kırmızı, açık devetüyü, beyaz, gri ve siyah renklerle boyanmış ve çok sayıda çiçek sembolü içermektedir (Mellaart, 1967: 85). Kuzeydoğu platformunun oluk altındaki duvarları kırmızı boyalıdır. İki *''boğa sütunu''*, boynuz çekirdekleri ve boğaların kafatası kemiklerinin bir kısmını birleştiren dikdörtgen tuğla yapılar bulunmaktadır (Şekil 98) (Mellaart, 1963: 50-52).

Bunlar, II. kattan VIII. kata kadar görülmektedir. *''Kutsama boynuzları''*nın öncülleri olarak yerinde sabitlenmiştirler. İnsanların üzerinde uyuduğu, atalarının altında yattığı yatağı veya divanı korudukları düşünülmektedir. İşlevleri Hıristiyan kültünün sembolü olan haçla örtüşmektedir. Amacı hem yaşayanlardan hem de ölülerden gelen kötü ruhları uzaklaştırmaktır. Koruma sembolü olarak, en korkunç ve güçlü hayvan olan ve Büyük Tanrıça'nın oğlu ve kocası kılığında hayatın ve erkek yaratılışının sembolü olan boğayı seçmiş olmaları doğaldır. Burada özenle profillendirilip sıvanan bir seki üzerinde altı boğanın boynuz çekirdeği arka arkaya dizilmiştir. Yedincisi de duvara dayalı sıvalı ahşap direğin altındaki yüksek çıkıntıya yerleştirilmiştir (Şekil 99) (Mellaart, 1963: 50-52).

**E.I.I. (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka I'deki Tapınak 1)**

Bütün tapınaklar arasında en kötü korunan yapıdaki siyah saçlı, sakallı, gözleri kapalı, alnı kırmızı lekeli, ağzı açık olan kafa yalnızca gövdesi korunmuş bir figür tarafından taşınmış olabilir (Mellaart, 1967: 96).

**F.V.1 (Mellaart'ın F Alanı'nda Tabaka V'teki Tapınak 1)**

Bu tapınak, Güney Leopar Tapınağı VI.80'nin üzerine geleneksel planda inşa edilmiştir. Yaklaşık 1.67 $m^2$'lik ana odanın güneybatı köşesinde bir bekleme odası vardır. Zemin seviyesinde bir ambar, doğusunda uzanan mutfakla bağlantılıdır. Batı duvarı boyunca, Tabaka V'e özgü, köşe payandaları olan iki uzun ve dar kiler yer almaktadır. Tapınak küçük bir yapıya yer açmak için doldurulmuştur. IV. Tabaka'da kırmızı kerpiçten inşa edilen duvarları kuzeyde, güneyde ve doğunun bir kısmında yer yer oyulmuştur. Birçok binada olduğu gibi resimler, üst yüzeyi grimsi kahverengi (Şekil 100) olan çok sayıda beyaz sıva tabakasıyla kaplanmıştır. Ana odanın dört duvarı duvar resimleriyle süslenmiştir. Bunun üzerinde, alçıdan bir kiriş vardır. Duvar tabanına yakın ya da köşelerdeki duvar resimleri aktivitelerden sonra zarar görmüştür. Bu hasar yeşilimsi beyaz bir sıvayla onarılmıştır (Şekil 101). Kuzey duvarındaki sahneye büyük bir boğa hakimdir. Batı duvarında alageyik ve yaban domuzu görülmektedir. Batı ve kuzey duvarlarının bir kısmında yaban eşeklerinden oluşan bir friz uzanmaktadır. Kuzey duvarının doğu ucunda başka bir kızıl geyik ve aşağıda bir domuz vardır ve sahne doğu duvarında da devam etmektedir. Başka bir yaban domuzu ve ayı, uzun bir figür alayı, ardından bir köpek ve bir kurt gelmektedir. Güneydoğu köşesinde, doğu duvarında hasar gören bir aslan, güney duvarında bir yaban domuzu, çift turna ve yaban eşeği vardır. Bu güney duvarında da kötü çizilen ve hasar gören hayvan ve insan figürlerinin bir dizi esrarengiz sahnesi yer almaktadır (Şekil 102-104) (Mellaart, 1966: 184-186).

**E.VIB.8 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VIB'deki Tapınak 8)**

VI. Tabaka'daki E Alanı'nın Birinci Tapınağı, 5,80 x 4,50m boyutlarında bir ana oda, antre ve güney ucunda kuyudan oluşmaktadır. Yangından sonra, bütün duvarlar yeniden sıvanmıştır. Tahrip olan güney duvarı boyunca antreden girişi engelleyen yeni bir duvar inşa edilmiştir. Kapının zemininde duran bir grup nesne yerinde bırakılmıştır. Tapınağın ana odasında yalnızca izleri kalan dört büyük ''boğa sütunu'' sırası bulunmaktadır (Şekil 105). Batı duvarında boynuz çekirdeklerinin bir kısmı ve bir boğa başı yerde ezilmiş şekilde durmaktadır. Kuzeyde, bir tanrıça figürü, kilden yapılan ve zeminden yükselen devasa bir boğa başının üzerinde durmaktadır (Şekil 106-108) (Mellaart, 1963: 61-67). Bu tapınağın alçı kabartmasında (Şekil 107) anıtsal boyutlarda, kolları ve bacakları yukarı kalkmış, doğum pozisyonunda görülen tanrıçanın üzerinde, biri yay tutan iki figürden oluşan küçük bir grup daha bulunmaktadır. Üst bölümde turuncu renkte noktalı, beyaz renkte çerçeveli ve aynı renkte desenli kalıntılar

bulunmaktadır. Bu duvar resimleri kalın beyaz sıva katlarının altına gizlenmiştir (Mellaart, 1963: 52-54). Kuzey duvarında, sıvanan duvarın üzerinde büyük bir boğa ve altında sıvaya işlenmiş dalgalı çizgiler yer almaktadır (Şekil 108). Boğa tasvirlerinin kuzey duvarına, yani Toros Dağları'na bakacak şekilde yerleştirilmiş olması önemlidir. Güney duvarında, kırmızı boyalı oluktan (Şekil 106) başka bir bezeme bulunmamaktadır. Doğu duvarında, tanrıçaya bakan orta panel oldukça süslüyken, yan panellerde yalnızca iki küçük kil boğa başı ve bir koç başı vardır. Aralarında topuzlar bulunan üç boğa başı üst yazıyı oluşturmaktadır. Bunların altında hafifçe çıkıntı yapan iki kiriş, üst sırada dokuz ve alt sırada dört olmak üzere iki dizi kadın göğsü modelini taşımaktadır (Şekil 109) (Mellaart, 1963: 67).

**E.VI.10 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VI'daki Tapınak 10)**

İkinci tapınak iki depo odasıyla ayrılmıştır. Odanın güney tarafındaki ahşap merdivenin dışında, doğu duvarının güney ucunda zeminden 1,5 m yükseklikte ikinci bir giriş daha bulunmaktadır. Boyutları 5,75 x 4,35m olan bu bina içi yanmış molozla doldurulmuştur. Kuzey duvarıyla doğu ve batı duvarlarının bitişik kısımları çatı seviyesine kadar korunmuştur. Çatı yaklaşık 0,3 m kalınlığında, düz ve küçük kirişler üzerine yerleştirilmiş çamur ve saz katmanlarından yapılmıştır (Şekil 110). Kuzey duvarının ortasında, dibinde iki çift boynuzlu büyük bir koç başının olduğu merkezi bir direk vardır (Şekil 111). Hemen sağında alçıdan bir kutu bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşesindeki platformun kenarında, üstündeki alt paneller ince bir kızıla boyanmış, kafatası kemiğinin bir kısmı hâlâ yerinde duran zarif bir boğa sütunu durmaktadır. Boynuz çekirdekleri enkazın içinde kırılmış ve kireçlenmiş halde bulunmuştur. Kuzey duvarının ana panelindeki bir sıra delik, duvarda asılı bir tekstil olabileceğini düşündürmektedir. Doğu duvarında, kırmızı sıvalı dikey direkler, platformlar ve banklar görülmektedir. Kuzeydoğu köşesinde küçük bir niş ve en güneydeki direğe dayalı alçı bir konsol bulunmaktadır. Kırmızı sıvalı bir alt panelin üzerinde, benzer şekilde boyanmış ve birkaç kemik alet içeren bir niş vardır. Bu nişin tepesinde kırmızı boyalı ağzı, burun delikleri ve ağzı olan güzel bir boğa başı bulunmaktadır (Şekil 112-114). Üst üste bindirilen fakat kötü korunan birkaç kırmızı resim başı çevrelemektedir. Boğa başının sağında, alçıdan bir çift kadın göğsü duvardan çıkıntı yapmaktadır. Göğüs uçlarının yerini, içinden kuş gagalarının çıktığı bir açıklık almıştır. Batı duvarında alçı ve kemikten yapılmış anıtsal bir kompozisyon yer almaktadır (Şekil 110) (Mellaart, 1963: 70). Yıkılan

batı duvarının enkazında tanrıçanın başı hariç bütün unsurlar bulunmuştur. Figür bir aşamada sarıya boyanmıştır. Üç boğa başı (Şekil 115), üzerinde tanrıçanın figürünün durduğu kapı benzeri bir çerçevenin içine yerleştirilmiştir. Küçük bir koç başı, tanrıçanın altına yerleştirilmiştir (Mellaart, 1963: 70-73). Tapınağın batı duvarındaki kalın sıva katmanlarının ardında, daha büyük nişler, kopmuş hayvan kafalarının izleri ve kuzeybatı köşesindeki nişin üzerinde bir yaban domuzunun alt çenesi görülmektedir. Kırmızı boya panelleriyle bazı parçalı geometrik desenler de vardır (Şekil 116) (Mellaart, 1964: 47-50).

**E.VIA-B.14 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VIA-B'deki Tapınak 14)**

Üçüncü tapınak'taki sıva 8 cm kalınlığında olup yüzden fazla katmandan oluşmaktadır (Mellaart, 1963: 59). Bir önceki tapınağın hemen doğusunda olup onunla tek bir yapı olarak planlanıp inşa edilmiştir. Her ikisi de bir giriş bacasını paylaşmaktadır. Ana oda 5,5 x 4, 6 m boyutlarındadır. Duvarları yaklaşık 2,7 m yüksekliğinde korunmuştur (Şekil 117). Ahşap merdivenin alt kısmıyla üzerinde durduğu ahşap platform *in-situ* olarak bulunmuştur (Şekil 118). Güney duvarında, zemin seviyesinin üzerinde, bir koç başıyla taçlandırılan ve panelle örtülen bir oyuk bulunmaktadır. Diğer ikisi ise, doğu duvarındadır. Kırmızı boyalı dikey direkler arasındaki orta panelde duvara sabitlenmiş büyük bir boğa başı yer almaktadır (Şekil 119). Yükseltilmiş sekide üç adet yabani boğa boynuz çekirdeği, sekinin güneyinde duvarda kırmızı boyalı derin bir niş ve bunun üzerinde üç boynuz çekirdeği daha bulunmaktadır. Platformların üzerinde üç boğa sütunu durmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde bir kandil nişi vardır. Odanın orta kısmı ince bir hasırla kaplanmıştır (Şekil 120). Kuzey duvarının ortasında merkezi bir direk ve kuzeybatı köşesinde stilize bir boğa başıyla kaplanan ve sırayla çatı kirişlerini destekleyen daha fazla ahşap direğe destek olan başka bir direk vardır (Mellaart, 1963: 73-75). Batı duvarının ortasında, yaklaşık 2,5 m yüksekliğinde anıtsal bir alçı kabartma görülmektedir (Şekil 121). Kuyuya ve tahıl ambarına girişi sağlayan iki alçak kapıyla çevrili olan bu kabartma da bir sahne sunmaktadır. Sahnede, iki başlı, iki gövdeli, yatay olarak yerleştirilmiş tek bir çift kollu ve kalkık bacaklı bir İkiz Tanrıça figürini görülmektedir (Şekil 122) (Mellaart, 1963: 75). Stilize bir çift tanrıça, doğum yapan bir pozisyonda tasvir edilmiştir (Mellaart, 1967: 74). Kuzeydeki figürün gövdesinin alt kısmından çıkıntı yapan görkemli bir boğa başı ve alnına modellenen daha küçük bir boğa başı vardır (Şekil 123). Ağız, kulaklar ve boynuzların çevresindeki halka birçok defa kırmızıya boyanmıştır. Büyük başın üzerinde insan eli betimleri vardır. Figürün sağ

bacağının altında küçük bir kemik yığını, boğa başının altında obsidyen mızrak başları ve sol bacağının altında çakmaktaşları bulunmaktadır. Odada obsidyen silah ve topuz başlarının yanında çömlek de bulunmuştur. Bunların tanrılara sunulan adakları temsil ettiği düşünülmektedir. Bu tapınaktaki en önemli sunu, duvarın yüksek bir yerine yerleştirilen bir tuğlanın içinden çıkan bir bebeğin küçük bedenidir. Sunuların bir başka işareti de tapınakların ve bitişik binaların duvarları arasındaki, çoğunlukla hayvan, bazen de insan figürleri olan kil heykelciklerdir (Mellaart, 1963: 75-78).

**E.VIA-B.7 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VIA-B'deki Tapınak 7)**

Dördüncü tapınak da değişiklikler sebebiyle zarar görmüştür. Tapınak 5,5 x 4,9 m boyutlarındadır. Orijinal yapının yalnızca doğu duvarı korunmuştur (Şekil 124). Zeminin oldukça üzerinde yer alan bir kapı deliği girişi ve doğu duvarının ortasında kırmızı sıvalı bir niş yer almaktadır. Güneydeki dikey direğin her iki yanındaki duvara, kırmızıya boyanmış iki hayvan başı yerleştirilmiştir. Solda bir koç başı, sağda tek gözlü bir boğa başı ve her ikisinde de el resimleri görülmektedir. Sütununda boğa yerine koç boynuzu çekirdekleri bulunan tek tapınaktır. Binanın batısında, birkaç küçük depo ve bunlardan birinde büyük boynuz çekirdekleri bulunmaktadır. Bu yapı, üçüncü tapınakla aynı giriş bacasını paylaşmaktadır (Mellaart, 1963: 73).

**E.VIA-B.31 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VIA-B'deki Tapınak 31)**

Beşinci tapınak, boyut olarak en büyüğü olsa da (7,5 x 5 m) alçı kabartmasında, batı duvarında üst üste bindirilen iki boğa başından başka bir şey kalmamıştır. Her iki tarafta da sıvalı direklerle çevrelenmiştir. Bu düzenleme ikinci tapınaktakine çok benzemektedir (Mellaart, 1963: 73).

**VIA.30 (Mellaart Tabaka VIA'daki Tapınak 30)**

Tapınağın eşsiz yeşilimsi gri şist levhası, kalın kabartmalı dört figürle betimlenmiştir. Solda kucaklaşan bir çift tanrı gösterilmektedir. Sağda kafası kopmuş bir çocuğu kucağında tutan bir anne yer almaktadır. İki sahnenin birbirini izleyen olaylarla ilgili olduğu düşünülmektedir. Erkek ya koca ya da oğul olarak görünmektedir. Bu, *'kutsal evlilik'* olan *'Hieros Gamos'*un en eski temsillerinden biri olabilir (Şekil 125) (Mellaart, 1967: 148).

**VIA.66 (Mellaart Tabaka VIA'daki Tapınak 66)**

Tapınağın doğu duvarında, kırmızı ağızlı, kulaklı ve kıllı büyük bir boğa başı vardır. Kuzeyinde, turuncu, beyaz ve leylak rengine boyanmış ayrıntılı sembollerin olduğu bir tablo ve bir kadın, bir okçu ve kollarını ve bacaklarını kaldırmış doğum duruşundaki birkaç tanrıçanın da dahil olduğu bir grup küçük kırmızı figür bulunmaktadır (Mellaart, 1967: 90).

**E.VIA.50 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VIA'daki Tapınak 50)**

Tapınağın kırmızı boyalı iki direk arasındaki orta panelini kaplayan ana duvar resminde, krem zemin üzerine kırmızı, beyaz ve siyah renklerde bir tekstil deseni görülmektedir. Üçgen bölümlerde boğa boynuzları veya haçlar yer almaktadır. Sol altta bir insan eli betimi bulunmaktadır. Üst kısımdaki bordür gerçek bir kilimden kopyalanmış izlenimi vermektedir. Bir çift boğa boynuzunun olduğu sedirin ötesinde, kolları ve bacakları yukarı kalkık, üçgen başlı bir tanrıça kırmızı renkle tasvir edilmiştir. Onun önündeki küçük bir platformda üç boğa boynuzu vardır. İki tekstil resminin üzerindeki kırmızı boyalı oluklar, duvarın yapısında yatay bir ahşap kirişin varlığını vurgulamaktadır (Şekil 126) (Mellaart, 1964: 42).

**VIA-B.61 (Mellaart Tabaka VIA-B'deki Tapınak 61)**

Tapınak yoğun bir bucranium gösterisi sunmaktadır. Kalıntıların bıraktığı izlenim hala muazzam bir erkek gücü izlenimi vermektedir. Bunun erkek tanrı kültüne adanmış bir tapınak olduğu tahmin edilmektedir. Doğu duvarı, sadece yatay bir ahşap kirişin çizgisini belirleyen kırmızı boyalı bir oyuğa kadar korunmuştur (Şekil 127). Diğer duvarlar çok daha iyi korunmuş olsa da kabartma ya da duvar resmi yoktur. Tabaka VIB'deki birçok türbe gibi, yakıldığı sonraki dönemde kullanımda kalmıştır (Mellaart, 1967: 118).

**E.VIA-B.44 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VIA-B'deki Tapınak 44)**

Leopar Tapınağı, VIA Tabakası'nda yangın sonucunda tahrip olmuştur (Şekil 128). VIB Tabakası'nda inşa edilip VIA Tabakası'nın sonuna kadar kullanılmıştır. Kuzey duvarının büyük bir kısmı ve güneybatı köşesi, Helenistik çukurlar tarafından tahrip edilmiştir. Kuzeybatı köşesindeki kuyu ve bir depoya açılan kapı ile kült odasını yapının iki büyük fırını olan mutfak kısmından ayıran bir paravanın kalıntıları korunmuştur

(Mellaart, 1964: 42). Kuzey duvarındaki ana panelde, dikey direkler arasında, kırmızıya boyanan veya daha erken bir evrede beyaz, gri ve kırmızı geometrik desenlerle süslenen, yüz yüze (Şekil 129) iki leopar kabartma olarak gösterilmiştir (Mellaart, 1964: 42). Bu çift leopardan soldaki dişi, sağdaki erkek olarak tasvir edilmiştir (Mellaart, 1967: 72). Hepsi birbirine çok benzeyen ve birbirini takip eden yaklaşık kırk resim katmanını gizleyip koruyan beyaz sıva katmanlarıyla kaplanmıştır. Üstteki boyalı katmanlarda leoparlar limon sarısı renginde, siyah benekli, siyah kesik çizgilidir. Her birinin başında ağzı temsil ettiği düşünülen pembe bir daire vardır. Pençeleri ve kuyruklarının ucu pembe renktedir. Daha aşağılarda beneklerini rozetlere dönüştürmüşlerdir. Rozetler beyaz zemin üzerine siyah boyalı olup hayvanların parlak kırmızı pençeleri vardır (Şekil 130). Rozetler arasında bazen lekeler görülmektedir. Rozetlerin taç yaprakları içinde noktalar bulunmaktadır. Leopar panosunun önündeki platformda tahıl tohumu sunusu ve güzel bir figürin de bulunmuştur. Platformun kenarında, gerçek boynuz parçaları içeren ve kırmızıya boyanıp alçıdan yapılmış bir boğa başı vardır. Çatıya çıkan ahşap merdiven alışılan pozisyonda bulunmuştur. Bu tapınak ışığını güneydeki bitişik bir avludan almaktadır (Mellaart, 1964: 42-45).

**VIB.50 (Mellaart Tabaka VIB'deki Tapınak 50)**

Bu tapınak, VIA'daki Tapınak 50'nin öncülüdür. Yanmamış olup yapı olarak daha iyi korunmuştur. VIA'daki Tapınak 50'nin yok ettiği yangın, kuzey doğu köşesindeki resimlerden geriye kalanlara zarar verecek derecede zeminin altına nüfuz etmiştir (Şekil 131). Boğa boynuzlarının kullanılıp kullanılmadığını bilinmemektedir. Kuzey ve doğu duvarına dayalı iki platformun üzerindeki resimler üç panelden oluşmaktadır. Kuzey duvarında, ahşap direk ile platformun kenarı arasındaki panel, benzer tasarımlı turuncu ve siyah renkte üst üste bindirilmiş iki tekstil deseniyle süslenmiştir (Şekil 132). Bir sonraki panel kuzeydoğu köşe platformunun üzerinde uzanmaktadır. İki ana dekorasyon evresine sahiptir. Her ikisi de ağ desenleri ve dörde bölünmüş baklava dilimleriyle incelikle boyanmıştır. Bu güzel resimler VI. tabakaya özgü bir gruba aittir. Ana platformun üzerindeki doğu duvarı boyunca uzanan üçüncü panel daha az özenle dekore edilmiştir. Bulunan sıralamada; en sonda düz kırmızı bir panel, onun altında kırmızı dikey ve eğik çizgilerden oluşan basit bir desen, sonra daha koyu çizgilerle benzer bir desen ve onun altında düz turuncu bir panel vardır (Mellaart, 1966: 174).

**VIB.70 (Mellaart Tabaka VIB'deki Tapınak 70)**

Bu tapınak yanmıştır. Buna rağmen kısmen tesviye edilmiştir. Çünkü VIA Tabakası'nda kalıntılarının üzerine bir avlu yerleştirilmiştir. VI. Tabaka'nın sonraki evresinde sadece deposu kullanımda kalmıştır. Tapınağın kendisi standart bir desene sahiptir. Kirişlerle özenle inşa edilmiştir. Yabani boğaların boynuzlarını içeren bir bucranium veya boğa sütunu, bu tür tapınaklarda sıklıkla rastlanan kırmızı boyalı ve *''sahte kapı''* modelli bir panelin önündeki merkezi platformun kenarında durmaktadır. Bos Primigenius'un beş boynuzlu başı sıralanmıştır. Doğu duvarının orta kısmında birkaç kat düz kırmızı panel bulunmuştur. En alttaki iki katman kırmızı boyalı sahte kapıyı çevreleyen basit ve oldukça dikkatsizce uygulanmış bir dama tahtası deseniyle süslenmiştir (Mellaart, 1966: 174-175).

**VIA-B.80 (Mellaart Tabaka VIA-B'deki Tapınak 80)**

Bu Güney Leopar Tapınağı'nın yerini, V. Kattaki Büyük Av Tapınağı almıştır. VIB Tabakası'nda iki, VIA Tabakası'nda ise üç tarafı avlularla çevrelenmiştir. VI'daki her iki yangından da kurtulmuş ve doğu duvarı yıkılarak avluya dönüştükten sonra, kabartmaları kasıtlı olarak yıkılmadan önce doldurulmuştur. Yapının kuzey ve batı duvarları 1,80 m yüksekliğe kadar korunmuştur. Kuzeybatı köşesinde ana platformun üzerindeki duvarlarda kuyruk kuyruğa yerleştirilmiş iki büyük leopar kabartması bulunmaktadır. Üst üste bindirilmiş ve parlak renkli sıva katmanının izleri görülmektedir. Kuzey duvarının ortasındaki ahşap direk birçok kez yeniden sıvanmış ve kırmızının çeşitli tonlarına boyanmıştır. Ancak erken bir evrede, düz kırmızı şeritlerle çevrili dikey bir V şeridinden oluşan bir tasarım taşımaktadır. Doğu duvarının dekorasyonundan hiçbir şey günümüze ulaşmamıştır. Güneybatı köşesinde duvarda derin bir niş ve kuzey sövesinde alçıdan üst üste bindirilmiş iki hayvan başı kalıntısı vardır (Mellaart, 1966: 175-176).

**E.VII.45 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VII'deki Tapınak 45)**

Domuz Başı Tapınağı, Leopar Tapınağı'na (Şekil 133) dik bir açıyla inşa edilmiştir. Bunun üzerinde VI. Tabaka'ya ait yanmış bir ev ve onun üzerinde IV. Tabaka tapınağı yer almaktadır. Çatalhöyük'te kültün devamlılığı Mezopotamya'daki kadar kesin değildir. Bazen evler daha önceki tabakaların tapınaklarının yerlerini işgal etmektedir. Giriş, bütün kuzey duvarı boyunca uzanan bir seki ve uzun bir koridordan alçak bir kapıdan sağlanmaktadır. Bu koridorda çatıya çıkan bir merdiven olduğu düşünülmektedir. Odanın

ana dekorasyonu, bacakları ve gövdesinin alt kısmı ayakta kalan, kırmızı boyalı direklerle çevrili bir tanrıça kabartmasıdır. Kırmızı boyalı bir panelin üzerindeki bu kabartmanın konumu, yandaki tapınakta tanrıçanın kutsal hayvanları olan leoparlarınkine denk gelmektedir. Bacakların uç kısımları kırmızı bir boya çizgisiyle çevrelenmiştir. Doğu duvarındaki dikey direğin sağına yerleştirilen ve bir hayvan başının çevresine iki kırmızı daire çizilmiştir. Bir aşamada duvarın sıvası kesilmiş ve geriye büyük bir yaban domuzu başının kabaca kesilen silueti kalmıştır. Bu süsleme tekniği, mağaralardaki hayvan figürlerinin oyulmasını veya Fransız Magdalenian'ındaki siluet hayvan başı figürlerini akla getirmektedir. VIB ve önceki tabaklarda paralelleri bulunan ve olasılıkla Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Hacılar, Eriha, Ürdün'deki Beidha ve Luristan-Tepe Guran'daki kırmızı boyalı zemin geleneğiyle ilişkili olan seki üzerindeki kırmızı boya dikkat çekmektedir (Mellaart, 1964: 45).

**E.VII.31 (Mellaart'ın E Alanı'nda Tabaka VII'deki Tapınak 31)**

VII. Tabaka'nın en iyi korunan tapınaklarından biri, beşinci tapınağın altında bulunan E.VII.31'dir (Şekil 134). Kuzey ve doğu duvarının büyük bir bölümü yıkılmış olsa da geri kalanı ayakta durmaktadır (Şekil 135). Ahşap direklerin izlerini gösteren geniş boşluklarla ayrılmış dört büyük duvar panosu, biri ayakta kalmış büyük alçı kabartmalar taşımaktadır. Kuzey duvardaki alçak kapıdan kutsal alana giren kişi, sağında batı duvarındaki iki panoyu görmektedir. Büyük bir ana tanrıça figürü tekrar tekrar sıvanmıştır. Ana tanrıça oğlunun sembolü olan bir boğa başıyla tasvir edilmiştir. Başın üzerindeki delikler, başlık takmak veya tanrıçayı yabancıların bakışlarından koruyan örtüyü asmak için kullanılmıştır. Kol yuvaları, alt kolun veya ellerin ayrı olarak yapıldığını göstermektedir. Belki de kollar bir kutsama hareketiyle öne doğru uzatılmıştır. Boğa başının kulakları kırmızı boyayla çizilmiştir (Mellaart, 1964: 45-47). Ahşap direğin her iki yanında simetrik olarak yerleştirilip alçıdan yapılmış boynuz tarzı iki pervaz vardır. Batı duvarının ikinci paneline alçıdan çok sayıda boğa başı işlenmiştir. Güney duvarındaki üçüncü bir panelde kollarını ve bacaklarını uzatmış bir tanrıçanın daha küçük bir kabartması vardır. Figürün altında hafifçe girintili bir panel bulunmaktadır. Küçük olan figürün tanrıçanın genç halini veya kızını temsil ettiği düşünülmektedir. Güney duvarındaki bir sonraki panel çatıya çıkan ahşap merdivenin izini taşımaktadır. Doğu duvarında, başı profilden ve hareket halinde olan başka bir figür görülmektedir (Şekil 136). Uzanmış sağ kolun yanında turuncu boya izleri vardır. Bu tapınak, ana tanrıça, oğlu,

kocası (büyük ve küçük boğalarla sembolize edilen bereketin erkek ruhları) ve büyük tanrıçanın genç versiyonları olan kızları tarafından yönetilen *''panteon''*u tasvir ediyor olabileceği için ilgi çekmektedir (Mellaart, 1964: 47).

Bu büyük tapınağın kuzey ucuna karşı inşa edilen E.VII.29 numaralı küçük yapının da bir kutsal alan olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü doğu duvarında bir niş ve kopan iki boğa kafasının izleri bulunmaktadır. Büyük olanın kulakları kırmızıya boyanmıştır (Mellaart, 1964: 47).

**VII.9 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 9)**

Orta gruptaki küçük tapınak, ahşap direklere sabitlenen hayvan başlarıyla (Şekil 137) zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Dolgudan önce bunların kaldırılması yapıya zarar verdiği için ancak rekonstrüksiyonlarda görülebilmektedir (Şekil 138-139). Boynuzlarıyla üst üste bindirilen üç boğa başı güneydeki direğe sabitlenmiştir. Çift boynuzlu tek bir tane de kuzeydeki direkte bulunmaktadır. Bunların arasındaki beşinci bir baş duvara sabitlenmiştir. Doğu duvarı daha basit olsa da benzer tasvirlere sahiptir. Burada boynuzların yerini yatay bir kiriş almıştır. Odanın kuzey ucundaki iki kapı dar bir koridora açılmaktadır. VIA Tabakası'na gelindiğinde bu mekânın kutsallığı tekrar hatırlanmıştır. Üzerine bir vahşi boğanın büyük boynuzları ve ön yüzünü içeren beyaz sıvalı küçük bir oda inşa edilmiştir (Mellaart, 1964: 52).

**VII.14 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 14)**

Doğudaki büyük bina, içindeki en büyüleyici duvar resimlerinden biri sebebiyle tapınak olarak tanımlanmıştır (Şekil 140-141). 274,32 cm uzunluğundaki resim, ince kamış hasırla kaplı kuzeydoğu platformunun üzerindeki her iki duvarı da kaplamaktadır. Taban boyunca çizilmiş seksen ya da daha fazla karenin bir şehir manzarasını temsil ettiği düşünülmektedir (Şekil 142). Bu resim olasılıkla Çatalhöyük'ü ve evlerini göstermektedir. Resim bir Neolitik Dönem kasabanın temsilidir. Bu durumda resimdeki çift koni de höyüğün arkasında bulunan dağ olarak tanımlanmaktadır. İkiz koniler Konya'nın kuzeybatıdaki konumunu işaret etmektedir. O dönemlerde aktif bir volkan ve bölgenin en yüksek dağı olan Hasan Dağ'ın çift konisi görülmektedir. Dolayısıyla, Hasan Dağ'daki volkanik bir patlamanın sonucu Çatalhöyük'teki duvar resminde karşımıza çıkmaktadır (Mellaart, 1964: 52-55).

Hasan Dağ, Çatalhöyük topluluğu için özel bir öneme sahiptir. Burası, aletlerini, silahlarını, boncuklarını ve aynalarını yaptıkları volkanik cam olan obsidyenin kaynağıdır. Çok uzaklara ihraç ettikleri bir maddedir. Obsidyen yataklarının işletilmesi ve ticareti olasılıkla halkın zenginliğinin temelini oluşturmaktadır. Orta Anadolu volkanlarının MÖ 2. binyıla kadar aktif olduğu bilinmektedir. Buna göre, Hasan Dağ'ın 7. binyıl başlarındaki patlamasının görgü tanığı tarafından resmedildiği düşünülmektedir. Ekonomik önemi açısından da bir tapınakta tasvir edilmesi oldukça uygun bir konudur (Mellaart, 1964: 52-55).

**VII.1 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 1)**

Güney grubun en batısındaki tapınağın (Şekil 143) batı ve güney duvarları alçıdan figürlerin anıtsal kabartmalarıyla süslenmiştir. Kuzey duvarındaki alçak bir kapıdan türbeye girildiğinde sağa dönük bir inek figürüyla karşılaşılmaktadır. Tek boynuzu, kulağı ve gözü alçak kabartma olarak işlenmiş, geri kalanı ise kalın sıva katmanlarında kabaca kesilmiştir. Kırmızıya boyanan bir kaide üzerinde durmaktadır. İnek ise, soluk mavi boyayla kaplanmıştır. Bu rengin duvarlarda kullanıldığına dair tek örnektir. İneğin sırtı ile batı duvarının geri kalanını kaplayan boğanın sırtı arasında kabartma bir tanrıçanın izi kalmıştır. Onun altına da bir boğa başının ezilmiş kalıntıları vardır. Boğanın silueti daha kabadır (Şekil 144). Tanrıçanın altındaki boğa başı yine bir doğum sahnesini akla getirmektedir (Mellaart, 1964: 55-57). Tapınağın kuzey ve doğu duvarları (Şekil 145-146), geometrik desenli kilimleri taklit eden, krem üzerine kırmızı boyalı duvar resimleriyle kaplanmıştır. Ana direğin her iki yanında, bir göğüs ve boynuz alçıdan yapılmıştır (Şekil 147) (Mellaart, 1964: 57).

**VII.10 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 10)**

Bu tapınakta duvar resmi tespit edilmemiştir. Fakat alçıdan yapılan ve kesilen hayvanlar ve başlarıyla süslenmiştir (Şekil 148). Kuzey duvarı boyunca, ortadaki direk bir koç başıyla desteklenmiştir. Bunun solunda alçıdan bir hayvan silueti bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşesinde, bir kayadaki geyik alçıdan yapılmıştır. Doğu duvarına güzel bir boğa başı işlenmiştir (Mellaart, 1964: 57).

**VII.8 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 8)**

Güney grubunun orta tapınağı, birinci tapınak olan E.VI.8'in hemen altında yer almaktadır. Dekorasyonu duvar resimleri ve sıvadan kesilmiş figürlerle yapılmıştır.

Kapının doğusundaki kuzey duvarına oyulan büyük bir boğanın kabartması vardır (Şekil 149-150). Boğa kabartması daha sonra siyah boyayla kaplanmıştır. Bu durum, çevresindeki beyaz sıva ve altındaki kırmızı panellerle güçlü bir kontrast oluşturmuştur. Boğanın önündeki duvar sıvasında üç adet delik bulunmaktadır (Mellaart, 1964: 57). Boğa panelinin önünde iki platform vardır. Köşedeki daha yüksek olanın kenarında bir boğa sütunu izi görülmektedir (Şekil 151) (Mellaart, 1964: 57-61). Bu tapınağın batı duvarı bazı ilginç özellikler göstermektedir. Zeminde kabaca bir boğa başı ile disk şeklinde bir oyuk bulunmuştur. Duvarın sıvası, bu boğa başının hemen üzerinde, E.VI.44'teki leopar kabartmasına benzemekte, birbirine bakan iki hayvan şeklindedir. Kuzeybatı köşesinde bulunan duvar resminin, alçı süslemeden daha erken bir tarihte yapıldığı anlaşılmaktadır. Dekoratif şeması basit ve geometriktir. Sol tarafta turuncu rozetler kapı sövesini süslemektedir. Güneybatı köşesindeki ana panelde, parmakları sağa dönük iki sıra el, kırmızı ve siyah geometrik merdivenler ve dalgalı çizgilerden oluşan bir deseni çevrelemektedir (Şekil 152-153). Kırmızı ellerin çoğu sağa, siyah ellerin çoğu sola dönüktür. Bu durum da bir sembolizme işaret etmektedir. Bütün ellerin avuç içinde açık bir alan vardır. Bu alan sıklıkla noktalarla doldurulmuştur (Mellaart, 1964: 61). Doğu duvarındaki iki direkle kesintiye uğrayan bir duvar resmi, kapıdan güney duvarına kadar bütün duvarı kaplamaktadır (Şekil 154). Üçü sağda, dördü solda uçan yedi akbaba, ölülerin üzerinde görülmektedir. Başın olmaması bu insanların öldüğünü gösteren bir gelenektir. Kuzey duvarındaki grup (Şekil 155) boğanın altında bulunmuştur. Fakat doğu duvarının orta ve güney panellerindeki diğerleri daha da büyüktür. Sahnenin tamamı pembemsi beyaz bir zemin üzerine koyu kırmızı renkte boyanmıştır (Mellaart, 1964: 64).

**VII.21 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 21)**

Kuzey grubundaki bu tapınakta, akbabaların başsız bir cesede saldırdığı sahneler görülmektedir. Bu sahne kuzey duvarında köşe platformunun üzerinde görülmekte ve batıya doğru devam etmektedir (Şekil 156-157). İki akbaba bir çift insan bacağıyla gösterilmiştir. Bu da onların tanıdık av hayvanlarını değil, platformun kenarında bulunan iki insan kafatasının açıkça tanıklık ettiği bir ayin sırasında akbaba kılığına giren insanları temsil ettiğini göstermektedir. Bu sahnenin altındaki pano önce siyaha, daha sonra da kırmızıya boyanmıştır. Sahnenin altındaki kilimi andıran panolardan bir vardır. Beyaz oluklar kırmızı ve siyah üçgenleri ayırmaktadır (Mellaart, 1964: 64). Batı duvarında, ağız ve burun delikleriyle boyalı süslemelere sahip, büyük bir boğa başı yer almaktadır.

Boğanın kafası sağlam bir ahşap direğe sabitlenmiştir. Boğa başının kuzeyinde duvarı kaplayan boyalı tekstil deseni ve bunun üzerinde küçük göğüs şeklinde bir çıkıntı vardır. Orta direğin güneyindeki duvar boyunca düz kırmızı bir panel uzanmaktadır. Bunun üzerinde, dairesel delikli yarım daire şeklinde bir niş bulunmaktadır (Mellaart, 1964: 64-66). Dini simgeler karşı doğu duvarında yoğunlaşmıştır. Ana panelin ortasına bir boğa başı ve onun altına da altı küçük göğüs bir sıra halinde yerleştirilmiştir. Boğa başının altında kırmızıya boyanmış ve kırmızı bir panelin içine yerleştirilmiş niş bulunmaktadır. Bunun önünde başka bir insan kafatası bulunmuştur. Bu duvar boyunca uzanan dikey direkler kırmızıya boyanmıştır. En güneydekinin ötesinde kırmızı boya ve maeander desenleri ile süslenmiş büyük bir koç başı, boynuz ve göğüs kombinasyonunu desteklemektedir. Buradan devasa bir yaban domuzunun alt çenesi çıkmaktadır (Mellaart, 1964: 66).

**VII.35 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 35)**

Kuzey grubundaki daha küçük olan tapınak, üst üste binen duvarların ağırlığı altında iyi korunmamış ve Helenistik çukurun girmesiyle su altında kalmıştır. Bir boğa başı ve kırmızı boyalı niş, bir çift göğüs ve koç başı ana platform üzerinde gruplandırılmıştır (Şekil 158). Direğin ötesinde gerçek bir koç başı dikey olarak yerleştirilmiş ve bir çift göğsü desteklemiştir. Üstteki göğse bir tilkinin, alttakine ise bir gelinciğin kafatası yerleştirilmiştir. Koç başının yanındaki duvara küçük bir niş yerleştirilmiştir. Kuzeydeki ana duvarda kilden boynuzları olan büyük bir boğa başı bulunmaktadır (Mellaart, 1964: 66). Tapınak VII.21'in doğu duvarına aynı sembolizm çok daha büyük bir ölçekte işlenmiştir (Mellaart, 1967: 106).

**VII.23 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 23)**

Kuzey grubunun üçüncü tapınağı, büyük bir sadeliğe sahiptir. Doğu duvarına yerleştirilmiş tek bir kabartma içermektedir (Şekil 159) (Mellaart, 1964: 66) Kabartmada, boyu iki metreden biraz fazla olan hamile tanrıça, beyaz zemin üzerine zengin kırmızı, turuncu ve siyah renklerle boyanmıştır (Mellaart, 1964: 66; Mellaart, 1967: 72). Karnındaki daireler durumu vurgulamaktadır. Fakat herhangi bir cinsiyet belirtisi yoktur. Bacaklarını açmış ve kollarını kaldırmış bir şekilde doğum yapan pozisyonunda gösterilmiştir. Figür giyinik olarak gösterilmiştir. İki eliyle siyah ve sarı bir peçe tutmaktadır. Duvak vücudun hemen ötesine uzanmaktadır. Onu örten giysiyle aynı bir ağ

gibi görülmektedir (Mellaart, 1964: 66). Çatalhöyük'te yaygın bir uygulama olan, olasılıkla figürün sihirli gücünü almak için tapınak terk edilirken baş, eller ve ayaklar kasıtlı olarak tahrip edilmiştir (Mellaart, 1967: 72). Daha sonra figür beyaz alçıyla kaplanmıştır. Göğsün hemen üzerinde kırmızıya boyanmış bir çocuk eli bulunmaktadır (Mellaart, 1964: 66). Bu figür, kendilerini tapanlarına gösteren daha sonraki Yakın Doğu tanrıçalarının bir prototipidir (Mellaart, 1967: 72).

**VII.44 (Mellaart Tabaka VII'deki Tapınak 44)**

Bu tapınak, VI. Tabaka'ya ait olan Leopar Tapınağı'nın hemen altındaki yeni bir Leopar Tapınağı'dır. Yeni binanın (Şekil 160) doğu duvarı korunmuştur. Tapınaktaki oyuk, doğu duvarına yaslanan sıvalı bir çıkıntı ve güney ucunda, güney payandaya yaslanan kubbeli bir hazneyle donatılmıştır. Belki de kült heykelleri bu çıkıntıya yerleştirilmiştir. Oyuğun kuzey kısmı duvar resimleriyle süslenmiştir. Stilize bir ağaç ve altında keçi kabilesinin boynuzlu hayvanları yer almaktadır. Resmin tamamını kaplayan ve doğu duvarına kadar uzanan, hayvanların izlerini temsil eden, genellikle çift olan çok sayıda oval leke vardır. Batı duvarında, sağdaki leoparın altına yerleştirilmiş aynı türden üst üste iki resim bulunmaktadır. Üstteki yine dağ keçilerini ve hayvan izlerini, alttaki ise birkaç dağ keçisiyle bir ağacı göstermektedir. Dağ keçileri Çatalhöyük duvar resimlerinde ilk kez görülmektedir. Ancak Güney Anadolu'da dağ keçilerinin görüldüğü iki kaya resmi daha vardır. Bunlar, Kurt İni ve Beldibi Mağarası'nda bulunmaktadır. Çatalhöyük'teki dağ keçileriyle çağdaş oldukları düşünülmektedir. Bu yapının en şaşırtıcı bezemesi, yüksek kabartma başlı leopar kabartmalarından oluşmaktadır. Üç leopardan biri oyuğun güneyindeki doğu duvarında, diğeri ise kuzey duvarının ana panelinde yüz yüze duran bir çifttir. Bu leoparlar sık sık yeniden boyanmıştır. Leopar çifti, korunmak üzere Ankara Arkeoloji Müzesi'ne teslim edilmiştir. En üstteki katmanda leoparlar, geometrik bir desenle kaplanmıştır (Şekil 161). Üstten ikinci katmanda da aynı desen görülmektedir. Leoparlardan oluşan üçüncü katman çizgisel haçlar içeren rozetlerle süslenmiştir. Bu hayvanların siyah pençeleri vardır. Dördüncü resim katmanı benekleri ve rozetleri katı dolguyla birleştirmektedir. Bunun altında yer alan beşinci katmanda dörtgenlere geri dönülmüştür. Altıncı boyalı katmanda dudak desenleri, pençelerde ve kafada kırmızı lekeler yer almaktadır. En alttaki yedinci katmanda herhangi bir desen içermeyen sade pembe leoparlar görülmüştür. Tüm bu leoparlarda desenler krem üzerine siyah boyalıdır ve ek özellikler kırmızıdır. Sol ve olasılıkla erkek olan leoparın altında figürlü resim

yoktur. Son evrede beyaz dikdörtgen bir panel ve onun altında ince kırmızı düz bir panel vardır. Çok daha aşağıda iki yatay paralel çizgi görülmektedir. Sağdaki dişi leoparın altında dağ keçili iki sahne bulunmuştur. En üstteki, leoparların boyanmasının en son evrelerine denk gelmektedir. Daha önceki sahne daha derinde ve belki de ilk boyanmış leoparlar kadar erkendir (Mellaart, 1966: 176-177).

**VIII.8 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 8)**

Bu tapınak, VII.8'in altında, Akbaba Tapınağı'ına çok benzeyen bir yapıdır. Yalnızca doğu duvarında iyi korunan bir duvar resmi bulunmuştur (Şekil 162). Bu resimde, kırmızı renkte geometrik bir desen üzerine boyanmış, yüz yüze duran iki siyah akbaba görülmektedir. Akbabaların arasında kırmızı renkte iki insan figürünün kalıntıları vardır. Siyah bir sapan sallayan ve sol elinde bir nesne tutan bir adam ve onun altında sol tarafına yatmış başsız bir ceset görülmektedir. İnsanın, adamın cesedini iki akbabanın saldırısından koruduğu izlenimi vermektedir (Mellaart, 1964: 70).

**VIII.1 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 1)**

Kuzey ve doğu duvarlarında geometrik duvar resimleri olduğu görülmektedir. Fakat bunlar tutarlı bir desen oluşturamayacak kadar aşınmıştır. Batı duvarındaki hiçbir bezeme günümüze ulaşmamıştır (Mellaart, 1964: 70).

**VIII.45 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 45)**

Bu tapınak, Tabaka VII'deki Tapınak 45'in altında yapılan sondaj sonrasında ortaya çıkarılmıştır. Yaklaşık 182,88 cm yüksekliğindeki tapınağın bezemesinde, kesilen hayvan taslakları bulunmaktadır (Şekil 163-164). Sağda bir boğa ve solda ise bir geyik başı olduğu düşünülmektedir. Soldaki başın bütün üst sıva katmanları dökülmüş olup yalnızca alttaki kaba sıva yerinde kalmıştır. Tapınaklardaki kalın sıva tabakalarından hayvan siluetlerinin kesilmesi tekniği, IX., VIII. ve VII. tabakalarda karakteristiktir. Bu teknik, Üst Paleolitik Dönem'de uygulandığı gibi, mağara duvarlarına kazımanın bir şeklidir. Bu tapınağın alçı duvarlarında kırmızı boyayla çapraz eğimli çizgilerin bazı izleri vardır. Güney duvarında, özenle yapılmış bir dolabının üzerinde, kırmızıya boyanmış küçük bir boğa figürü ve bir insan figürünün kalıntıları bulunmaktadır (Mellaart, 1966: 178).

**VIII.14 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 14)**

Bu tapınak, Tabaka VII'deki Tapınak 14'ün altında kazılan yapı da tespit edilmiştir. Kazılan en büyük binalardan biri olan bu yapı, VII.14'ün planını tekrarlamakla beraber, kuzeybatı köşesinden girilen bir depoya sahip olması sebebiyle daha da büyüktür. Kötü korunmuş bir dizi duvar resmi kuzey ve doğu duvarlarının büyük bölümünü süslemektedir. Kuzey duvarındaki en son resim, yalnızca kuzeydoğu köşesine yakın bir parçada korunmuştur (Şekil 165). Hacılar'ın boyalı çanak çömleğindeki desenlerle birçok benzerliği olan siyah renkte tipik bir tekstil deseni görülmektedir (Mellaart, 1966: 178). Bir sonraki katman, platformun ucundaki ahşap direkten kuzey duvarı boyunca ve doğu duvarındaki ikinci bir direğe kadar uzanmaktadır. Batı ucunda kırmızı bir petek deseniyle sınırlanan resim, paralel dikey çizgilerle beş panele ayrılmıştır. Her panelin içinde, dönen eğrisel motifler vardır (Şekil 166). Desenler beyaz zemin üzerine devetüyü ve kahve renginde çizilmiş olup siyahla sınırlandırılmıştır. Hem desenler hem de kenar tekniği keçe aplikeyi anımsatmaktadır. VI. Tabaka'daki mezarlardan çıkan tekstillerde keçenin tanımlanması, bu malzemenin Çatalhöyük'ün insanları tarafından bilindiğini düşündürmektedir. Bu resmin batı ucunun altında, iki panelden oluşan daha erken bir katman vardır. İkincisi, dekoratif bir desenle düzenlenmiş sapanları ve sapan taşlarını temsil ederken, soldaki ilk panel yukarıdaki resimlere benzemektedir. Doğu duvarı, ağları temsil eden hasarlı ve bükülmüş bir panoyla süslenmiştir. Üstteki ağda siyah kuyruklu turuncu kahverengi balıklar görülmektedir. Alttaki resimde ise kırmızı ve turuncu ağlar avı göstermemektedir (Mellaart, 1966: 178-180).

**VIII.25 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 25)**

Küçük Tapınak VIII.25'in (Şekil 167) ana platformunun üzerindeki iki panonun dekorasyon konusunu, deriden yapılmış av ağları oluşturmaktadır. Biri kuzey duvarında dairesel ve sekizgen gözlü kırmızı renkte, diğeri ise doğu duvarında düzensiz baklava biçimli gözlerle daha karmaşık, sarı zemin üzerine sırasıyla siyah ve gri çerçeveli koyu kırmızı ve turuncu renkte iki farklı ağ türü gösterilmiştir. VII. Tabaka sırasında bu yapı bir avlunun parçası olmuştur. Yapının içi çöp, kül ve hayvan kemikleriyle doldurulmuştur (Mellaart, 1966: 178-180).

**VIII.27 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 27)**

Tapınak, Tabaka VIII'deki Tapınak 25'in hemen güneyinde, bir ana oda ve antreden oluşmaktadır (Şekil 168). Odanın batı duvarında (Şekil 169) bir duvar resmi bulunmaktadır. Bir bordürün içinde, tepeleri noktalı bir dizi baklava motifi vardır. Ana odanın batı duvarında birbirine saldıran iki leoparın tasviri, şimdiye kadar bulunan en erken leopar kabartmasıdır (Şekil 170). Başları siyaha dönüşen organik boya ve kırmızı beneklerle boyanmıştır. Kuyrukları ve bacaklarının çevresinde ek çizgiler vardır. Yapının planı, üst ve alt terasın birleştiği yerde sıkışmıştır (Mellaart, 1966: 178-180).

**VIII.31 (Mellaart Tabaka VIII'deki Tapınak 31)**

Kızıl Tapınak, kendisinden sonra gelenlerden önemli ölçüde daha küçük olsa da (Şekil 171) VIII. Tabaka'nın önemli tapınaklarından biridir. İki kez yeniden döşenmiş kırmızı perdahlı kireç sıvalı zeminiyle şimdiye kadar bulunanlardan farklıdır. Platformların düzeni, bir açık alan olması gereken doğu tarafından aydınlatıldığını göstermektedir (Mellaart, 1966: 180-181). Güney duvarı boyunca fırın ve merdiven ile ahşap direkler ve platformlarla tanıdık bir plana sahiptir. Yerden yaklaşık 95 cm yükseklikte yatay bir alçı bulunmaktadır. Bina ve alçının altındaki duvarlar kırmızıya boyanmıştır (Şekil 172). Direklerin, kirişin üzerindeki duvarlar gibi beyaz olduğu düşünülmektedir. Doğu duvarında, kirişin üzerindeki panel iki direk arasında kırmızıya boyanmıştır. Bu panelin hemen altında, zemin seviyesinden yaklaşık 1,8 cm yüksekte, kırmızı kireç sıvayla kaplı platformlar ve banklar ile dar bir çıkıntı bulunmaktadır (Şekil 173). Bu kireçli sıva, ince bir çakıl tabakası üzerine oturtulmuş, koyu kırmızıya boyanmış ve ardından perdahlanmıştır. Boşluğa açılan alçak kapının yukarısında, sahte kirişler vardır (Şekil 174). Binanın son iki evrede görünümü orijinal düzenlemelerden farklıdır. Güneybatı köşeye bir ocak ve küçük bir fırın yerleştirilip daha sonra bir platformla örtülmüştür. Binanın güney tarafı boyunca beyaz çamur sıvalı bir zemin vardır. Bunun altında cenaze hediyesi olmayan birkaç gömü bulunmuştur. Binanın sonraki aşamalarında (Şekil 173) ana kuzey-batı platformunun önünde uzanan uzun dar sıranın altında yükseltilmiş bir platform bulunmaktadır. Odanın ortasında mezar taşına ya da sunak masasına benzeyen bir taş bulunmuştur (Şekil 175). Bitişiğinde ise, yeşilimsi beyaz kille yeniden sıvanmış dairesel bir delikle kırılmış turuncu kireç sıvadan dikdörtgen bir panel vardır. Doğu ve platformun güney tarafları boyanmış olsa da zemin geçişinde resimler

kesilmiş ve güney taraftakiler neredeyse tamamen silinmiştir. Doğu tarafında ince bir krem üzerine turuncu kırmızıya boyanmış üç panel görülmektedir. Kırmızı ve siyah zikzak çizgilerle çok renkli bordürler arasındaki arka plan (Şekil 176), Tabaka VIB'deki boyalı parçaya benzemektedir. Üç panelin desenleri, Hacılar boyalı çömleklerin *''fantastik üslubuna''* benzetilmektedir (Mellaart, 1966: 181). İlk aşamada kuzeybatı köşedeki platformun üzerindeki iki pano da boyanmıştır. Kuzey duvarında boynuzlarıyla şematik olarak işlenmiş iki boğa başı kirişin bir parçası olup geometrik motiflerle boyanmıştır. Batı duvarında (Şekil 171), üst sırada üç göz, orta sırada boğa başları ve sağ alt köşede büyük, çift gözlü bir figür olan bir desen vardır (Mellaart, 1966: 181-182). Sonraki platformların kenarlarında uzun kırmızı sıvalı oluklar uzanmaktadır. Turuncu platformun altında, bir sepete gömülen küçük bir kızın çürümüş iskeleti vardır. Küçük kız, kırmızı boncuklardan ve siyah, beyaz ve gri kireçtaşı boncuklardan oluşan iki bilezikle zengin bir şekilde süslenmiştir. Biri sedef pandantifle, çok sayıda geyik dişi pandantifle ve beyaz, siyah, mavi ve yeşil taş boncuklu iki kolye takmıştır. Çatalhöyük'te küçük bir kız çocuğunun bu kadar çok takıya sahip olması alışılmadık bir durumdur. Onun önemli bir şahsiyetin kızı olduğu düşünülmektedir (Mellaart, 1966: 184).

**IX.8 (Mellaart Tabaka IX'daki Tapınak 8)**

Tapınak, büyük bir fırın ve küçük bir kutsal alan ile bir ön oda planı göstermektedir (Şekil 177). Kuzey duvarında iki hayvan başının siluetleri yer almaktadır. Solda boynuzlu bir hayvan ve sağda bir kedi başı vardır (Şekil 178). Büyük siyah bir boğa, sağa doğru yürürken gösterilmiştir. Altında bir niş ve kırmızı renkle çizilmiş dikdörtgen bir yapı bulunmaktadır. Boğanın önündeki doğu duvarının panelinde, kilimi taklit eden kırmızı, siyah ve beyaz renklerde polikrom geometrik bir desen bulunmuştur (Mellaart, 1964: 70).

**IX.1 (Mellaart Tabaka IX'daki Tapınak 1)**

Tapınağın batı duvarında büyük bir boğa başı ile küçük bir koç başı bulunmaktadır. Kuzeybatı köşedeki platformun kırmızı boyalı zemini ve gömme ocağı, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Hacılar'ı ve Eriha'yı çağrıştıran bir düzenlemeye sahiptir. Kuzey duvarında, üst üste bindirilmiş ve birbirini takip eden iki karmaşık geometrik resim bulunmaktadır (Şekil 179). Orta platformunun üzerinde yalnızca siyah boyalı iki sapanın kalıntıları günümüze ulaşmıştır (Mellaart, 1964: 70).

# BEŞİNCİ BÖLÜM

# GENEL DEĞERLENDİRME

## 5.1. AŞIKLI HÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Melendiz Çayı gibi bir su kaynağı, onun vadisinde çayırlar, az da olsa tarıma elverişli topraklı alanlar, aralıklı karışık ağaçlı korular, daha yükseklerde volkanik çıplak arazide step örtüsü ve bu ortamda, bazısı korularda, bazısı step ve çayırlarda, su ve su kıyısında yaşayan çeşitli hayvan türleri, yapı malzemesi, alet, araç, gereç, silah için yeterli hammadde kaynakları, günümüzden 10.000 yıl öncesinde insan topluluklarının ''Akeramik Neolitik'' olarak isimlendirilen dönemde, Aşıklı'da neden ''yarı göçebe yaşam biçimini'' bırakarak, ilk defa *''sürekli yerleşik yaşam''a* geçebildiklerini anlamamıza yardımcı olan etkenlerdir (Esin, 1995: 75-76, Şek.11-12; Esin, 1996: 35; Woldring, 1998: 106-101; Bkz. Rosen, 1995: 5, Şek. 5., Lev. 5).

Aşıklı topluluğunun faaliyetleri genel olarak değerlendirildiğinde, yerleşimin ilk akla gelenden daha karmaşık bir örgütlenmeye ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Bu karmaşık organizasyon için bir birey olmasa bile, idari, yönetici güce sahip bir grubun olması gerekmektedir. Aşıklı'da 2. tabakanın yapı evrelerindeki yerleşmelerin yerleşim düzeni, aslında bu sosyo-politik sistemi açıklamaya yardımcı olmaktadır (Esin ve Harmankaya 1999: 128).

Aşıklı'daki çakıllı caddenin güneyinde burayı yönetenlerin oturduğu düşünülen ve içinde bir tapınakla ek yapılarının bulunduğu kesim yer almaktadır (Esin, 2011: 72). Höyüğün güneybatı kesimindeki bu HV ve T avluları etrafında düzenlenmiş büyük, anıtsal kompleks, boyut olarak yerleşmedeki konutsal yapılardan yaklaşık 20 kat daha büyüktür. Ayrıca hem şekil hem de kullanılan yapı malzemeleri ve teknikleri açısından da konutlardan farklıdır. Büyük, açık avlulardan ve yerleşmenin başka kısımlarında olmayan masif duvarlar arasındaki dar yollardan oluşmaktadır. Kazılan alanın kuzeybatısında, MI avlusu çevresinde ve başka bir geniş sokağın (MH) güneyinde, boyut olarak çok daha küçük olsa da benzer yapıda, olasılıkla ikinci bir kompleks daha bulunmaktadır. Bu iki kompleksin birbirleriyle bağlantısının ya da çağdaşlığının olup olmadığı bilinmemektedir. Anıtsal komplekslerin en önemli unsurları avlularıdır. T

avlusu tekrar eden inşalar sırasında birçok kez farklı renklerde boyanmıştır (Düring, 2016: 87-88). Zemini çimento benzeri bir karışımın üzerine sürülen kırmızı/sarı demir oksitli boyayla, duvarları ve duvarlara bitişik kerpiç oturma sekileri kırmızı aşı boyasıyla kaplanmıştır (Esin, 2011: 72). Yerleşmedeki başka bir yerde olamayan büyük, yuvarlak bir ocakla, kenarı boyunca sekiler ile sıvı akıtıcı kanallar bulunmaktadır (Düring, 2016: 88; Esin, 2011: 72). Avlusu çamur levhalarla döşenen HV Binası'nın bir çeşit sundurması vardır (Düring, 2016: 88). Yöneticinin oturduğu düşünülen büyük yapı HV Binası'nın geniş caddeye bakan kuzey duvarı sandık duvar şeklinde yapılmıştır (Esin, 2011: 72). Bu yapı komplekslerindeki avlularda toplantıların gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Bu toplantılara farklı mahallelerden kişilerin katıldığı ve bu mekânların mahalleler arasında bağlantılar kurmaya yardımcı olduğu varsayılmaktadır. HV avlusundaki toplantılara 340; T ve MI avlularındaki toplantılar ise olasılıkla 30-40 kişi katılabilmiştir (Düring, 2006: 105-106; Düring, 2016: 88).

Avluların tüm topluluğu alacak kadar büyük olmadığı ve sadece seçilen kişilerin buradaki toplantılara katıldığı anlaşılmaktadır. Bu avlular kapısı olmayan masif duvarlarla çevrilmiştir. Dolayısıyla buralara erişim oldukça kısıtlıdır (Düring, 2016: 88). Yöneticilere ve yönetilenlere ait bölümlerin yansıdığı yerleşme düzeni, burada ilk sosyal örgütlenmenin başladığını göstermektedir (Esin, 2011: 72). Aşıklı Höyük'teki bu yapılar, Mezopotamya'daki anıtsal komplekslerden birçok açıdan farklıdır. Özellikle Aşıklı'da mezarlar veya taş heykellerle açık bir bağlantı bulunmamaktadır. Anıtsal komplekslerin esas olarak ritüel amaçlı kullanıldığına işaret eden verilerin sayısı oldukça azdır. Buradaki komplekslerde, farklı grupların çeşitli amaçlarla toplandığı düşünülmektedir. Örnek vermek gerekirse, topluluğun ritüeller için buluşma noktaları, bir erkek evi veya kabul törenlerine ya da şenlik kutlamalarına ayrılan yerler olabilir (Düring, 2016: 89). Buradaki insanların bir iş bölümüyle gerçekleştirdikleri yoğun avcılık, bitki ve meyve toplayıcılığı, tarım, mimarlık, dericilik, ağaç ve hasır işçiliği gibi uğraşlar hayatlarını sürdürmelerine yarayan araçlardır. Konya Tuz Gölü'nden gelen tuza karşılık olasılıkla hayvan veya obsidyen alet değiş tokuşuna ve uzak ülkelere obsidyen ihraç etmelerine dayalı ticaretleri geçimlerini sağlamada önemli rol oynamıştır. Niğde'de Göllü Dağ yakınlarındaki Kayırlı, Bozdağ, Boğazköy gibi atölyelerden getirdikleri obsidyen bloklarından işledikleri yonga ve dilgi alet üretimine ek olarak iyi kalitede kemik, boynuz, sürtme, cilalı taş aletlerinin

yapımını sağlayan endüstriyel faaliyetleri bu kültürü tanımlayan diğer unsurlardır (Esin, 2011: 72).

Yoğun avcılık, besin toplayıcılığı, yeni başlayan tarım, post ve deri işçiliği, olasılıkla tuz ve çevrede bulunmayan hammaddeler ve egzotik maddeler karşılığında obsidyen, et ve diğer üretilenlerin ticareti, Aşıklı insanlarının hayatındaki en önemli uğraşları teşkil etmiştir. Çevre duvarının varlığı, ana yolun güneybatısındaki iki özgün yapı olan HV ve T Binaları, olasılıkla Aşıklı insanlarının sosyal hayatında bir tabakalaşmanın da başladığını göstermektedir (Esin, 1996: 40). Aşıklı, konut ve yerleşim tipi gelişmesinde zamanı için, kendine özgü ilk modellerden birini oluşturmaktadır. Bu modelin en dikkat çeken özelliği ise, *''uyum ilkesi''*dir. Daha 10 binyıl öncesinde insanlar doğal çevreye, iklim koşullarına, ekolojik ortamlarına uyum ve onlardan fayda sağlayarak, yakınlarındaki canlı ve cansız ortama zarar vermeden hayatlarını kurmayı ve sürdürmeyi başarmışlardır (Esin, 1996: 40).

Aşıklı Höyük'te ilk kez yerleşik hayata geçilmesinden itibaren geliştirilen kültür, büyük ihtimalle fazla değişikliğe uğramadan devam etmiştir. Bu açıdan muhafazakâr olarak ifade edilebilecek Aşıklılar, buna rağmen dış dünyaya açık, baştaki rahip ya da başkan kimliği taşıyan bir birey veya grup tarafından yönetilen ve iyi örgütlenen topluluklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Esin ve Harmankaya, 2007: 270). İnsanların gerek öğütme, pişirme, ölülerini taban altına gömme gerekse din ile ilgili faaliyetlerini kısmen konutlarda gerçekleştirdikleri, köy dışında da yoğun olarak avlandıkları, tarımla uğraştıkları düşünülmektedir (Esin, 1996: 36). Kolektif bir yaşam biçimini benimseyen Aşıklılar, yapıların uzun süre bozulmadan korunmasını belirli ritüellerle sağlamıştır. Toplu halde gerçekleştirilen kutlamalar ve törenler yoluyla deneyim ve bilgi aktarımı, Aşıklıların yerleşik ve üretimci yeni yaşam biçimini oluşturmasındaki temel olgudur (Özbaşaran ve Duru, 2017: 35). Halk, günlük uygulamalarını ya da dini ritüellerini toplu halde gerçekleştirebilmek için bahsi geçen ortak kullanım alanlarını oluşturmuştur.

Bölgedeki karasal iklimin etkisinden korunmak amacıyla binaların birbirine çok yakın ve sık yapıldığı düşünülmektedir. Çünkü bu şekilde Aşıklı'yı anımsatan köy yerleşmeleri Orta Anadolu'da günümüzde de görülmektedir (Esin, 1996: 40). Ayrıca, Aşıklı'da geniş açık alanların ortadan kaldırılarak binaların yan yana yapılmaya başlanmasının sebepleri arasında nüfus artışı önemli bir varsayım olmuştur. Bu varsayımı doğrulayacak mimari gelişmeler söz konusudur. Bunlardan en belirgin olanı MÖ 8. binyıl

yerleşme planıdır (Özbaşaran, vd., 2022: 5). Bal peteği görünümünde yerleşme dokusu, kümeleşmiş yapılar, yapı aralarında kalan üçgenimsi veya yamuk biçimli alanlara aynı formda oturtulan yapıların, nüfus artışının göstergelerinden biri olduğu düşünülmektedir (Esin ve Harmankaya 1999, 115-132: Özbaşaran, vd., 2022: 5). Özel Amaçlı Yapılar Alanı'ndaki MÖ 8. binyıla tarihlenen HV ve T Binaları, nüfus artışıyla beraber yerleşimi yöneten kişi ya da kişilere ihtiyaç duyulması sebebiyle konutlardan ayrı bir kısımda yönetici sınıf için inşa edilmiş olabilir.

Ayrıcalıklı bu mimari özellikler diğer verilerle beraber yorumlandığında, yerleşmenin güney kesimi, topluluğun inançları doğrultusunda ortak kullanılan özel işlevli binaları barındırmaktadır (Özbaşaran, vd., 2010: 217). Hayvan kemikleri üzerinde yapılan çalışmalar ve yerleşme genelindeki dağılım analizlerine göre, Aşıklı'nın konut alanlarında ilk sırayı koyun ve keçi alırken, özel yapılar alanında yaban sığırının sayısal fazlalığı, topluluğun burada düzenlediği törenlerin, kutlamaların yaban sığırı tüketimi eşliğinde yapıldığını göstermektedir. Bu durum Aşıklı halkının sosyal hayatına ve yapısına da işaret etmektedir. Gerçekten, yaban sığırı gibi büyük hayvan avı, kerpiç yapımı, belli periyotlarla bina yenilemeleri, kireç taban ve sıva yapımı, konut alanını özel yapılar alanından ayıran ve sürekli yenilenerek yüksekliği 10 m'yi aşan çakıllı yol yapımı gibi faaliyetlerin hepsi, ortak iş gücü gerektiren faaliyetlerdir. Yerleşimin son evrelerinde belirginleşmeye başlayan değişiklere karşılık, bina ve mekân devamlılığında gözlemlenen *''süreklilik olgusu''*nun başlangıcından höyük terk edilene kadar korunması, toplumun kolektif yapısının radikal bir değişime uğramadan devam ettiğini akla getirmektedir. Kendi içerisinde iyi organize olmuş sistemle, dış girdilerden etkilenmeden sürdürüldüğü anlaşılan hayat, 1000 yılın ardından son bulmuş ve Aşıklı henüz bilinmeyen bir sebeple terk edilmiştir. Terk etme sürecinin sessiz ve sakin yaşandığı, herhangi bir doğal felaket veya yıkımdan kaynaklanmadığı düşünülmektedir (Özbaşaran, 2013: 6-7).

## 5.2. MUSULAR HÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Musular yerleşiminin Aşıklı Höyük'ten sonraya tarihlenmesi ya da Aşıklı Höyük'ün sadece son iskân gördüğü zaman dilimine denk gelmesi, Aşıklı topluluğunun ayrılıp dağılmasıyla bağlantılı olabileceğini akla getirmektedir (Düring, 2016: 93-94).

Musular'ın Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşimi için C14 tarihleri, kronolojik olarak Musular ve Aşıklı'nın çağdaşlığını desteklemektedir (Özbaşaran, 2000: 135). Burada hem Kalkolitik hem de Neolitik Dönem'e tarihlenen tabakaları birbirinden ayırmak zor olduğu için Musular'ın amacı net olarak anlaşılamamıştır (Düring, 2016: 93-94). Musular'da gerçekleştirilen kazılar, buranın bir köy yerleşmesi gibi nitelendirilemeyeceğine ve buranın bir yerleşimden ziyade özel amaçlı kullanım alanı olduğuna dair veriler sunmaktadır (Düring, 2016: 93-94; Özbaşaran, vd., 2007: 274). Kalıntılar, buluntular ve bazı özelliklerin eksikliği beraber ele alındığında, yerleşimin özel faaliyetler için kurulduğu doğrulanmaktadır. Bu faaliyetler avcılıkla ilgili olup avcılıkta ağırlıklı olarak büyükbaş hayvanlara odaklanılmıştır (Duru ve Özbaşaran, 2005: 23).

Musular'da ortaya çıkarılanların hepsi özel işlevli yapı ve yapı unsurlarıdır. Bunlar; özel işlevli bir yapı, anakayaya oyularak yapılmış ayrı aksta iki duvar ile ortasında yer alan döşeme, iki çift yassı taştan oluşan küçük bir kanal ile sonlanan bir çevre ya da sınırlama duvarıdır (Esin ve Harmankaya, 1999: 124; Özbaşaran, 2007: 461; Özbaşaran, vd., 2007: 274). Musular'daki yapıların en ilginçlerinden biri olan A Yapısı'nın, yaklaşık 6,5 x 6,5 m boyutu, kırmızı boyalı tabanı, yükseltilmiş sekileri, dikme altlıkları ve küçük, kare planı, burada kazı çalışmalarını gerçekleştirilenler tarafından, Aşıklı Höyük'teki T Binası ile karşılaştırılmaktadır. A Yapısı'nın ritüel amaçlara hizmet ettiği savunulmaktadır. A Yapısı Aşıklı'daki T Yapısı'ndan pek çok açıdan farklılıklara da sahiptir. Bu yapı büyük bir kompleksin bir parçası değildir. Taş duvarlarla çevrilmemiştir. A Yapısı'nda bulunan ocak, Aşıklı Höyük'ün konutsal yapılarındaki ocaklara benzemektedir. Yinede Musular'ı özel amaçlı bir yerleşme olarak düşünmek için başka sebepler de bulunmaktadır. Buradaki botanik kalıntılar hem yetiştirilen hem de toplanan bitkileri içermektedir. Koyun ve keçinin başlıca et kaynağını oluşturan Aşıklı'dan farklı olarak, Musular'daki faunal buluntu topluluğunda yabani öküz kalıntıları hakimdir. Bol miktarda bulunan boynuzlu hayvanlara ait kemikler, şölen kalıntılarına işaret etmektedir. Yontma taş buluntu toplulukları da karşılaştırıldığında, ok uçları ve kazıyıcılar Aşıklı'ya göre sayıca daha fazladır. Bu durum, yaban sığırının avlanmasını, kesilmesini ve işlenmesiyle ilgili faaliyetleri akla getirmektedir (Duru ve Özbaşaran, 2005; Özbaşaran, vd., 2007; Düring, 2016: 94).

Av ile ilgili faaliyetlere, belirli kutlamaların ve törenlerin eşlik ettiği, bunların A Yapı'sının içerisinde gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Avdan sonraki kesim ve paylaşımı ise, deri işleme faaliyetleri izlemektedir. Geniş düzlemler halinde olan tüf tabakasının doğal çukurluk kısmı, Musular'daki bu faaliyetler için özellikle tercih edilmiştir (Özbaşaran, 2007: 461). Musular'daki bir diğer öğe grubu, bazılarının iki yanında duvarı olan ve/veya üzerleri yassı taşlarla örtülen bir dizi drenajdan oluşmaktadır. Buradaki öğelerin birçoğu, bir çeşit sıvı işlemesiyle ilgili görünse de amaçları yeterince anlaşılamamıştır (Düring, 2016: 95-96).

Musular'da bulunamayanlar veya olmayanlar da çok şey anlatmaktadır. Burada oturma mekânları, evler, ocak veya fırın gibi günlük faaliyetlerle ilgili bulgular (Özbaşaran, vd., 2007: 276) tespit edilmemiştir. Ortaya çıkarılan bütün yapıların ve yapısal öğelerin özel bir işleve sahip olduğu anlaşılmıştır. Anakayaya açılan kanalların suyu yönlendirme işlevi vardır. Buna rağmen taşla örülenin sembolik bir fonksiyonu olmalıdır. Anakayaya oyularak yapılan Z Yapısı ise, ilginç planı ve bilinmeyen işleviyle özel bir örnektir. Sınırlama duvarı, kanalla beraber örülen taş temel üzerine kerpiç duvarlı yapı, yine anakayaya örülmüş tekne ya da havuz benzeri öğeler, günlük işler için kullanılan yapılardan oldukça farklıdır. Bunların yanında obsidyen endüstrisi ürünleri, yabani sığır kemiklerinin belirleyici sayı ve özellikte olması, Musular'daki ana faaliyetin av, özellikle de sığır avı ve av sonrası avlanan hayvanlarla ilgili faaliyetlerin gerçekleştirildiği bir yer olduğunu göstermektedir. Av için av öncesinde toplanmanın ve örgütlenmenin bu alandaki ilk faaliyet olduğu düşünülmektedir (Duru, 2005: 75-76; Özbaşaran, vd., 2007: 277).

Yabani sığırların avlanmasının kolektif bir faaliyet olması gerektiği açık olup, organize bir faaliyettir. Koyun ve keçilerin aksine sığırların sağladığı et miktarı göz önüne alındığında, etin de ortaklaşa tüketildiği düşünülmektedir. Avlanan hayvanlar Musular'a getirilip burada kesilmiş ve tüketilmiştir. Arta kalanlar ise terk edilip çöpler zaman zaman çöplük alanına süpürülerek üzerleri bir toprak tabakasıyla örtülmüştür. Seçici avcılık, Musular'a bahşedildiğini düşündüğümüz ritüel bir kimliğin bileşenleridir (Duru ve Özbaşaran, 2005: 23). Burası av sonrasında gerçekleştirilen, kesilen hayvanların paylaşıldığı yer olabilir. Musular'daki aletlerin dağılımı bu faaliyetleri tekrardan canlandırmamıza fayda sağlamaktadır. Kesme, parçalama gibi kasaplık faaliyetleri ve bu faaliyetlere ipucu sağlayacak pişirme yöntemleriyle ilgili veriler bulunmasa da avlanan

hayvanların ilk parçalama işleminin av yerinde yapıldığı, Musular'a getirildikten sonra keskin obsidyen dilgilerle kesildiği ve kemiklerin etlerinden ayrıldığı düşünülmektedir. Sıyırma işlemleri de keskin dilgilerle gerçekleştirilerek derinin işlenmesinde ise kazıyıcılar kullanılmıştır. Daha sonrasında da deri tabaklama ve kemiklerle ilgili işlemler gerçekleştirilmiş olmalıdır (Özbaşaran, vd., 2007: 277).

Musular'da deri işleme hipotezi, kazıyıcıların sayısal egemenliğiyle desteklenmektedir. Etnografik örneklerin yardımıyla, kanalların bazılarının deri işlemede gereken suyla ilgili olduğu, doğal olarak biriktirilen suyun yönlendirilmesinde kullanıldığı düşünülmektedir. Kırmızı kireç tabanlı A Yapısı'nın kuzey bölümünde, taban üzerindeki küçük direk deliklerinin de deri işleme faaliyetlerinde kullanıldığı varsayılmaktadır. Fakat bütün bu gözlem ve görüşler, kanallar içinden ve hemen önündeki dolgudan alınan örnekler üzerinde yapılmakta olan mikro morfolojik ve kimyasal analizler ile ön kazıyıcılar üzerinde gerçekleştirilen iz analizlerinin sonuçları ile sınanmıştır. Sığır kemiğinden, özenle yapılmış üç buluntu, deriye ek olarak sığır kemiklerinin de işlendiğini göstermektedir. Atık alanında tabakalar şeklinde bulunan çok sayıdaki sığır kemiği, deri ve kemiklerinin yanında etlerinin de burada tüketildiğine işaret etmektedir. Stratigrafik durum, tüketim sonrasında çevredeki artıkların bazen süpürülerek buraya atıldığını, bazen de üzerlerinin kalın bir toprak tabakasıyla kapatıldığını göstermektedir. Musular'da ateş yeri, ocak gibi unsurlar bulunmamış olsa da işlik olarak isimlendirilen açık alanda bulunan yanıklı, küllü toprak büyük bir ihtimalle sığırın toplu şekilde tüketiminden kalan izlerdir. Buradaki toplu tüketim ise bir tür kutlama ve şölen olarak açıklanmaktadır. A Yapısı'nın içi veya dışındaki küllü açık işlik alanının, av faaliyetlerinin bir parçası olan bu tür şölenleri de barındırdığı düşünülmektedir. Aşıklı Höyük'te ya da Musular'da bahsi geçen inançlarla ilgili açık ve net kanıtlar bulunmamış olsa da yabani sığırın Neolitik Dönem toplulukları için özel bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bu özel durum, sığırın en sık avlanan tür olan koyun ya da keçiye oranla çok daha fazla et sağlıyor olmasının yanında sembolik anlamından da kaynaklanmaktadır. Farklı zaman dilimlerinde ve coğrafyalarda yabani sığır ya da boğa imgelerine rastlamak mümkündür (Özbaşaran, vd., 2007: 277-278).

Yabani sığır bu dönemde bölge insanının sosyokültürel dünyasının önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır (Özbaşaran vd., 2007: 281). Musular'da sığır sembolizmine dair net bir kanıt olmasa da banklar, kireç sıva ve özellikle kırmızı boya

gibi özellikleriyle özel A Yapısı, alanın daha ileri düzeyde yorumlanmasını sağlamaktadır. Bu üç unsur, Aşıklı yerleşimi içinde düşünüldüğünde, evle ilgili olmayan bir durumun açık göstergeleridir. Ayrıca, renk sembolizminin evrenselliği sebebiyle kırmızı, Paleolitik Dönem'den itibaren bile tarih öncesi insanlar için önemli bir renk olmuştur. Kırmızı boyalı taban yapısı, günlük aktivitelerle beraber değerlendirildiğinde, avlanmaya eşlik etmiş olabilecek bazı ritüelleri düşünmemizi sağlamaktadır (Özbaşaran, vd., 2012: 165).

## 5.3. BONCUKLU HÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Boncuklu Höyük, Orta Anadolu'da en erken Neolitik Dönem'e ait tipik yerleşmesi olan Aşıklı'dan birçok açıdan farklıdır. Bu durumda Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in şimdiye dek göründüğünden daha fazla çeşitlilikte olabileceğine işaret etmektedir. Boncuklu Höyük'te yuvarlatılmış köşeleri ve bazı örneklerde duvarın iç kenarı boyunca dikmeler olan yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılar tipik olarak daha eski öncüllerinin üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla yapı devamlılığı, çağdaş Aşıklı Höyük ve daha geç Çatalhöyük gibi Orta Anadolu'nun diğer Neolitik yerleşimlerindeki gibi, Boncuklu'da da önemli olmuştur (Düring, 2016: 93). Aynı yerde üst üste ev inşa etme durumu, hanenin devamlılığına vurgu yapmaktadır. Evlerin tabanı altındaki gömüler ise, hane halkıyla evin kendisi arasındaki yakın ilişkiyi göstermektedir. Ev hem hanenin fiziksel sembolü hem de devamlılığı olan bir kurumdur. Bu olgunun, bitki ve hayvan yetiştiriciliğiyle aynı zamanda ortaya çıkması tesadüf değildir (Baird, vd., 2019b: 18). Diğer Neolitik yerleşmelerdeki gibi, Boncuklu'daki yapılar kümelenmiş mahalleler olarak düzenlenmemiştir. Bunlar müstakil yapılara benzemektedir (Düring, 2016: 93).

Boncuklu'daki evlerin ayrıntıları oldukça ilginçtir. Hiçbir ev birbiriyle aynı sembolik özelliklere sahip değildir (Baird, vd., 2019b: 18). Boncuklu'da sıvalı silmeler ve duvar resimleri olduğuna dair işaretler vardır (Düring, 2016: 93). Evlerin birinde çifte öküz kafatası diğerinde ise, bir domuzun çene kemiği yer almaktadır. Birine standart bir öküz kafatası, diğerine de bir yapının giriş kısmına yabani öküz boynuzu yerleştirilmiştir (Baird, vd., 2019b: 18).

L. Martin ve C. Middleton tarafından yapılan araştırmalar, hayvan kemikleri, yaban sığırı ve domuzunun beslenme biçiminde en önemli protein kaynağı olduğunu

göstermektedir. Pek çok avcı ve toplayıcı topluluğun anlayışında, avlanan hayvanlar kendilerini avcılara bıraktığı için onlara saygı duyulması gerektiği düşünülmektedir. Yaban boğalarının başlarının gösterdiği ve sahip olduğu güç, olasılıkla yapının alanının doğru kullanımına ilişkin bir kilit olarak görülmektedir. Bu hayvanlardan elde edilen besinle beraber başlayan, yapılarda yaşayanların hayatı ve sağlığıyla bütünleşen bir güç olduğu düşünülmektedir (Baird, vd., 2012a: 126-127).

Anadolu'nun en erken tarımcı yerleşmelerinden, oval planlı, kerpiç mimariye sahip olan Boncuklu Höyük'teki yapıların tabanı yüzey seviyesinin altında olup sıvayla kaplanmıştır (Steadman ve Hackley, 2017: 56). Bazı zeminler kırmızı boyalıdır veya üzerlerinde fitolit biçiminde mat kalıntılar bulunmaktadır. Evlerin içleri, bazıları ocak ve yemek pişirmeyle bağlantılı ve daha kirli, bazıları ise çok daha temiz tutulan ve daha sık sıvanan bölümlere ayrılmıştır. Bu durum daha sonraki Çatalhöyük yapılarını andırmaktadır (During, 2016: 93). Evlerin bazılarının tabanında ‘‘temiz’’ ve ‘‘kirli’’ bölümlerin arasına boyayla bir bant çekilmiştir. Buradaki bireysellik, her evin sembolik içeriğinin, güçlü bir bireysel hane kimliğinin ifadesini yansıtmaktadır (Baird, vd., 2019b: 18).

Boncuklu'da daha toplumsal ritüel uygulamaların açık alanlarda gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Ancak evler de geçici olarak ev içi ritüellerde kullanılmıştır. Evlerin içinde alanların düzenli bir şekilde farklı ev içi faaliyetlere ayrılması, daha geniş kozmolojik bir anlayışa bağlanmaktadır. Demek oluyor ki sembolizm ve ritüel uygulamalar, ev içi yaşamı çerçevelemektedir. Sembolizmin ara sıra görülen doğası, ev içi yaşamın ender görülen önemli olaylarını ortaya çıkarmaktadır. Her ev sahibine farklı bir kimlik yüklemektedir. Ev içinde sembolik tanımlamaların kuvvetlendirilmesi, köylerde bulunan özel yerleşimlerdeki hane halklarıyla yakın ilişkilidir. Bu, ev halkının tekrarlanan inşa faaliyetine yönelik gerçekleştirdiği kutlamayla ve hane halkının kimliklendirilmesiyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Çiftçi topluluklarında gün yüzüne çıkan bu durum, araziyle yeni uğraşları ve alan içinde yaşayan hane halkı içinde ve haneler arasındaki işbirlikçi uğraşın yeni biçimlerini, belki de kısmen farklı ritüel ve sembolizm aracılığıyla tanımlanan yeni hane içi kimlikleri desteklemektedir (Baird, vd., 2012a: 127).

Atık alanlarının konumları çok daha az sınırlandırılmıştır. Yerleşimin daha açık olduğu düşünülmektedir. Çünkü burada yaşayan insan sayısı daha azdır (During, 2016:

93). Çöplük olarak tanımlanan alanlarda günlük işlerin yürütülmesinin yanında, daha ilginç ve ritüel ile ilgili olabilecek izlere de rastlanmıştır. Bunu akla getiren küçük kafatası parçalarının burada ele geçmesidir. Kafatası parçalarının dağınık olarak bulunması ve diğer iskelet parçalarına rastlanması bu alanlardaki ritüel ya da sonrası etkinliklere işaret etmektedir. Bunlar değerlendirildiğinde Boncuklu'nun bu özelleştirilmiş ve muhtemelen genel kullanım alanı olarak oluşturulan alanlarda bazı sembolik eylemlerinde gerçekleştirildiğini düşünmek ve kültürel karakteristiği olarak ele almak mümkündür (A. Baysal, 2013: 86-87).

İnsan kafataslarının yapıların dışındaki alanlara bırakılması ya da kasıtlı olarak parçalanması muhtemelen özel dönemlerde gerçekleştirilmiştir. İlginç olan şu ki, Boncuklu'da bugüne kadarki tüm gömüler, evlerin altında kafataslarıyla beraber bulunmuştur. Bu kafataslarının ise, olasılıkla diğer bir topluluğa, kafa avcılarının kurbanlarına ait olduğu düşünülmektedir. Dini ritüellerde ve sembolizmde hayvan başlarının da çok önemli olması sebebiyle, başın, tüm insan ve hayvanın temsili olduğu düşünülmektedir. Bu, bir yaşam gücü ve kimliktir. Bir bireyin tamamını temsil etmektedir. İnsan ve hayvan başlarının sıralanışı da benzer dini uygulamalara aittir (Baird, vd., 2012a: 125-127).

Boncuklu evlerinde sembolik düşüncelere ve eylemlere işaret eden ilginç yapı elemanları biri de ocaklar ve ocakların konumlandırılmasıdır. Ocaklar çoğunlukla iç mekânda ve yapıların kuzeybatı kısımlarında yer almaktadır. Ocaklara ayrılan kuzeybatı alanlarıyla tam bir zıtlık içerisindeki güneybatı alanları, son derece temiz bir dolguya ve özenli şekilde sıvanmış bir tabana sahiptir. Bu kısımda ayrıca platform oluşturmak için taban seviyesi yükseltilmiştir. Bununla birlikte, evlerin bazılarının güneybatı kısımlarındaki duvarlarda kırmızı boya görülmektedir. Ayrıca, yine güneybatıda, yükseltilmiş platformların altında gömüler bulunmaktadır (Steadman ve Hackley, 2017: 56-57). Gömüler, Çatalhöyük'teki kuzey temiz platformlardaki gömülere benzer bir biçimde güney ve doğu temiz alanlarındadır (Baird, vd., 2012d: 234). Ölüler iskânları sırasında bu yapılara gömüldükten sonra yapılar yamanmıştır (Düring, 2016: 93). Evlerin tabanları altına gömülen bu bireylerin Boncuklu sakinlerinin atalarını temsil ettiği ve göçer avcı toplayıcı yaşantılarını bırakıp, tarımcı bir hayat tarzını benimseyerek, yerleşik düzene geçme girişimlerinde atalarının onları koruyacağı düşüncesiyle mezarları kendilerine yakın bir noktada konumlandırdıkları düşünülmektedir (Steadman ve

Hackley, 2017: 57). Boyalı zeminler ve alçı kabartmalar güney ve doğu temiz zemin alanlarının çoğunlukla kuzey kesiminde yer almaktadır. Binaların bu şekilde değerlendirilmesi, özel öneme sahip sembolik kaygıları ifade ediyor olabilir (Baird, vd., 2012d: 234). Diğer olasılık ise Boncuklu topluluğunun yemek hazırlama, pişirme, yeme gibi hayatın *''kirli''* unsurlarıyla ataların gömülü olduğu *''temiz''* alanlar arasında bir ayrım yapma gereği duymalarıdır. Boncukluların temiz ile kirli, saf ile saf olmayan, kutsal ile dünyevi gibi kavramlar arasında güçlü bir düalisttik sembolizm geliştirdikleri ve bunu mekânsal düzenleme aracılığıyla yansıttıkları düşünülmektedir (Steadman ve Hackley, 2017: 57).

## 5.4. ÇATALHÖYÜK'ÜN TAPINAK VE KUTSAL ALANLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Konutlar ile tapınaklar ve/veya kutsal alanlar arasında mimari planla ve öğelerle ilgili belirgin bir ayrım olmaması sebebiyle Çatalhöyük'ün tapınak ve kutsal alanları sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan değerlendirilirken yerleşimdeki yapıların genel durumu esas alınmıştır.

Çatalhöyük 1000 yıl boyunca bereketli toprakları, bol suyu ve tarım ile hayvancılığı beraber yürütme imkânı sayesinde gelişmiştir. Önceleri sadece birkaç yüz insanın yaşadığı bir höyüktür. Daha sonra sığır beslemenin önemine paralel olarak nüfus artışı görülmeye başlamıştır. Bu, söz konusu köyün, Mellaart'ın iç içe geçmiş sık evlerden oluşan küçük kasabası haline geldiği zamana rastlamaktadır. Burası artık, çok uzak diyarlarda adından söz edilen önemli bir yerdir. Çatalhöyük halkının oldukça şanslı olduğu düşünülmektedir. Çünkü onlar, küçük bir çaba ile obsidyen çıkarabildikleri, donmuş volkanik lav akıntılarına yakın bir yerde yaşamıştır. Parlak, ince obsidyen, taş aletler yapmak için ideal bir materyaldir. Çatalhöyük sakinleri, bu fırsattan istifade, taşınabilen ve sonra küçük, keskin ağızlı aletlere dönüştürülebilen binlerce standart obsidyen parçasına şekil vermiştir. Obsidyen ticareti çok büyüktür; Suriye'ye, hatta daha da uzaklara kadar yayılmıştır (Fagan, 2019: 371).

Çatalhöyük'te sembolizm ve ritüel bu kadar vurgulanırken, obsidyenin işlevi dışındaki önemi ve daha genelde değeri merak konusu olmaktadır. Mellaart obsidyenin sembolik bir rolü olduğuna inanmıştır. Bu, estetik özelliklerinin çok ötesinde, yeraltındaki kökeni ile ilgilidir. Obsidyenin ''*toprak ananın gerçek armağanı ve büyülü*

*bir kudretle dolu''* bir hammadde olduğu düşünülmektedir. Hem eski hem de modern toplumlarda obsidyenin tıbbi-büyüsel özelliklerinin olduğu kabul edilmektedir. Aynalar açık bir biçimde değerli ve özel eşyalar sınıfını temsil etmektedir. Mızrak uçlarının da avcılık için kullanıldığı düşünülmektedir. Avın Çatalhöyük insanları için büyük önemi olan bir sosyal olayı temsil ettiği duvar resimlerindeki betimlemelerden ve yabani hayvan kafataslarının evlerde kullanılmasından anlaşılmaktadır. Obsidyenin tıraş olmada, saç kesmede, kendini yaralama/dövme yapma gibi işlerde kullanımıyla insanların sosyal kimliklerini (statü, akrabalık) göstermelerine aracı olmuş olabileceği de düşünülmektedir (Carter, 2006: 43-44).

Çatalhöyük'ün sakinleri hiçbir zaman büyük kamu binaları, tapınaklar veya törensel merkezler inşa etmemiştir. Yeme içme, uyuma, alet yapma ve her türden ritüel; yani her şey evlerinin içinde gerçekleştirilmiştir (Cutting, 2007: 467; Fagan, 2019: 372). Burada sembolizm ve ritüel, kamusal yapılardan ev merkezine alınmıştır. Besin hazırlama ve üretime dair birçok faaliyet önceden sıklıkla kamusal mekânlarda, açık alanlarda yapılırken, burada Çatalhöyük evinde toplanmıştır (Hodder, 2007b: 319). Burada gündelik hayat ile manevi inançlar aynı potada erimiştir. Çünkü evlerin duvarında insanların yanında, leopar ve akbaba gibi hayvan resimleri de bulunmaktadır. Sanki, insan ve hayvan, ataların gözü daima yaşayanların üzerindedir (Fagan, 2019: 372).

Çatalhöyük resim dünyasını açıklama gayreti, erkeklik ve dişilik, tanrıçalar ve boğalar, hayat ile ölüm, kültler ve atalar konusundaki düşünceler çevresinde dönmektedir. Bunların çoğu, Mellaart'ın altmışlı yıllarda yerleşimde gerçekleştirdiği kazılarda oluşturduğu teorilere dayanmaktadır. Mellaart, titizlikle döşenmiş yapıların *''kutsal alan'',* diğerlerinin ise basit evler olduğunu savunmuştur. Kollarını ve bacaklarını kaldıran figürü doğum yapan ''*tanrıça''*, bu figürle bağlantılı olduğu düşünülen boğaları ise, erkek üretkenliğinin sembolü olarak yorumlamıştır. Evlerde sık sık kilden büyük göğüslü ve iri kalçalı kadın figürinlerin bulunması, yerleşmede bir tür ana tanrıça kültünün varlığına inanmasına destek olmuştur. Bu inanış, Çatalhöyük sanatı hakkında yazdığı her konuda kendini göstermektedir. Bu şekilde örneğin, leopar postlarının rahiplerin tören giysileri olduğunu farz etmiştir. Ayrıca geyikler, yaban domuzları ve leoparların tanrıların atribütleri olduğunu ve kafası olmayan cesetlere saldıran akbaba tasvirlerinin de ölülerin gömülmeden önce, akbabalar ve diğer hayvanlar tarafından etlerinin kemiklerinden ayrılmasını sağlamak için açık havada bırakıldıkları

‘‘*excarnation*” (cesetin çürümesi, cisimsel bozunum) törenini canlandırdıklarını düşünmüştür. Diğer bir yapıdaki insan bacaklı akbaba tasvirlerini ise, kılık değiştiren rahip ve rahibeler olarak yorumlamıştır. Mellaart'in heykeller ve duvar resimleri üzerine yaptığı yorumlar, Çatalhöyük konusunda birçok insanın bakış açısını etkilemiştir. Nihayetinde, kullandıkları resim motiflerinde ağırlıklı olarak memeli hayvan ve kuşlarla karşılaşılması, bu insanların hayat ve düşüncelerinin çevrelerindeki yaratıklarla iç içe geçtiği konusunda ortak bir kanıya varmamızı sağlamıştır (Cutting, 2007: 470-472).

James Mellaart, Çatalhöyük'te kırmızı boya ve kırmızı aşı boyasının (ochre) evlerde kullanımını da tartışmıştır (Mellaart, 1967: 149-150; Hodder, 2007b: 322). Mellaart’a göre, kırmızı renk hayatı ve kanı, siyah renk ise ölümü sembolize etmektedir (Cutting, 2007: 472). Aslında bunlar bir şekilde hemen her evde bulunmaktadır. Hodder tarafından gerçekleştirilen kazılarda kırmızı aşı boyası, gömütlere serpilmiş olarak, ayrıca özellikle odalar arasındaki eşiklerde bulunmuştur. Mellaart, tabanların üzerindeki sekiler dahil olmak üzere her türlü yapılı öğede, sıvalı hayvan kafalarında, sepetlerde ve kutularda kırmızı boyanın kullanıldığını ifade etmiştir. Kırmızının bütün bu kullanımının *‘‘kötü ruhların savuşturulması’’* ve bezenen nesneyi korumak, ölünün bedenini, uyuduğu yere yakın ev veya tapınağı, oturduğu veya uyuduğu seki veya sırayı, onun çökme olasılığı olan damını ayakta tutan direkleri, kıymetli malların tutulduğu kutuyu veya yemeğinin saklandığı sepeti korumak için olduğunu savunmuştur. Bu durumda resimlerin, yapıdaki hane halkının hayat döngüsünün içinde, aralıklarla cereyan eden bazı olaylarla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Belki bir kabul veya erginleme töreni, doğum, ölüm vb. Kazılan tüm yapılar, bir noktada, biraz boya veya resme sahiptir. Sanatın figürinlerden geometrik sanata, sökülmüş veya kuşaklar boyunca aktarılmış kabartmalara kadar çok geniş bir uygulama alanı olduğu görülmektedir. Bu örneklerde *‘‘sanat’’*, basit bir ifadeyle *‘estetik duyarlılık ile tasarlanmış bir şey’* anlamındaki *‘‘sanat’’* değildir. Çatalhöyük'teki sanatın bir amacı bulunmaktadır. Bu nesnelerin estetik boyutu olmadığı anlamına gelmemektedir. Tasarımların çekiciliği, biçimlerdeki güzellik, belki de ruhları defetme veya cezbetme konusunda merkez alınmıştır (Hodder, 2007b: 321-322).

Burada bulunmuş olan sanat, Çatalhöyük’ün öne çıkmasındaki en önemli etkendir. Sir Mortimer Wheeler, Mellaart'ın 1967 tarihinde kaleme aldığı kitabın önsözünde bu sanatı, *‘‘tuhaf ve bazen ürpertici sanatsal nitelik’’* olarak ifade etmiştir. Bu özellikler, *‘‘sosyal gelişmenin üst seviyelerinde çarpıcı başarıyı gösteren’’* bir yerleşme olarak

Çatalhöyük'ü diğerlerinden ayırmaktadır. Anadolu ve Yakındoğu'daki birçok Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşmesinde olduğu gibi, onlarca yıl kullanılan sert kireç tabanlar yerine, Çatalhöyük'te çoğunlukla kireç bakımından zengin kille sıvalı, dolayısıyla yumuşak ve sıkça yenilenmesi gereken özelliğe sahip tabanlar bulunmaktadır. Bu sebeple, tabanlar ve duvarlar, yıllık, hatta aylık olarak son derece ince katmanlar halinde yeniden sıvanmıştır (Hodder, 2007b: 313-314).

Çatalhöyük o kadar gelişmişti ki, burada yaşayanlar 1400 yıllık zaman diliminde, yaklaşık MÖ 6000 yılında insan yerleşimi sona erene kadar, evlerini en az on sekiz kez yeniden inşa etmişlerdir. Aynı gruptan insanlar kuşaklar boyunca aynı yerde oturmuşlardır. Bu durum da komşular ve ilk zamanlarından beri orada yaşayanlar arasında güçlü kan bağları olduğunu düşündürmektedir. Bu topluluğu bir arada tutan, kişiler ve aileleriyle yakınlarda veya biraz daha uzak bir yerde yaşayan diğer akrabalar arasındaki yakın kan ve soy bağlarıdır. Bu bağlar ayrıca yaşayan insanlarla onların ataları arasında köprü işlevi de görmektedir. Bu da bize Çatalhöyük'te kan bağının neden bu kadar önemli olduğunu göstermektedir (Fagan, 2019: 371-372).

Prof. Neil Roberts ve ekibinin, eski doğal çevrenin canlandırılmasına yönelik çalışmaları, bölgeden ve yerleşimin çevresinden alınan polen ve sedimantasyon örnekleriyle gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalara göre, Çatalhöyük'ün iskân edildiği zaman diliminde, fazlasıyla zorlu mevsimsel su taşkınlarının yaşandığı ve yerleşmenin çevresinin sulak, bataklık arazilerle kaplı olduğu anlaşılmıştır. Yerleşmedeki su kuşları da bu durumu doğrulamaktadır. Bu sebeple, yerleşimde bulunan ve A. Rosen tarafından incelenen tahıl fitolitlerinin kuru tarıma işaret etmesi şaşırtıcı olmuştur. Bunlarla beraber, arkeobotani ekibi de yerleşimdeki tahıllarla kurak bölgelere ait yabani bitkiler arasında bir birlikteliğin varlığına da değinmişlerdir. O dönemdeki en yakın kuru alan, yerleşmeden 5-10 km uzaklıkta yer almaktadır. Bu bulgulara dayanarak pek çok veri uzmanı, yerleşmenin yerel nehir sisteminin üzerinde, daha yüksek ve kuru alanda kurulmuş olması gerektiğini düşünmektedir. Yerleşmenin ıslak arazide konumlandırılmasıyla ilgili ileri sürülen olası bir açıklamada; Çatalhöyük'te, yapıların sıvanmasının ve kil çamurunun önemiyle ilgilidir (Hodder, 2011: 87). Yerleşmenin yanındaki Çarşamba Nehri, kerpiç yapımında kullanılan en kıymetli madde olan çamuru, her ilkbahar dağlık bölgelerden yeterli miktarda taşımıştır (Stevanovic, 2006: 160). Özellikle alt tabakalardaki boyalı tabanların yapımı için kullanılan kaliteli kireç, büyük

miktarda kirecin yakılmasıyla elde edilmiştir. Yerleşme, ovanın alt kısmında olup burası, geniş kireç ve zengin kil yataklarına ulaşımı kolaylaştırmaktadır. Marl, binaların sıvanmasında ve buradaki heykel, kabartma gibi nesnelerin yapımında kullanılmıştır. Bu etkenler, geçim kaynaklarının yanında, yerleşmenin konumunu da belirlemiştir (Hodder, 2011: 87).

Çatalhöyük'teki yapıların standart bir dizi konutsal özelliği ve bazen ek ön-odalar içermesi, ekonomik açıdan bağımsız birimler olduklarına ve ekonomik havuzun ağırlıklı olarak hanede toplandığına işaret etmektedir. Bu durumda hem konut hem de ekonomik havuz açısından Çatalhöyük'ten elde edilen veriler özerk haneleri akla getirmektedir (Düring, 2016: 114-115). Bu yerleşimde, bireyler haneleri, haneler de topluluk içi grupları oluşturmaktadır. Her yapının kendine ait fırın, ocak, depo, yaşam ve faaliyet alanları gibi birimleri bulunmaktadır. Erken evrelerdeki mimaride, birbirine bitişik olarak inşa edilen evlerden oluşan kümelenmiş mahalleler görülmektedir. Bazı evler, diğer evlerde yaşayanların gömü alanları olarak kullanılmıştır. Evler, ana yaşam birimleri ve bu birimleri çevreleyen daha küçük yan odalardan oluşmaktadır. Yan odalar depo olarak ve yemek pişirmek için kullanılmıştır. Ana yaşam birimleri kuzey ve güney olarak iki kesime ayrılmaktadır. Kuzey kesim güneye göre daha temiz bir alan olup, gömüler bu alanda yer almaktadır. Ocak ve fırınların bulunduğu güney kesim ise daha pis bir alandır. Evlerin yerleşim planındaki bu tek biçimlilik kolektif mülkiyete işaret etmektedir. Kolektif mülkiyet, teorik bir yaklaşım olmakla beraber, evlerin yapılış tarzındaki bu uyum, haneler arasında fikir alışverişi olduğunu ve işbirlikçi sosyal ağın varlığını göstermektedir (Der, 2017: 87-88).

Höyüğün üst tabakalarında ortaya çıkan bir değişim, yerleşimin önceki evrelerinde tipik olan ve kümelenen mahallelerin çözülmesidir. Bunların yerine, tüm yapılar açık alanlara bitişik yapılmıştır. Yapılar arasında sokak ve sokakçıklar ile olasılıkla kapılar görülmektedir (Düring, 2006: 236–243; Düring, 2016: 149). Hem kümelenen mahallelerin çözülmesi hem de yapı sürekliliğinin toplumsal doku için öneminin olmaması, hanelerin artık daha büyük kolektiviteler içinde yuvalandığına işaret etmektedir. Hanelerin toplumsal ilişkilerde daha bağımsız hale geldiği düşünülmektedir. Kümelenen mahallelerin sona ermesi, toplumsal etkileşimin daha az yoğunlukta olduğu ve başkalarının gözetiminin daha zor olduğu anlamına gelmektedir (Düring, 2016: 149).

Daha iddialı ve uzun ömürlü yapılan evlerin çevresinde ev grupları oluşturulmuştur. Bunların, ev gruplarında oturanların ölülerini burada gömmeyi tercih etmelerine göre, ata evleri olduğu düşünülmektedir. Büyükçe konut alanlarının çevresi çöp yığınlarından oluşan alanlarla çevrelenmiştir. Yerleşim kuzey ve güney olarak iki eşit yarıdan meydana gelmektedir. Böylelikle Çatalhöyük halkı, farklı akrabalık bağlantıları ve evleriyle, merkezi bir gücün oluşmasını engelleyecek biçimde, farklı gruplara bölünmüştür (Hodder, 2007a: 465).

Çatalhöyük'teki evler, yerleşme dokusunda ayrıcalıklı bir konumu olan, içlerinde çok sayıdaki gömütleriyle ata kültünü temsil eden özel yapıların çevresinde kümelenmiştir (Hodder, 2007b: 325). Halk, evlerini atalarının evleriyle aynı toprak üzerine, aynı düzende ve yöntemde inşa etmiştir. VIII. Tabaka'dan itibaren yerleşim giderek kalabalıklaşmıştır (Düring 2001; Hodder 2017; Sagona ve Zimansky, 2018: 82). Aileleri genişlediği halde, atalarıyla aynı toprakta oturmaya devam etmek isteyen halk, uygun olan her boşluğa bir ev yapmıştır. Zamanla bir yığılma yaşanmış olup VII-VIA tabakalarına gelindiğinde Çatalhöyük, yoğun olarak birbirine benzeyen evler kümesi haline gelmiştir. Bu, eski yapıların duvarlarını temel olarak kullanmaya devam etmenin hem işlevsel sebeplerle hem de sosyal kimlikle ilgili olabileceği düşünülmektedir (Düring 2001; Hodder 2017; Sagona ve Zimansky, 2018: 82). Buradaki insanlar atalarına ve inançlarına büyük bağlılık duymaktadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 82**).** Bu ataya ait olan evlere fiziksel ve mekânsal yakınlık, haklara ve kaynaklara erişimi garantilemiştir. Sonuç olarak, insanlar her aralığı, her köşe bucağı, ata evine yakın olup onun fiziksel haklarının iletimine katılabilmek amacıyla kullanınca, evlerden oluşan sıkışık konumlu yapı dokusu ortaya çıkmıştır. Geçmişin anıları ve bireyin katılımının ortak yaşam bilincini güçlendirdiği düşünülmektedir. Kasaba ve höyüğün anatomisi konutun belleğinin oluşması devamlı olarak yinelenen uygulamalar ile hak iddia etmenin bir yan ürünüdür (Hodder, 2007b: 325).

Çatalhöyük'ün çeşitli eşya ve öğeler barındıran çatılarında yılın sıcak zamanlarında insanlar birçok etkinlik gerçekleştirmiştir. İnsanların evlerine gidip gelirken daima çatılarda hareket ettiği düşünüldüğünde, mahalleler içindeki etkileşimin yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Aşıklı Höyük'teki gibi, bu çatıları kullananların ortak etkinliklere dayalı, kişisel ilişkiler, ortak deneyimler ve yüz yüze etkileşim üzerine kurdukları bir toplumsal kolektivite oluşturdukları düşünülmektedir. Burada, mahallelerini yabancılardan koruyan

ve yabancıların mahalleye erişimini denetleyen bütünsel bir topluluk olduğu varsayılmaktadır. Mahallelerin ölçeğini saptamak oldukça zordur. VIB'de oturma odalı yaklaşık 30 yapı bulunmaktadır. Bunların her birinde yaklaşık 5'er kişilik hanelerin olduğu düşünülürse, mahalle nüfusunun en az 150 kişi olduğu anlaşılmaktadır (Düring, 2016: 133-134).

Aşağı yukarı birbirleriyle çağdaş yapılardan oluşan tabakalarda 3500-8000 arasında insanın yaşadığı düşünülmektedir (Farid, 2006: 163-164). Çatalhöyük köy sınıfına giremeyecek kadar büyük olsa da kent kavramıyla bağdaştırılan iş bölümüne dair kanıt oldukça azdır. Burada evler ve çöp alanları tespit edilse de kamu binaları, işliklerin bulunduğu mahalleler (yerleşimin kenarındaki kireç ocakları dışında), mezarlıklar (gömüler evlerin içine yapılmıştır), kült merkezleri ya da benzeri yapılar bulunmamıştır (Hodder, 2007a: 464). Dolayısıyla, Mellaart yerleşimin büyümesini, önemli kesintiler ve müdahaleler bulunmayan sürekli bir gelişme olarak özetlemiştir. Örgütlenmesi yüksek bir yerleşme olsa da burada henüz bilinen bir merkezi idare bulunmamaktadır (Farid, 2006: 166).

Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in sonunda sosyal çatışmaların artması göz önünde bulundurulunca, bu birleşik ve kapalı yapılanma daha çok bir savunma işlevini yansıtmaktadır. VIA Tabakası'nın birçok yapısının bilinçli bir şekilde yakıldığı düşünülmektedir. Mellaart'a göre yangından sonraki moloz, ''*Leopar Tapınağı''* olarak isimlendirilen 44 No'lu odaya dökülmüştür. Bu, Çayönü evlerinin gömülmesini anımsatan bir durumdur (Mellaart, 1964: 78; Sagona ve Zimansky, 2018: 84). Evlerin belirgin bir şekilde törensel amaçla yakılması, Avrupa'ya kadar uzanan yaygın bir Neolitik Dönem uygulamasıdır (Stevanovic, 1997; Sagona ve Zimansky, 2018: 84).

Buradaki ritüel mekanlarının düzeni bir çeşitliliğe sahiptir. Örnek olarak, Düring'in çalışmaları, kült ile ilgili en zengin donanımlara sahip yapıların, her zaman en büyük yapılar olmadığını göstermektedir (Düring, 2001; Sagona ve Zimansky, 2018: 89); bu durum, Mellaart'ın gözünden de kaçmamıştır (Mellaart, 1975: 101; Sagona ve Zimansky, 2018: 89). Çatalhöyük'te konutsal birimler olarak başlayan yapılarda da zamanla sembolizm görülmeye başlamıştır. Örnek vermek gerekirse, Tabaka VIII''in birçok yapısında ya mezar bulunmaz ya da çok az sayıda bulunur. Ancak bunların sayısı sonraki tabakalarda artmaktadır. Yine Tabaka VIII'deki birçok yapı sadece tek bir tip ritüel öğe içerirken, Tabaka VII ve VI'da yapıların çoğu bütün öğeleri içermektedir (Düring, 2016:

129-130). Gömütler, az sayıda yapıdaki kabartmalar ile sıklıkla ilişkilendirildiği halde, duvar resimleri çok nadir olarak gömütlerle veya kabartma betimlerle ilişkilendirilmiştir. Figürlü kabartmaların tamamı erken döneme, VI. Tabaka ve öncesine ait olması, bütün ‘‘avlanma’’ sahnelerinin ise daha sonraki *‘‘kutsal yer’’*lerde ortaya çıkması, bir devamlılığın olmadığını göstermesi açısından en önemlidir (Sagona ve Zimansky, 2018: 89**).**

Çatalhöyük'ün ünü duvar resimlerine, kabartma öğe ve yerleştirmelere dayanmaktadır. Bu yerleştirmelerin kimisi konut yapılarının normal yerlerinin dışında görünmektedir. Bu öğelerin yeni kazı çalışmalarında nadir olarak görülmesi dikkate alındığında, bunların Çatalhöyük yapılarının normal bir parçası olmadığı düşünülmektedir. Kabartma unsur ve kurulumların sadece bazı yapılarda bulunması, bunların ev merkezli olmayan, fakat birçok evi birbirine bağlayan etkinliklerle ilgili olduğu düşünülmektedir (Düring, 2016: 115-124). Mellaart, bu mekânların, *‘‘detaylandırılmış doğada duvar resimleri, sıva rölyefleri, sekilere sokulmuş öküz boynuzları, boynuz dikme sıraları, kült heykelciklerin varlığı ve tabanlara yerleştirilmiş insan kafatasları’’* gibi unsurların varlığıyla tespit edilebilen kült uygulamalarına ayrıldığını ileri sürmüştür (Mellaart, 1967: 77-78; Düring, 2016: 128).

Odaların göz alıcı duvar resimleriyle, sıvalı kerpiç kabartmalarla ve düzenlemelerle siluet betimlemeleriyle süslenmesi, Mellaart'ın bu mekânları *‘‘kült odası/kutsal mekân’’* olarak nitelendirilebilen ‘‘*shrine’’* olarak tanımlamasına sebep olmuştur (Hodder ve Cessford, 2004; Mellaart, 1967; Sagona ve Zimansky, 2018: 84). Fakat *‘‘kutsal yer’’* kavramı aslında, tapınma ve günlük uygulamaların ayrı yapılarda veya yerlerde gerçekleştirildiği toplumlarda ayrıcalıklı bir ibadeti çağrıştırdığı için bu kavram son zamanlarda birçok çevrede gözden düşmüştür. Bununla beraber Çatalhöyük'teki *‘‘kutsal yer’’*ler evle ilgili mekanlarla aynı boyutlara sahiptir. Platformlar, depolama bölmeleri, fırınlar ve benzeri iç düzenlemeler yer almaktadır. Bazı yapılar oldukça özenli ve ayrıntılarla süslenmişken bazıları da daha az süslemeye sahiptir. Hatta bazı yapılar süsten tamamen yoksundur. Bazı evler diğerlerine göre daha önemli ritüel mekanlar olduğu veya evler sırayla süslendiği için bu farklılıkların ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bir başka ifadeyle, arkeolojik veriler, evlerin süslenme döngüsü içindeki bir anın görüntüsüdür (Sagona ve Zimansky, 2018: 84**).**

Çatalhöyük'teki duvar resimlerinde bazı hayvanların dilleri dışarı sarkık olarak betimlenmiştir. Bu durum büyük bir ihtimalle hayvanların ölü olduğunu göstermektedir. Ölülerle ilgili bir uygulama olan, ölünün etinin kemiğinden ayrılması, belki de kırmızı boyayla resmedilen yırtıcı kuşların cansız insan bedenleri üzerinde uçuşunu gösteren bir resimde dolaylı olarak anlatılmaktadır (Şekil 180). Bu resimdeki ölülerin bazılarının başsız olması, Göbekli Tepe 43 No'lu dikmedeki başı olmayan küçük insan tasvirini akla getirmektedir. Bir manzara sahnesinde, bir dizi küçük kare şeklinde tasvir edilmiş bir yerleşim yeri ve bunun arkasında bir dağ görülmektedir. Duvarlarda görülen el izleri daha gerçekçi insan etkilerini yansıtmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2018: 85-87**).**

Çatalhöyük'teki kazı çalışmalarına ait fotoğraflar ile Göbekli Tepe ve Nevali Çori'nin güncel verileri arasındaki karşılaştırma, kabartmalarda yer alan figürlerin insanları veya tanrıçaları betimlemediği, büyük bir ihtimalle bunların hayvan tasvirleri olduğu düşünülmektedir (Voigt, 2000; Sagona ve Zimansky, 2018: 87-89). Çatalhöyük'te, bir baskı mührün üzerindeki ayı şeklindeki tasvir de kabartma figürlere benzemektedir (Şekil 181) (Sagona ve Zimansky, 2018: 89**).** Tanrıçaların ve hayvan başlarının duvar resimleri ve alçı rölyeflerinin ritüel bir önemi vardır. Bu önem, işlevini tamamlayan ve terk edilen yapılardaki duvar resimlerinin üzerinin kapatılmasıyla ya da kabartmaların tahrip edilmesiyle anlaşılmaktadır (Mellaart, 1967: 77-83).

Bazen ocak tarzındaki iç unsurlarda özenli olarak toprakla doldurulmuştur. Duvarların üst kısmı yıkılmakta ve evin alt bölümü temiz bir toprak ile doldurulmaktadır. Böylece evlerin alt kısımları korunmuştur. Daha önce yapılan bir evin alt kısım duvarları, yeni evin duvarlarının temeli olarak kullanılmıştır. Bu şekilde ev üzerine ev inşa ederek yerleşimin tepesi zamanla 21 m'lik bir yüksekliğe ulaşmıştır (Hodder, 2006a: 15-16).

Çatalhöyük'teki iskânın büyük bir kısmında, eşitçi bir toplum faaliyet göstermiştir. Çatalhöyük'te eşitçi bir toplumun olması, sosyal farklılaşmanın olmadığı anlamına gelmemektedir. Boyut ve dekorasyon açısından farklılık gösteren evlerin bazılarında duvar resimleri, kabartmalar, hayvan kalıntılarına ait yerleştirmeler görülürken, bazılarında hiçbir dekorasyon öğesi yer almamaktadır. Evlerdeki nadir hayvan türlerinde de değişiklik gözlenmektedir. Evlerde biçimsel ve faunal boynuzların olup olmaması da değişkenlik göstermektedir. Bu değişkenlik, sosyal farklılaşmanın evlerdeki yabani ve tehlikeli hayvanların maddileştirilmesiyle yakından bağlantılı olduğunu akla getirmektedir (Der, 2017: 86-87).

Anlattıklarımızdan yola çıkarak, özelleşmiş ve farklılaşmış ekonomisi, politik ve sosyal işlevleri olan bir kent yapısı sonucu çıkartmak oldukça güçtür. Daha çok *''kasaba''* izlenimini veren, evlerin içindeki sosyal davranışların tekrarıdır. Günlük davranışlar son derece monotonlaşmıştır. Bunlar sosyal yaptırımları/emirleri yeniden doğrulamaktadır. İnsanlar, rollerini ve toplumsal kuralları öğrendikleri günlük rutin içinde yetiştirilmiştir. Bu kurallarla ve geleneklerle beraber vahşi hayvanların ve taban altına gömülen ataların çevresinde odaklanan son derece özenli bir sembolik sistem kurulmuştur. Belki de Çatalhöyük'ün iki en önemli ayırt edici bakış açısı birbiriyle ilişkilidir. Hiyerarşinin görece yokluğunun ve toplumsal törenlerin, ev içindeki özenli sembolizmle ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Belki toplumun sosyal kuralları evde öğrenilmiştir ve öğrenilmeye zorlanmıştır. Ayrıca bütün bunlar, mitlerin içine nüfuz eden, atalar tarafından onaylanan ritüel performanslar oldukları için daha güçlü ve anlamlıdır. Çatalhöyük insanları, merkezileşmiş ritüellerle değil sosyalleşmenin süreci içinde bir yapının, dağınık evsel kültler ve düzenlemeleri ile kuşatılmışlardır. Bu, bu kadar büyük bir köyde etkili olabilecek, gücün alternatif bir üretim şeklidir (Hodder, 2007b: 325).

# SONUÇ

‘‘Neolitik Dönem'de Orta Anadolu'daki Tapınak ve Kutsal Alanların Sosyoekonomik ve Kültürel Açıdan Değerlendirilmesi’’ isimli tez çalışmamızın birinci bölümünde detaylı olarak yer verdiğimiz birçok bilim insanının ve düşünürün yorumlarından da anlaşılacağı üzere, insanoğlunun en büyük sorunlarından olan din ve inanç, kendisini ve dış dünyayı tanımaya başladığı andan itibaren insanı etkisi altına alarak düşündürür (Yılmaz, 2011: 9). Dolayısıyla, insanlık tarihinde ne kadar geriye gidilirse gidilsin, din ve inançtan mahrum bir topluluğa rastlanılmamaktadır. İnsanlık tarihiyle beraber ortaya çıkan din, günümüzde de insanoğlunu en fazla meşgul eden konulardan biri olmuştur. Batı camiasında gerçekleştirilen bilimsel araştırmalara göre din, insanın bilincinde yaradılıştan beri var olmaktadır. Bu, insanın doğduğu andan itibaren dine ve inanmaya ihtiyaç duyduğu anlamına gelmektedir. Buna göre din, insan bilincinde var olan, daha sonra bilince ilave edilmeyen bir duygudur (Aydın, 2008: 11).

Neolitik Dönem topluluklarının ritüelleri ve sembolik davranışları, insanların düşüncelerinin, dinsel inançlarının ve davranışlarının bir karışımıdır. Neolitik toplulukların bunları bir sonraki insanlara aktarmak için nasıl bir yöntem izledikleri bilinmemekle beraber arkeolojik verilerden bazı özel uygulamalar tespit edilebilmektedir (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 61). İnsanoğlu, zaman ilerledikçe ve gelişen teknolojinin de etkisiyle bu din ve inanca dair düşüncelerini fırsatları doğrultusunda gösterebileceği tüm alanlarda yoğun olarak kullanmıştır. Belki de dönem insanı çevreden gelebilecek herhangi bir tehdide karşı kendilerini savunabilmek için bir dine ya da kendisinden daha güçlü olduğunu düşündüğü bir varlığa inandığında korunuyor ve onun için özel ya da kutsal alanlar oluşturup ritüeller gerçekleştirerek saygısını sunuyordu.

Orta Anadolu Bölgesi’nde Neolitik Dönem’e tarihlenen ve tez çalışmamızın konusuna uygun olacak şekilde din ve inanca dair düşünceleri yansıtan, tapınakları ve/veya kutsal olarak nitelendirilebilecek alanları olan yerleşimler özellikle tercih edilmiştir. Bu bağlamda, Neolitik Dönem’de iskân gören Aşıklı Höyük, Musular, Boncuklu ve Çatalhöyük yerleşimleri konumları, coğrafi özellikleri, buluntuları, stratigrafisi ve mimarisi çalışmamızda kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Bölgenin coğrafik özellikleri ve jeolojik faktörleri buradaki Neolitik Dönem yerleşimlerinin mimarisini etkilemektedir. Dolayısıyla, yerleşimlerde bu etkilerin ve din ile ilgili

düşüncelerin tapınak ve/veya kutsal olarak tanımlanan yapı ya da alanlarda mimariye yansıması esas alınarak toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızdaki Neolitik Dönem'e tarihlenen yerleşimler, Orta Anadolu Bölgesi'nin günümüzdeki coğrafi sınırları dikkate alınarak belirlenmiştir. Günümüzdeki sınırlarına göre, Türkiye'nin ikinci büyük bölgesi olan Orta Anadolu'nun, coğrafi açıdan ayrıcalıklı özelliklere sahip olması, Neolitik Dönem insanlarının yerleşirken bu bölgeyi tercih etmeleri için önemli bir etken olmuştur.

Bölge insanının hem besin ekonomisinde hem de yerleşimlerdeki mimari ögelerde görülen hayvanlar ise, buradaki yaşam şeklini anlamamız açısından oldukça önemlidir. Aşıklı topluluğu için yaban sığırının özel bir anlamının olduğu, bu hayvanla ilgili bazı faaliyetler için ''Özel Amaçlı Yapılar Alanı'nın kullanıldığı anlaşılmıştır. Musular'da da çok sayıda yaban sığırına ait kemikler, belli bir yerde ve alanda ortaya çıkarılmıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 61). Boncuklu'da ve Çatalhöyük'te ise, durum daha farklıdır. Yaban sığırına ait kafatası ve boynuzlar topluluğun inançları doğrultusunda, tapınak ya da kutsal alanların mimari ögelerine taşınmıştır (Hodder, 2005: 186; Özbaşaran, vd., 2007: 281). Ortak öğe olarak gözüken yabani sığır veya boğa, Çatalhöyük'te sıvalı boğa başları, duvar resimleri gibi farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır (Özbaşaran, vd., 2007: 281). Çatalhöyük'teki tapınaklarda duvara oturtulmuş bir boğa başıyla boynuzlar, en az 11 boynuzla beraber başka boğalara ait kafatasları ve dizi halinde boğa boynuzlarının bulunduğu bir seki özel anlamlı verileri oluşturmaktadır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 61). Boncuklu'dan elde edilen veriler ise, Neolitik Dönem ritüel ve simgeciliğine yönelik önemli ipuçları sunmaktadır. İnsan ve hayvan başları, olasılıkla yaşam gücünün ya da insanların ve hayvanların gücünün sembolüdür. Çatalhöyük'te boğa başları oldukça yaygın bir şekilde görülürken, burada sığırın toplumun et ihtiyacını karşılamak için ana besin kaynağı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Böylece onların, Konya Ovası'ndaki simgesel önemlerinin, kısmen hayvanların dayanıklılığı ve gücünden gelmiş olduğu düşünülmektedir (Baird, vd., 2012b: 125-127). Ancak, Aşıklı ve Musular'da, Boncuklu'da ve Çatalhöyük'te görülen yoğun yaban sığırı sembolizmine dair herhangi bir veri tespit edilmemiştir (Sagona ve Zimansky, 2018: 61). Yerleşimler arasındaki bu belirgin farklılığa rağmen, yabani sığır odaklı etkinlikler, bu etkinliklerin Aşıklı ve Musular'daki gibi kamusal bir yapı etrafında veya Çatalhöyük'teki

gibi ev içi ya da terk edilmiş bir evin yakınında olsun, değişmeden devam etmektedir. Bu anlamda Musular'daki kazılar, ilk sonuçları ve varsayımlarıyla, Orta Anadolu bağlantılı soruları ve sorunları derinleştirmeyi sağladığı için oldukça önemlidir. Ayrıca, *''merkez yerleşme Aşıklı ve uydusu Musular''* bütünlüğü içindeki çalışmalar Aşıklı halkının sembolik, inançsal ve düşünsel yapısına bir adım daha yaklaşmayı sağlamıştır (Özbaşaran, vd., 2007: 281).

Aşıklı'nın tapınak ya da kutsal yer olarak nitelendirilen T Binası'nda ve faaliyet alanları olarak kullanılan Musular'daki yapılarda yaban sığırına ait kemiklerin diğer hayvan kemiklerine göre sayıca fazlalığı ile Boncuklu'daki ve Çatalhöyük'teki tapınak ve kutsal alanların mimari unsurlarında yaban sığırının boynuz ve kafataslarının kullanılması, bu yerleşimlerdeki Neolitik Dönem insanları için yaban sığırının din ile ilgili özel ve sembolik bir anlamı olduğunun kanıtıdır.

Çatalhöyük'le olan devamlılıkları dikkate alındığında, Boncuklu'daki daha küçük çaplı ve daha erken bir toplayıcı topluluğun, etkin bir inanç ve sembolizm uygulamalarıyla beraber, büyük ekonomik değişikliklere rağmen varlığını kesin olarak sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu tutuculuk belki de daha yoğun bir nüfusa sahip olan Çatalhöyük topluluğundaki gerilimleri azaltmaya yardımcı olmuştur (Baird, vd., 2019b: 18-19).

Bu yerleşimlerdeki buluntu ve kalıntılara göre, Neolitik Dönem'de din ve inanç ile ilgili düşünceler artmıştır. Paleolitik Dönem'le kıyaslamak gerekirse, mağaraların ve kaya sığınaklarının duvar resimlerinde görülen ve kırmızı aşı boyası (okr) kullanılarak yapılan dini düşüncelerle ilgili tasvirlerin Neolitik Dönem'de yapı içlerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Örneğin bölgedeki Çatalhöyük yerleşiminde yapıların duvarlarında resimlere ek olarak kabartmalarla da dini düşünceler tasvir edilmiştir. Tarihöncesi dönemlerde hem kırmızı aşı boyası hem de kireç din ile ilgili uygulamalarda, özellikle ölü gömme ritüellerinde ve özel olduğu düşünülen yapıların mimari unsurlarında yoğun olarak görülmektedir. Neolitik Dönem'de, özel olduğunu belirtmek amacıyla bölge yerleşimlerinden Aşıklı ve Musular'da bulunan tapınak ve kutsal yapıların tabanları kırmızı aşı boyası veya kireçle kaplanmıştır. Ayrıca, bölge Neolitik Dönem'de oldukça elverişli çevre koşullarına sahiptir. Özellikle volkanik kökenli dağlar, dönem insanı için obsidyen kaynaklarını oluşturmaktadır. Obsidyenin insanlar için önemli bir gelir kaynağı

olduğu düşünülmektedir. Örneğin Orta Anadolu'daki volkanik kökenli Hasan Dağı'nın, buradan elde edilen obsidyenin bölge ekonomisini canlandırması sebebiyle Çatalhöyük'teki yapılardan birinin duvar resminde yer aldığı varsayılmaktadır.

Boncuklu'da ve Çatalhöyük'te tespit edilmemiş olsa da, günlük kullanıma yönelik yapıların dışında Aşıklı'daki gibi özel yapılar veya Musular'daki gibi özel işlevli ve toplu kullanım alanı olabilecek bir bölüm (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 58-59) ise, Neolitik Dönem'de yaşam şekliyle beraber teknolojinin de değişerek gelişmeye başladığını göstermektedir. Bu durum, toplumsal gelişmeyi de beraberinde getirmiştir. İnsanlarda kolektif bir yaşam bilincinin oluştuğu özellikle bölgedeki yapılaşmadan anlaşılmaktadır. Bölgedeki insanlar tarafından günlük ya da özel faaliyetlerde kullanılmak üzere ve birlikte hareket etmeye uygun olacak şekilde bir mimari plan tarzı benimsenmiştir.

Güneybatı Asya'da, Doğu Akdeniz kıyıları, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye, Irak ve Zagroslar'da Orta Anadolu'ya kıyasla sayıca pek çok örnek ile bilinen Neolitik Dönem'in çanak çömleksiz evresine ait (PPN) yerleşmelerde görülen mimariyle bazı benzerlikler ve farklılıklar gösteren Aşıklı Höyük, bölgenin taş yapı gelenekli coğrafyasında gelişkin kerpiç işçiliğiyle şaşırtıcı bir örnek oluşturmaktadır (Duru, 2002: 172; Özbaşaran, vd., 2010: 217). Aşıklı Höyük'te hem konutların ve *''Özel Amaçlı Yapılar Alanı''*ndaki tapınak veya kutsal alanların hem de buradaki topluluğun özel bir etkinlik alanı olarak kullandığı Musular'ın bu gelişkin kerpiç işçiliğiyle inşa edildiği anlaşılmıştır.

Musular'ın özel bir etkinlik alanı olarak yorumlanmasına sebep olan eldeki verilere genel bir bakış atmak gerekirse; en önemli karşılaştırmalı ve tamamlayıcı veriler, mesafe olarak en yakın ve çağdaş yerleşim olan Aşıklı Höyük'ten gelmektedir (Özbaşaran, vd., 2012: 164). Musular'daki A Yapısı ve Aşıklı'daki T Binası arasındaki mimari plan ve unsurlar, Aşıklı'nın Özel Amaçlı Yapılar Alanı ile Musular'daki yabani sığırın egemenliği gibi benzer özelliklere ve Aşıklı'nın konut alanındaki koyun veya keçinin üstünlüğü gibi bazı zıtlıklara dayanarak, Musular'daki faaliyetleri gerçekleştirenlerin Aşıklı Höyük'te oturan Aşıklı topluluğu olduğu ve Musular'ın, Aşıklı'nın geç evreleri sırasında kurulduğu anlaşılmaktadır (Özbaşaran, vd., 2007: 278).

Çalışmamızın beşinci bölümünde Aşıklı Höyük'ün tapınak ve kutsal alanlarını değerlendirirken MÖ 8. binlerde burada belirgin bir nüfus artışının yaşandığından ve yeni

bir mimari plan tarzına geçildiğinden bahsetmiştik. Dolayısıyla az önce değindiğimiz gibi Musular'ın tam da bu tarihlerde kurulması, Aşıklı'yla olan benzerlikleri ile farklılıkları ve Aşıklı'daki nüfus artışı da düşünüldüğünde, Aşıklı'daki Özel Amaçlı Yapılar Alanı'nda bulunan HV ve T Binalarına destek olması amacıyla Musular'ın ek bir faaliyet yeri olarak yapıldığı düşünülebilir.

Bir diğer olasılığa göre, yaban sığırı avı ve avla ilgili günlük ya da bazı özel faaliyetler için özellikle Musular'ı kullanan (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 58-59) Aşıklı'nın alüvyon dolgu üzerinde, Musular'ın ise ana kaya üzerinde yer aldığı bu iki yerleşimin konumları arasındaki fark göz önüne alındığında, iklimin değişmesi sebebiyle, ilk dönemlerinde Aşıklı içinde gerçekleştirilen faaliyetlerin daha sonra Musular'a transfer olduğu da düşünülmektedir (Bkz. Woldring-Bottema, 2001/2002: 17-18; Duru ve Özbaşaran, 2005: 26). Ortaya çıkarılan yapısal kalıntılar da, böyle bir topografyanın bilinçli olarak tercihine işaret etmektedir (Özbaşaran, 2007: 461). Örneğin, Musular'da suyun tahliyesi için kullanılan ana kaya kanalları ve yapı temeli olarak ana kayanın seçilmesi, iklimsel çevre değişikliklerinin yanında Melendiz'in nehir yatağındaki bir değişiklikle de bağlantılı olabilir (Duru ve Özbaşaran, 2005: 26). Söz konusu özellikleriyle Musular, işlevsel ve sembolik açıdan Orta Anadolu Neolitik Dönem yaşam biçimi konusunda önemli veriler sağlayan farklı bir yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır (Özbaşaran, 2007: 461).

Konutlardan ayrı bir yerde tapınak veya kutsal alanları inşa eden Aşıklı topluluğu için, barınma ihtiyacını karşıladıkları evlerden ziyade, tapınak veya kutsal alanların varlığı daha önemlidir. Çünkü bin yıllık iskanının ardından Aşıklıların yerleşimi terk ettiği halde bahsi geçen Özel Amaçlı Yapılar'ı Musular'a taşıması, bu yapıların kutsal bir anlamının olduğunu ve deneyim ile bilgilerin yapılar aracılığıyla sonraki toplumlara aktarıldığını göstermektedir. Belki de o dönem insanına göre din ile ilgili düşünceler için oluşturulan bu alanlar koruyucu birer güçtür. Tapınak veya kutsal alanların devamlı olarak var olması bir tür savunma yöntemi olabilir. Kolektif bir yaşamı benimseyen, ritüellerini, kutlamalarını, tören ve ziyafetlerini gerçekleştirmek için iklim ve çevre koşullarına göre ortak kullanım alanları oluşturan ve bu alanları konut yapılarından farklı olabilecek şekilde, yapı tabanlarında kireç ve kırmızı boya kullanımı gibi ayırt edilebilecek özelliklerle inşa eden ve nüfus artışı sebebiyle yerleşimin yükünü azaltmak

isteyen Aşıklı topluluğu için bütün bu günlük ya da özel uygulamalarda kullanılmak üzere elverişli bir ana kaya üzerindeki Musular'ı kurmak hiç zor olmasa gerek.

Çalışmamızın birince bölümünde detaylıca anlattığımız bir olay olarak ritüel, toplumsal ve dinsel olmak üzere iki temel çerçevede değerlendirilebilmektedir. Sosyal yanı ile ritüel, toplumsal işlevi açısından araştırılmalıdır (Demirci, 2013: 50). *'Ritüel'*lerin toplumla ilgili vazifeleri açıktır; hislere, *''görkemli''* ve kolektif bir dışa vurum imkânı veren *''rit''ler, toplumsal* dayanışmanın destek aldığı bu hisleri yenileyip güçlendirerek, pekiştirmektedir (Radcliff-Brown, 1969: 314). Dinsel açıdan ise, bir tören olarak, ilahi-kozmik güçler ve insan arasındaki bağı kurma sisteminin tahlili perspektifinden araştırılabilmektedir (Demirci, 2013: 50). Ritüellerini gerçekleştirmek üzere konutlarından ayrı ortak kullanım alanları oluşturan Aşıklı insanlarının toplumsal dayanışmaya önem verdiği oldukça açıktır. Ritüel kavramının da yukarıda belirttiğimiz gibi toplumsal ve dinsel olmak üzere iki ayrı anlamının bulunması, Aşıklıların toplumsal ve dinsel ritüellerinden birini Musular'da, diğerini de Özel Amaçlı Yapılar Alanı'ndaki tapınak veya kutsal alanlarda gerçekleştirmiş olabileceğini de akla getirmektedir.

Bölgedeki Neolitik Dönem insanlarının yapıların içinde ya da dışında bazı özel faaliyetlerini gerçekleştirmek için ayırdığı alanlar kutsallıkla ilişkilendirilmiştir. Kutsal kavramının ise, *''Kutsal''* ve *''Profan (Dindışı)''* olmak üzere, bilginler tarafından iki başlık altında toplandığıyla ilgili bilgilere çalışmamızın birinci bölümünde yer vermiştik. Boncuklu'nun ve Çatalhöyük'ün tapınak ve kutsal alanlarında tam olarak bu iki kavrama uyacak şekilde bir mimari plan ayrımı benimsenmiştir. Günlük kullanım alanları daha kirli, tapınak veya kutsal olarak nitelendirilebilecek alanlar ise daha temiz tutulmuştur. Dolayısıyla, her iki yerleşimde de günlük faaliyetlerde kullanılan alanlar kirli olduğu için ''Profan (Dindışı)'', dinsel ve inançsal ritüellerin gerçekleştirildiği alanlar ise temiz olduğu için *''Kutsal''* olabilir.

Çalışmamızın birinci bölümünde tanımını yaptığımız kültte kutsal kavramı gibi din, işlerliği ve yapısı itibariyle ele alındığında başlıca iki yöne ayrılmaktadır. Bu yönlerden biri düşünce ve inançlardan oluşurken, diğeri de bu düşünce ve inançlarla bağlantılı eylemler ve sorumluluklar alanı şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Erginer, 1997: 41). Dolayısıyla, bölgedeki yerleşimlerde kült kavramıyla ilişkilendirilebilecek verilere bakmak gerekirse, Çatalhöyük'teki tapınak ve kutsal alanların evlerden daha ayrıntılı bir

biçimde dekore edilmesi bu binaların kült için kullanıldığını akla getirse de kurbana dair herhangi bir kanıt yoktur. Beycesultan'ın Erken Tunç Çağı tapınaklarındaki gibi, kurban edilen bir hayvanın kanını akıtmak için sunaklar ve masalar bulunmamaktadır. Çatalhöyük binalarının kendine has yapısı, hayvanların kesim için getirilmesine uygun değildir. Eğer hayvan kurban edildiyse, kesim başka bir yerde yapılmıştır. Kült uygulamasına dair tek doğrudan kanıt, II. Tabaka tapınağındaki bir tören ocağının kırmızı kili ve küçük kömürleşmiş tahıl birikintilerinden oluşmaktadır (Mellaart, 1967: 77-83). Bölge yerleşimlerinden Musular ise, kült uygulamalarında sıvı sunumunun rahatça gerçekleştirilebileceği bir ana kaya üzerinde yer almaktadır.

Neolitik Dönem'de Orta Anadolu'daki toplulukları temsil eden davranışlara erken örnekler, aynı evlerin aynı yerde yeniden ve aynı yerde aynı gömme yapıların inşa edildiği Aşıklı ve Çatalhöyük'te güçlü bir şekilde görülmektedir (Baird, vd., 2012b: 127). Aşıklı'daki ve Çatalhöyük'teki yeni yapıların doğrudan bir önceki yapının üzerine inşa edilmesi, iskân süreleri boyunca her iki yerleşmede de yerleşim içi düzenin çok az değişikliğe uğramasını sağlamıştır (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 58-59). Bu durum, uzun yaşam süresine sahip ev halkının kimliklerini ve soy yapılarını da tanımlamaktadır (Baird, vd., 2012b: 127). Yapılardaki devamlılık, yerleşme şeklinin, nesillere aktarıldığını, belirli insan gruplarıyla belirli binalar arasında güçlü bağlar kurulduğunu göstermektedir (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 57-58). Yapı devamlılığı, Orta Anadolu'nun Neolitik Dönem'inde karakteristik bir özelliktir. Belki de eski duvarların temel olarak kullanıldığı inşaat uygulamalarının veya yerleşimin tıkanan doğasının bir sonucudur (Mellaart 1967: 67; Düring, 2016: 129). Aynı yapı planlarının kullanımının, hem kültürel karakteristiği belirleyen bir unsur olarak değerlendirildiği hem de höyüğün doğal konumu sebebiyle içinde bulunduğu sulak ortama bağlı olması dolayısıyla kısıtlı alanda inşa etme zorunluluğundan doğan bir tercih olduğu da söylenebilir (Mustafaoğlu, 2017: 33). Islak bir arazide taş temelsiz inşa edilen bölgedeki yapıların içleri, kullanımları tamamlandıktan sonra insanlar tarafından taş, toprak, kireç gibi döküntülerle doldurulmuştur. İçleri doldurulan bu yapıların üzerine duvarlar birbirini takip edecek şekilde yeni yapılar inşa edilmiştir. Böylece, su taşkınlarının zarar vermemesi için içleri doldurulan bu yapılar, yenilerine sağlam bir temel oluşturmuştur. Anlaşılan o ki, sulak bir arazide yer alan yerleşimlerdeki konutlara suyun zarar vermemesi adına devamlı olarak uygulanan bir inşa planı hazırlanmıştır.

*''Orta Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşme Modeli''* başlığında toplanabilecek, bal peteği görünümünde yerleşme düzeni, kerpiç yapılar, bina ve açık alanlarda izlenen kullanım sürekliliği gibi özellikler ise, kronolojik olarak Aşıklı'dan sonra, MÖ 8-7. binyılda Can Hasan III'te, 7. binyılda Erbaba'da, 7-6. binyılda Can Hasan I'de de takip edilebilmektedir (Özbaşaran vd., 2010: 218). Çalışmamızdaki yerleşimlerden biri olan Boncuklu'da da görülen yapıların istikrarına yine Orta Anadolu'daki Pınarbaşı'nda da rastlanmaktadır. Her iki höyüğün de en az birkaç yüzyıl süresince yerleşim bölgelerine önemli bağlılıkları veya bu bölgelerde kalma tercihlerini temsil ettiği ve bunun *''yerleşik düzene geçme''* davranışı olarak nitelendirilebileceği açıktır. Her ikisinde de oval yapıların varlığı ve insan kalıntılarının biriktirildiği anlaşılmıştır. Bu da bu bölgelere yapılan önemli yatırımları temsil etmektedir (Baird, vd., 2012d: 232). Son derece geniş bir alan bulunmasına rağmen, yapıların sıklıkla aynı yerde birden çok kez üst üste inşa edildiği Çatalhöyük'teki yapıların özellikle kuzey duvarları süslenmiştir (Baird, vd., 2019b: 17; Baird vd., 2012a: 263). Bu durum, atalardan kalma evlerin devamlılığını ve önemini göstermektedir. Çatalhöyük'te son derece belirgin bir şekilde görülen bu uygulamalar, daha küçük ve daha seyrek bir şekilde iskân edilen ve yaklaşık 50-150 kişilik nüfuslu Boncuklu'da çok daha farklı bir biçimde ortaya çıkmaktadır (Baird, vd., 2019b: 17). Ayrıca bu kanıtlar Çatalhöyük'ten farklı olarak, Boncuklu'daki ritüellerin ve sembolik uygulamaların yaşam alanları içinde ve hatta yerleşimin genelinde bir alanda gerçekleştiğini göstermektedir (Baird, vd., 2012a: 263).

Özellikle Çatalhöyük'te kullanımı tamamlanan tapınakların üzerine yeni yapı inşa edildiğinde, eski yapının duvarlarında bulunan kabartmaların ya da resimlerin kompozisyonu yeni yapının duvarına da uygulanmıştır. Dolayısıyla hem çalışmamız kapsamındaki Aşıklı Höyük, Boncuklu Höyük ve Çatalhöyük'teki hem de aynı bölgedeki bir diğer yerleşim olan Pınarbaşı'ndaki yapı devamlılığından da anlaşılacağı üzere, Orta Anadolu'daki Neolitik Dönem toplulukları geleneklerine ve din ile ilgili düşüncelerini aktardığı mimari unsurlara bağlı kalmıştır.

Neolitik Dönem'deki oval planlı kerpiç yapılar ise, Anadolu'da bu zamana kadar yalnızca Boncuklu ve Aşıklı Höyük'te tespit edilmiştir. Her iki höyükte de oval planlı yapıların bulunması ve güneydoğudan farklı olarak kerpiç malzemeyle inşa edilmesi de ayrıca Orta Anadolu Neolitiğini kültürel açıdan farklı ve özel bir konuma taşımaktadır (Baysal, 2013: 84). Boncuklu'daki oval plan, yandan giriş ya da subterranean

uygulamaları, Güneydoğu Anadolu'nun tarihöncesi yerleşimlerinde de görülmektedir. Subterranean uygulaması ve yapılara girişin yandan olması Boncuklu kültürünün gelişimi olarak değerlendirebileceğimiz modelin Çatalhöyük'te dörtgen planlı yapılara geçildikten sonra kullanımından bir sebepten dolayı vazgeçilmiştir. Bu durumda, genel olarak Orta Anadolu mimarisinin Doğu'daki gelişmeye paralel olarak bir gelişim gösterdiği ve daha sonra dörtgen planlı kerpiçlerle giderek kendi içinde gelişimini daha iyi sergilediği şeklinde de yorumlanmaktadır (Baysal, 2013: 85). Orta Anadolu'daki bu ilk köyler, Güneydoğu Anadolu ve Levant'taki köylerden iki noktada ayrılmaktadır. İlki, bunlar büyük, kalabalık ve uzun süreli yerleşilmiş köylerdir, yapıların evsel özelliklere sahip olduğu açıktır; küçük, mevsimlik, geçici yapılardan gelişmiş görünümleri yoktur. İkincisi ise, mimari bitişik düzendedir, yerleşme planları yan yana kümelenmiş yapılardan oluşur, yapılar taban seviyesinden değil, damdan girişlidir. Bu tarzda bir mimari Neolitik Dönem'de Orta Anadolu'ya özgüdür (Özbaşaran ve Cutting, 2007: 58-59).

Sonuç olarak, Orta Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Dönem'e tarihlenen tapınak ve kutsal alanlar Bereketli Hilal'deki gibi görkemli ve anıtsal olmasa da, bütün eski toplumlarda, bu tür tapınak ve kutsal alanların inşası, büyük ölçekte planlama yeteneği, yüksek derecede mühendislik becerisi, önemli işgücü ve bunun yönlendirilmesi ile iyi gelişmiş bir sanatsal standart gerektirmiştir (Trigger, 1990: 120-121). Çalışmamızdaki yerleşimlerde görülen bu tapınak ve kutsal alanların mimari planları ve yapıların içerisindeki sembolik unsurlar kolektif bir iş gücü ile bilgi ve deneyimlerin birleştirilmesinin bir sonucudur. Orta Anadolu'daki bu tapınak ve kutsal alanlar Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'den Çanak Çömlekli Neolitik Dönem'in sonuna kadar devamlı olarak bir değişim göstermiştir. Bu değişim, ilk önce oval daha sonra dörtgen ve birbirine bitişik olarak şekillendirilen yapılardan ve dolayısıyla toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel özelliklerinden izlenebilmektedir. Tapınak ve kutsal alanlar değişim süreçlerinde Neolitik Dönem'in hem sosyoekonomik ve kültürel özellikleri hem de din ve inançla ilgili düşünceleri ile sembolik unsurları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bölgenin Neolitik Dönem yerleşimlerinde ortaya çıkarılan tapınak ve kutsal alanların birbirleri arasında pek çok farklılığın olduğu buluntu ve kalıntıları, mimari planları, iç dekorasyonları, gelişen teknolojinin de etkisiyle konut alanlarından ayrı konumlandırılmaları ya da her evin kendine özel sembolik unsurlarından anlaşılmaktadır. Bu farklılıklar ile din, kutsal, kült, ritüel gibi özel anlamlar içeren kavramlarla tapınak

veya kutsal alanlar arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Bazen de içerisindeki ortak kullanım gerektiren buluntuları ve bu yapıların faaliyetlerde kullanılmak üzere işlevlerine göre birimlere ayrılması bunların kamuyla ilgili ortak kullanılan alanlar olduğunu akla getirmektedir. Dolayısıyla bu yapılar din ve inançla ilgili uygulamalarda ya da insanların toplu kullanımına açık günlük faaliyetlerde kullanılmış olabilir. Aslında her iki yorumda buradaki dönem insanlarının kolektif bir yaşam bilincine sahip olduğuna işaret etmektedir. Bölgedeki bahsi geçen yerleşimlerdeki buluntu ve kalıntılar bu her iki yorumu da doğrulamaktadır. Aşıklı ve Musular'daki ortak kullanım alanları ile Boncuklu ve Çatalhöyük'teki her evin kendine özel içerdiği sembolik mimari unsurlar bütün dinsel ve günlük faaliyetlerin bu tapınak ve kutsal alanlarda gerçekleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Bu tapınak ve kutsal alanların, her iki faaliyeti de gerçekleştirmek için elverişli özelliklere sahip olduğu anlaşılmıştır. Yapıların hepsi bölgenin coğrafik özellikleri dikkate alınarak inşa edilmiştir. Dönem insanı, ritüellerini gerçekleştirirken kolaylık sağlaması adına yapıların inşa edileceği alanı itinayla seçen bir düşünce gücüne sahiptir. Özellikle faaliyetlerini daha iyi gerçekleştirmek üzere değişen coğrafyaya uyum sağlaması için devamlı olarak yinelenen ve güçlendirilen bir mimari plan tarzı benimsenmiştir.

## KAYNAKÇA


Adıbelli, R. (2011). *Mircea Eliade ve Din.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Alıcı, M. (2007). *Dinler Tarihinin Batılı Öncüleri.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Allen, D. (1996). ‘‘Din Fenomenolojisi’’. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.*

Altınbilek, Algül, Ç. (2014). “Aşıklı Höyük'te Değişen Kazı Metodolojisinin Mekân Analizleri Üzerindeki Sonuçları”. Ö. Çevik & B. Erdoğu (Eds.). *Yerleşme Sistemleri ve Mekân Analizi, Tematik Arkeoloji Serisi,* 1, (ss. 145-155). İstanbul: Ege Yayınları.

Alver, K. (2010). “Emile Durkheim ve Kültür Sosyolojisi”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3 (21).*

Anttonen, V. (1996). “Rethinking the Sacred”. *The Sacred and Its Scholars*. New York: E.J. Brill.

Asouti, E. & Fairbairn, A. (2002). ‘‘Subsistence Economy in Central Anatolia during the Neolithic: The Archaeobotanical Evidence’’. In F. Gèrard & L. Thissen (Eds.). *The Neolithic of Central Anatolia, Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia Cal BC*, (pp: 181-192). İstanbul: Ege Yayınları.

Asouti, E., & Fairbairn, A. (2006). ‘‘Çatalhöyük'te Ekilmiş Ürünler, Yabani Yiyecek Bitkileri, Yakıt ve Zanaat Kaynakları’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Astruc, L., Vargiolu, R., Bentkaya, M., vd., (2011). “Multiscale Tribological Analysis of the Technique of Manufacture of an Obsidian Bracelet from Aşıklı Höyük (Aceramic Neolithic, Central Anatolia)”. Journal of Archaeological Science, (38), 3415-3424.

Atalay, İ. (2005). ‘‘Kuvaterner'deki İklim Değişmelerinin Türkiye Doğal Ortamı Üzerindeki Etkileri”. Okan Tüysüz (Ed.). İTÜ Avrasya Yer Bilimleri Enstitüsü. TÜBİTAK. *TURQUA-V.* 122-128.

Atalay, İ. (1992). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği* (Genişletilmiş 3. Baskı). İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Atalay, İ. (2011). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İzmir: Mesa Basım Matbaacılık Hizmetleri.

Aydın, M. (2005). *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü* (1. bs.). Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Aydın, M. (2008). *Dinler Tarihine Giriş.* Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Baird, D. (2014). ‘‘Origins of Caprine Herding’’. *PNAS, Volume 111, No 24*, 8702-8703.

Baird, D., & Baysal, A. (2012). ‘‘Boncuklu Höyük Projesi: Orta Anadolu’da Tarımın, Yerleşik Hayata Geçişin ve Hayvancılığın Başlangıcının Araştırılması’’. *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 4. Cilt*, 263-270.

Baird, D., Bar-Yosef, O., Baysal, A., & Fairbairn, A. (2011). ‘‘The First Farmers of Central Anatolia: The Boncuklu’’. *Heritage Turkey, Volume 1*, 15-16.

Baird, D., Bar-Yosef, O., Baysal, A., & Fairbairn, A. (2012b). ‘‘The Boncuklu Project: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 2*, 16-18.

Baird, D., Bar-Yosef, O., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2013). ‘‘The Boncuklu Project: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 3*, 21-23.

Baird, D., Bar-Yosef, O., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2014). ‘‘The Boncuklu Project: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 4*, 22-24.

Baird, D., Baysal, A., & Fairbairn, A. (2012a). ‘‘Ritüel ve Sembolizm: Neolitik Boncuklu’’. *Aktüel Arkeoloji,* (27), 125-127.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2015). ‘‘The Boncuklu Project: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 5*, 18-21.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2016a). ‘‘2015 Yılı Boncuklu Höyük Kazısı Tarımın Yayılımı ve Çatalhöyük’ün Öncüleri’’. *38. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 87-96.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2016b). ‘‘Boncuklu: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 6*, 15-18.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2017). ‘‘Boncuklu: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 7*, 25-26.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2018a). ‘‘Boncuklu: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 8*, 32-34.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2019a). ‘‘Boncuklu: The Spread of Farming and The Antecedents of Çatalhöyük’’. *Heritage Turkey, Volume 9*, 29-31.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2019b). ‘‘Boncuklu Höyük: Konya Ovası’nda İlk Çiftçiler’’. *Aktüel Arkeoloji Dergisi (69)*, 16-19.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2021). ‘‘Boncuklu 2021’’. *Heritage Turkey, Volume 11*, 32-33.

Baird, D., Fairbairn, A., & Mustafaoğlu, G. (2022). ‘‘Boncuklu and Pınarbaşı: From Forager to Farmer in Central Anatolia’’. *Heritage Turkey, Volume 12*, 40-42.

Baird, D., Fairbairn, A., Jenkins, E., Martin, L., Middleton, C., Pearson, J., … Elliott, S. (2018b). Agricultural origins on the Anatolian plateau. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 115* (14), E3077-E3086.

Baird, D., Fairbairn, A., Martin, L., & Middle-Ton, C. (2012c). ‘‘The Boncuklu Project: The Origins of Sedentism, Cultivation and Herding in Central Anatolia’’. M. Özdoğan, N. Başgelen & P. Kuniholm (Eds.). *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research. Central Turkey* (pp. 219-244). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Baird, R. D. (1991). *Category Formation and the History of Religions.* New York.

Balkan-Atlı, N., Bin-der, D., Gratuze, B. (2008) ‘‘Göllü Dağ (Central Anatolia): obsidian sources, workshops and trade’’. *Bochum: Der Anschnitt*, Vol. 21, 203-210.

Baysal, A. (2013). ‘‘Konya Ovası Neolitik Dönem Kültürel Gelişimi İçinde Boncuklu Höyük ve Önemi”. *Colloquium Anatolicum, XII*, 79-104.

Baysal, A., & Wright, K. (2006). ‘‘Yemek Pişirme ve Zanaatlar: Çatalhöyük’teki Sürtme Taşlar ve İlgili Aletler’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Baysal, E. (2013). “A Tale of Two Assemblages: Early Neolithic Manufacture and use of Beads in The Konya Plain”. *Anatolian Studies, (63),* 1-15.

Bennett, C. (1996). *In Search of the Sacred.* London.

Bigazzi, G., Yeğingil, Z., Ercan, Z., Odone, I., Özdoğan, M. (1993). ‘‘Fission Track Dating Obsidiens in Central and Northern Anatolia”. *Bulletin of Volcanology* 55, 588-595.

Bogaard, A., Charles, M., Livarda, A., Ergun, M., Filipovic, D., & Jones, G. (2013). ‘‘The archaeobotany of mid-later Neolithic occupation levels at Çatalhöyük’’. In I. Hodder (Ed.), *Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 seasons* (pp. 93-128). Los Angeles: University of California at Los Angeles.

Borgeaud, P. (1999). *Karşılaşma Karşılaştırma, Dinler Tarihi Araştırmaları.* Ankara: Dost Kitabevi.

Bottema, S., & Woldring, H. (1984). ‘‘Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey Part II’’. *Palaeohistori*, 26, 123-149.

Brandon, S. G. F. (1970). *A. Dictionary of Comparative Religion (DCR),* London 1970.

Buitenhuis, H. (1997). “Aşıklı Höyük: A “Protodomestication” Site”. *Anthropozoolica*, No. 25-26, 655-662.

Carter, T. (2006). ‘‘Cam Şehri: Çatalhöyük’te Obsidyenin Rolü’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük.* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Childe, G. (2001). *Kendini Yaratan İnsan* (Çev.: Filiz Ofluoğlu) (6. Baskı). İstanbul: Varlık Yayınları.

Childe, G. (2009). *Tarihte Neler Oldu* (Çev. M. Tunçay, A. Şenel) (5. Baskı). İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Cox, J. L. (2004). *Kutsalı İfade Etmek.* İstanbul: İz Yayıncılık.

Cutting, M. (2007). ‘’Anadolu Neolitik Duvar Resimleri ve Kabartmaları: Çatal Höyük Resimleri’’. *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları.* Stuttgart: Theiss Verlag, 467-472.

Demirci, K. (1997). *Dinler Tarihinin Meseleleri.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Demirci, K. (2013). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş-Tanrılar, Ritüel, Tapınak.* İstanbul: Ayışığı Yayınları.

Der, L. (2017). ‘‘Çatalhöyük Sosyal Farklılaşma ve Toplumsal Yapı’’. *Aktüel Arkeoloji Dergisi, 58,* 82-93.

Doğan, U. (2017). ‘‘Jeoarkeoloji: Aşıklı Höyük Örneği’’. H. Turoğlu (Ed.). *Jeomorfoloji Derneği Bülteni 1.*

Doğanay, H. & Şahin, C. (1999). *Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşerî, Ekonomik, Jeopolitik).* Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık.

Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı.* Suavi Aydın (Çev.). 1. baskı. Ankara: İmge Kitabevi.

Douglas, M. (2003). *Implicit Meanings,* Routledge. New York.

Durkheim, E. (1965). *The Elemantary Forms of The Religious Life.* New York.

Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri.* İstanbul: Ataç Yayınları.

Duru, G. & Özbaşaran, M. (2005). “A non-domestic Site in Central Anatolia”, *Anatolia Antiqua, XIII,* 15-28.

Duru, G. (2002). ‘‘Some Architectural Indications for the Origins of Cen-tral Anatolia’’. F. Geraldve & L.Thissen (Eds.). *The Neolithic of Central Anatolia,* 171-180.

Duru, G. (2005). *Yakındoğu Neolitiğinde Orta Anadolu Bölgesi Neolitik Dönem Mimarlığının Yeri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duru, G. (2013). *Tarihöncesinde İnsan-Mekân, Topluluk-Yerleşme İlişkisi: MÖ 9. Bin Sonu-7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duru, G., Güral, D., & Özbaşaran, M. (2021). ‘‘Early Neolithic Innovation: Ventilation Systems and the Built Environment’’. *Journal of Field Archaeology*, 1-17.

Düring, B. S. (2001). ‘‘Social dimensions in the architecture of Neolithic Çatalhöyük’’. *Anatolian Studies, (51),* 1-18.

Düring, B. S. (2006). *Constructing Communities: Clustered Neighborhood Settlements of The Central Anatolian Neolithic ca. 8500-550 cal. BC.* Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabije Oosten.

Düring, B. S. (2016). *Küçük Asya'nın Tarihöncesi: Karmaşık Avcı Toplayıcılardan, Erken Kentsel Toplumlara*. (Çev.: A. Keskin). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Düring, B. S., & Marciniak, A. (2005). ''Households and communities in the central Anatolian Neolithic''. *Archaeological Dialogues, 12 (2),* 165–187.

Eliade, M. (1959). ''Methodoligical Remarks on the Study of Religious Symbolism''. In M. Eliade & J. Kitagawa (Eds.). *The History of Religions: Essays in Methodology.* Chicago.

Eliade, M. (1976). *Patterns in Comparative Religion.* London.

Eliade, M. (1978). *A History of Religious Ideas, from the Stone Age to the Eleusinian Mysteries.* Chicago University Press.

Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı.* (Çev.: M. Ali Kılıçbay). Ankara.

Eliade, M. (2004). *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu.* (Çev.: Mehmet Aydın). Konya: Din Bilimleri Yayınları.

Eliade, M. (2005). *Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi).* (Çev.: Mustafa Ünal). Konya: Serhat Kitabevi.

Emiroğlu, K., & Aydın, S. (2003). *Antropoloji Sözlüğü.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Erdoğu, B., Özbaşaran M., Erdoğu, R., Chapman, J., (2003). ''Prehistoric salt exploitation in Tuz Gölü, Central Anatolia: Preliminary investigations''. *Anatolia Antiqua,* Vol. 11, 11-19.

Erginer, G. (1997). *Kurban, Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Esin, U. (1993) ''Zum Ursprung der Kastenbauweise in Anatolia''. *Istanbuler Mitteilungen, (43),* 123-128.

Esin, U. (1994). “Akeramik Neolitik Evrede Aşıklı Höyük”. *XI. Türk Tarih Kongresi.* Ankara: TTK Basımevi.

Esin, U. (1995). ‘‘Early Copper Metallurgy at the Pre-Pottery Site of Aşıklı’’. *Readings in Prehistory: Studies Presented to Halet Çambel.* İstanbul: Graphis Yayınları.

Esin, U. (1996). ‘‘On Bin Yıl Öncesinde Aşıklı: Orta Anadolu’da Bir Yerleşim Modeli”. *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme.* Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları. İstanbul: Ofset Yayınevi. 31-42.

Esin, U. (1998a). ‘‘Akeramik Aşıklı Höyük Yerleşmesinin Bitki ve Hayvan Kalıntılarına Göre Ekolojik Koşulları’’. *TÜBA-AR, (1),* 95-103.

Esin, U. (1998b). “Paleolitik’ten İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Tarihöncesi Çağların Kapadokya'sı”. M. Sözen (Ed.). *Kapadokya,* 62-123.

Esin, U. (1999a). ‘‘Some Archaeological Evidence From the Aşıklı Excavations for Climatic Fluctuations in Central Anatolia During the Early Holocene 10./9. Mill. BP’’. *Anadolu Araştırmaları XV*, 1-126.

Esin, U. (2000a). “Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları”. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999).* Ankara: İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü Yayını No: 4242, 20-28.

Esin, U. (2000b). ‘‘1998 Aşıklı Höyük (Aksaray ili) Kurtarma Kazısı Raporu’’. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 71-80.

Esin, U. (2007a). “Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış”. M. Özdoğan & N. Başgelen (Ed.). *Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (ss. 11-13). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Esin, U. (2007b). ‘‘Aşıklı Höyük’’. *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları.* Stuttgart: Theiss Verlag, 458.

Esin, U. (2011). ‘‘Neolitik Çağ-Devrimlerin Atası: Aşıklı Höyük’’. *Tarihöncesinden Demir Çağı’na Anadolu’nun Arkeoloji Atlası, Cilt 1*, 72.

Esin, U., & Harmankaya, S. (1992). “Aşıklı Höyük: Akeramik Neolitik Evrede Yeni Bir Kültür Modeli”. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 54/55, 2-12.

Esin, U., & Harmankaya, S. (1999). ‘‘Aşıklı’’. M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.). *Neolithic in Turkey, The Cradle of Civilisation, New Discoveries (pp. 115-132). İstanbul:* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Esin, U., & Harmankaya, S. (2007). ‘‘Aşıklı Höyük’’. M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Türkiye'de Neolitik Dönem, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, Volume 1* (ss. 255- 273). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Esin, U., Bıçakçı, E., Özbaşaran, M., Balkan-Atlı, N., Berker, D., Yağmur, İ., & Atlı, A. K. (1991). ‘‘Salvage Excavations at the Pre-Pottery Site of Aşıklı Höyük in Central Anatolia’’. *Anatolica XVII*, 123-174.

Fagan, B. (2019). *Arkeolojinin Kısa Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Faird, S. (2008). “A review of the Mellaart Level system and the introduction of a new phasing system at Çatalhöyük 2008”. Çatalhöyük 2008 Archive Report Çatalhöyük Research Project, (Çevrimiçi) https://www.catalhoyuk.com/sites/default/files/media/pdf/Archive_Report_2008.pdf, 03 Şubat 2009.

Faird, S. (2014). “Timelines: phasing Neolithic Çatalhöyük”. I. Hodder (Ed.). *Çatalhöyük Excavations: The 2000– 2008 Seasons, Çatalhöyük Research Project, Volume 7,* Monumenta Archaeologica 29, Cotsen Institute of Archaeology Press, 91-130.

Farid, S. (2006). ‘‘Yerleşmenin Gelişimi’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Feuerbach, L. A. (1957). *The Essence Christianity.* New York: Harper and Row Publishers.

Geertz, C. (1957). ‘‘Ritual and Social Change: A Javanese Example’’. *American Antropologist, Volume 59, No. I.*

Gerard, F., Thissen, L. (2002). ‘‘Introduction to the CANeW project’’. *Central Anatolian Neolithic e-Workshop; The Neolithic of Central Anatolia; Internal Developments and External Relations During The 9th- 6th Millennia Cal BC, Proceedings of the International CANew Table Ronde.* İstanbul 23-24 November 2001. İstanbul: Ege Yayınları, 1- 7.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji.* İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Goring, R. (1995). *Dictionary of Beliefs and Religions.* London.

Guy, M. (2001). ‘‘Dünden Yarına Kutsal ve Profan’’. (Çev.: Zeki Özcan). *Din Bilim Yazıları I.*

Güç, A. (1998). ‘‘Dinlerde Kutsallık ve Kutsallık Anlayışı’’. *Dinler Tarihi Araştırmaları I,* 337-353.

Güldoğan, E. (2002). *Aşıklı Höyük Sürtmetaş Endüstrisi ve Sorunları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güldoğan, E. (2003). ‘‘Aşıklı Höyük Sürtmetaş Endüstrisi Buluntularından Bir Grup (Öğütücü ve Ezici Aletler)”. M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (Eds.). *From Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 415-427.

Güldoğan, E. (2011). ‘‘Aşıklı Höyük Sürtmetaş Buluntu Topluluğu’’. *TÜBA-AR Vol.14,* 41-58.

Güngördü, E. (2006). *Türkiye’nin Coğrafyası* (2. Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.

Güngördü, E. (2010). *Türkiye’nin Coğrafyası (Türkiye Fiziki ve Coğrafi Bölgeler)* (Genişletilmiş 3. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.

Hall, W. T., Pilgrim, R. B., & Cavanagh, R. R. (1986). *Religion: An Introduction.* San Francisco: Harper and Row.

Harmankaya, S., Tanındı, O & Özbaşaran, M. (1997). ‘‘Neolitik’’. *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 2, Cilt X*, İstanbul: Ege Yayınları.

Hauptmann, A., & Yalçın, Ü. (2000). ‘‘Lime plaster, cement and the first pozzolanic reaction’’. *Palèorient,* 61-68.

Hauptmann, H., & Özdoğan, M. (2007). ‘‘Anadolu’da Neolitik Devrim’’. *12.000 Yıl Önce Anadolu: İnsanlığın En Eski Anıtları* (ss. 404-410). Almanya: Karlsruhe Baden Eyalet Müzesi.

Helmer D., Roitel, V., Sana, M., Willcox, G. (1998). ‘‘Interpretations Environnementales des Données Archéozoologiques et Archéobotaniques en Syrie du Nord de 16,

000 BP a 7, 000 BP, et les Debuts de la Domestication des Plantes et des Animaux". M. Fortin & O. Aurench (Eds.). *Natural Space, Inhabited Space in Northern Syria (10th-2nd millennium B.C.).* Canadian Society for Mesopotamian Studies, Bulletin 33, Quebec 9-34.

Hinnells, J. R. (1988). *Dictionary of Religion (DR).*

Hodder, I. & Gargett, K. (2016). "Eski ve Yeni Çatalhöyük", *Aktüel Arkeoloji, 49,* 34-49.

Hodder, I. & Özdöl, S. (2013). ''2011 Çatalhöyük Kazıları''. Haydar Dönmez (Ed.). *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 91–100.

Hodder, I. (2006a). ''Çatalhöyük Yerleşme, Proje ve Sergi İçin Kısa Bir Giriş''. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Hodder, I. (2007a). ''Çatal Höyük''. *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları.* Stuttgart: Theiss Verlag, 464-465.

Hodder, I. (2007b). ''Çatalhöyük''. M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni Kazılar Yeni Bulgular, Volume 1* (ss. 313- 330). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Hodder, I. (2011). ''Neolitik Çağ-Devrimlerin Atlası: Çatalhöyük''. *Tarihöncesinden Demir Çağına Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*. Cilt 1.

Hodder, I. (2014). "Çatalhöyük: The Leopard Changes Its Spots. A Summary of The Recent Work". *Anatolian Studies, (64),* 1-22.

Hodder, I., & Chessford, C. (2004). "Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük". *American Antiquity, (69),* 17-40.

Hodder, I., (2006b). *Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü* (5. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Idinopulos, T. (2002). "The Strenghts and Weakness of Durkheim's Methodology", T. A. Idinopulos & B. C. Wilson (Ed.). *Reappraising Durkheim for the Study and Teaching of Religion Today.* Leiden: Brill.

Kane, A. E. (2008). ''Sosyal Teoride Kültürlerin Merkeziliği: Weber ve Durkheim'dan Temel İpuçları''. S. P. Turner (Ed.). *Sosyal Teori ve Sosyoloji.* Küre: İstanbul.

Karabıyıkoğlu, M., Kuzucuoğlu, C., Fon-Tugne, M., Kaiser, B., Mouralis, D. (1999). ‘‘Facies and Depositional Sequences of the Late Pleistocene Göçü Shore Line System, Konya Basın, Central Anatolia: Implications for Reconstracting Lake Level Changes’’. *Quaternary Science Reviews*, Vol. 18, 593-609.

Kaya, M. (2002). *Aşıklı Höyük 4 G-H Derin Sondaj Açması Kemik Buluntuları.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kayacan, N. (2003). “Chipped Stone Industry of the Neolithic Site of Musular (Cappadocia): Preliminary Results”. *Anatolia Antiqua, (11),* 1-10.

Koç, T. (1995). *Din Dili*. Kayseri: Rey Yayıncılık.

Kozikoğlu, N. (1997). “Tapınak”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, *3.*

Kuşçu, E. (2011). ‘‘Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden, Düzen Nosyonuna Doğru’’. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11 (3), 165-186.

Kuzucuoğlu, C. (2002). ‘‘The Environmental Frame in Central Anatolia from the 9th to 6th Millenia cal BC. An Introduction to the Study of Relations between Environmental Conditions and the Development of Human Societies’’. Frédéric Gérard and Lauren Thissen (Ed.). In: *Anatolia, 10.000-5000 cal BC, The Neolithic of Central Anatolia.* İstanbul: Ege Yayınları. 33-58.

Küçük, A., & Tümer, G. (1993). *Dinler Tarihi.* Ankara: Ocak Yayınları.

Long, C. H. (2000). ‘‘*Eliade'nin Yapıtının Çağdaş İnsan İçin Anlamı’’.* (Der.: Constantin Tacou, Çev.: Havva Köser). *Din ve Fenomenoloji.*

Marciniak, A. (2016). ‘‘Neolitik Bir Mega Kentin Çöküşü’’. *Aktüel Arkeoloji, 49,* 58-69.

Mardin, Ş. (2015). *Din ve İdeoloji.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü.* Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Martin, L., Russel, N., Caruthers, D. (2002). ‘‘Animal Remains from the Central Anatola Neolithic”. F. Gérard & L. Thissen (Eds.). *The Neolithic of Central Anatolia, Proceeding of the International CANeW Table Ronde* (pp. 193-206). 23-24 November 2001, İstanbul: Ege Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (1975). *On Religion.* Moskow: Progress Publishers.

Masui, J. (2000). ‘‘*Mitoslar ve Semboller’’.* (Der.: Constantin Tacou, Çev.: Havva Köser). *Din ve Fenomenoloji.*

Mellaart, J. (1962). ‘‘Excavations at Çatal Höyük: First Preliminary Report, 1961’’. *Anatolian Studies, (12),* 41-65.

Mellaart, J. (1963). ‘‘Excavations at Çatal Hüyük, 1962: Second Preliminary Report’’. *Anatolian Studies, (13),* 43-103.

Mellaart, J. (1964). ‘‘Excavations at Çatal Hüyük, 1963, Third Preliminary Report’’. *Anatolian Studies, (14),* 39-119.

Mellaart, J. (1966). ‘‘Excavations at Çatal Hüyük, fourth preliminary report, 1965’’. *Anatolian Studies, (16),* 15-191.

Mellaart, J. (1967). *Çatal Hüyük: A Neolithic Town in Anatolia.* London: Thames and Hudson.

Menard, G. (2001). ‘‘Dünden Yarına Kutsal ve Profan’’. (Çev.: Zeki Özcan). *Din Bilim Yazıları 1.*

Mentzer, S. M. (2018). ‘‘Micromorphological analyses of anthropogenic materials and insights into tell formation processes at Aşıklı Höyük, 2008-2012 field seasons’’ G. Duru, M. C. Stiner & M. Özbaşaran (Eds.). *The Early Settlement at Asıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin* (pp. 147-191). İstanbul: Ege Yayınları.

Meskell, L., & Nakamura, C. (2006). ‘‘Çatalhöyük Figürinleri’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük.* İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Mete, D. (2019). ‘‘Religio: Klasikten Postmodern Döneme Din Bilimlerinde Dinin Kökeni, İşlevi ve Anlamı Sorunu’’ [Bildiri]. *4. Uluslararası Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyum Bildirileri, 22-24 Kasım 2019*, (ss. 1-27), Samsun.

Momen, M. (1999). *The Phenomenon of Religion: A Thematic Approach.* Oxford.

Morris, B. (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler.* Ankara: İmge Kitabevi.

Mustafaoğlu, G. (2017). ‘‘Neolitik Boncuklu Höyük’’. *Bilim ve Ütopya, (275),* 31-37.

Mustafaoğlu, G. (2020). ‘‘Boncuklu Höyük'te Ev İçi ve Dışı Yaşam Pratiklerine Yönelik Deneysel Çalışmalar’’. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları. Journal Of Anatolian Prehistoricresearch, *6*, 29-52.

Mustafaoğlu, G., & Bar-Yosef, O. (2016). ‘‘Building Experimental Houses At Boncuklu Höyük’’. Journal Of Anatolian Prehistoricresearch, *2*, 34-55.

Nisbet, R. A. (1974). *The Sociology of Durkheim*, Oxford: Oxford University Press.

Otto, R. (1928). *Idea of the Holy: An Inquiry into the Non-Rational Factor in the Idea of the Divine and its Relation to the Rational.* Oxford.

Otto, R. (2001). *Le sacre.* Petite bibliotheque Payot.

Oxtoby, W. G. (1987). ‘‘Idea of the Holy’’. *The Encyclopedia of Religion.* U.S.A. 1987.

Örnek, S. V. (1971). *Etnoloji Sözlüğü.* Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları.

Örnek, S. V. (1995). *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Özbaşaran, M. (2000). ‘‘The Neolithic Site of Musular-Central Anatolia’’. *Anatolica, XXVI*, 129-151.

Özbaşaran, M. (2002). ‘‘Musular: A General Assessment on a New Neolithic Site in Central Anatolia’’. M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.). *Neolithic in Turkey The Cradle of Civilization New Discoveries, Volume 2*, 118-127.

Özbaşaran, M. (2003). “Musular-Aşıklı İlişkisinde Kireç Tabanlı Yapılar”. M. Özdoğan, H. Hauptmann & N. Başgelen (Eds.). *Köyden Kente, Yakındoğu'da İlk Yerleşimler, Ufuk Esin’e Armağan, Cilt 2* (ss. 361-372). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özbaşaran, M. (2011a). ‘‘Re-starting at Aşıklı’’. *Anatolia Antiqua, XIX*, 27-37.

Özbaşaran, M. (2011b) ‘’The Neolithic on The Plateau’’. S. Steadmann, & G. Mc Mahon (Eds.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10.000-323 B.C.E.* (pp. 99-124). Oxford: Oxford University Press.

Özbaşaran, M. (2012). ‘‘Aşıklı’’. M. Özdoğan, N. Başgelen & P. Kuniholm (Eds.). *The Neolithic in Turkey, New Excavations and New Research: Central Turkey, Volume 3* (pp. 135-158). *İstanbul:* Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özbaşaran, M. (2013). ‘‘Orta Anadolu’nun Neolitikleşme Sürecinde Aşıklı’’. *Colloquim Anatolicum*, Vol. XII, 1-14.

Özbaşaran, M. (2018). “Aşıklı Höyük”. https://www.academia.edu/1886703/A%C5%9F%C4%B1kl%C4%B1_H%C3%B6y%C3%BCk, 2 Eylül 2018.

Özbaşaran, M., & Buitenhuis, H. (2002). ‘‘Proposal for a Regional Terminology for Central Anatolia’’. F. Gérard ve L. Thissen (Eds.). *The Neolithic of Central Anatolia: Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennia cal. BC* (pp. 67-77). İstanbul: Ege Yayınları.

Özbaşaran, M., & Cutting, M. (2007). ‘‘Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük-Çatalhöyük)’’. N. Başgelen (Ed.). *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem* (ss. 55-62). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Özbaşaran, M., & Duru, G. (2015). ‘‘The Early Sedentary Community of Cappadocia: Aşıklı Höyük’’. D. Beyer, O. Henry, A. Tibet (Eds.). *La Cappadoce Méridionale: de la préhistoire à la période byzantine*. İstanbul: Institut Français d’Études Anatoliennes Georges-Dumézil, 43-53.

Özbaşaran, M., & Duru, G. (2017). ‘‘Aşıklı Höyük’’. *Aktüel Arkeoloji, (60)*, 30-35.

Özbaşaran, M., & Endoğru, M. (1998). “Musular Mevkii (Aksaray ili) Araştırma ve Kazı Projesi, 1996”. *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, II*, 199-217.

Özbaşaran, M., Duru, G., & Kayacan, N. (2022). ‘‘Orta Anadolu Yerleşme Modeli ve Aşıklı Höyük’’. *Türk Tarih Kurumu: Höyük, (10)*, 1-18.

Özbaşaran, M., Duru, G., & Uzdurum, M. (2018). ‘‘Architecture of the Early Settlement and Trends through the Cultural Sequence’’. M. Özbaşaran, G. Duru & M. C. Stiner (Eds.). *The Early Settlement at Aşıklı Höyük-Essays in Honor of Ufuk Esin* (pp. 57-103). İstanbul: Ege Yayınları.

Özbaşaran, M., Duru, G., Erdoğu, B., Kayacan, N., & Kiper, Y. (2006). "Musular Kazı ve Araştırma Projesi, 2003-2004". *27. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 241-248.

Özbaşaran, M., Duru, G., Kayacan, N., & Endoğru, M. (2002). "Musular 2000 Yılı Kazısı", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 2*, 115-122.

Özbaşaran, M., Duru, G., Kayacan, N., Erdoğu, B., & Buıitenhuis, H. (2007). ''Musular 1996-2004: Genel Değerlendirme''. M. Özdoğan & N. Başgelen (Eds.). Türkiye'de Neolitik Dönem, Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı, Yeni Kazılar, Yeni Bulgular, *Volume 1* (ss. 273-283). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Özbaşaran, M., Duru, G., Kayacan, N., Erdoğu, B., & Buitenhuis H. (2012). ''Musular: The 8th Millenium cal. BC Sattelite Site of Aşıklı''. In M. Özdoğan, N. Başgelen & P. Kuniholm (Eds.). *The Neolithic in Turkey, New Excavations & New Research, Central Turkey, Volume 3* (pp. 159-180). İstanbul: Archaeology & Art Publications.

Özbaşaran, M., Güneş, D., Teksöz, D., & Omacan, S. (2010). ''Yaşayan Geçmiş: Aşıklı Höyük''. *TÜBA-KED, (8),* 215-228.

Özbek, M. (1992). ''Aşıklı Höyük Neolitik İnsanları". *12. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 145-160.

Özbek, M. (1993). ''Aşıklı Höyük Neolitik İnsanları''. *13. Arkeometri Sonuçları Toplantısı,* 201-212.

Özbek, M. (2000). *Dünden Bugüne İnsan*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Özbek, M. (2014). ''Trepanasyon: Eski Çağlarda Beyin Ameliyatı''. *Aktüel Arkeoloji, (42),* 98-107.

Özdoğan, M. (2004). ''Neolitik Çağ Neolitik Devrim İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar''. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, VII*, 43-50.

Özdoğan, M. (2007). Bazı Genellemeler–Öngörüler. M. Özdoğan, N. Başgelen (Ed.). *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı–Türkiye'de Neolitik*

*Dönem (Yeni Kazılar – Yeni Bulgular).* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 441-458.

Özdoğan, M. (2011a). ‘‘Neolitik Çağ-Devrimlerin Atası’’. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, 1, 54-100.*

Özdoğan, M. (2011b). ‘‘Paleolitik Çağ-İnsanın Zaferi’’. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası, 1, 28-47.*

Özdoğan, M. (2018). ‘‘Neolitik Adlamasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı’’. *Azerbaycan Arxeologiyası, 21 (1),* 12-39.

Özdoğan, M., Özdoğan, A., Bar-Yosef, D., & van Zeist, W. (1994). ‘‘Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme’’. *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt 1*, 103-122.

Özmen. S. S. (2016). “Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü’’. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Humanitas, 4 (7),* 381-397.

Paden, W. E. (1994). “Before the Sacred Became Theological: Durkheim and Reductionism”. *Religion and Reductionism.* New York: E.J. Brill.

Pals, D. (1996). *Seven Theories of Religion.* Oxford: Oxford University Press.

Pickering, W. S. F. (2009). *Durkheim's Sociology of Religion.* Lutterworth Press.

Pierre, J. (2001). ‘‘Hermenötik ve Dilsel Ana Kalıbı: Mircea Eliade Örneği’’. (Çev.: Zeki Özcan). *Din Bilim Yazıları I.*

Pye, M. (1972). *Comparative Religion: An Introduction through Source Materials.* Great Britain.

Pye, M. (1994). *The Continuum Dictionary of Religion.* New York.

Quade, J., Stiner, M. C., Copeland, A., Clark, A. E., & Özbaşaran, M., (2018). ‘‘Summary of Carbon-14 Dating of the Cultural Levels of Aşıklı Höyük’’. M. Özbaşaran, G. Duru & M. C. Stine (Eds.). *The Early Settlement at Aşıklı Höyük: Essays in Honor of Ufuk Esin* (pp. 43-56). İstanbul: Ege Yayınları.

Radcliff-Brown, A. (1969). ‘‘Din ve Toplum’’. (Çev. Ünsal Oskay). *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, (4).

Rappaport, R. A. (1999). *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ries, J. (1985). ‘‘Histoire comparee des religions’’. Paul Poupard (Ed.). *Dictionnaire des religions,* 2’e edition corrigee. France, Paris: Presses Universitaires de France.

Roberts, N., Boyer, P., & Parish, R. (1996). ‘‘Çatalhöyük'teki Jeomorfolojik Araştırmaların Temel Sonuçları’’. I. Hodder (Ed.). *On The Surface: Çatalhöyük 1993-95*. Cambridge: McDonald In-stitute for Archaeological Research/British In-stitute of Archaeology at Ankara Monograph, 19-40.

Roberts, N., Boyer, P., Merrick, J., Eastwood, W. J., & Griffiths, H. I. (2006). ‘‘Çatalhöyük'te KOPAL araştırma programı (1996-2001). I. Hodder, I. (Ed.). *Excavating Çatalhöyük: Reports From The 1995-1999 Seasons*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research/British Institute of Archaeology at Ankara Monograph, Cambridge.

Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıça’nın İzinde Anadolu Kybele Kültü* (1. bs.). Ankara: Homer Kitabevi.

Rosen, A. M., (1995). ‘‘Report on Phytholiths from Aşıklı’’. Yayınlanmamış Rapor.

Russell, N. (2006). ‘‘Çatalhöyük Hayvanları’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Russell, N., Twiss, K.C., Orton, D. C., & Demïrergï, G. A. (2013). “Changing Animal Use at Neolithic Çatalhöyük, Turkey”. B. De Cupere, V. Linseele & S. Hamilton-Dyer (Eds.). Archaeozoology of the Near East X, Proceedings of the Tenth International Symposium on the Archaeozoology of South-Western Asia and Adjacent Areas, 45-68.

Sagona, A., & Zimansky, P. (2018). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri, MÖ 1.000.000-550.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sarıkçıoğlu, E. (2002). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi.* Isparta: Fakülte Kitabevi.

Schmidt, K. (2007). Taş Çağı Avcılarının Gizemlï Kutsal Alanı Göbekli Tepe En Eski Tapınağı Yapanlar (Çev.: Rüstem Aslan). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Sevin, V. (2003). *Anadolu Arkeolojisi* (3. Baskı). İstanbul: Der Yayınları.

Sevin, V. (2014). *Anadolu Arkeolojisi (*4. bs.). İstanbul: Der Yayınları.

Sharpe, E. J. (1971). *50 Key Words (Comparative Religion).* Great Britain.

Sharpe, E. J. (1986). *Comparative Religion: A History.* London.

Smart, N. (1969). *The Religious Experience of Mankind.* New York.

Smart, N. (1996). *Dimensions of the Sacred: An Anotomy of the World's Beliefs.* California.

Smith, J. M. P. ‘‘Sacredness’’. DRE.

Steadman, S. R., & Hackley, L. D. (2017). ‘‘Tarih Öncesi Çağlarda Anadolu: Yerleşme Düzeni ve Toplumsal Yapılanma’’. *Aktüel Arkeoloji, (58),* 52-63.

Stevanovic, M. (1997). ‘‘The Age of Clay: The Social Dynamics of House Destruction’’. *Journal of Anthropological Archaeology 16,* 334–395.

Stevanovic, M. (2006). ‘‘Çatalhöyük’te Kerpiç Tuğla’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Stiner, M. C., Buitenhuis, H., Duru, G., Kuhn, S. L., Mentzer, S. M., Munro, N. D., Pöllath, N., Quade, J., Tsartsidou, G., & Özbaşarran, M. (2014) “A forager-herder trade off, from broad-spectrum hunting to sheep management at Aşıklı Höyük, Turkey”. *Proceedings of the National Academy of Sciences,* 111 (23), 8404-8409.

Stiner, M. C., Özbaşaran , M., & Duru, G., (2021). ‘‘Aşıklı Höyük: The Generative Evolution of a Central Anatolian PPN Settlement in Regional Context’’. *Journal of Archaeological Research.*

Şahin, C. (2010). *Türkiye Fiziki Coğrafyası* (Genişletilmiş 4. Baskı). Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

Thissen, L. (2002). ‘‘Time trajectories for the Neolithic of Central Anatolia’’. F. Gerard & L. Thissen (Ed.). *The Neolithic of Central Anatolia.* İstanbul: CANeW International Table Ronde. 13-26.

Tok, G. (2006). “Yeni Bir Neolitik Keşif: Boncuklu Höyük’’. *Bilim ve Teknik***,** 30-34.

Trigger, B. G. (1990). “Monumental Architecture: A Thermodynamic Explanation of Symbolic Behaviour”. *World Archaeology, 22/2*. Monuments and the Monumental.

Tuğrul, S. (2010). *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkcan, A. U. (2006). ‘‘Çatalhöyük Damga Mühürleri’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Uzdurum, M. (2013). *Aşıklı Höyük Yerleşmesinde Ateş Yerleri ve Kullanımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

van der Leeuw, G. (1963). *Religion in Essence and Manifestation.* New York: Harper & Row.

van Zeist, W., & de Roller, G. J. (1995). ‘‘Plant Remains from Aşıklı Höyük, A Pre-Pottery Neolithic Site in Central Anatolia’’. *Vegetation History and Archaeobotany, 4*, 179-185.

Vergote, A. (2002). ‘‘Kutsal’’. (Çev.: H. Keskin & A. Yapıcı). *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2 (2), 207-235.

Voigt, M. M. (2000). ‘‘Çatal Höyük in Context: Ritual at Early Neolithic Sites in Central and Eastern Turkey’’. In I. Kuijt (Ed.). *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation*. Plenum: New York.

Winick, C. (1956). *Dictionary of Anthropology.* USA: New York.

Woldring, H. & Bottema. S. (2001/2002). The Vegetation History of East Central Anatolia in Relation to Archaeology The Eski Acıgöl Pollen Evidence Compared With The Near Eastern Environment’’. *Palaeohistoria, 43/44*, 1-34.

Woldring, H. (1998). ‘‘A Pollen Diagram From a River Sediment in Central Anatolia’’. Ankara: *TÜBA-AR I*, 105-111.

Yalman, N. (2006). ‘‘Toprak Kaplardan Ateşe Dair Ne Anlıyoruz?’’. *Topraktan Sonsuzluğa Çatalhöyük*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Yazıcı, H. (2002). *İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Yelözer, S., Kayacan, N., Özbaşaran, M., & Duru, G. (2019). ‘‘Volkanik Kapadokya’da Neolitiğin Başlangıcı’’. M. Hakman (Ed.). *Kapadokya’da Kimlik, Hafıza ve Kültürel Miras* (ss. 49-82). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Yıldırım, M. (2007). “Mircea Eliade’de Kutsal ve Kutsal Zaman Kavramı”. *Dini Araştırmalar, 10 (28)*, 59-82.

Yıldırım-Balcı, S. (2007). *Orta Anadolu Obsidyen Teknolojisi: Aşıklı Höyük Modeli, Tekno-Kültürel Kökeni ve Evrimi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım-Balcı, S. (2011). ‘‘Aşıklı Höyük Obsidyen Teknolojisi’’. *TÜBA-AR, (14),* 19-39.

Yılmaz, F. (2011). *Dinlerin Kökeni.* Ankara: Berikan Yayınları.

Yurdaydın, H. G., & Dağ, M. (1978). *Dinler Tarihi.* Ankara: Gündüz Matbaacılık.

**E-Kaynaklar**

https://boncuklu.org/about-boncuklu/the-site

http://www.asiklihoyuk.org/ Erişim Tarihi: 12.06.2023

http://www.tayproject.org/

https://larousse.fr/dictionnaires/francais/culte/21053 Erişim Tarihi: 22.02.2022

https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 22.02.2022

https://tr.wikipedia.org/ Erişim Tarihi: 22.02.2022.

# HARİTALAR

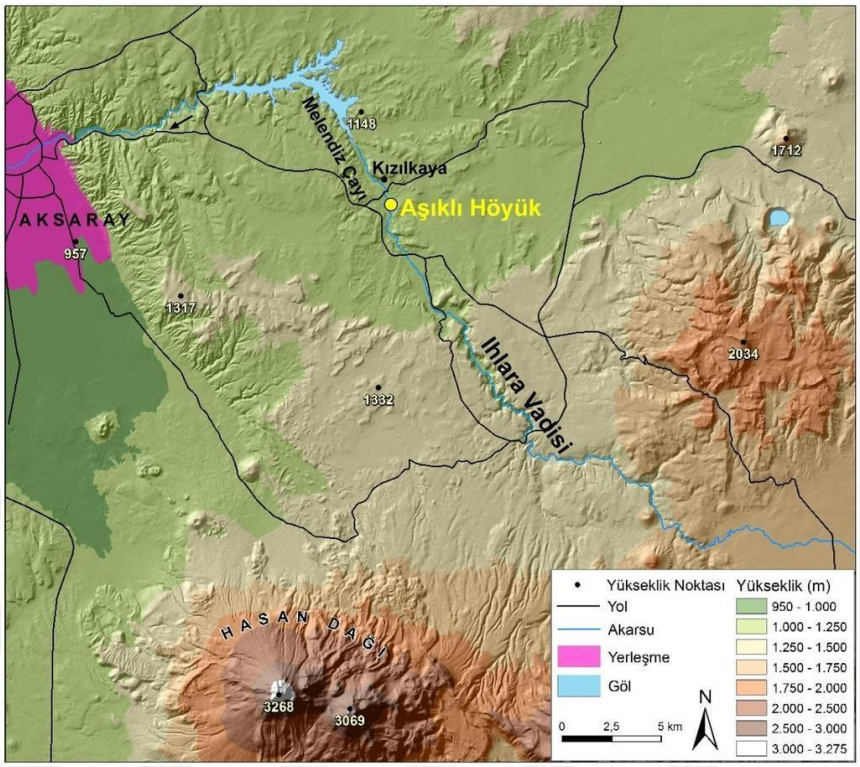


**Harita 1.** Aşıklı Höyük'ün lokasyon haritası (Doğan, 2017: 11).




**Harita 2.** Musular Höyük'ün lokasyon haritası.

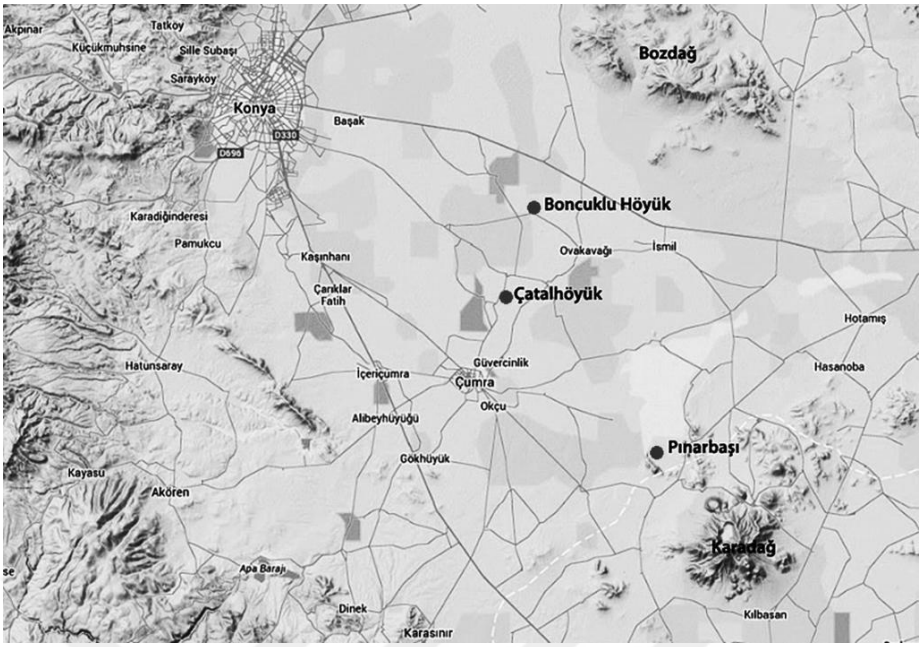


**Harita 3.** Boncuklu Höyük'ün lokasyon haritası (Google Map; A. Baysal, 2013: 101).

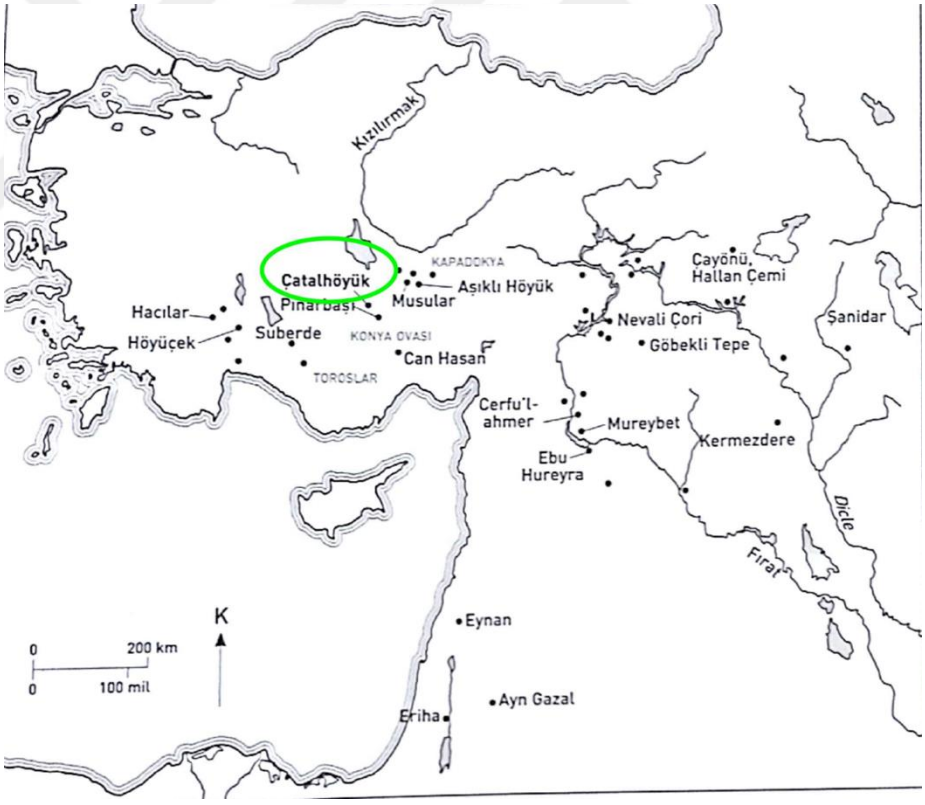


**Harita 4.** Çatalhöyük'ün lokasyon haritası (Hodder, 2006b: 15).

# RESİMLER



**Resim 1.** Aşıklı Höyük havadan görünümü (http://www.asiklihoyuk.org/).

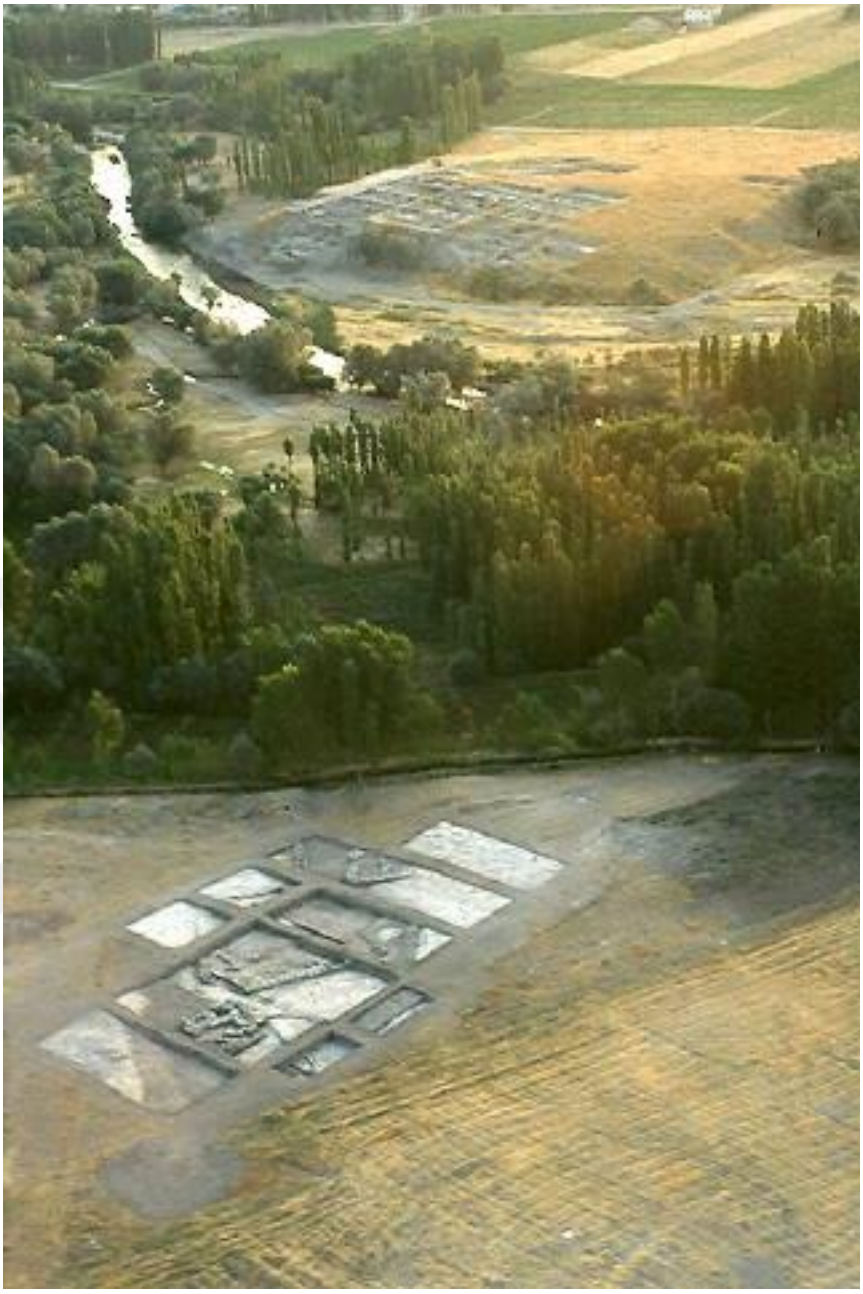

**Resim 2.** Musular Höyük'ün havadan görünümü (http://www.tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=2037&html=photos_t.html&layout=photos).




**Resim 3.** Boncuklu Höyük, Hayıroğlu Kasabası ve Kazı Evi (Google Map; A. Baysal, 2013: 101).



**Resim 4.** Çatalhöyük'ün genel görünümü (Hodder, 2006a: 9).

# ŞEKİLLER

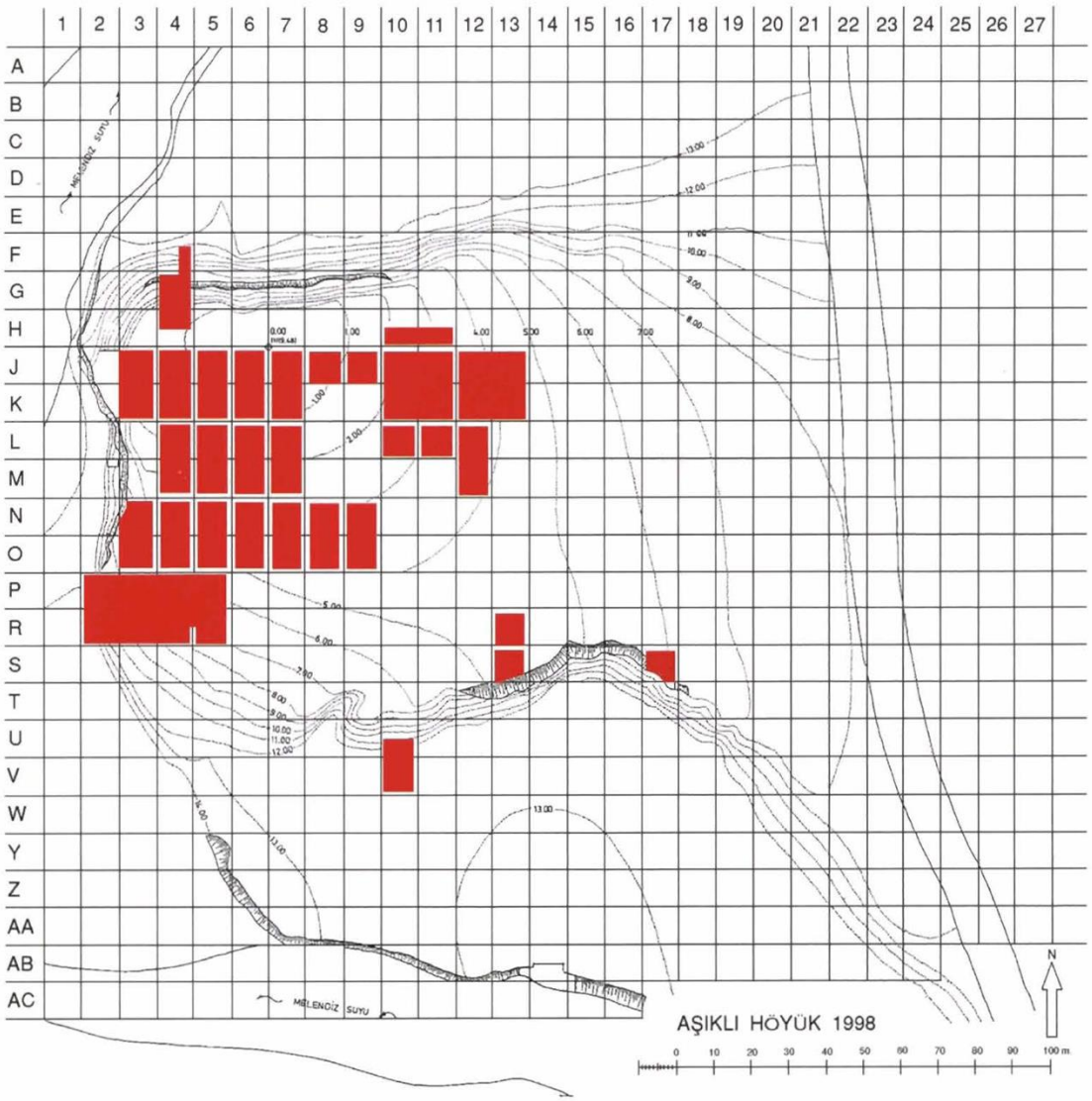


**Şekil 1.** Aşıklı durum planı (Esin ve Harmankaya, 2007: 260).

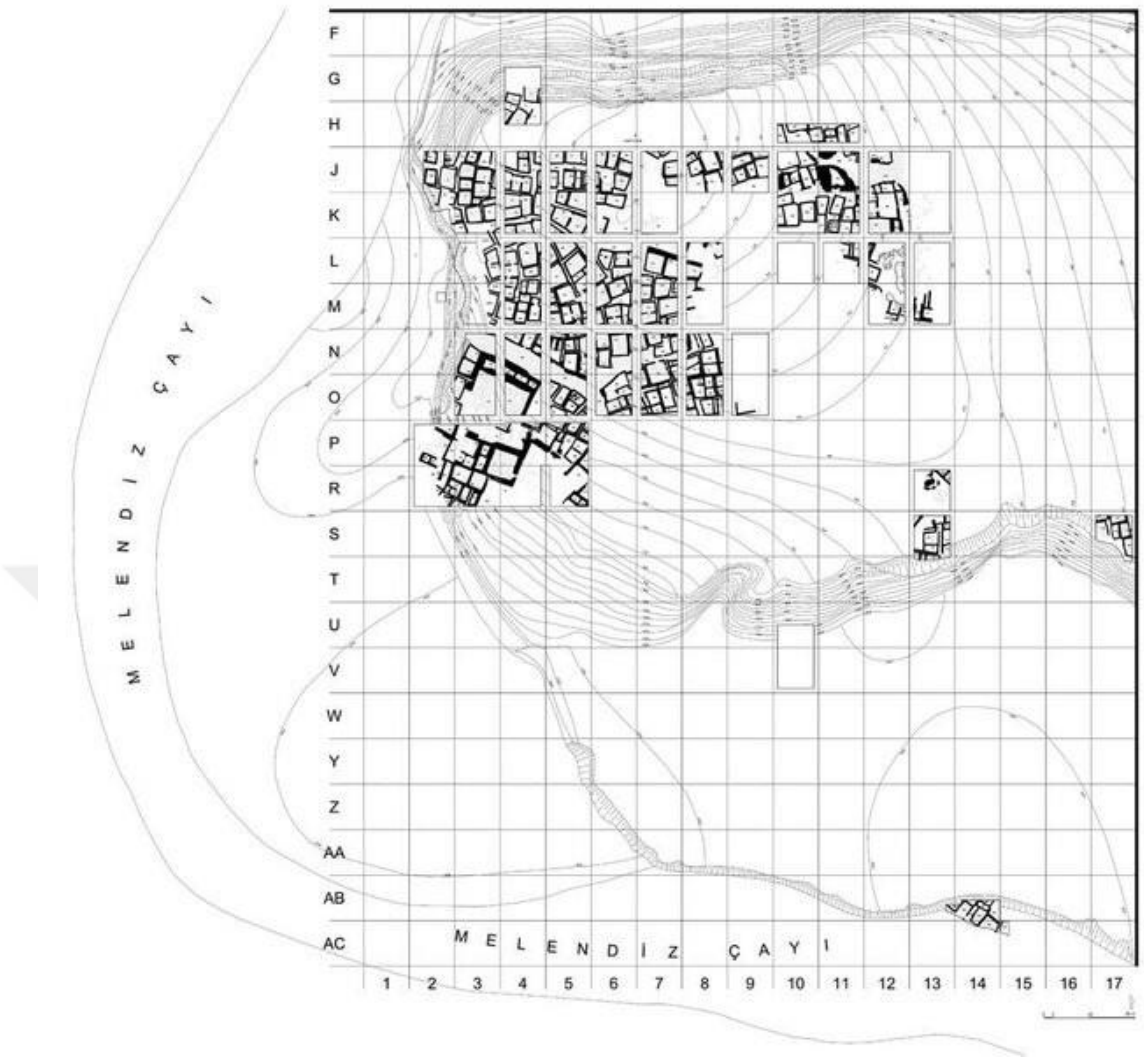


**Şekil 2.** Aşıklı Höyük'ün topoğrafik planı ve 2A-C tabakasındaki yerleşim planı (Özbaşaran, vd., 2018: 59).



**Şekil 3.** Aşıklı Höyük'ün batıdan hava fotoğrafı (Esin ve Harmankaya, 2007: 262).



**Şekil 4.** Höyüğün aşınmış olan güneybatı yamacında 3-4 O-R açmalarındaki T Kült Yapısı ile onunla ilgili kalıntıların güneybatıdan durumu (Esin ve Harmankaya, 2007: 267).



**Şekil 5.** Kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan çevre duvarı; güneydoğudan (Esin ve Harmankaya, 2007: 269).



**Şekil 6.** 10-13 H-K açmalarında çevre duvarının yaptığı kıvrımlar, dönüşlerin arasındaki alan küçük çakıl taşlarıyla döşenmiş; doğudan (Esin ve Harmankaya, 2007: 270).



**Şekil 7.** Aşıklı'nın MÖ 9. bin yılın ikinci yarısına tarihlenen, oval biçimli kerpiç binalarından Bina 1 (Ö. Toprak; Özbaşaran, 2013: 12).

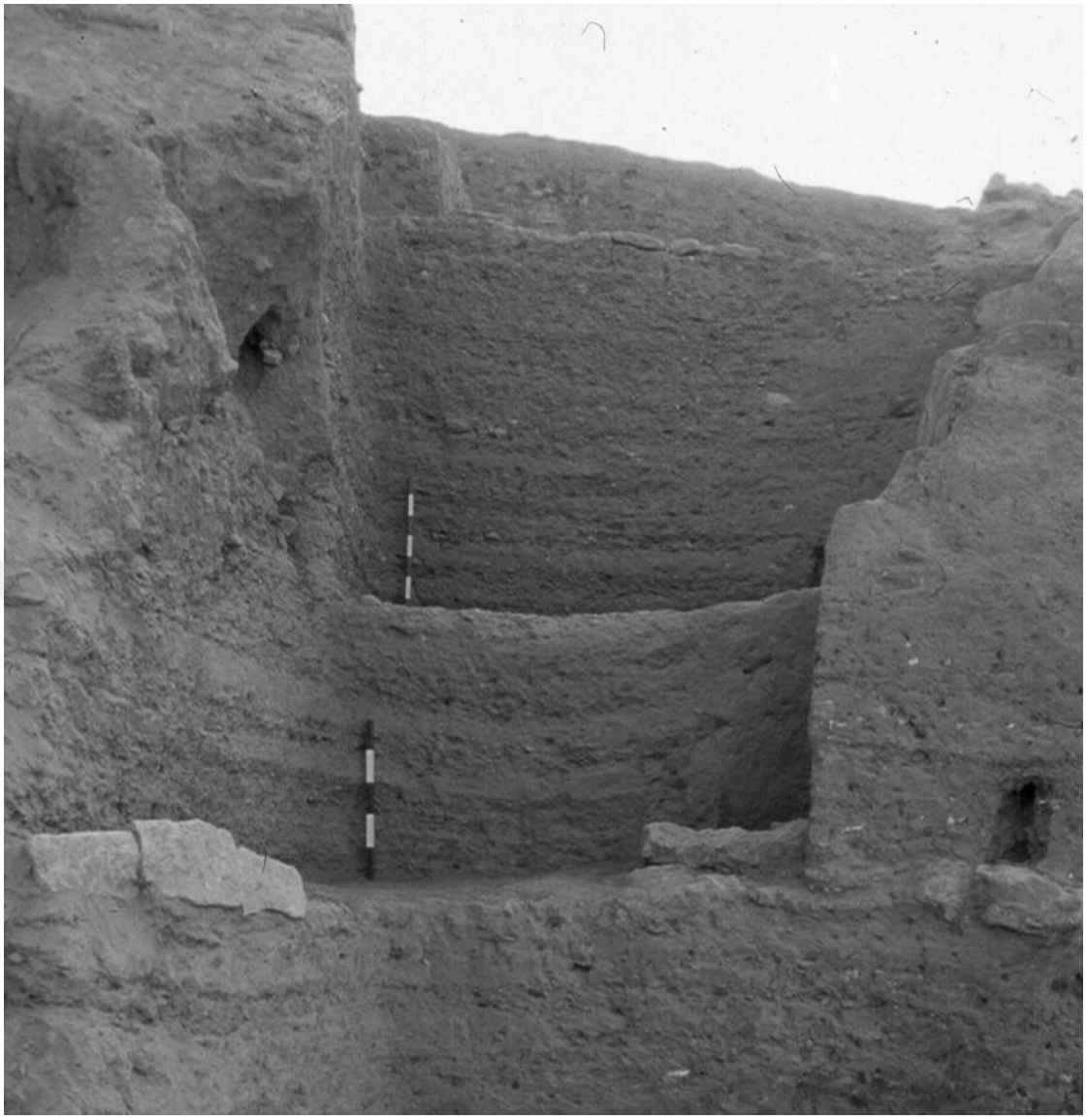

**Şekil 8.** GA çakıl döşeli yol kesiti (Duru, 2013: 358).



**Şekil 9.** 8 O açmasındaki TM kerpiç yapısı ve doğusundaki küçük avlu, kuzeyde tabandan açılmış yuvarlak bir silo ile evin güneybatı köşesinde çakıl döşeli ateş yeri; güneyden (Esin ve Harmankaya, 2007: 268).



**Şekil 10.** 2. Tabaka 2B Evresi yapıları, güneybatıdan evlerin arasındaki işlik ve JA çöp alanı (Esin ve Harmankaya, 2007: 267).



**Şekil 11.** Aşıklı'da 2. Tabaka'ya ait çevre duvarı içinde kalan bir evin kiler odası. Kileri oluşturan yerli dolaplar birbirinden ince kerpiç bölmeler ile ayrılmış, bölmeler ve taban özenli bir şekilde sıvanmıştır (Esin, 1998b: 88).



**Şekil 12.** Bir Aşıklı evinin bitişik odaya açılan kapısı, tabanı üzerine serili bir hasır kalıntısı (Esin, 1998b: 91).




**Şekil 13.** Aşıklı MÖ 8. bin yıl yerleşme planı (Dijitalize eden: G. Duru; Özbaşaran, 2013: 13).

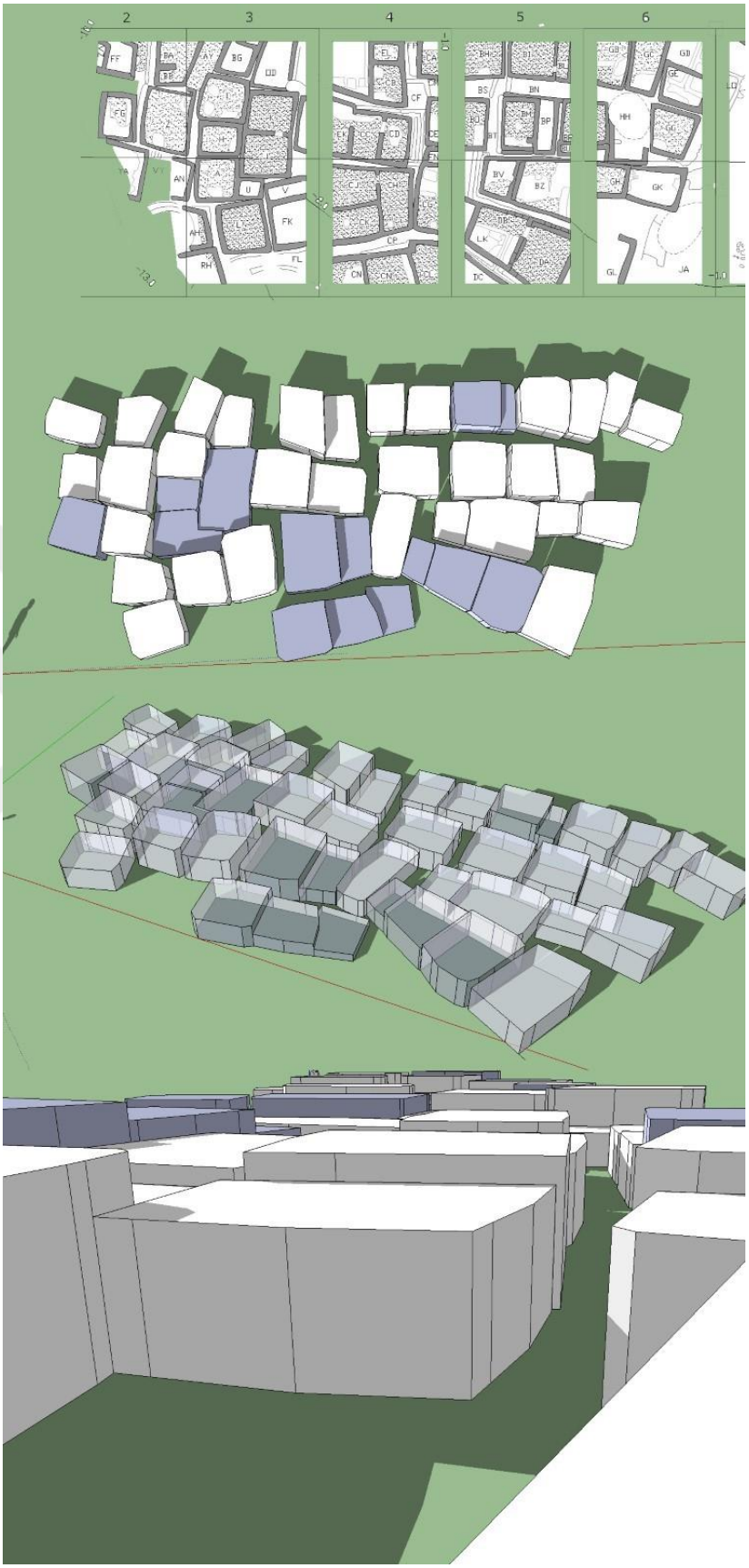


**Şekil 14.** Aşıklı MÖ 8. binyıl yerleşme düzeni (genel) (Duru, 2013: 332).

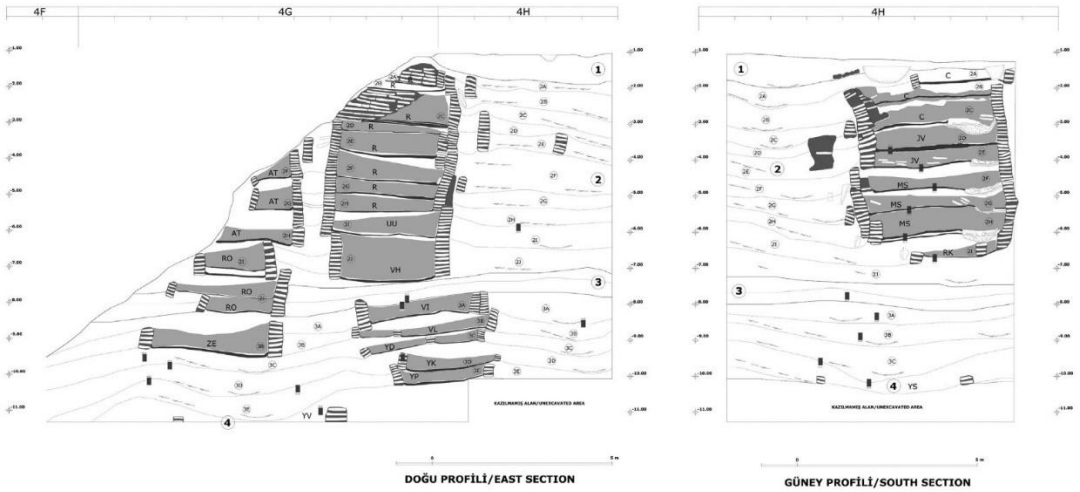


**Şekil 15.** Aşıklı'da yerleşme içi mekân sürekliliğini gösteren kesit (Dijitalize eden: G. Duru; Özbaşaran, 2013: 14).

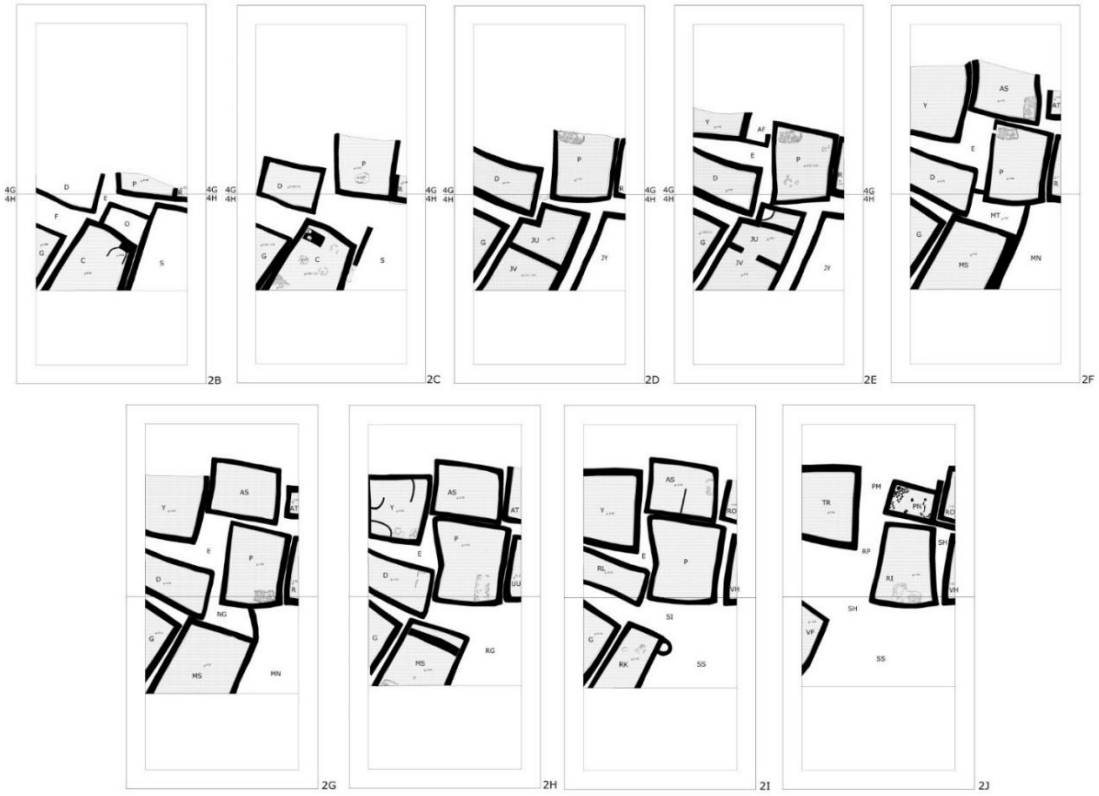


**Şekil 16.** Aşıklı 2. Tabaka Yapı Evreleri (4GH Açması) (Duru, 2013: 329).

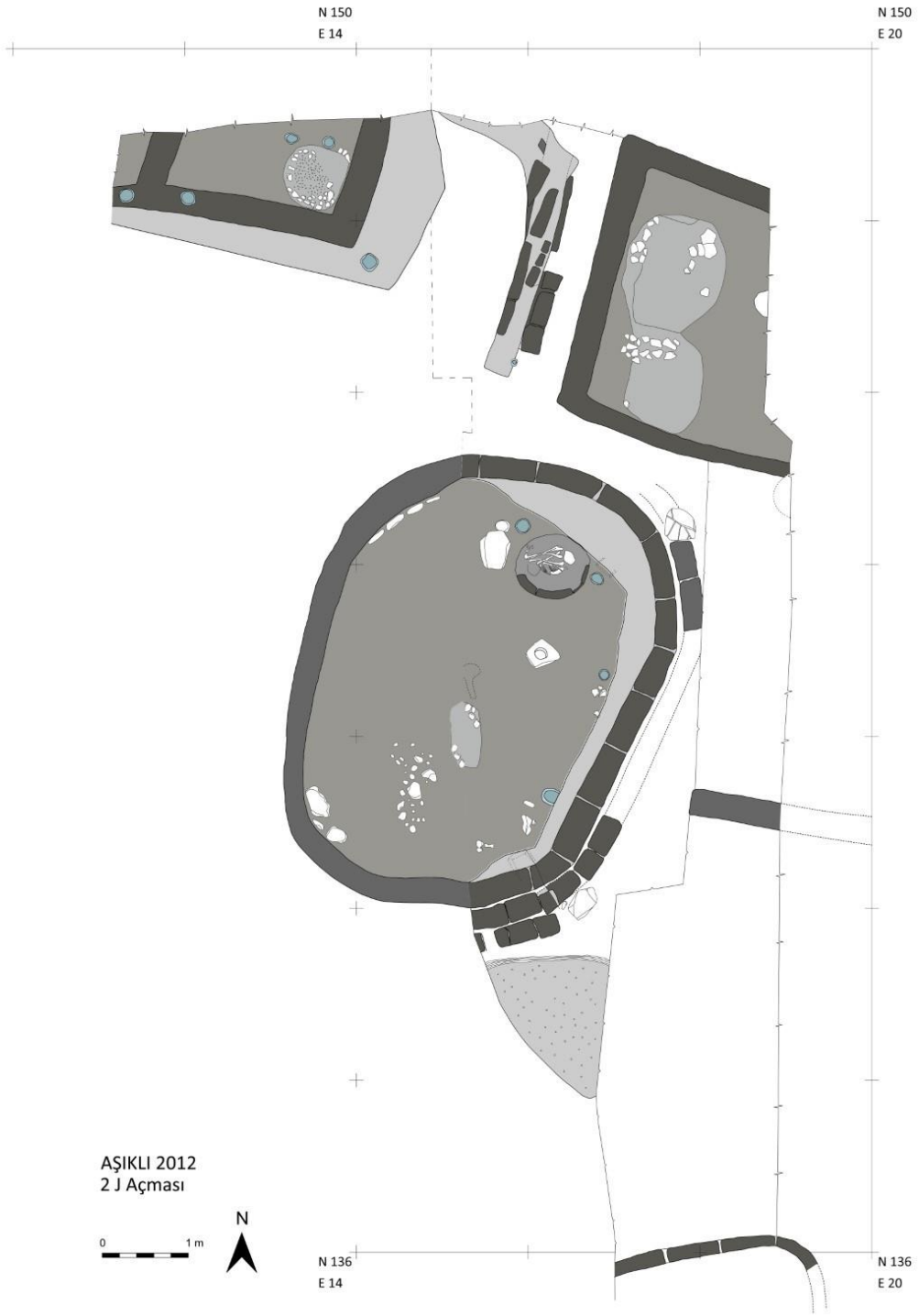


**Şekil 17.** Aşıklı 3. Tabaka yapıları (2JK) (Duru, 2013: 333).



**Şekil 18.** Aşıklı 4. Tabaka Yapıları (4GH) (Duru, 2013: 334).

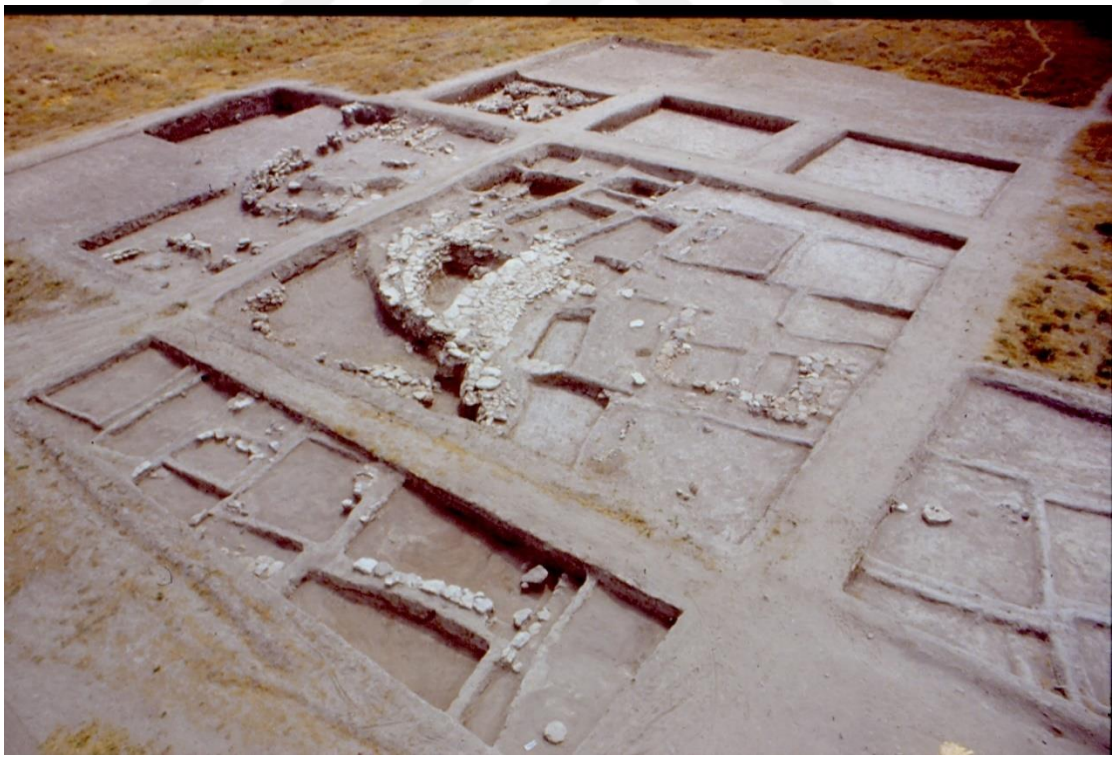

**Şekil 19.** Aşıklı Kuzeydoğu Alanı Yapıları (Duru, 2013: 334).



**Şekil 20.** Aşıklı Höyük, MÖ 8. bin yıl, kireç tabanlı, taban ve duvarları boyalı, özel amaçlı yapı (Fotoğraf: Aşıklı Höyük Kazı ve Araştırma Projesi Arşivi) (Yelözer vd., 2019: 68).



**Şekil 21.** Aşıklı MÖ 8. binyıl (Özel Amaçlı Yapılar Alanı) (Duru, 2013: 331).

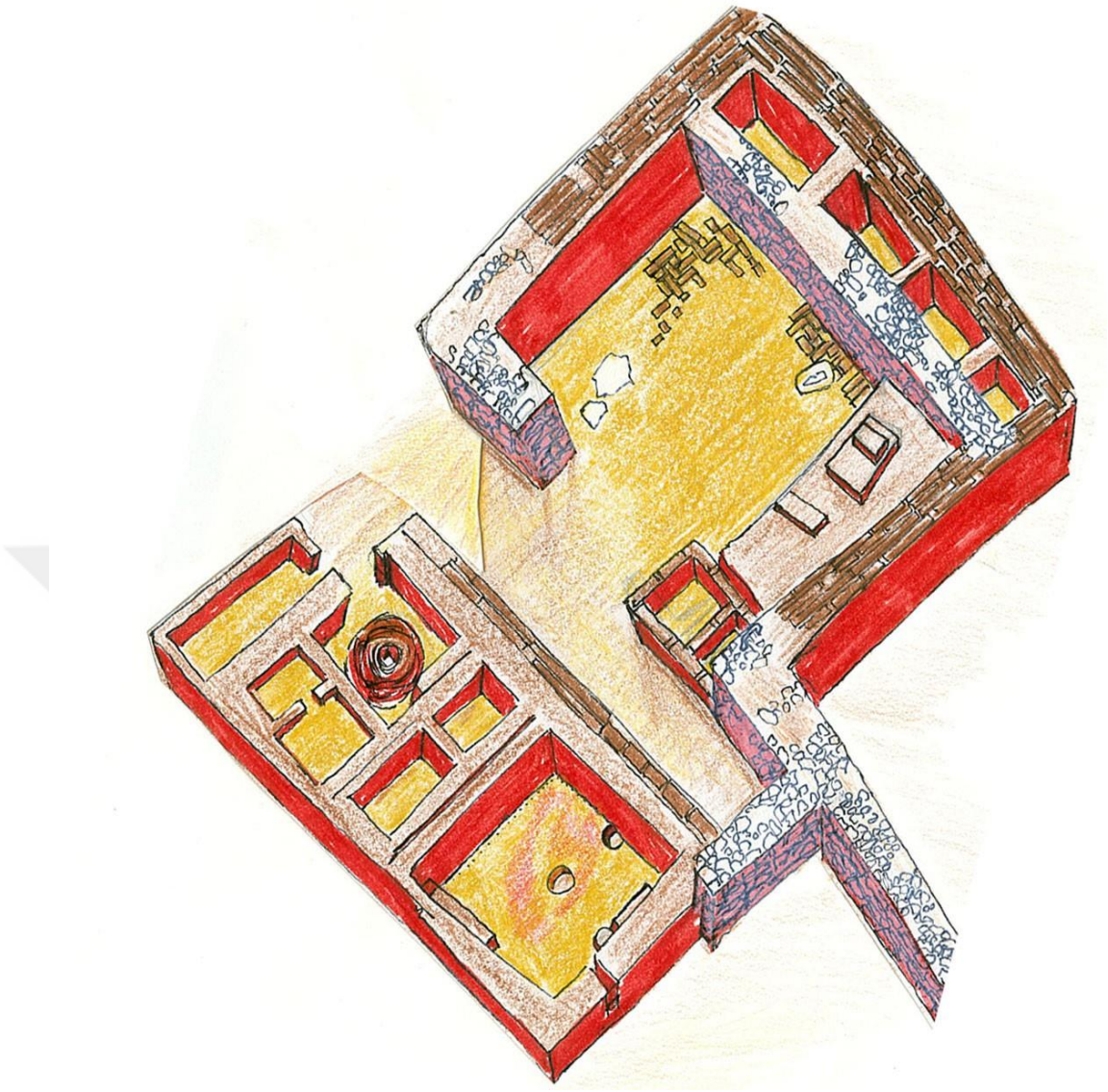

**Şekil 22.** Aşıklı T ve HV kompleksleri canlandırma planı (Duru, 2013: 336).



**Şekil 23.** Aşıklı HV Binası (Duru, 2013: 335).



**Şekil 24.** Aşıklı, HV Binası kerpiç döşeli taban (Duru, 2013: 358).




**Şekil 25.** Aşıklı T Binası (Duru, 2013: 335).



**Şekil 26.** T kült yapısının kırmızı boyalı tabanı; güneybatıdan (Esin ve Harmankaya, 2007: 268).

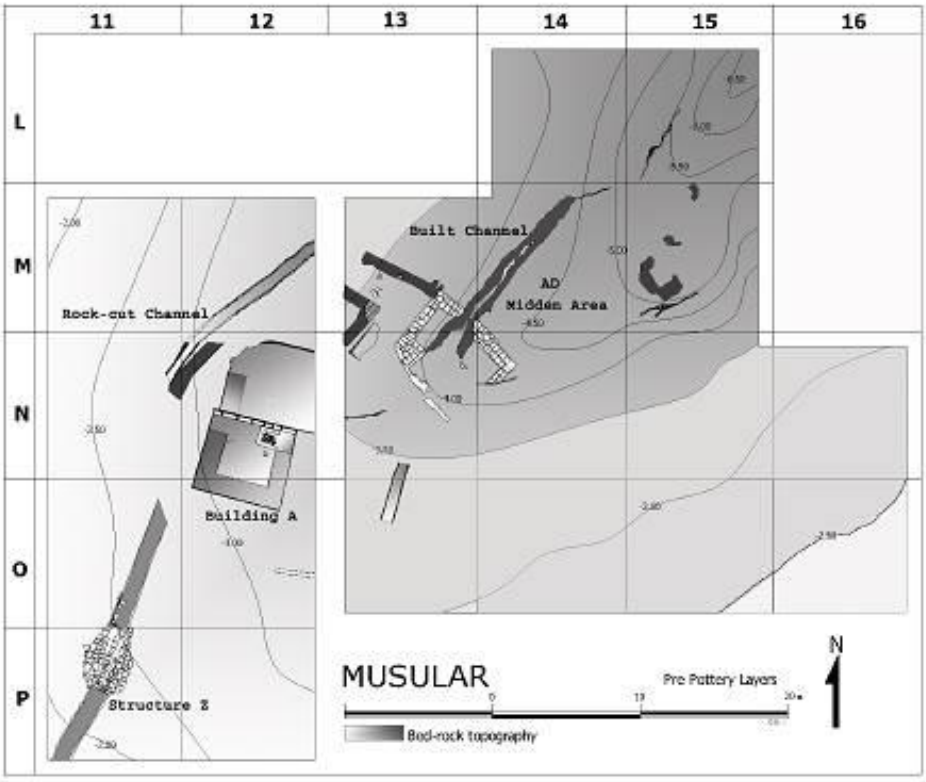


**Şekil 27.** Musular Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Sit Alanı Planı (http://tayproject.org/TAYmaster.fm$Retrieve?YerlesmeNo=2037&html=photos_t.html &layout=photos).



**Şekil 28.** Kayaya oyulmuş kanallardan biri (Duru ve Özbaşaran, 2005: 21).

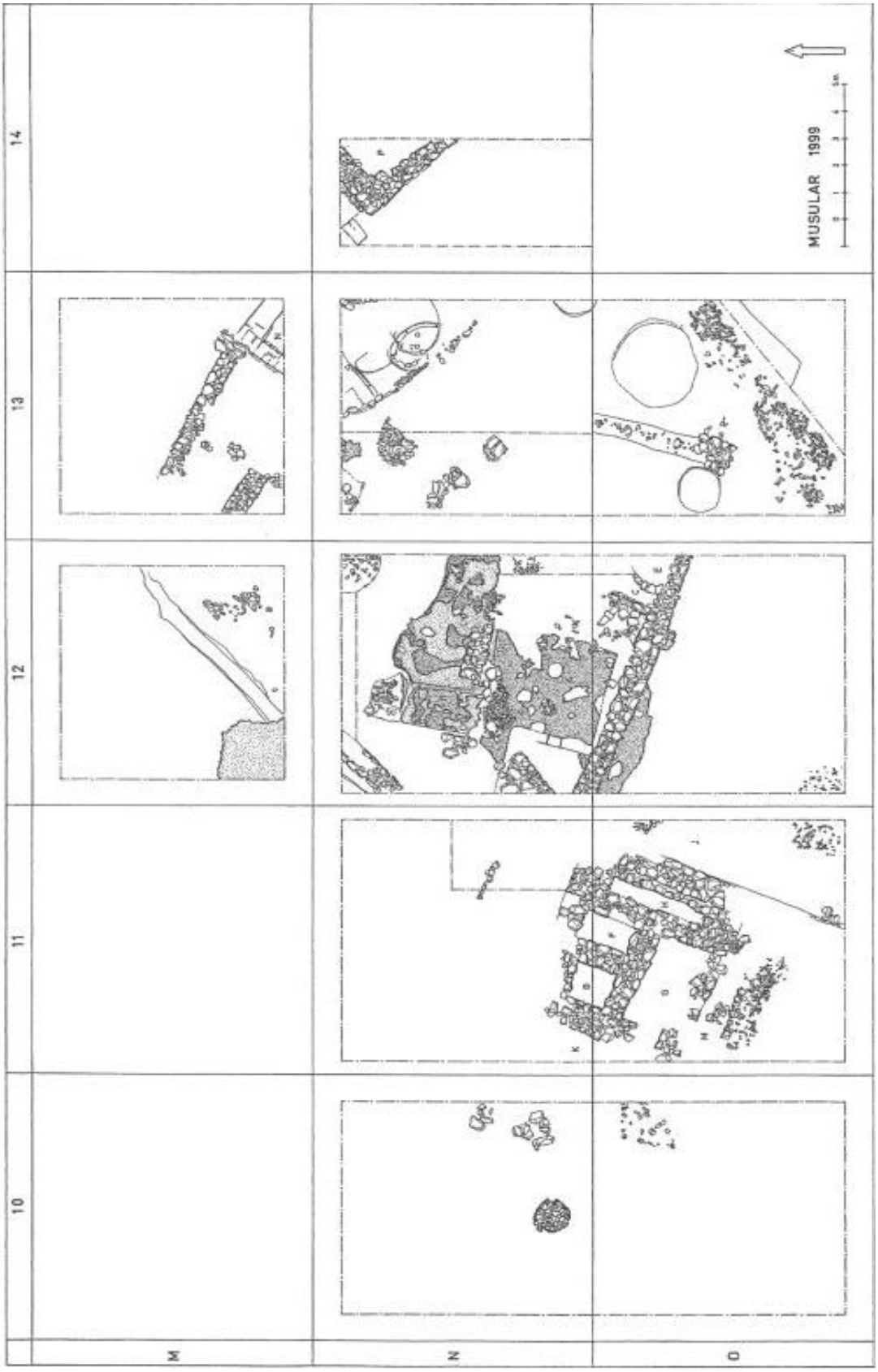


**Şekil 29**. Musular mimari yapılar (E. Bıçakçı, G. Duru, M. Özbaşaran; Özbaşaran, 2000: 142).



**Şekil 30.** Kuzeybatıdan N Yapısı; iki çift dik taşlı küçük kanala dikkat edin (Duru ve Özbaşaran, 2005: 22).

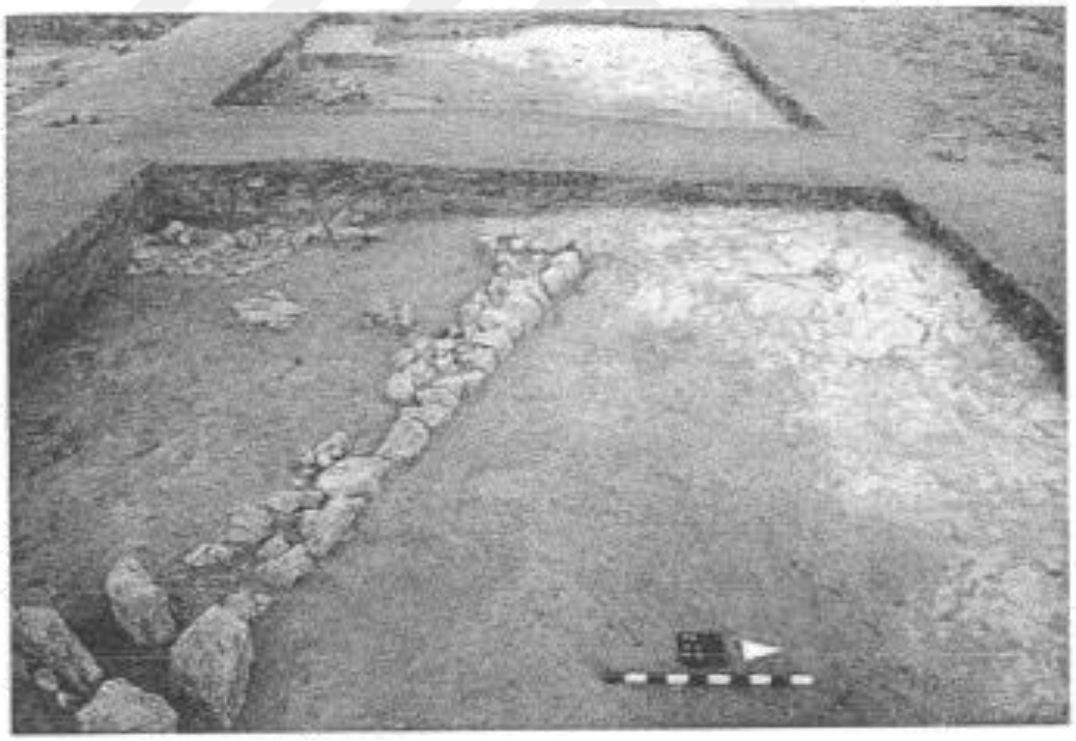

**Şekil 31.** M 13 açmasındaki taş duvar, doğuda dört dik taş levha; sağda ana kaya (Özbaşaran, 2000: 144).

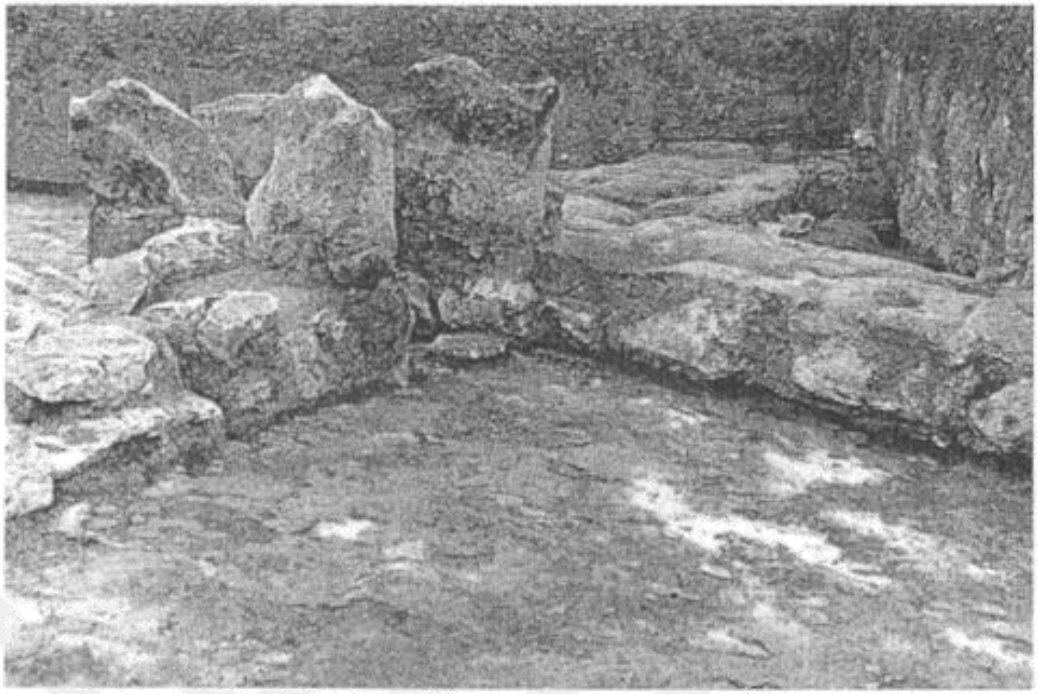

**Şekil 32.** Sağdaki N Bina'sı doğrudan ana kaya üzerine oturuyor (Özbaşaran, 2000: 145).



**Şekil 33.** N 14 açmasında P Bina'sı; açmanın güney kısmı ana kayadır (Özbaşaran, 2000: 145).

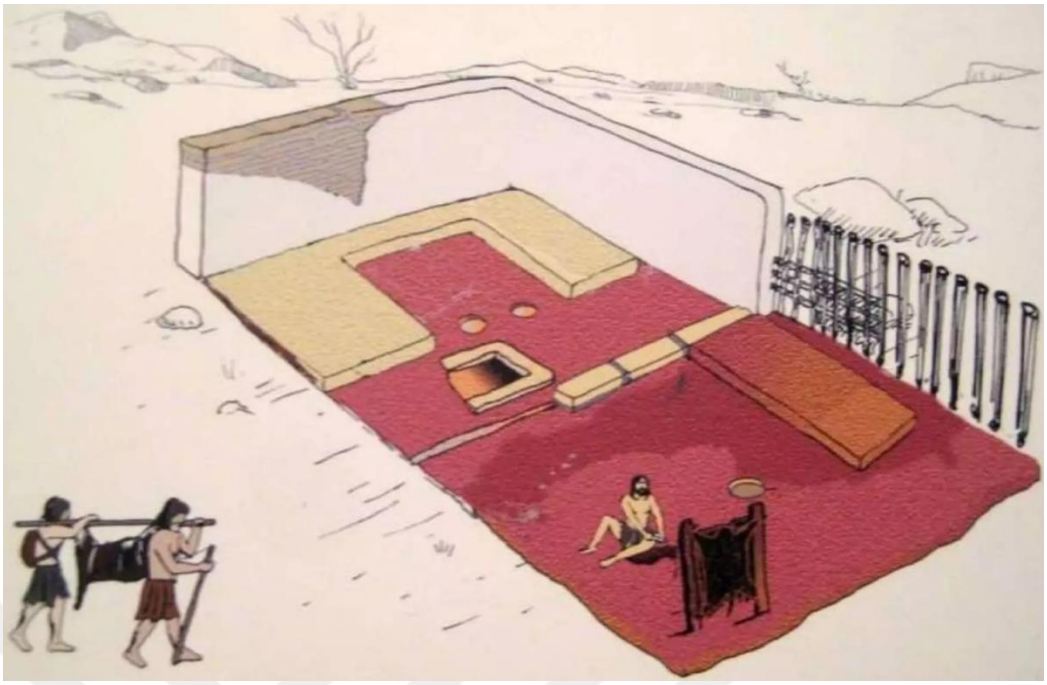

**Şekil 34.** Kamusal A Yapı'sının restitüsyonu (G. Duru / Musular Projesi: Özbaşaran, vd., 2007).




**Şekil 35.** A Yapısı'nın Planı (G. Duru / Musular Projesi: Özbaşaran, vd., 2007: 275).



**Şekil 36.** A Yapısı'nın arkadaki kırmızı boyalı, kireç sıvalı tabanı ve kuzey uzantısı; taş duvarlar sonraki katmana aittir (Duru ve Özbaşaran, 2005: 20).



**Şekil 37.** N-O 11-12 açmalarının fotoğrafı (M. Akman; Özbaşaran, 2002: 122).



**Şekil 38.** Musular'ın en erken evresi olan A binası ve sonraki evrelerin taş temelleri (M. Özbaşaran; Özbaşaran, 2002: 122).



**Şekil 39.** A Binası'nın kırmızı boyalı kireç sıvalı zemini (M. Özbaşaran; Özbaşaran, 2002: 123).



**Şekil 40.** Büyük taş duvar (O. Tanındı; Özbaşaran, 2002: 123).

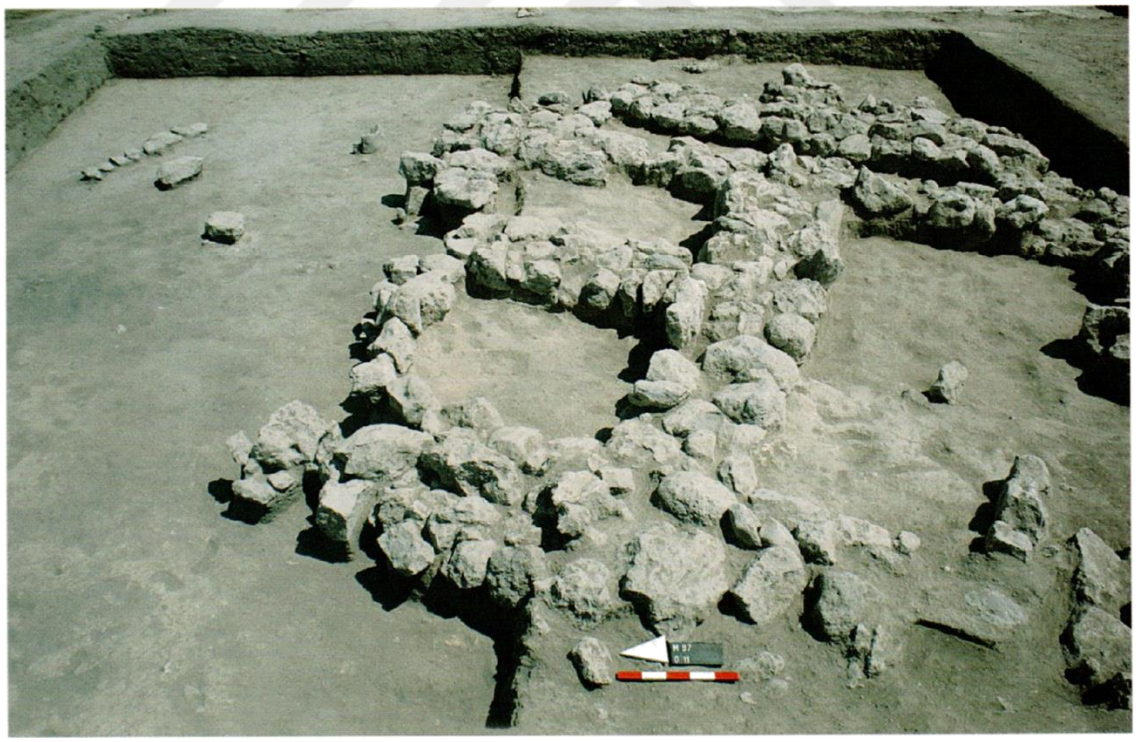

**Şekil 41.** Yapı kompleksinin taş temeli, çanak çömlek evresi (M. Özbaşaran; Özbaşaran, 2002: 124).

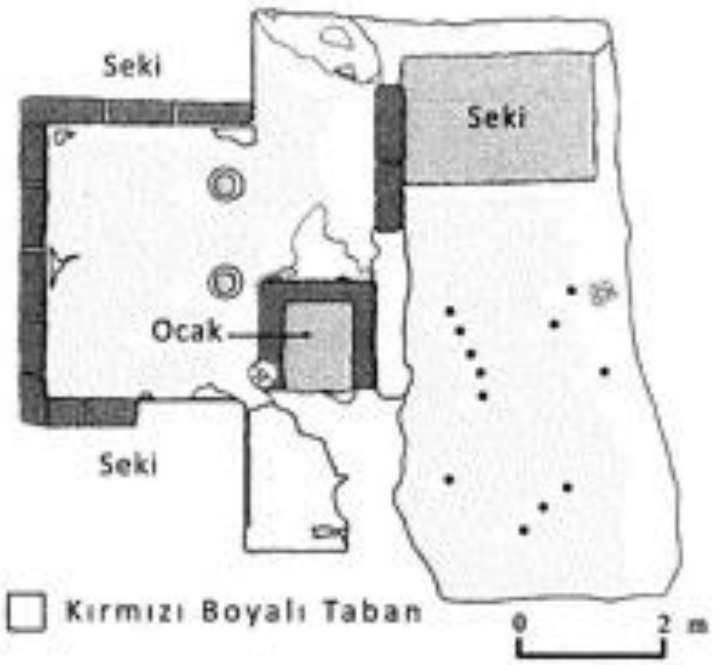


**Şekil 42.** Musular, kırmızı boyalı tabanı olan yapının planı (Özbaşaran, 2000: fig. 3; Özbaşaran, vd., 2007: figs. 3-4; Sagona ve Zimansky, 2018: 61).



**Şekil 43.** Anakayaya oyulmuş kanal (G. Duru / Musular Projesi: Özbaşaran, vd., 2007: 278).

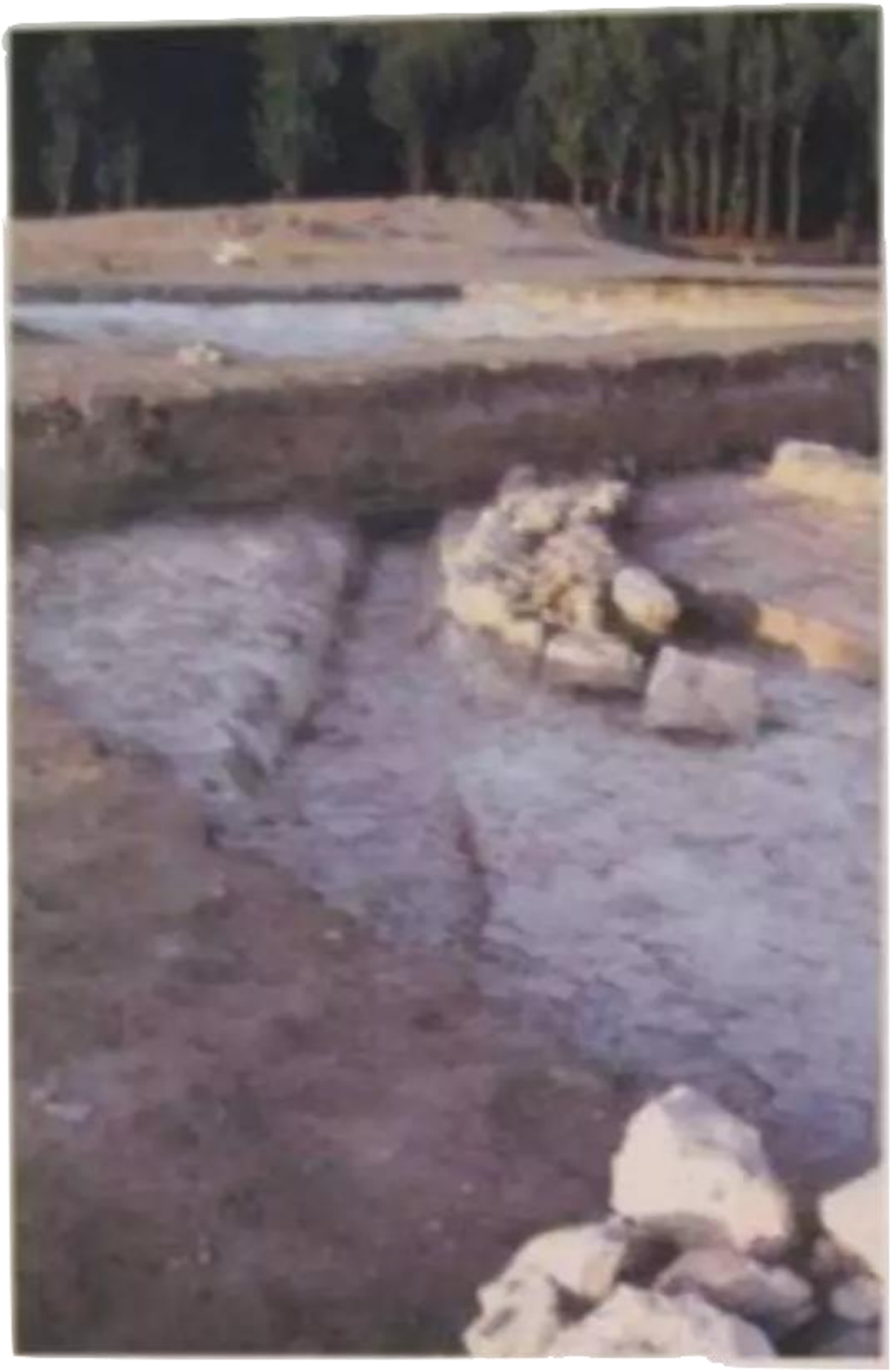

**Şekil 44.** Ana kayaya oyulmuş kanalın ayrıntısı (G. Duru / Musular Projesi: Özbaşaran, vd., 2007: 279).



**Şekil 45.** Diklemesine konulan iki çift yassı taş ile yapılmış kanal (M. Özbaşaran / Musular Projesi: Özbaşaran, vd., 2007: 279).

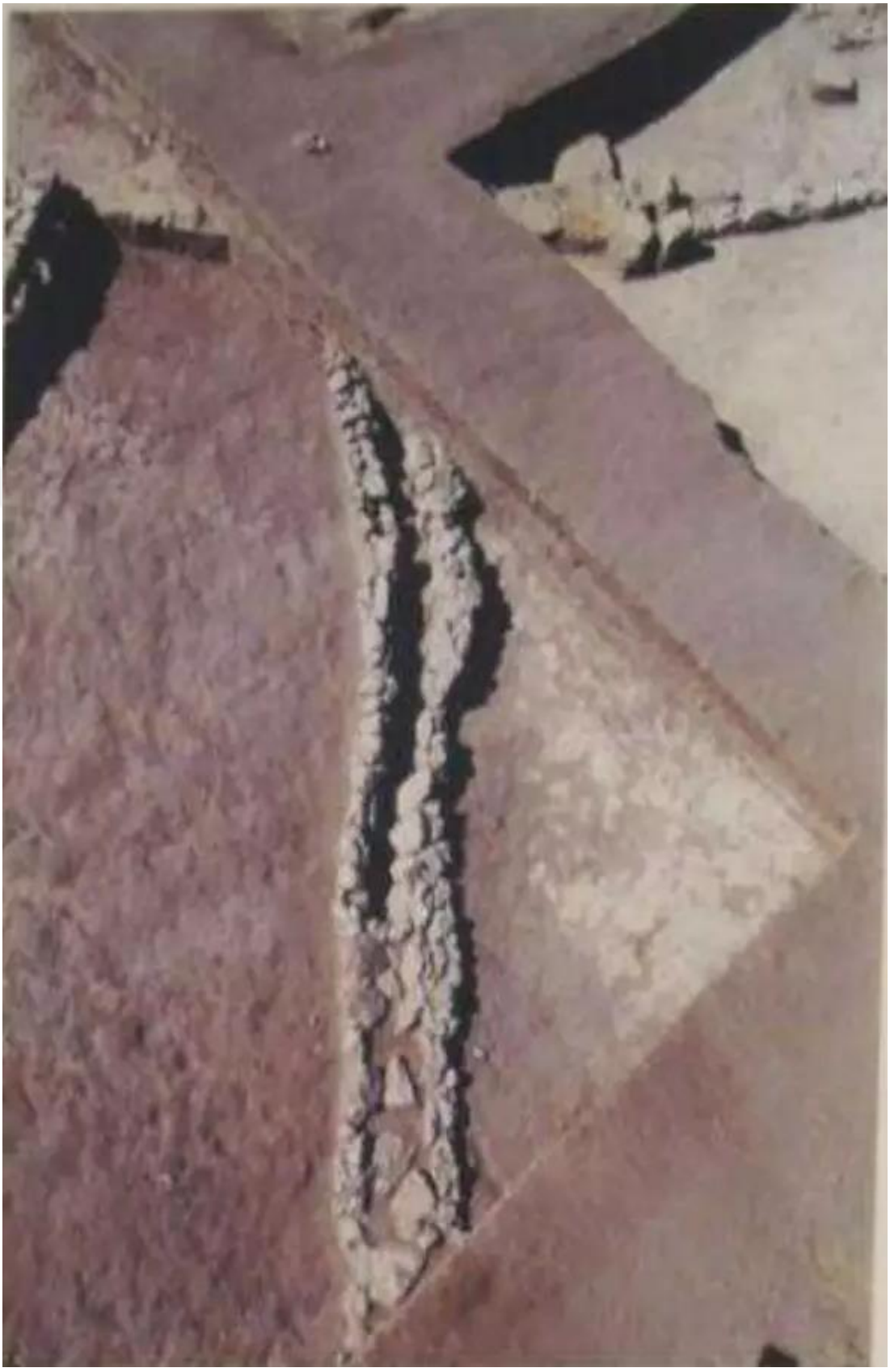

**Şekil 46.** Taş ile örülmüş kanal (M. Özbaşaran / Musular Projesi: Özbaşaran, vd., 2007: 279).

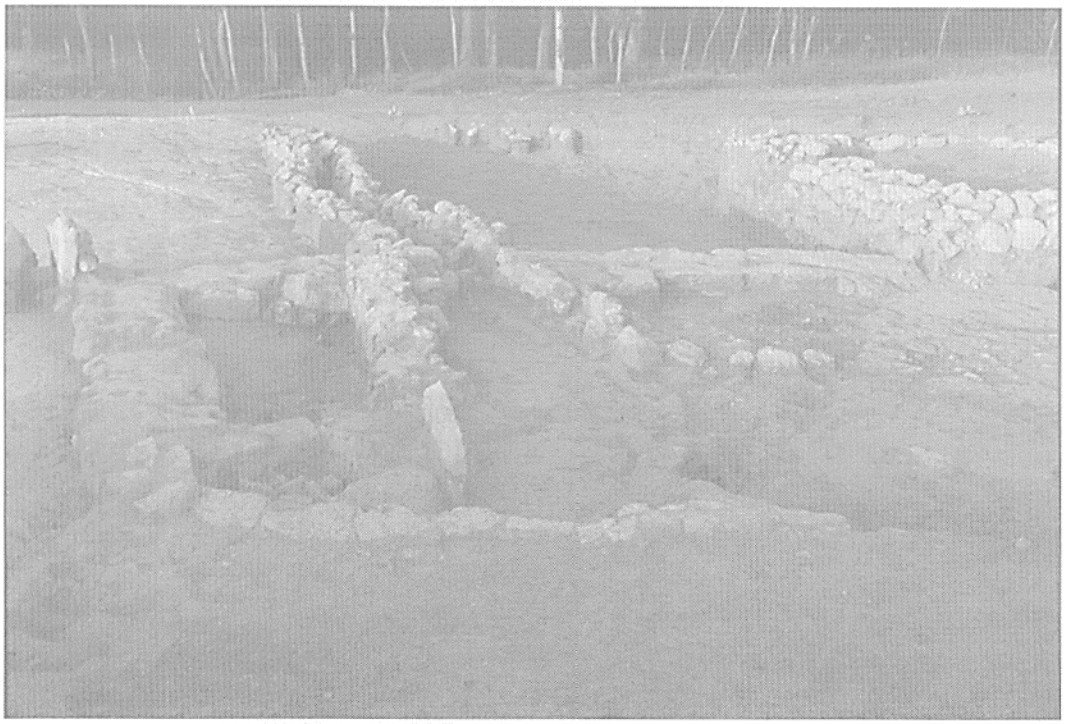

**Şekil 47.** Kanal ve taş temel üzerine kerpiç duvarlı N Yapısı (Duru ve Özbaşaran, 2005: 21).



**Şekil 48.** Yerleşik kanal (Duru ve Özbaşaran, 2005: 21).



**Şekil 49.** Arka planda A tabanı, hemen kuzeyinde ön planda görülen L ve D tabanları (Özbaşaran, 2003: 372).



**Şekil 50.** L'nin sıvalı zemini ve okla gösterilen sıvalı bank/kaldırım (Özbaşaran, 2000: 145).



**Şekil 51.** L ve D'nin altında uzanan S ve R'nin kırmızı sıvalı zeminleri (Özbaşaran, 2000: 146).



**Şekil 52.** Kaya duvarları ve ortasında kaldırım bulunan Z Yapısı (Duru ve Özbaşaran, 2005: 20).



**Şekil 53.** Temel seviyesinde açığa çıkarılan taş yapı; güneybatıdan kuzeydoğuya doğru (Özbaşaran, 2000: 144).




**Şekil 54.** Boncuklu Höyük Planı. Tabakalı Neolitik boncuklar H, K ve M Alanlarından ele geçirilmiştir (https://boncuklu.org/about-boncuklu/the-site).



**Şekil 55.** Neolitik Dönem Boncuklu evi (Baird, vd., 2019b: 19).




**Şekil 56.** Boncuklu'da evlerin altına gömülen hane içi gömütlerden bir örnek (Baird, vd., 2019b: 18).



**Şekil 57.** Temel çukuru ve oval planlı yapı (Mustafaoğlu, 2020: 45).

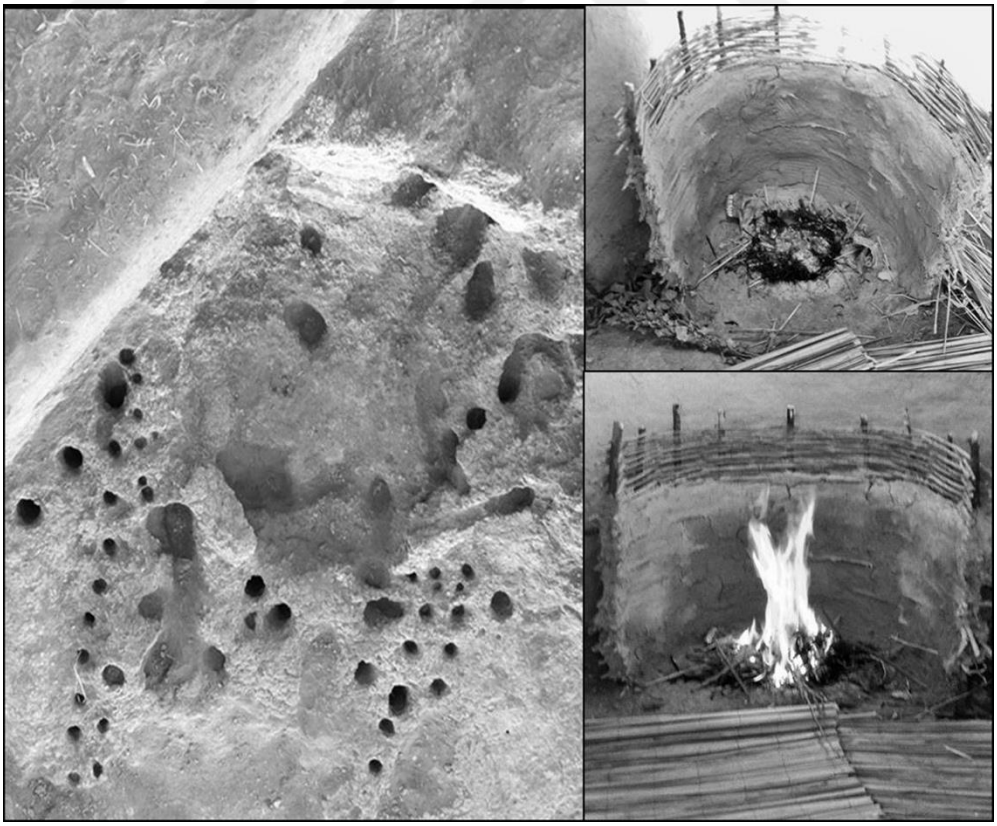

**Şekil 58.** Ocak çevresinde, ocağı çevreleyen ve at nalı şeklinde sıralanan bir dizi delik (Mustafaoğlu, 2020: 46).

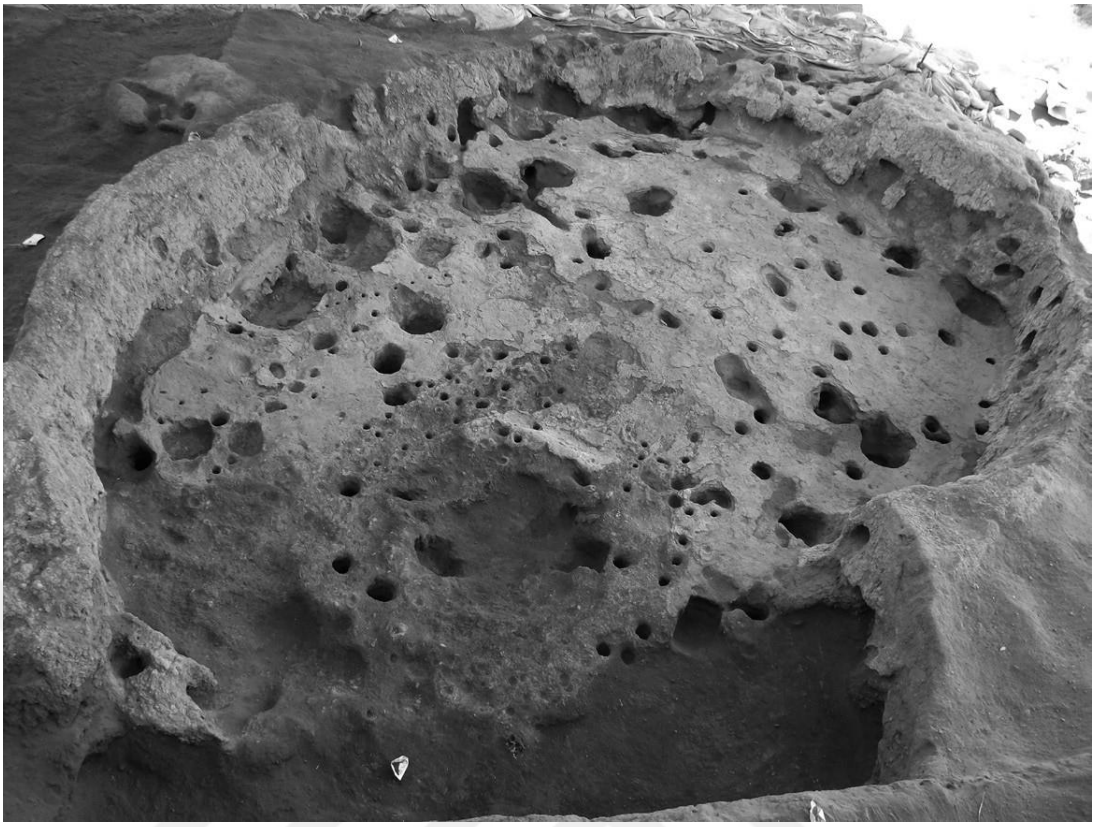

**Şekil 59.** Boncuklu Höyük, yuvarlak Mimari örneği. N alanı genel görünüm ve oval planlı bina (A. Baysal, 2013: 103).



**Şekil 60.** Bina 1'in altındaki Bina 2'ye ait kat bölümü (Baird, vd., 2012c: 243).

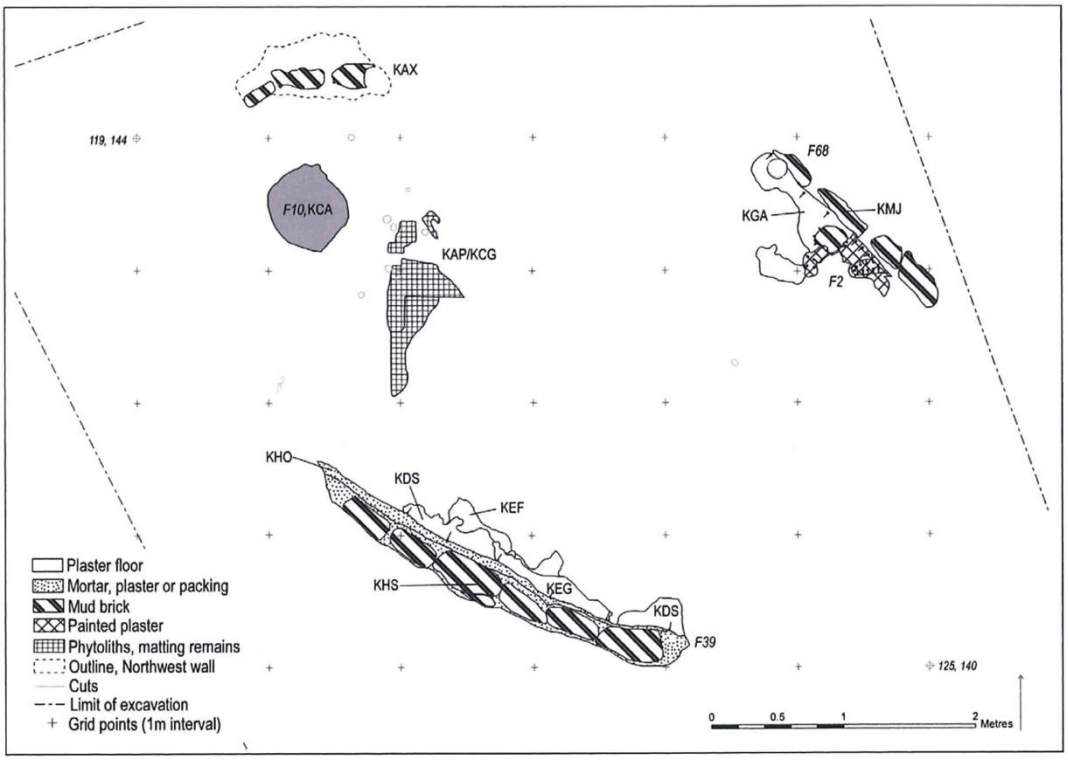


**Şekil 61.** Bina 1 (Baird, vd., 2012c: 241).

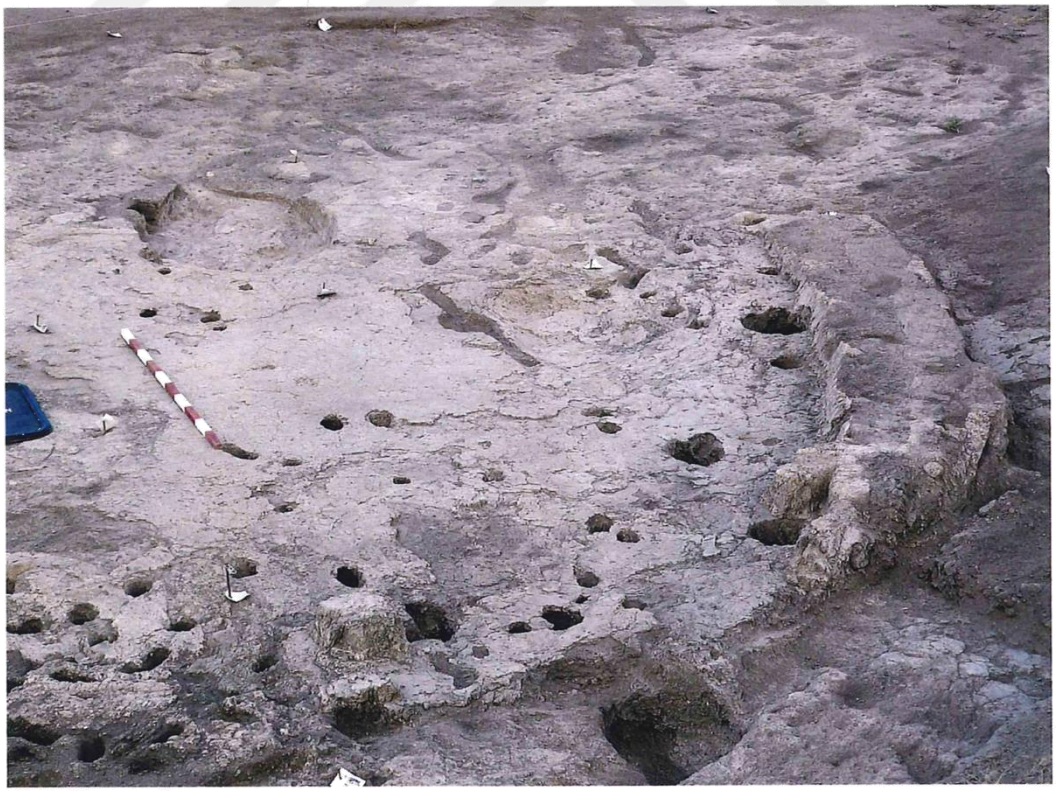

**Şekil 62.** Bina 1'deki direk delikleri (Baird, vd., 2012c: 241).




**Şekil 63.** Bina 1'deki ocak (Baird, vd., 2012c: 242).



**Şekil 64.** Çapraz dokunmuş hasır izleri (Baird, vd., 2012c: 242).

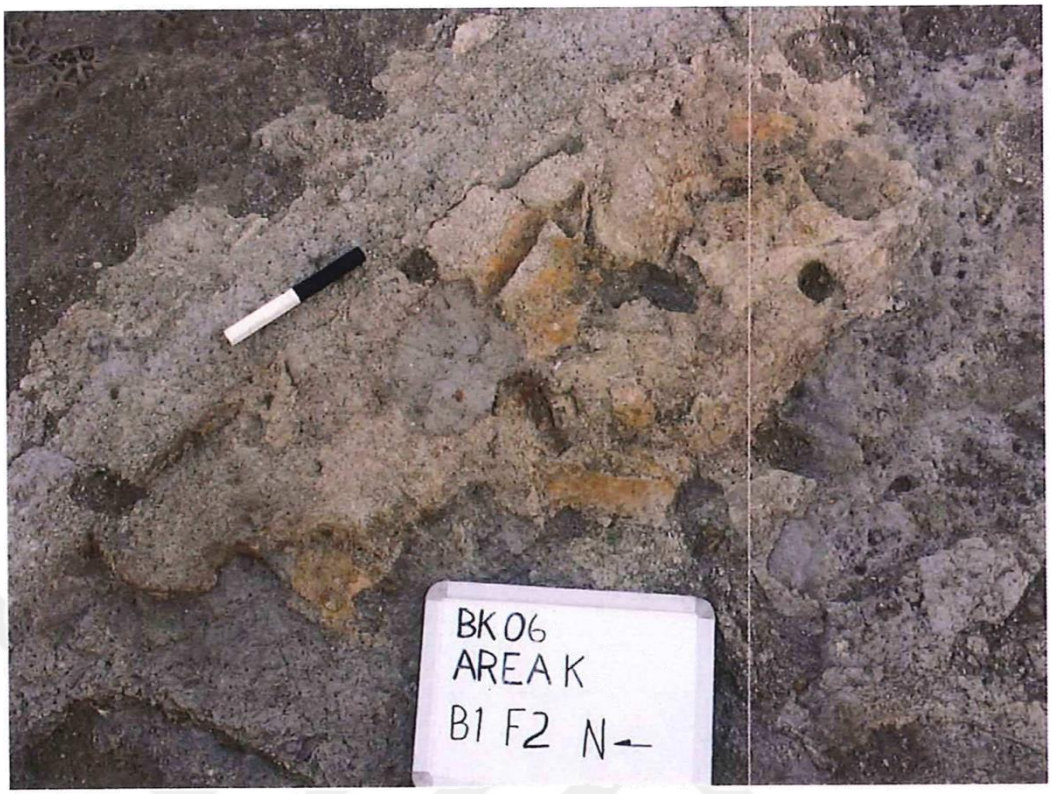


**Şekil 65.** Bina 1'deki sıva montajı (Baird, vd., 2012c: 242).



**Şekil 66.** Hafif organik, sınır duvarı için yuvalı yapı (Baird, vd., 2012c: 240).



**Şekil 67.** Boncuklu Alan 22 (Baird, vd., 2022: 41).



**Şekil 68.** Boncuklu Bina 31 çukur yapısı (Baird, vd., 2022: 41).



**Şekil 69.** Alan M çöp birikintileri (Baird, vd., 2012c: 240).



**Şekil 70.** Bina 26'nın duvarı (Baird, vd., 2019a: 30).



**Şekil 71.** Bina 26'nın duvarındaki domuz çenesi (Baird, vd., 2016b: 16).



**Şekil 72.** Bina 26'nın zemininde yanmış sazlar (Baird, vd., 2019a: 30).




**Şekil 73.** Yabani sığır boynuzu ve vücut parçalarının temel depozitosu (Baird, vd., 2022: 41).



**Şekil 74.** M Alanı'ndaki bir gömünün boynundaki deniz kabuğu boncukları (Baird, vd., 2015: 20).



**Şekil 75.** Bina 6 orta fazlar kötü tanımlanmış ana ocak ön planda ve Alan 8'deki yardımcı ocaklar (Baird, vd., 2011: 15).




**Şekil 76.** Bina 6'daki hayvan kürek kemikleri (Baird, vd., 2013: 22).

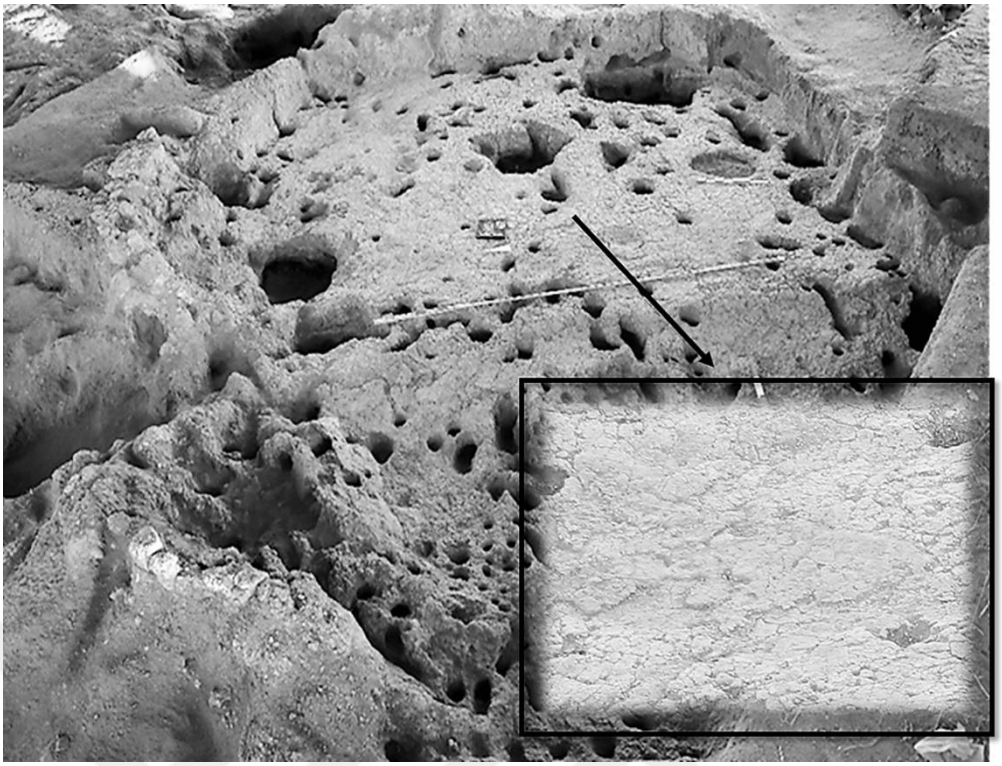

**Şekil 77.** 21 numaralı yapının taban sıvasından genel ve detay görünüm (Mustafoğlu, 2020: 49).



**Şekil 78.** Bina 21 ve ocakları (Baird, vd., 2015: 19).



**Şekil 79.** Bina 21 çukurundaki heykelcik ve obsidyen (Baird, vd., 2015: 19).



**Şekil 80.** Dış yüzeylerde kaplumbağa/kaplumbağa kabukları (Baird vd., 2021: 33).

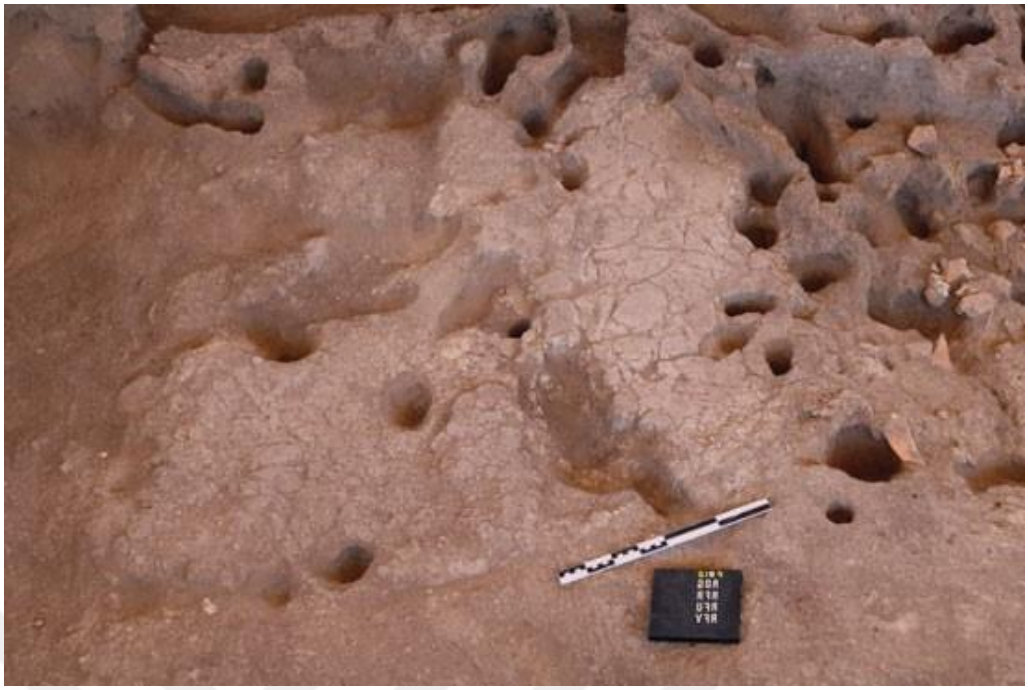

**Şekil 81.** Alan R'de büyük dikdörtgen altı fırın veya leğen (Baird, vd., 2019a: 31).

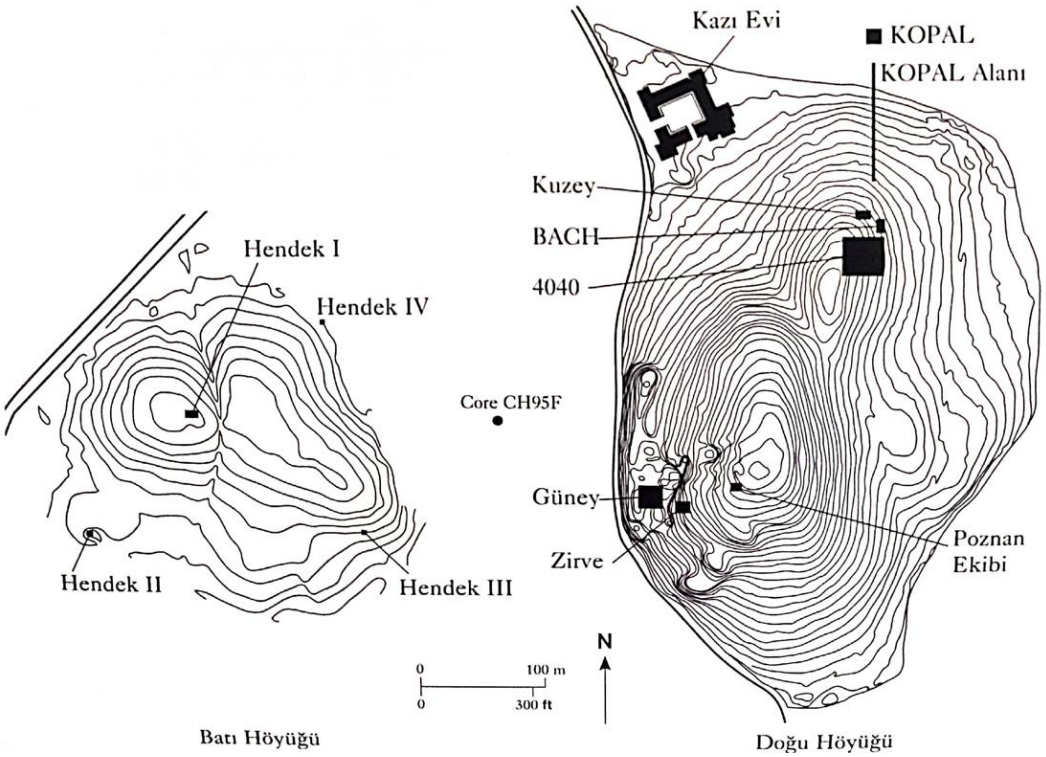


**Şekil 82.** Batı ve Doğu Çatalhöyük kazı alanlarının konumu (Hodder, 2006b: 13).

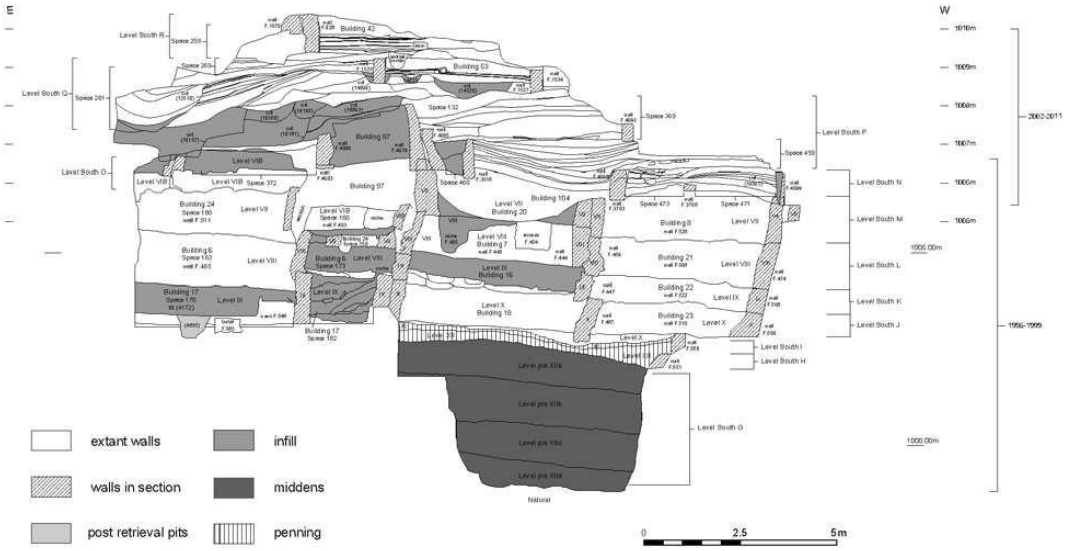


**Şekil 83.** Güney Alanından Kesit (Shahina Farid ve Çatalhöyük Araştırma Projesi) (Hodder, 2014: 3).



**Şekil 84.** Çatalhöyük yerleşiminin rekonstrüksiyonu (Düring, 2016: 111).

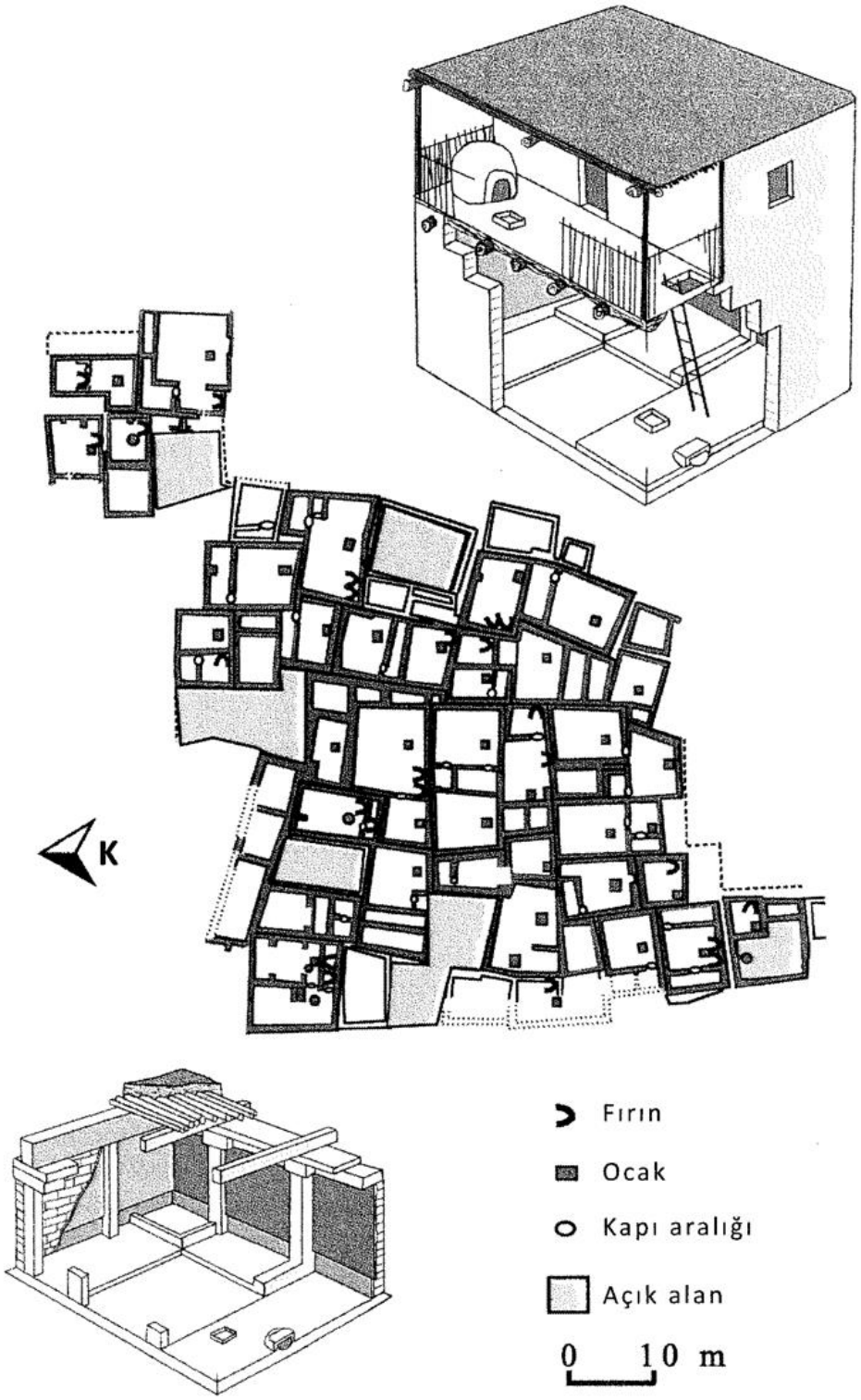


**Şekil 85.** Çatalhöyük, birinin üst katı bulunan alışılagelmiş iki yapının canlandırılmasıyla birlikte VIB Tabakası'nın Planı (Sagona ve Zimansky, 2018: 83).

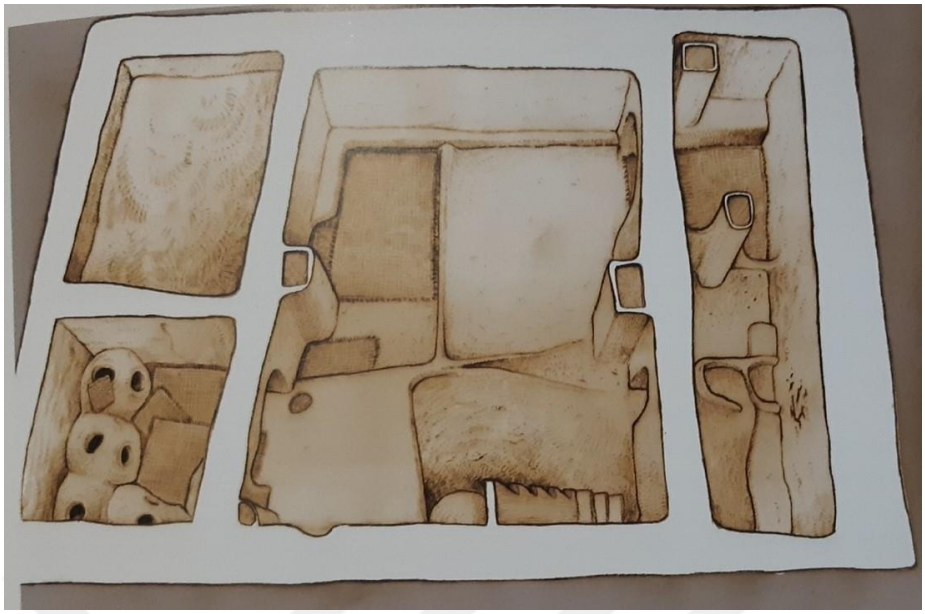

**Şekil 86.** Doğu höyüğün Kuzey Alanı'nda kalan Yapı 5'in düzenlemesinin rekonstrüksiyonu (Farid, 2006: 167).

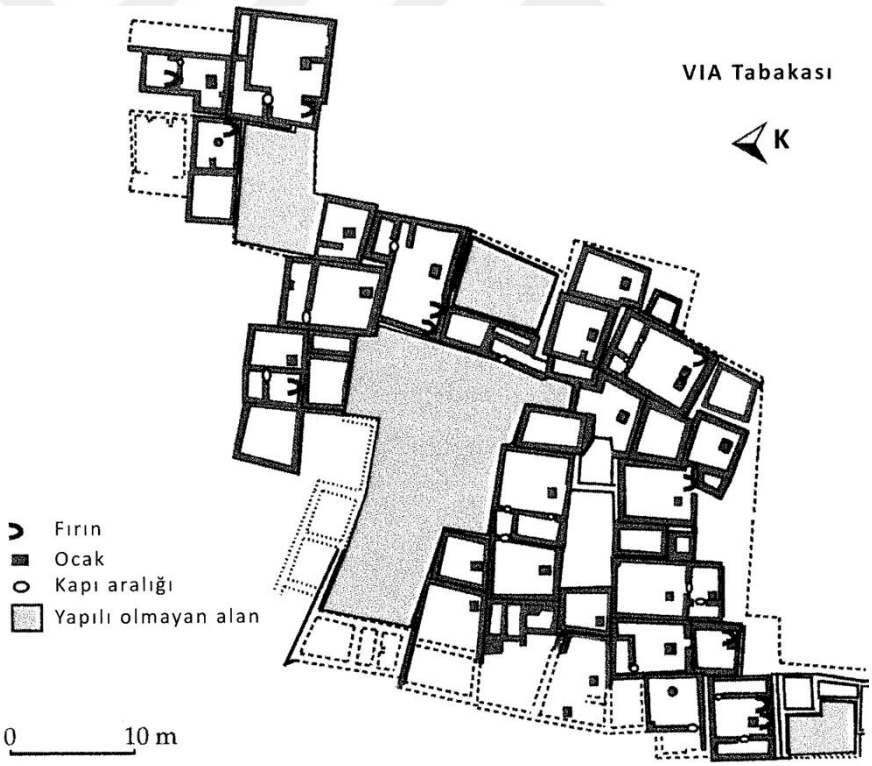


**Şekil 87.** Çatalhöyük VIA Tabakası planı (Sagona ve Zimansky, 2018: 85).

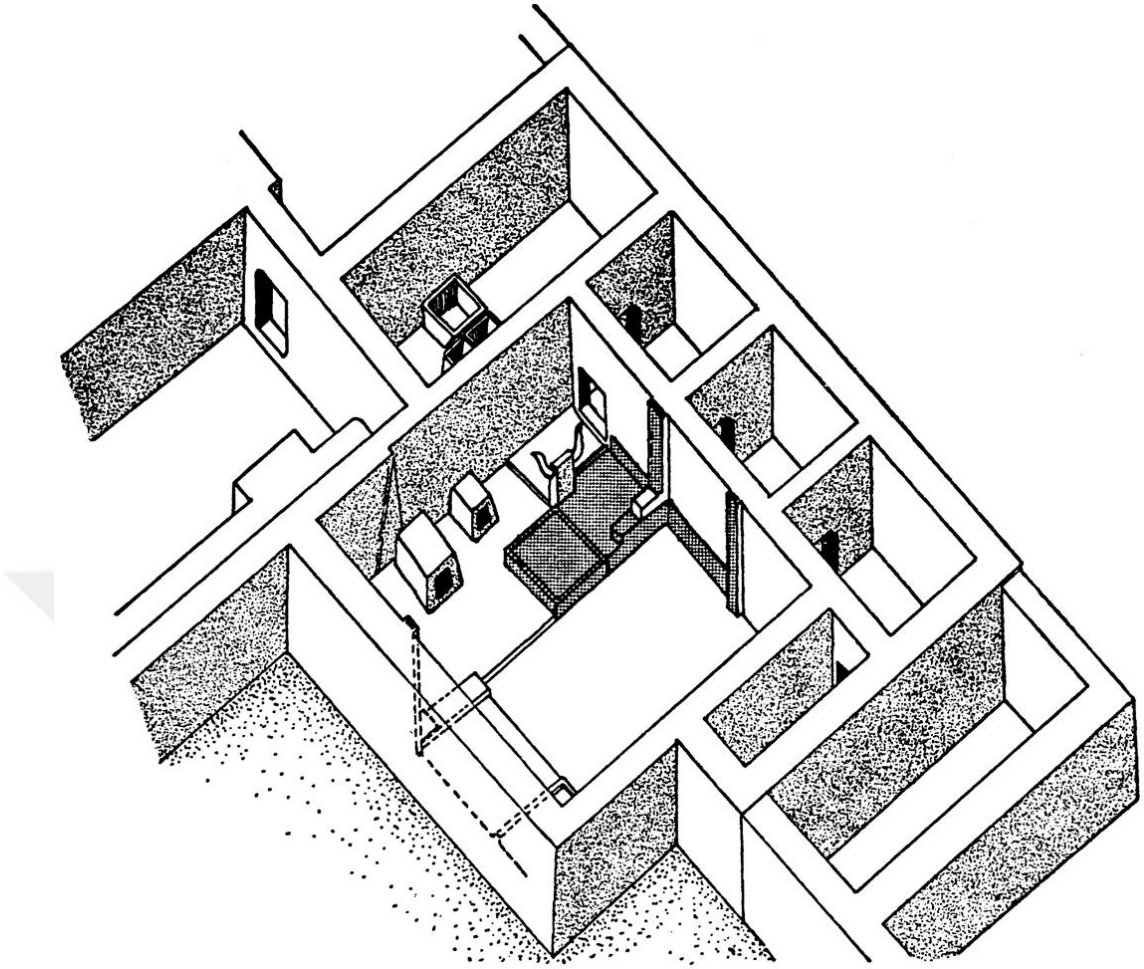

**Şekil 88.** A.II.1'in izometrik çizimi (Mellaart, 1963: 45).



**Şekil 89.** A.III.1 Duvar resmi (Mellaart, 1967: 136).

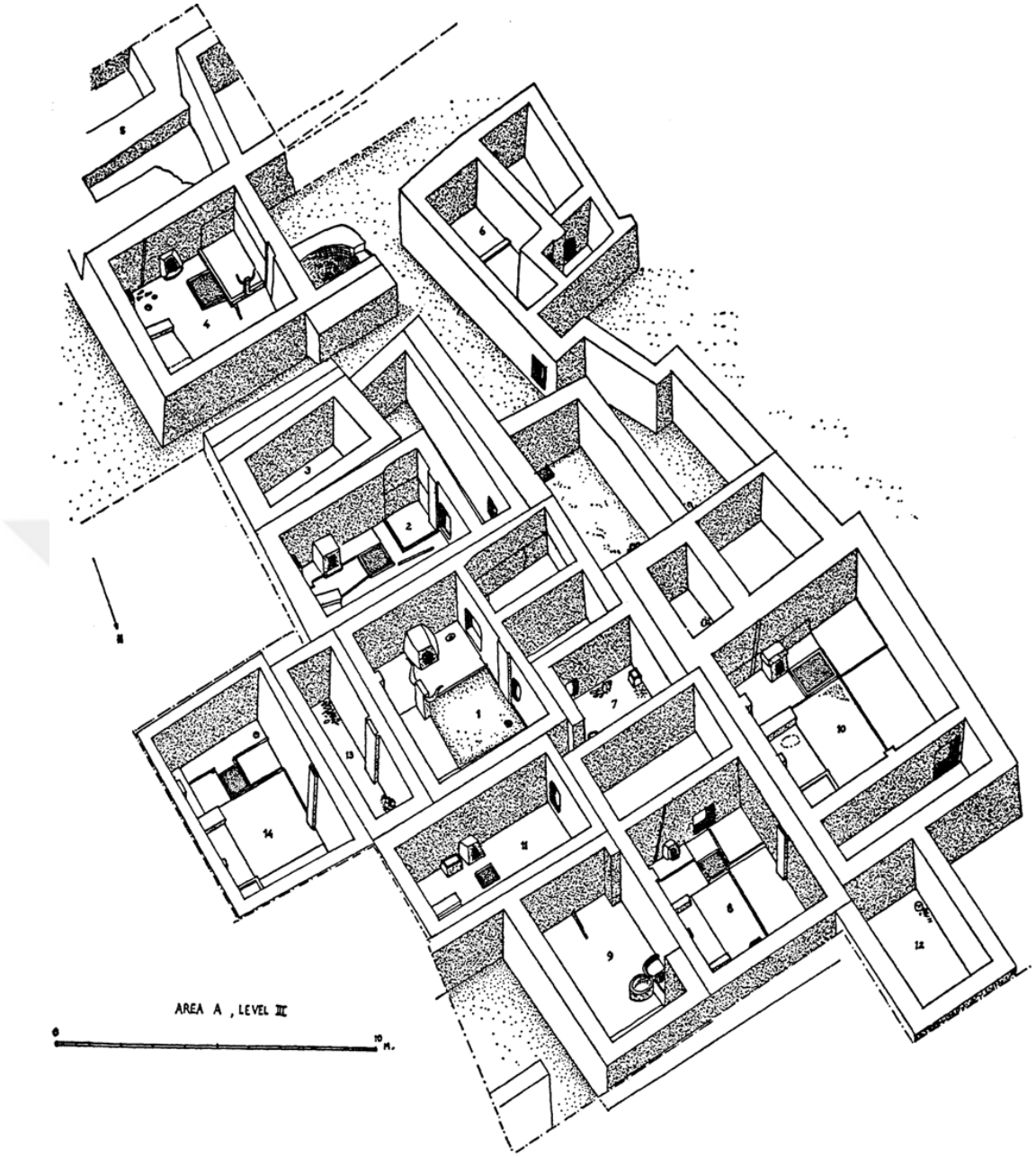


**Şekil 90.** Birinci Tapınak'ı (1), İkinci Tapınak'ı (8) ve yeni geyik avı yapılan evi (11) gösteren A Alanı, III. Tabaka'daki bina kompleksinin izometrik görünümü (Mellaart, 1963: 47).

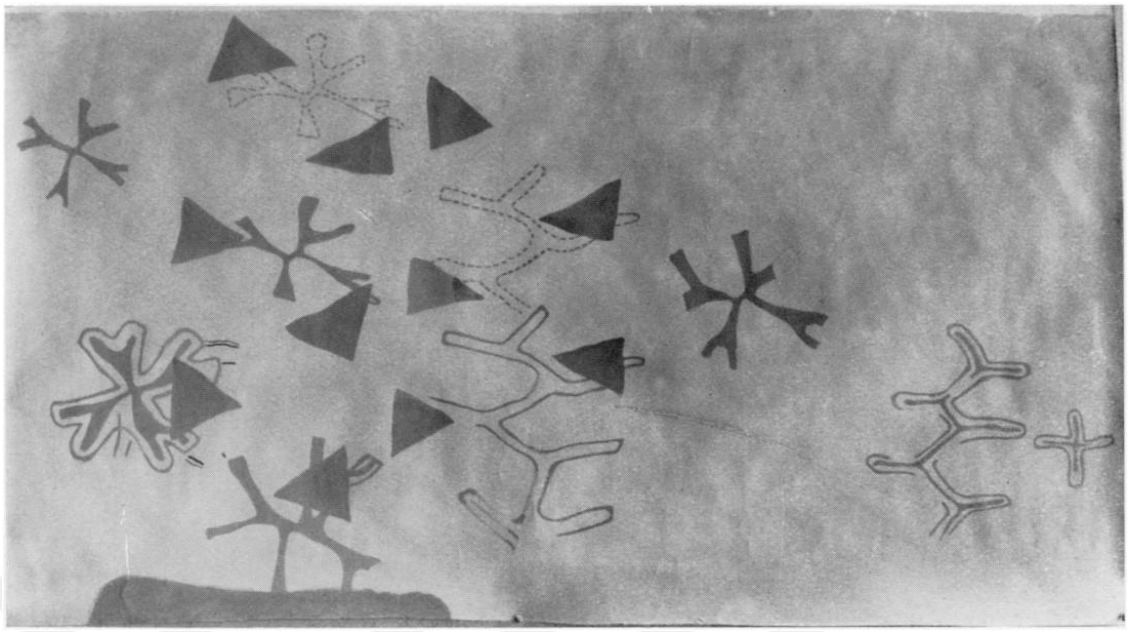

**Şekil 91.** A.III. 8'in doğu duvarının güney ucundan bir duvar resmi (Mellaart, 1963: Levha III).

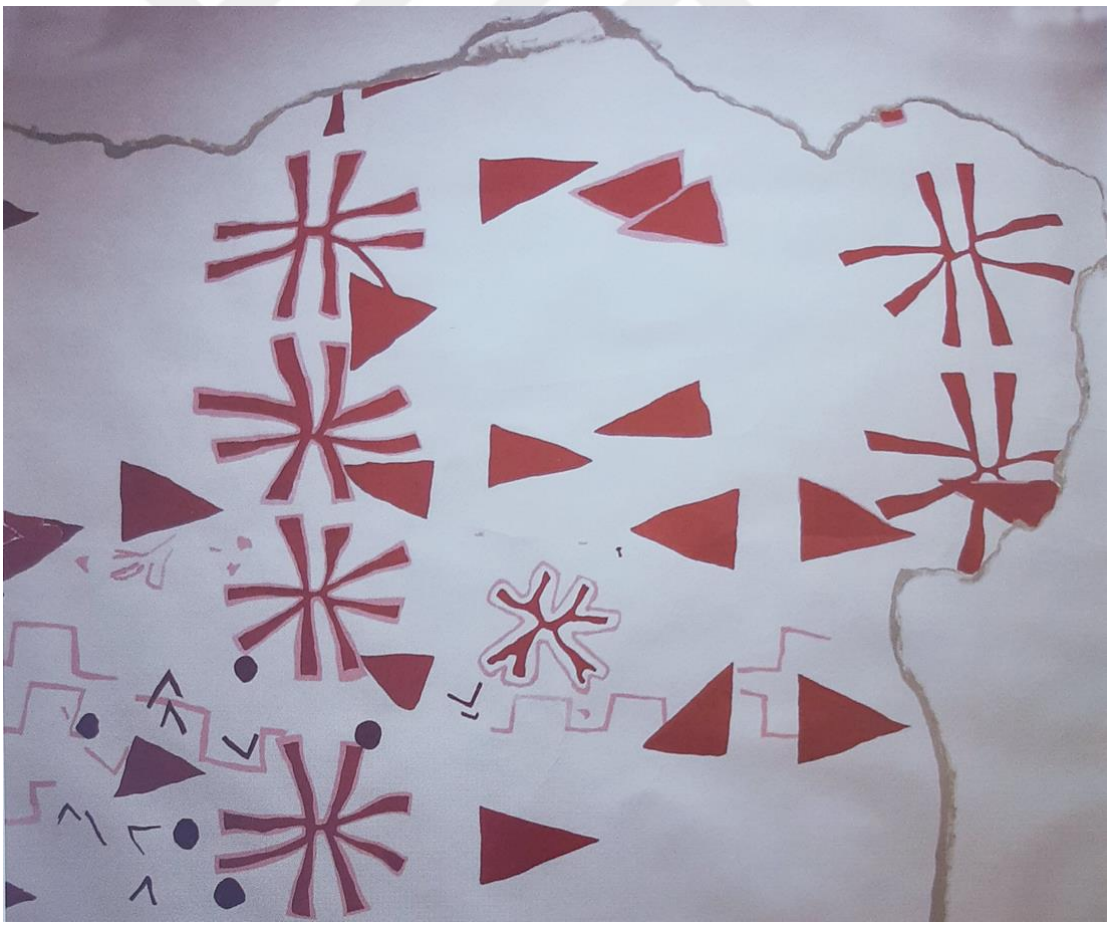

**Şekil 92.** A.III.8'in batı duvarının güney ucundan bir duvar resmi (Hodder, 2006a: 192).

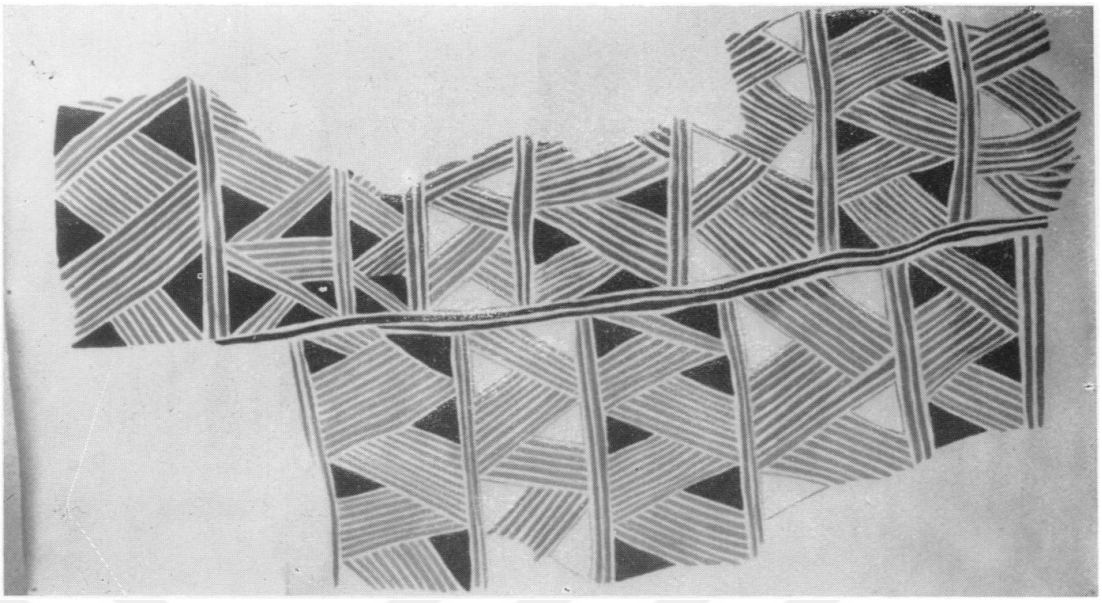

**Şekil 93.** A.III.8'in batı duvarının kuzey ucundaki kilim deseninli duvar resmi (Mellaart, 1963: Levha IV).

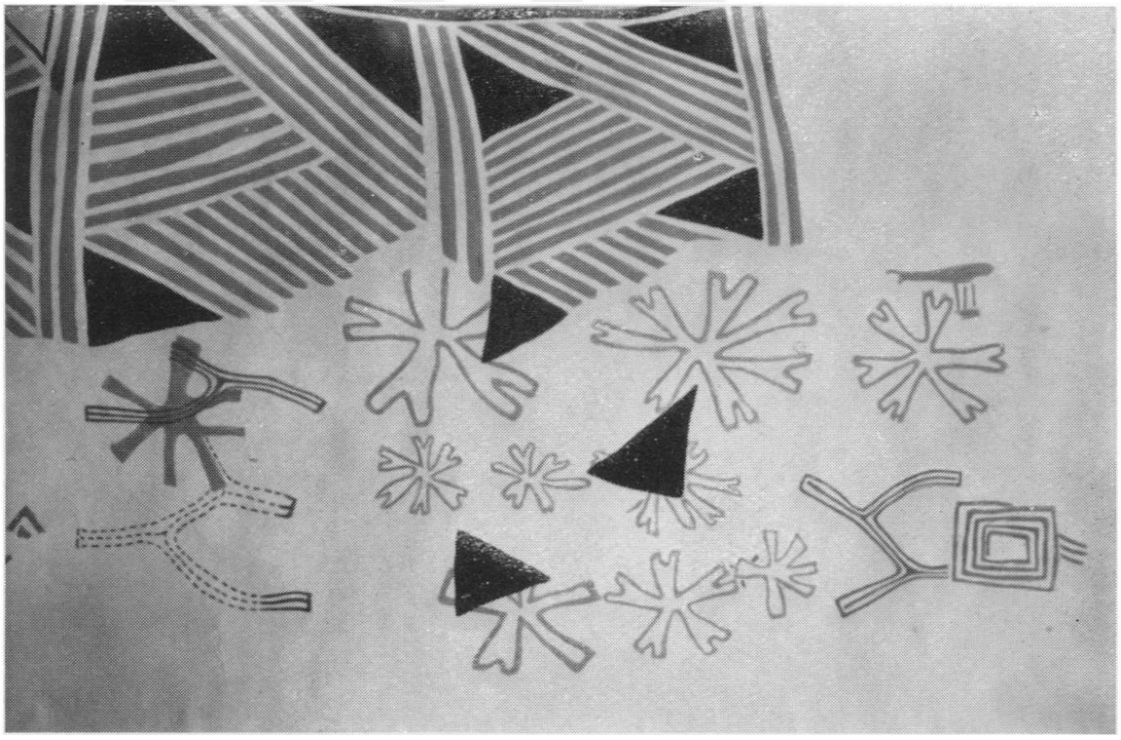

**Şekil 94.** A.III.8'nin kuzey duvarındaki kilim motifinin altındaki erken dönem tablolarından detay (Mellaart, 1963: Levha IV).

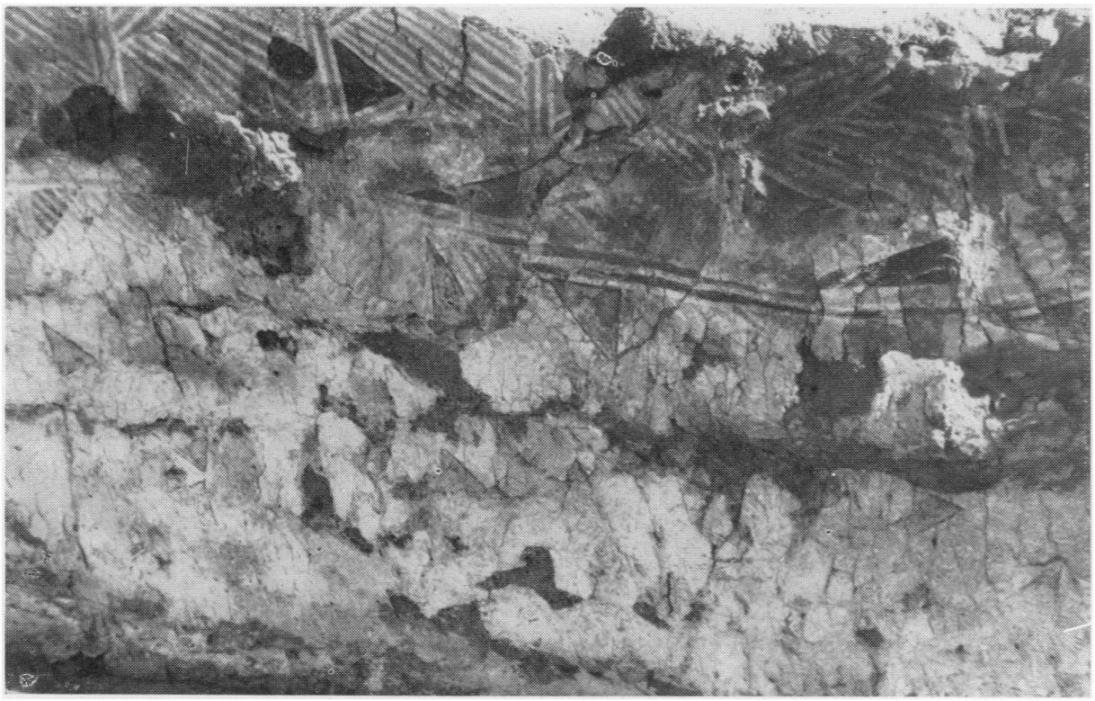

**Şekil 95.** A.III.8'in kuzey duvarındaki kilim deseninin detayı (Mellaart, 1963: Levha IV).

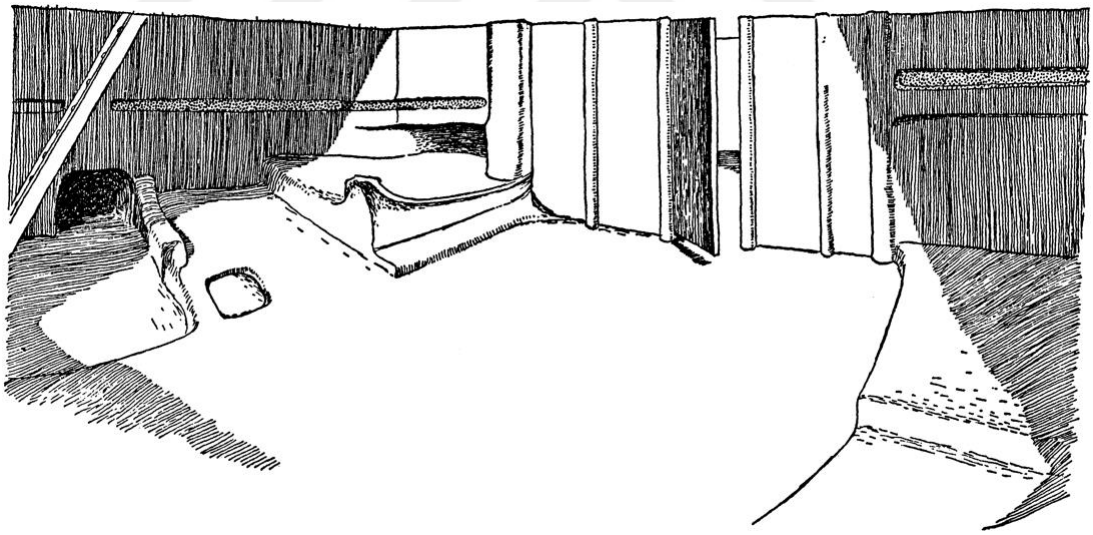

**Şekil 96.** A.VIB.1'in batı ucunun çizimi (Mellaart, 1963, 51).

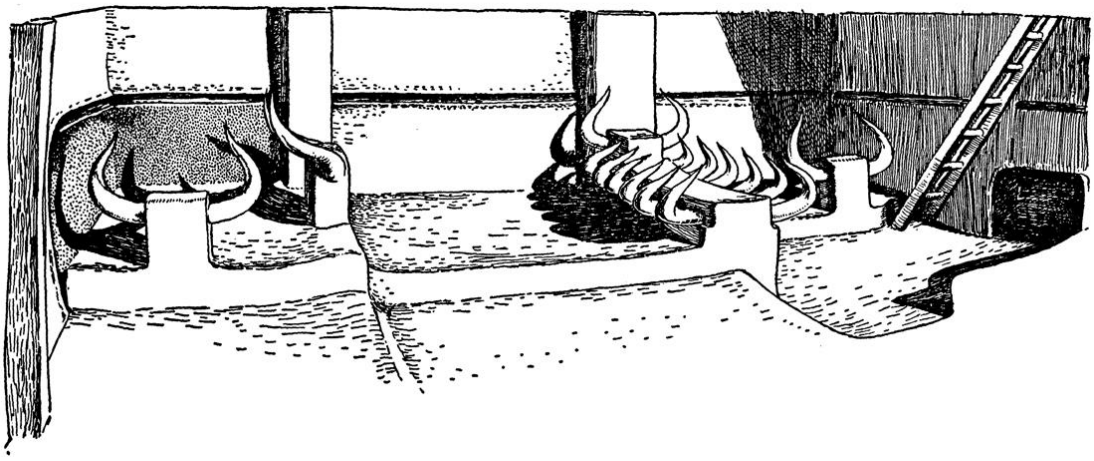

**Şekil 97.** A.VIB.1'in doğu ucunun restore edilmiş çizimi (Mellaart, 1963, 53).



**Şekil 98.** A.VIB.1'in kuzeydoğu köşesinde düşmüş iki "boğa sütunu" (Mellaart, 1963: Levha VI).



**Şekil 99.** A.VIB.1'de arka arkaya dizilmiş yedi korna çekirdekli seki. Ön planda başka bir düşmüş ‘‘boğa sütunu’’ (Mellaart, 1963: Levha VI).

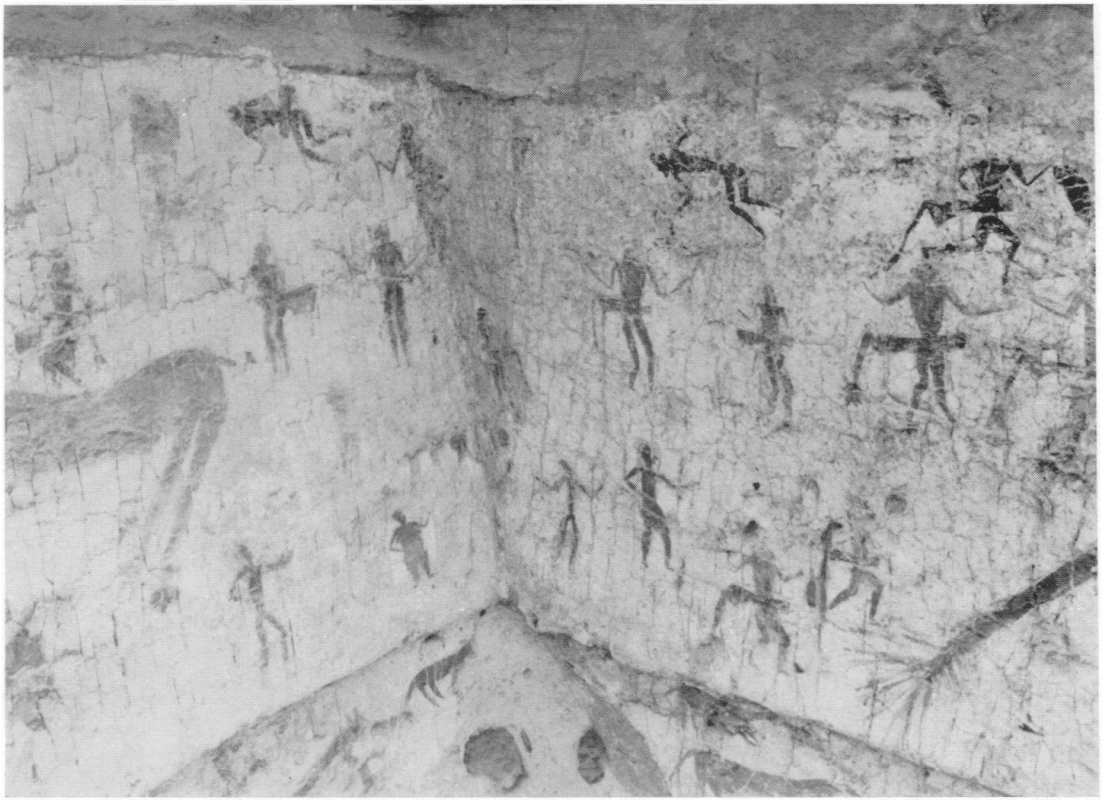

**Şekil 100.** F.V.I Kuzeybatı köşe detayı (Mellaart, 1966: Levha LV).



**Şekil 101.** F.V.I kuzey duvarının ana bölümü restorasyonu (Hodder, 2006a: 207).

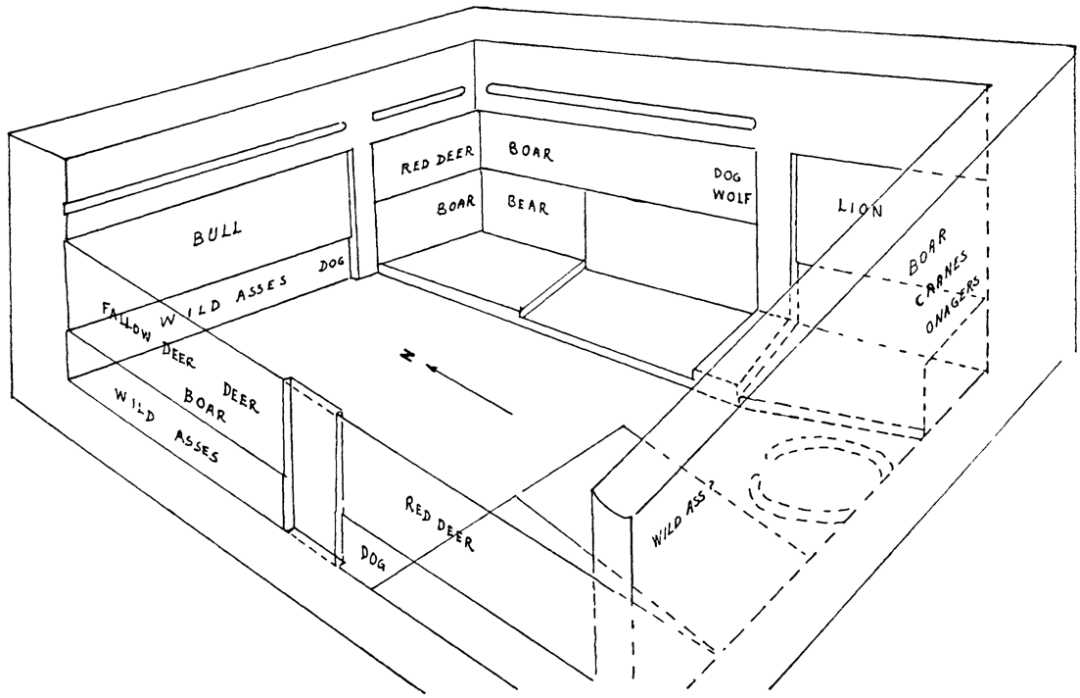


**Şekil 102.** F.V.I duvar resimlerinde hayvanların pozisyonları (Mellaart, 1966: 187).

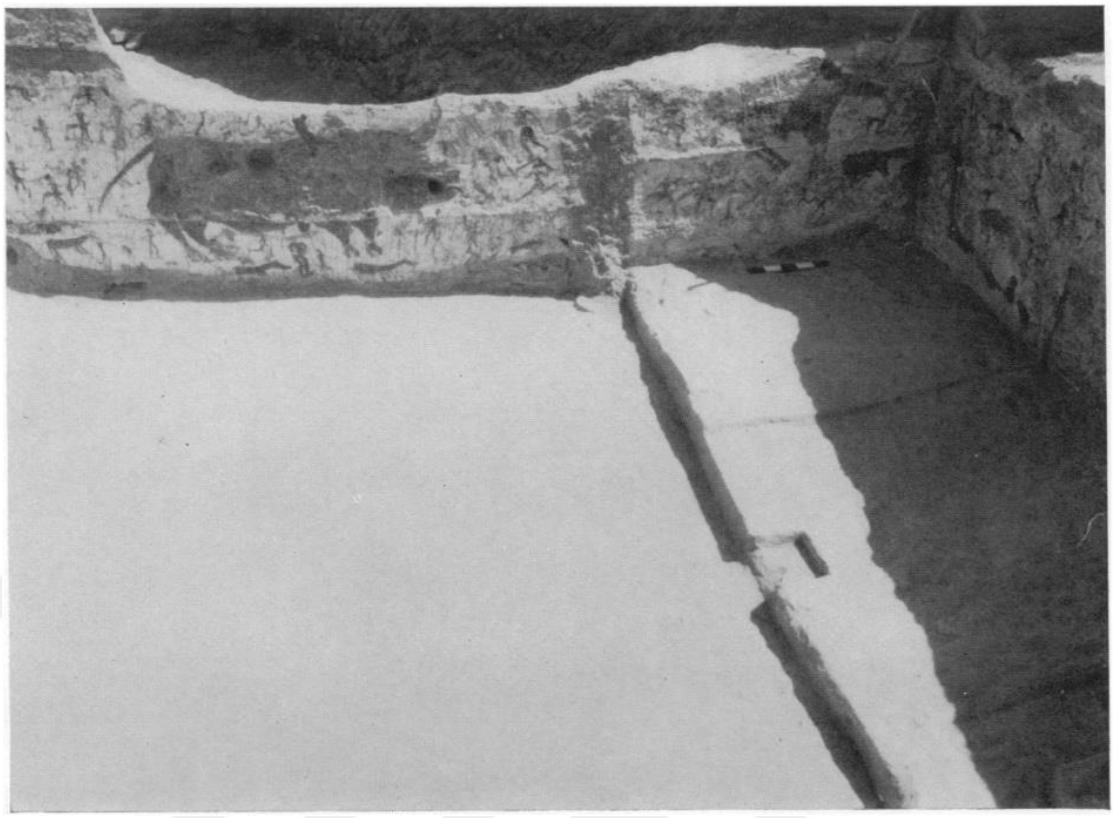

**Şekil 103.** F.V.I kuzey ve doğu duvarının bir kısmı (Mellaart, 1966: Levha LI).

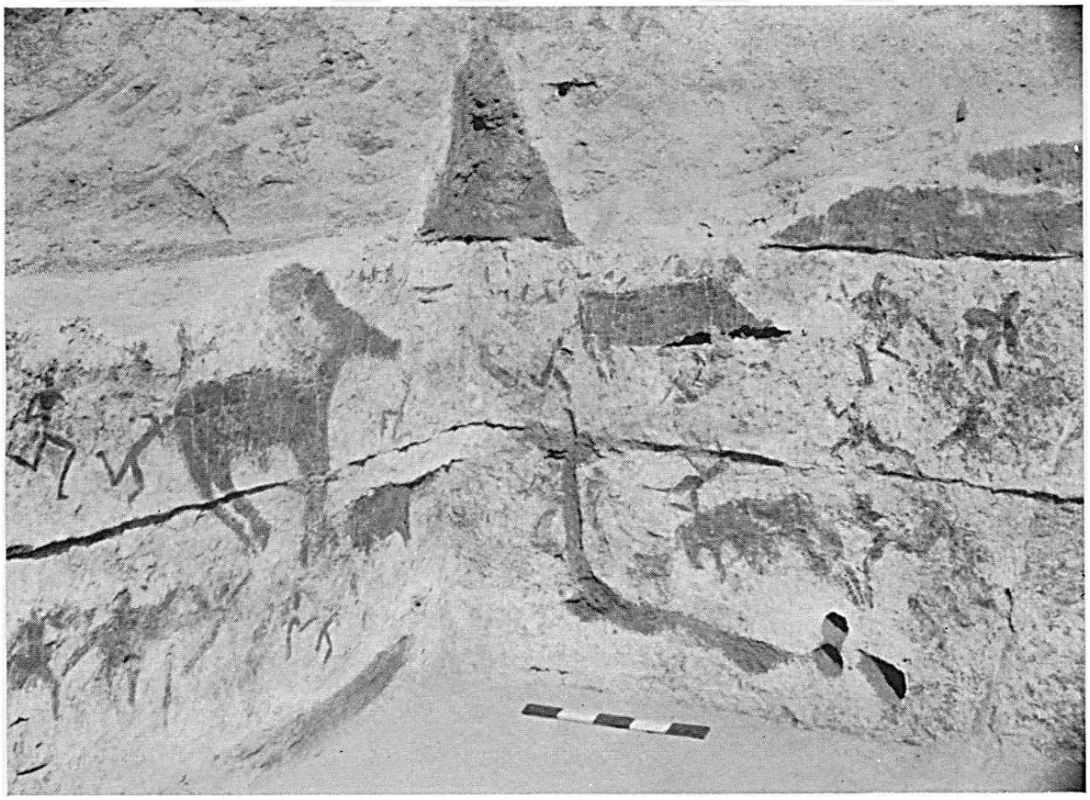

**Şekil 104.** F.V.I Kuzey-doğu köşesinin detayı (Mellaart, 1966: Levha LI).

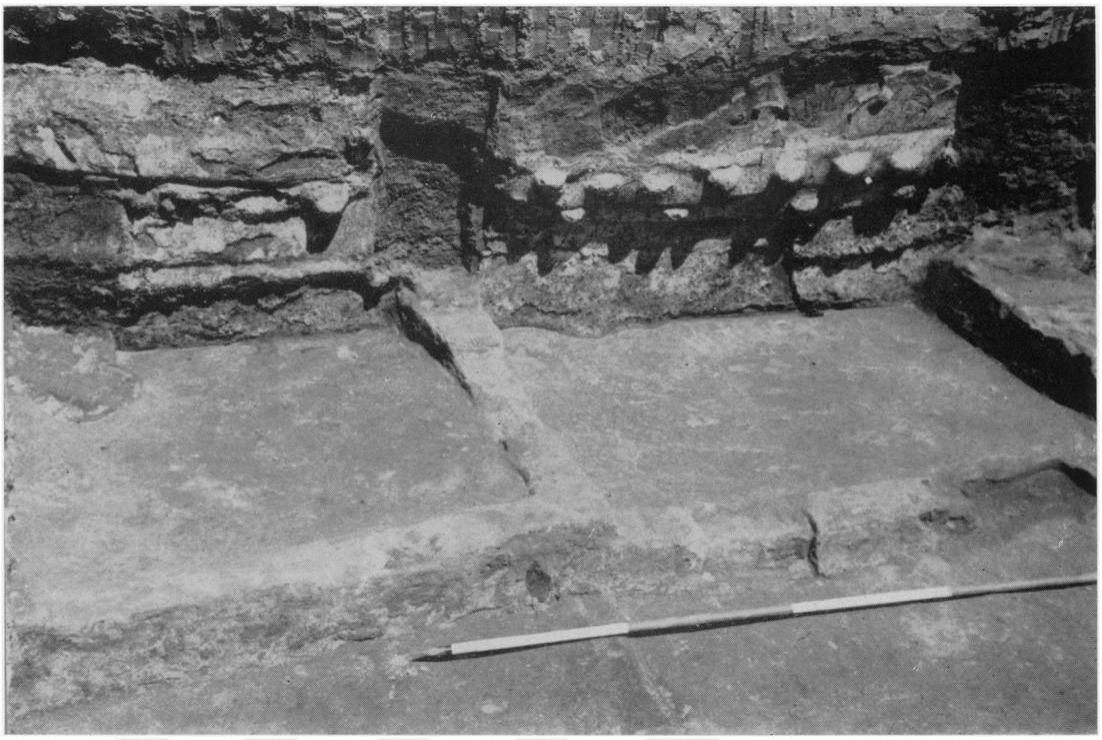

**Şekil 105.** E.VI.8 doğu duvarı (Mellaart, 1963: Levha X).

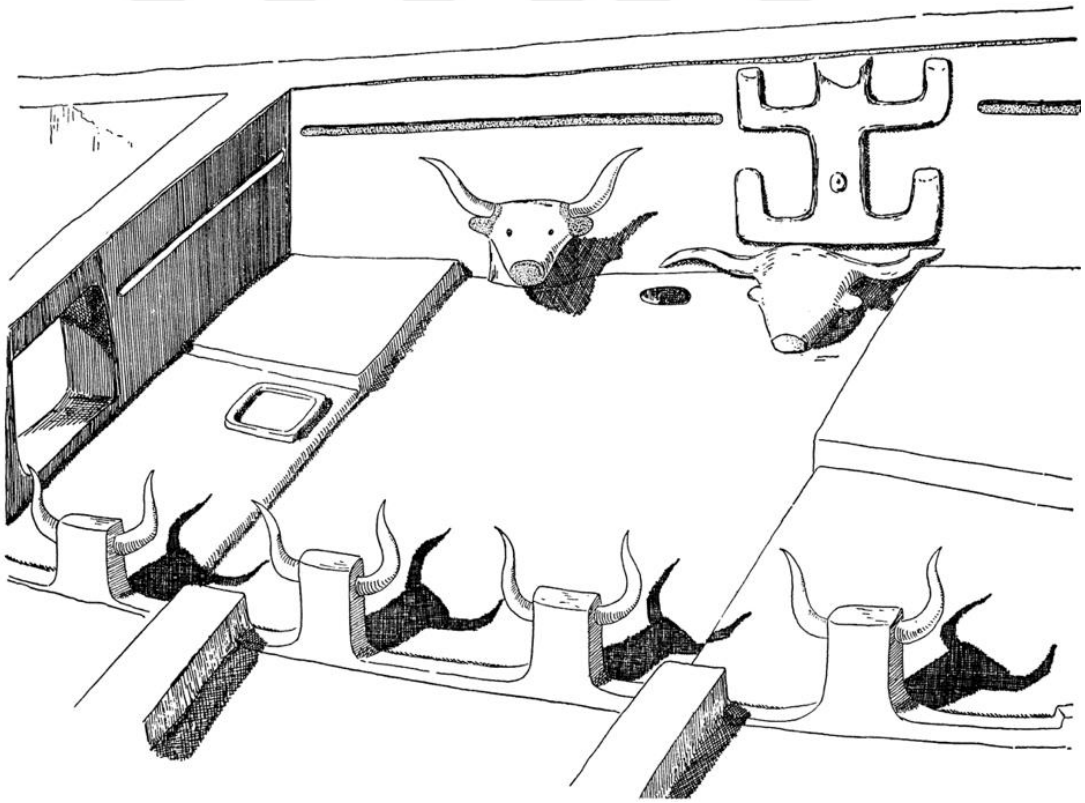

**Şekil 106.** E.VI.8'in batı duvarının restorasyonu çizimi (Mellaart, 1963: 187).



**Şekil 107.** E.VI.8 Tanrıça figürü, figürün yüksekliği 1,10 m (Mellaart, 1963: Levha IX).

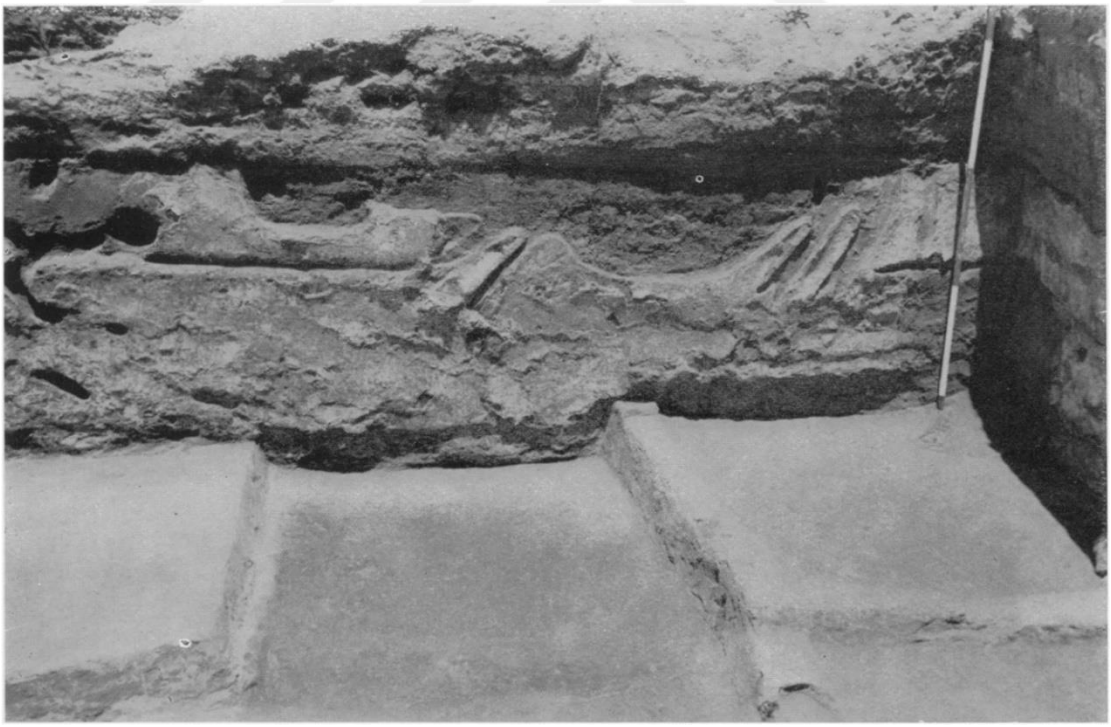

**Şekil 108.** E.VI.8'in kuzey duvarı ve boğa kabartması (Mellaart, 1963: Levha IX).

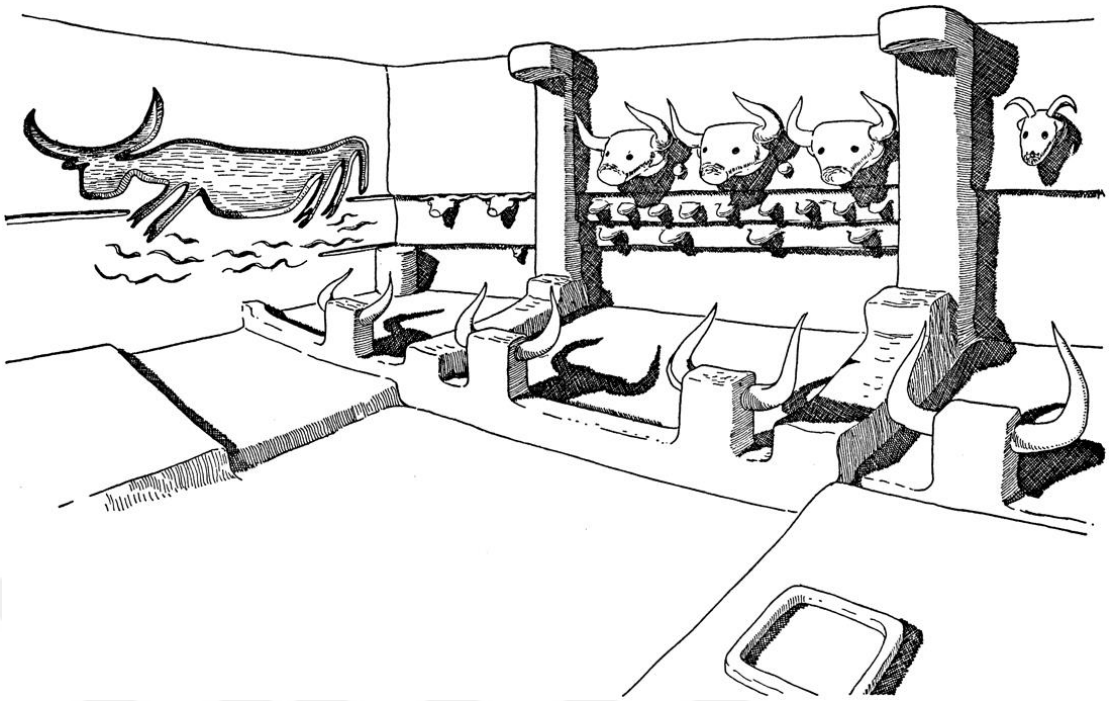

**Şekil 109.** E.VI.8'in kuzey ve doğu duvarının dördüncü ve son evre restorasyonu (Mellaart, 1963: 63).

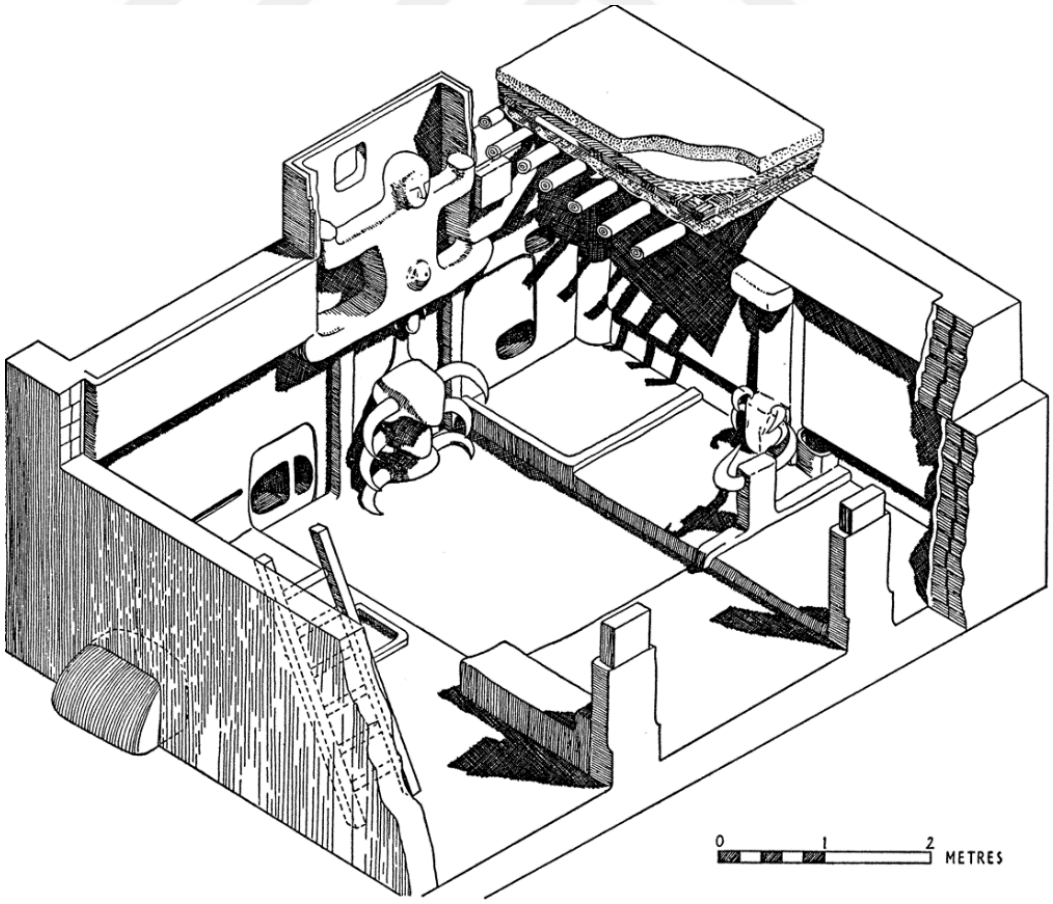


**Şekil 110.** E.VI.10'un restorasyonu (Mellaart, 1963: 71).

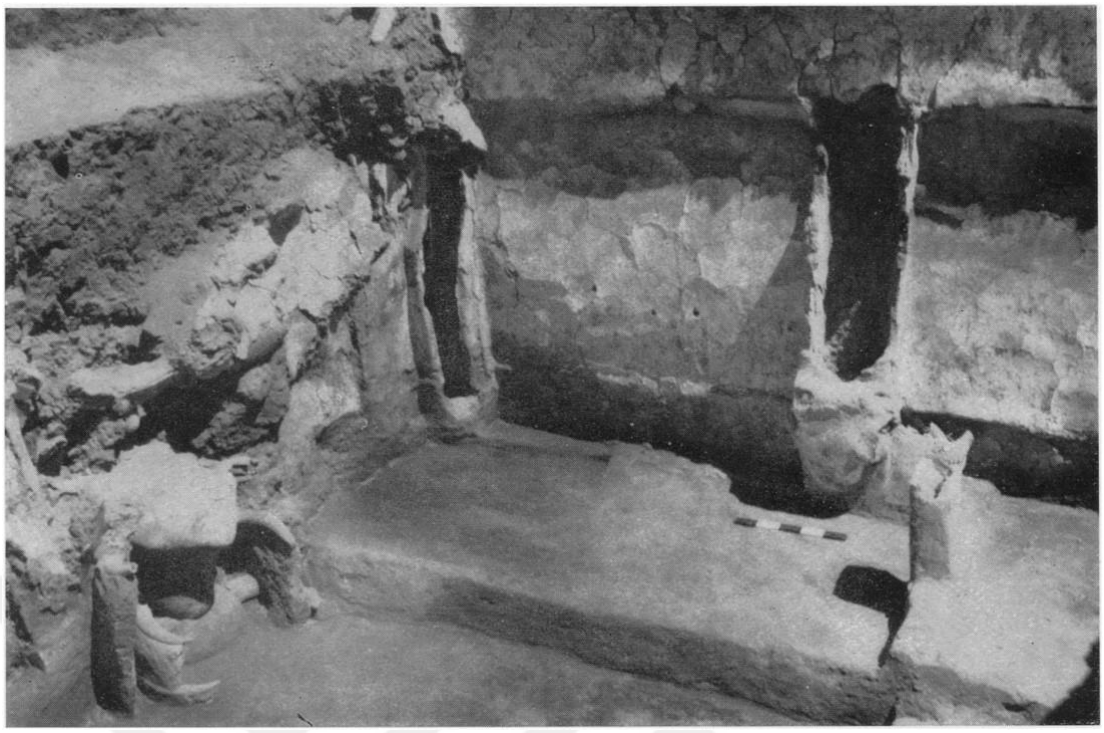

**Şekil 111.** E.VI.10'un batı ve kuzey duvarının genel görünümü (Mellaart, 1963: Levha III).

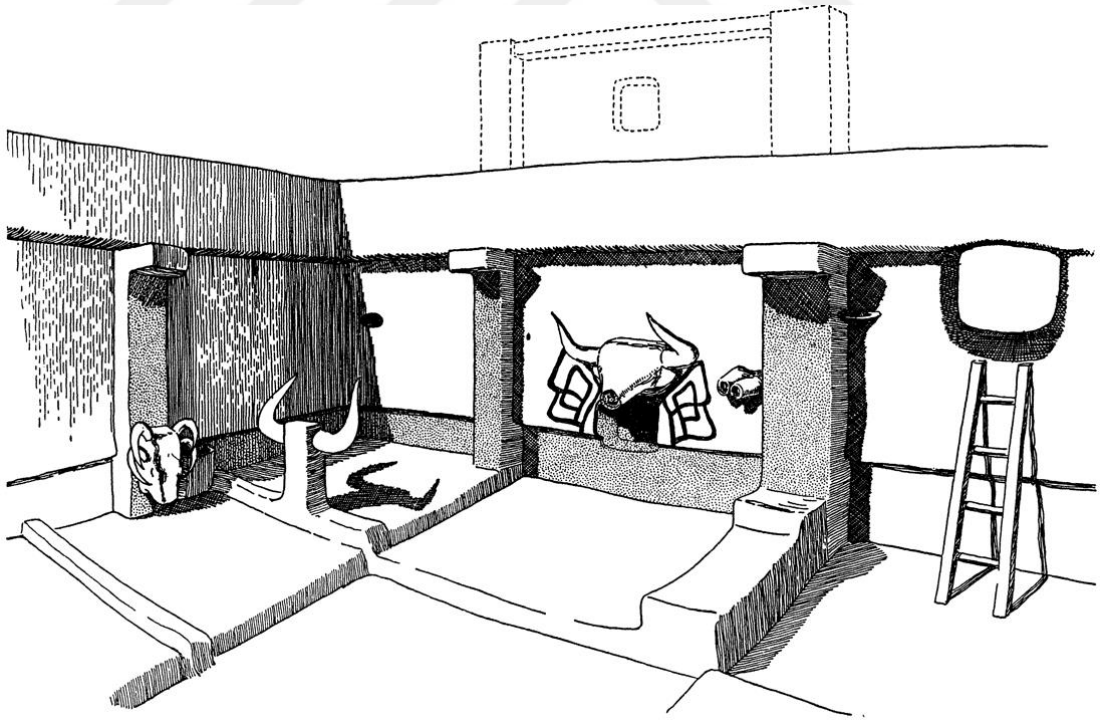

**Şekil 112.** E.VI.10'un doğu duvarının çizimi (Mellaart, 1963: 72).



**Şekil 113.** E.VI.10'un doğu duvarı nişin üzerinde boğa başını ve ötesinde bir çift göğüs gösteriyor (Mellaart, 1963: Levha XIV).



**Şekil 114.** E.VI.10'un boğa başının altındaki çukura saçılan insan kemikleri (Mellaart, 1963: Levha XIV).

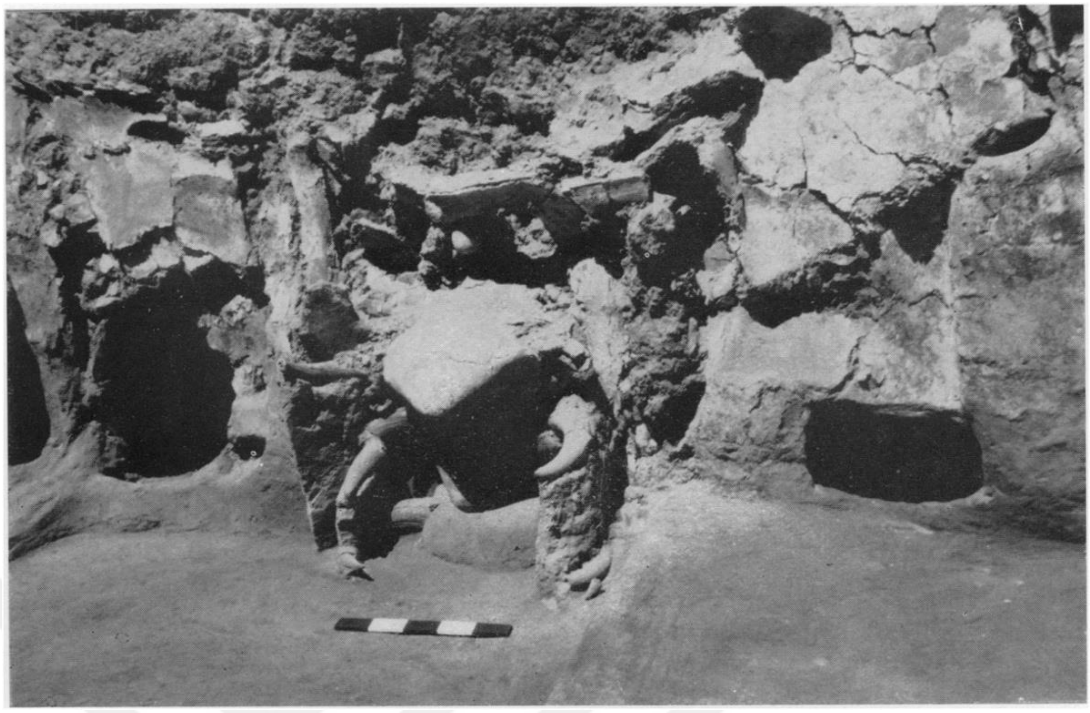

**Şekil 115.** E.VI.10'un batı duvarı, üst üste bindirilmiş üç boğa başı (Mellaart, 1963: Levha XIII).

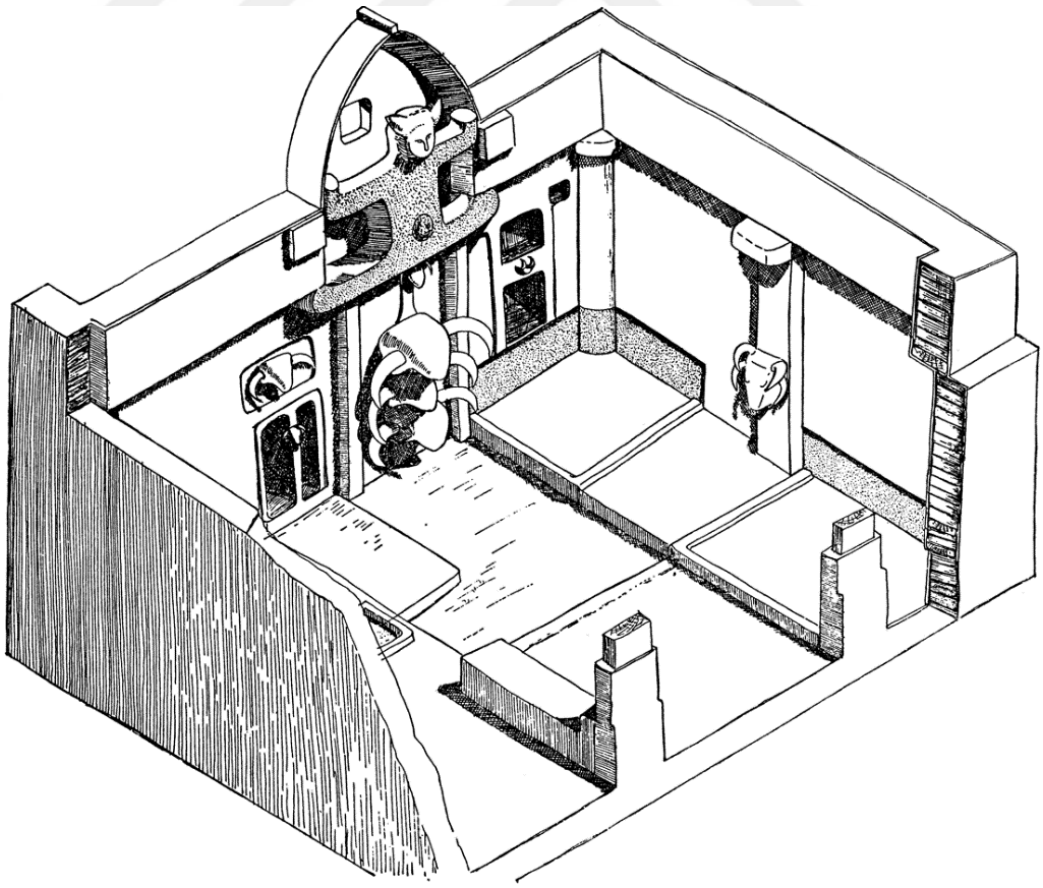

**Şekil 116.** E.VI.10'un VIB evresinin restorasyonu (Mellaart, 1964: 51).

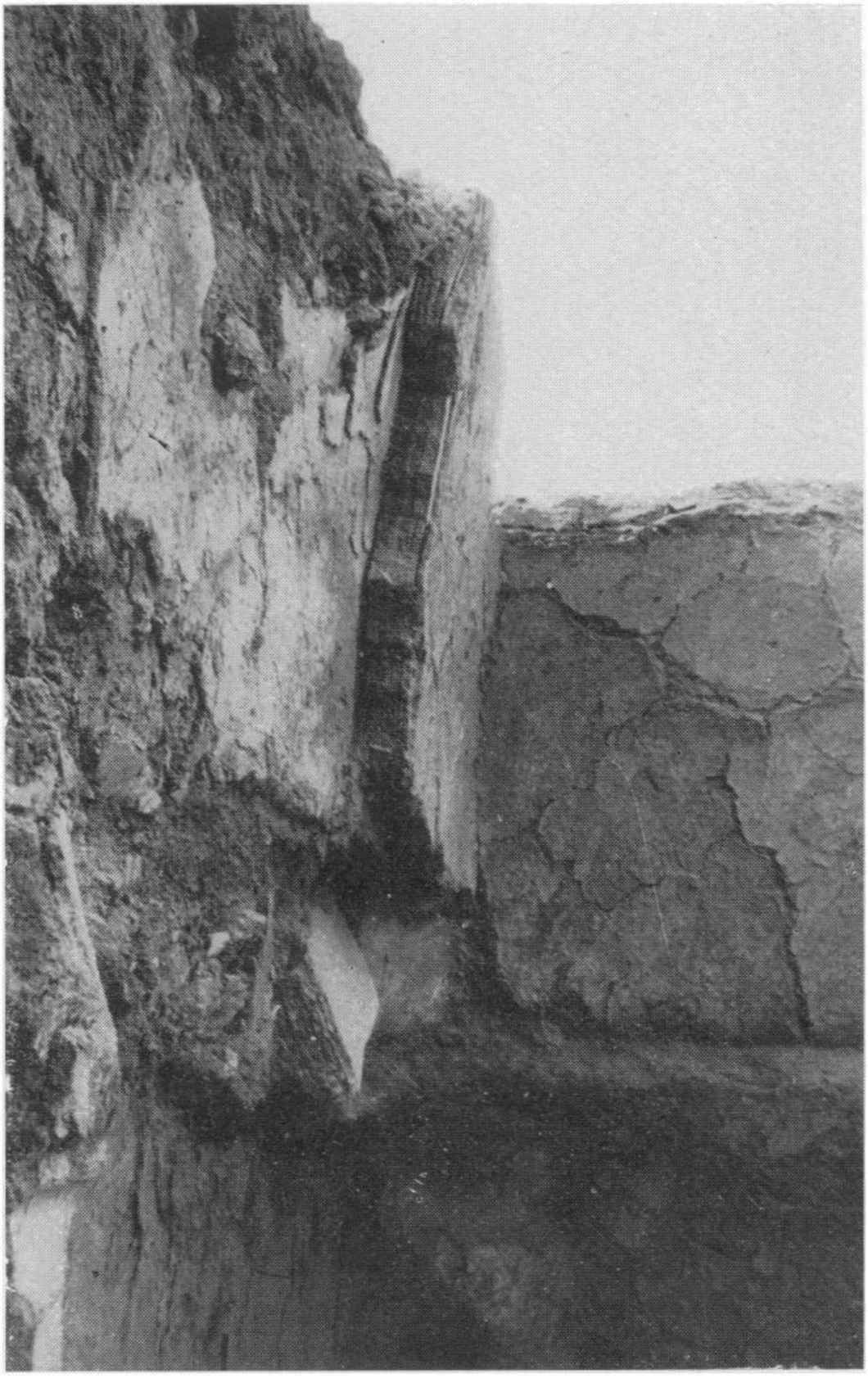

**Şekil 117.** E.VI.14'ün güneydoğu köşesi (Mellaart, 1963: Levha XVI).



**Şekil 118.** E.VI.14'ün güneydoğu köşesi ahşap merdiven izi ve kalıntıları (Mellaart, 1963: Levha XVI).

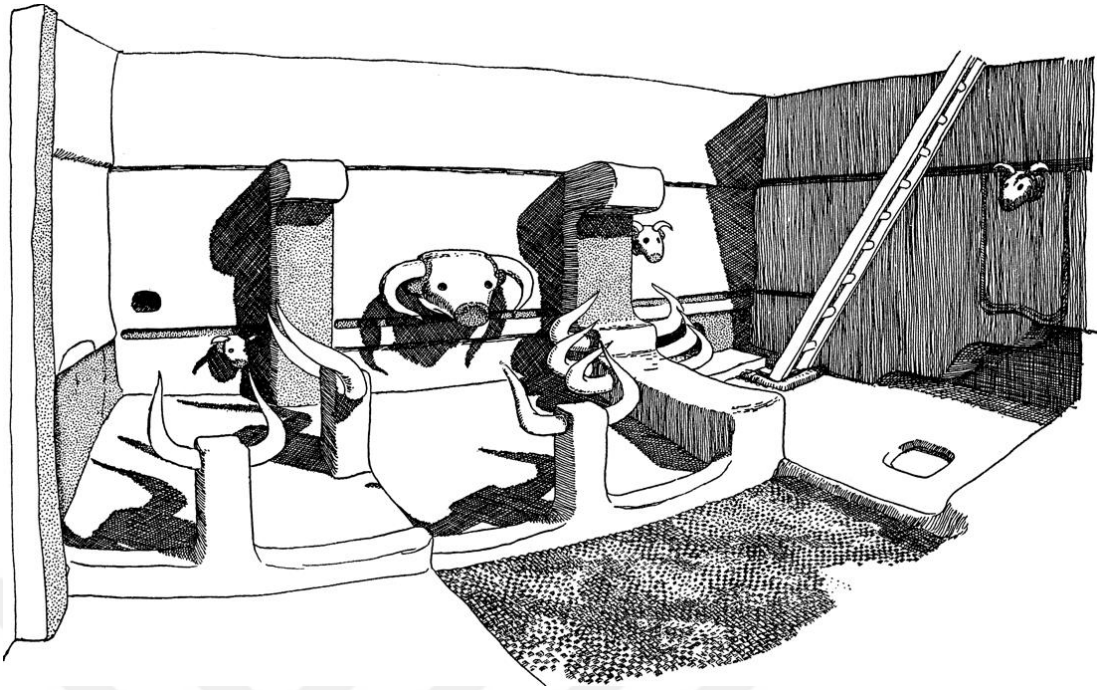

**Şekil 119.** E.VI.14'ün doğu ve güney duvarlarının restore edilmiş görünümü (Mellaart, 1963: 76).

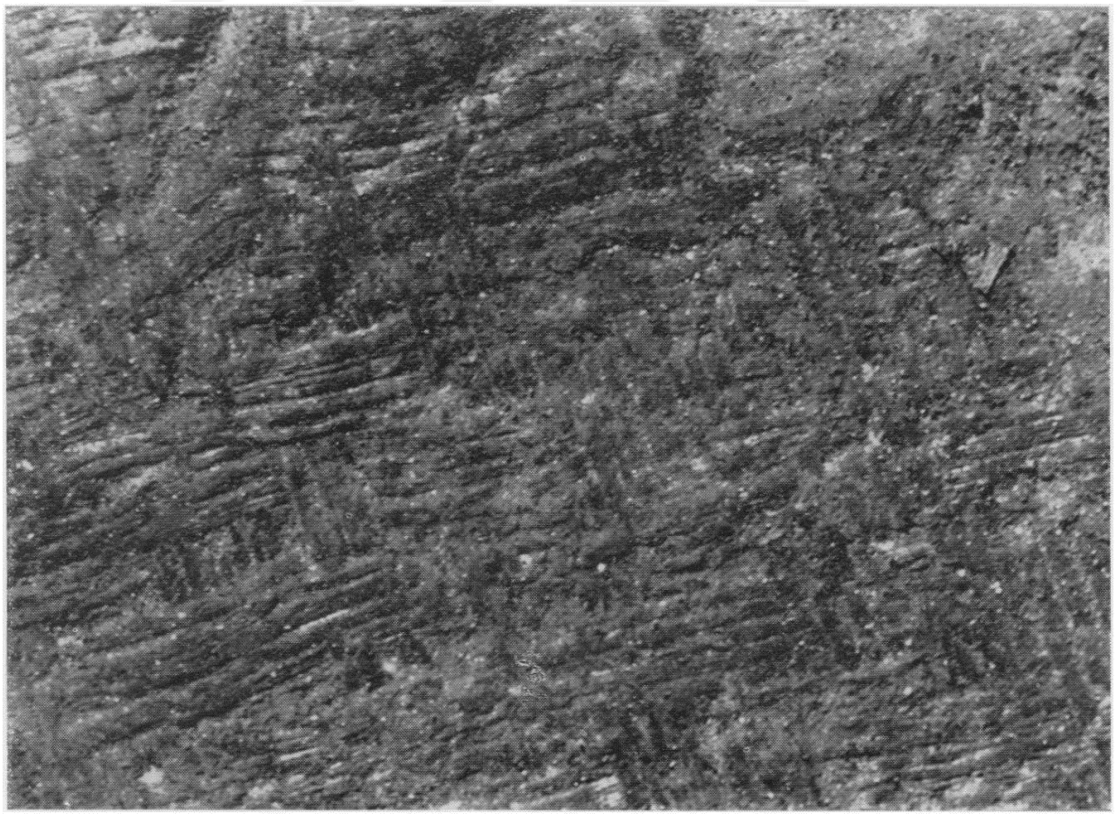

**Şekil 120.** E.VI.14'ün zeminini kaplayan hasırın detayı (Mellaart, 1963: Levha XVI).



**Şekil 121.** E.VI.14 alçı kabartmalı ve sütunlu batı duvarı ve tahıl ambarına giriş (Mellaart, 1963: Levha XVII).

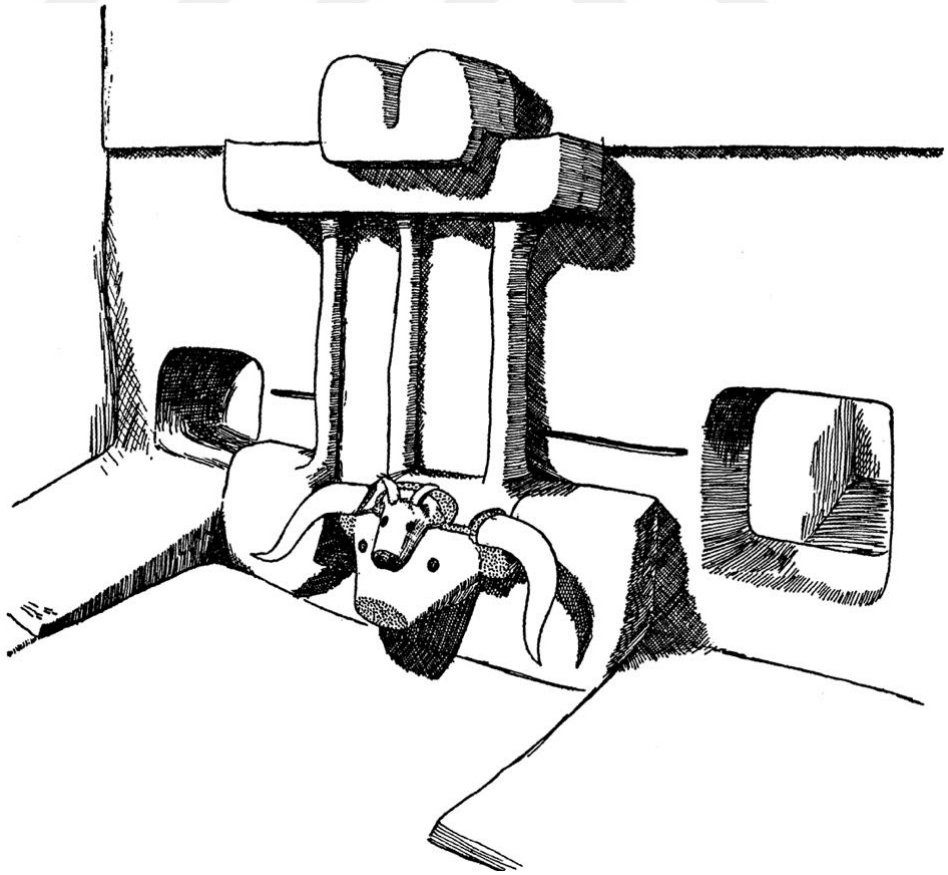

**Şekil 122.** E.VI.14 batı duvarının restore edilmiş görünümü (Mellaart, 1963: 77).



**Şekil 123.** E.VI.14 üst üste bindirilmiş ve boyanmış iki boğa başı (Mellaart, 1963: Levha XVII).

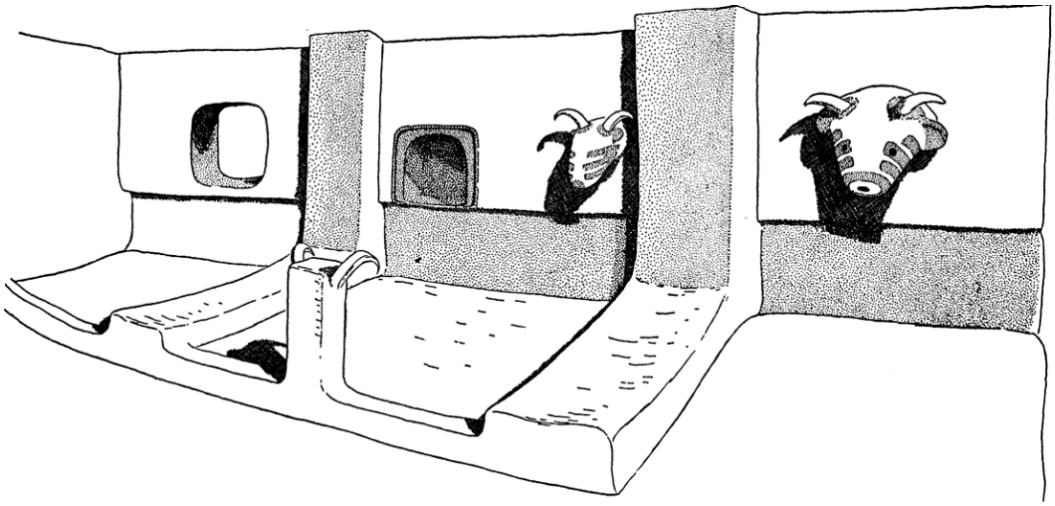

**Şekil 124.** E.VI.7 doğu duvarının çizimi (Mellaart, 1963: 74).

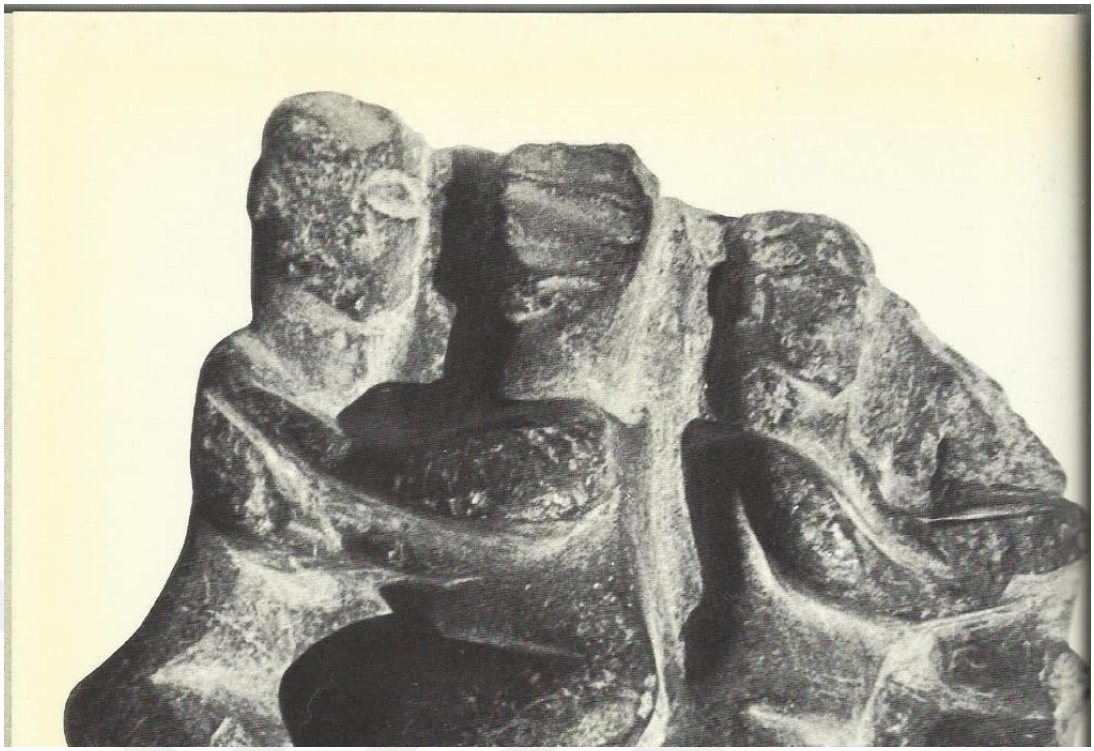

**Şekil 125.** Hieros Gamos (Mellaart, 1967: 148).

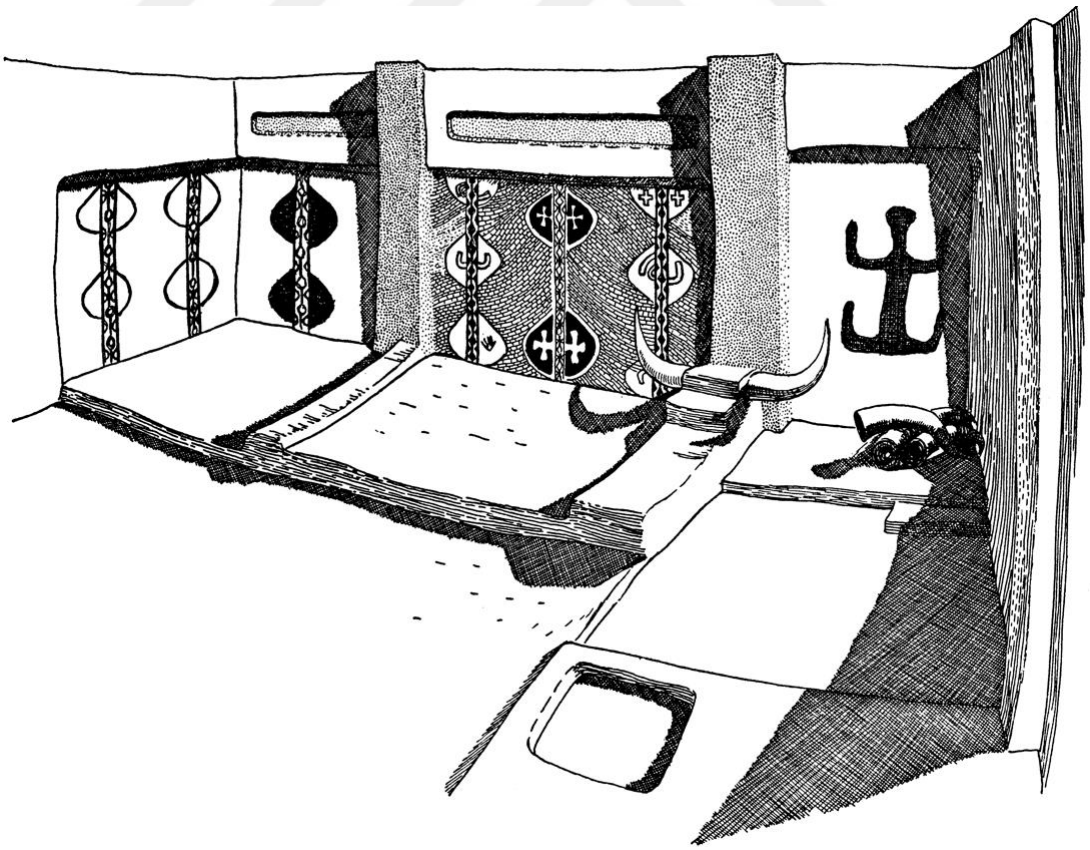

**Şekil 126.** E.VIA.50 doğu duvarı (Mellaart, 1964: 43).

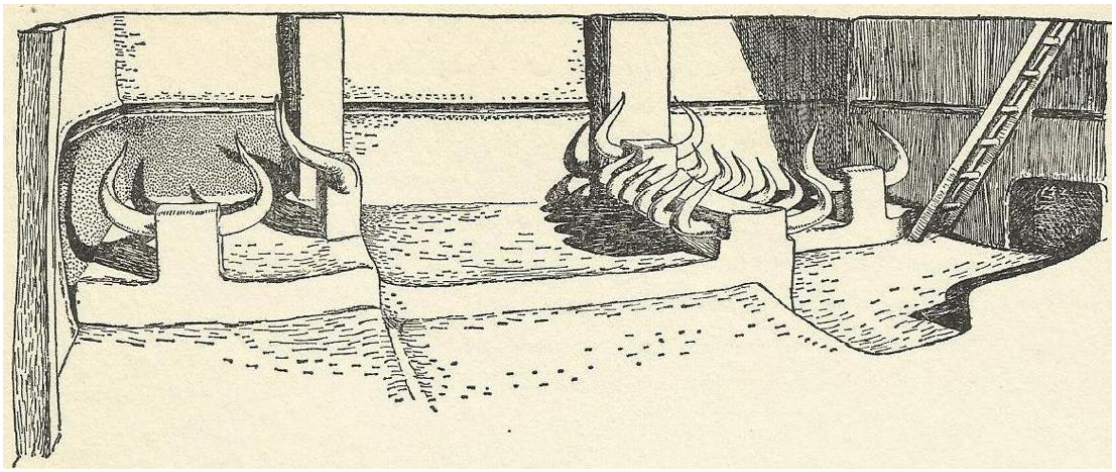

**Şekil 127.** VI.61'in doğu ve güney duvarı, bucrania ve boynuzlar (Mellaart, 1967: 118).

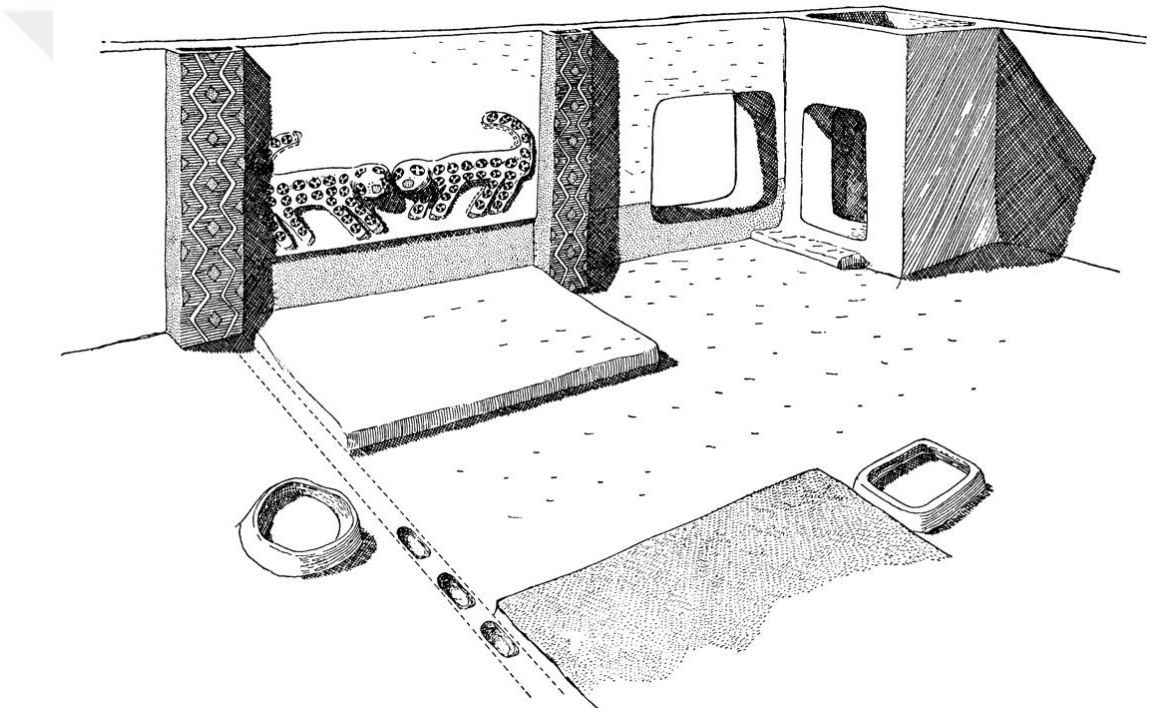

**Şekil 128.** E.VI.44 Leopar Tapınağı (Mellaart, 1964: 44).



**Şekil 129.** E.VI.44 iki leoparlı kabartma (Hodder, 2006b: 153).

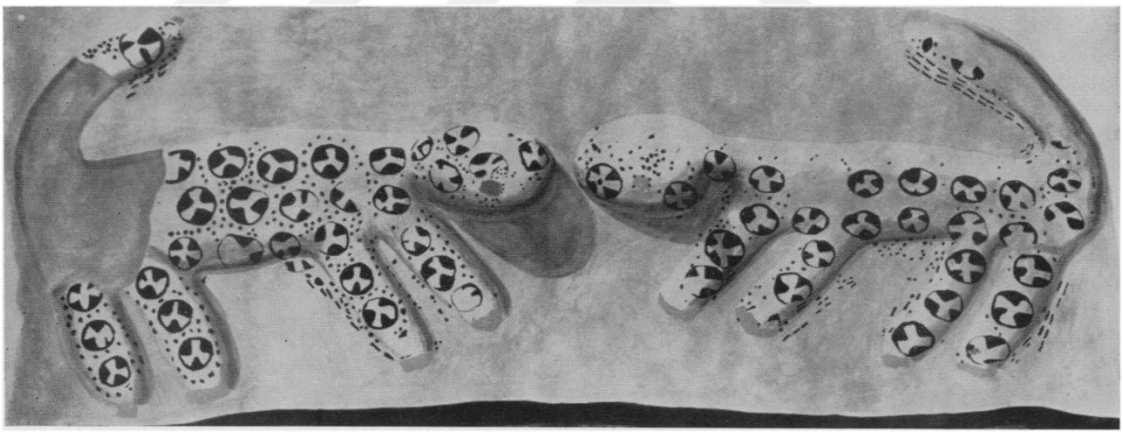

**Şekil 130.** E.VI.44 Boyalı erken bir aşamanın kopyası (Mellaart, 1964: Levha II).



**Şekil 131.** VI.50'nin yanmış duvarları ve duvar resimleri (Mellaart, 1966: Levha XXXIII).

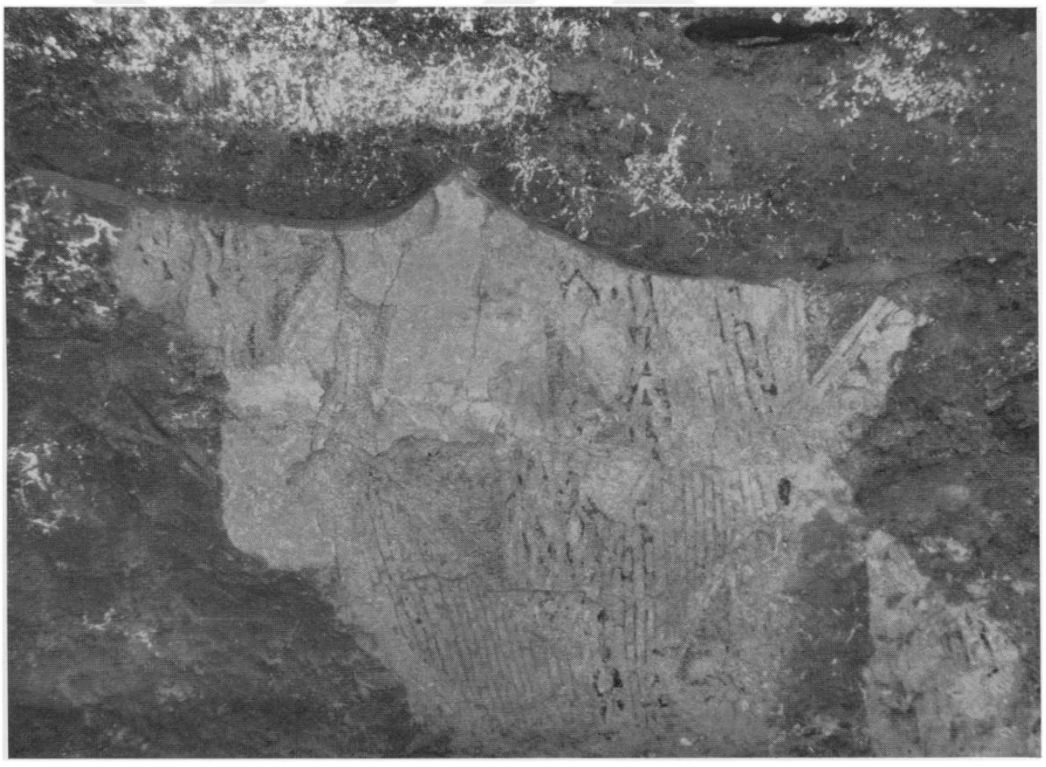

**Şekil 132.** VI.50'nin doğu duvarındaki kilim deseninin detayı (Mellaart, 1966: Levha XXXIII).

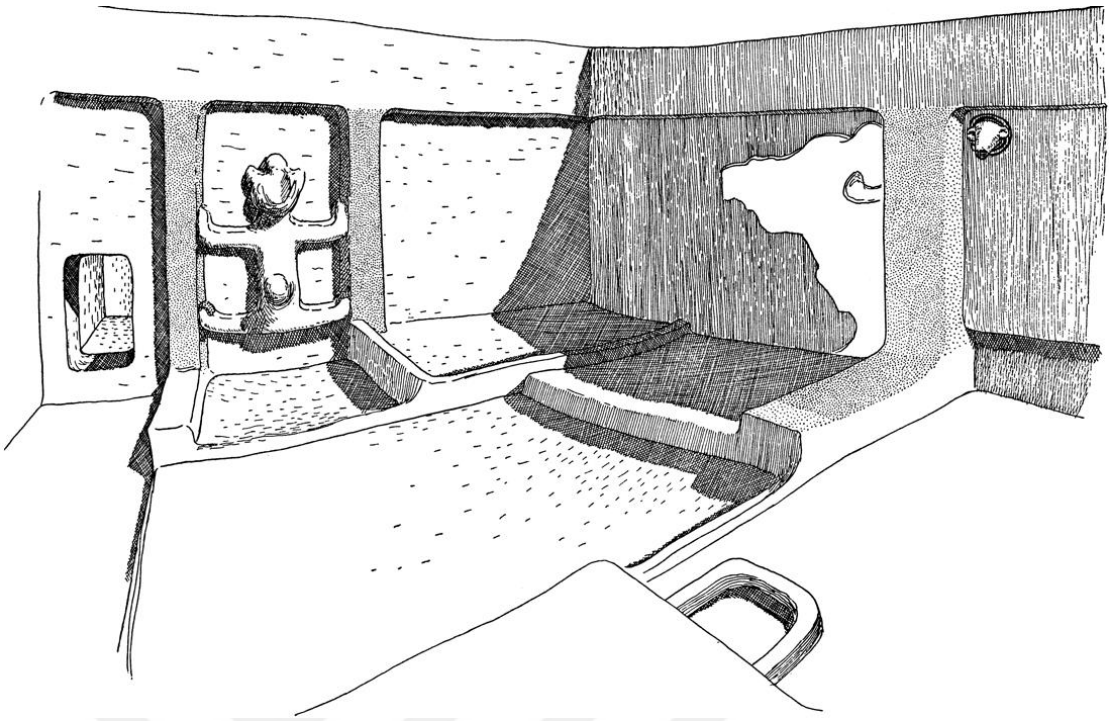

**Şekil 133.** E.VII.45'in restore edilen görünümü (Mellaart, 1964: 46).



**Şekil 134.** E.VII.31'in batı duvarında iki boğa başı (Mellaart, 1963: Levha XV).

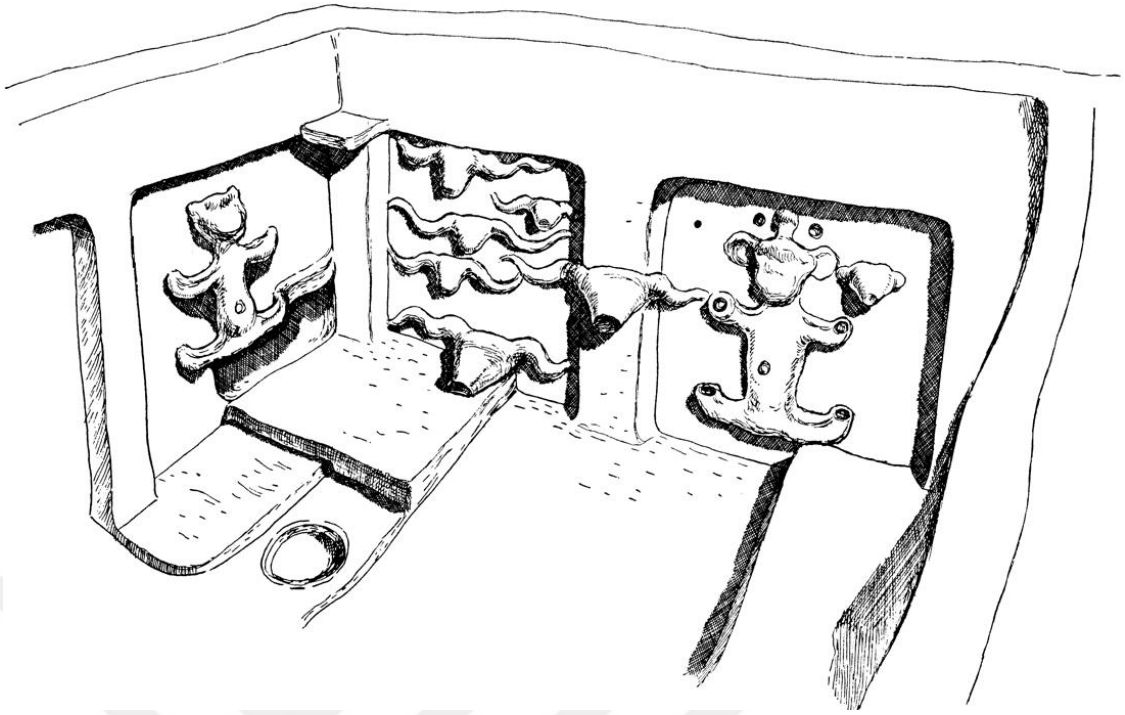

**Şekil 135.** E.VII.31'in batı ve güney duvarının bir kısmının restorasyon çizimi (Mellaart, 1964: 48).

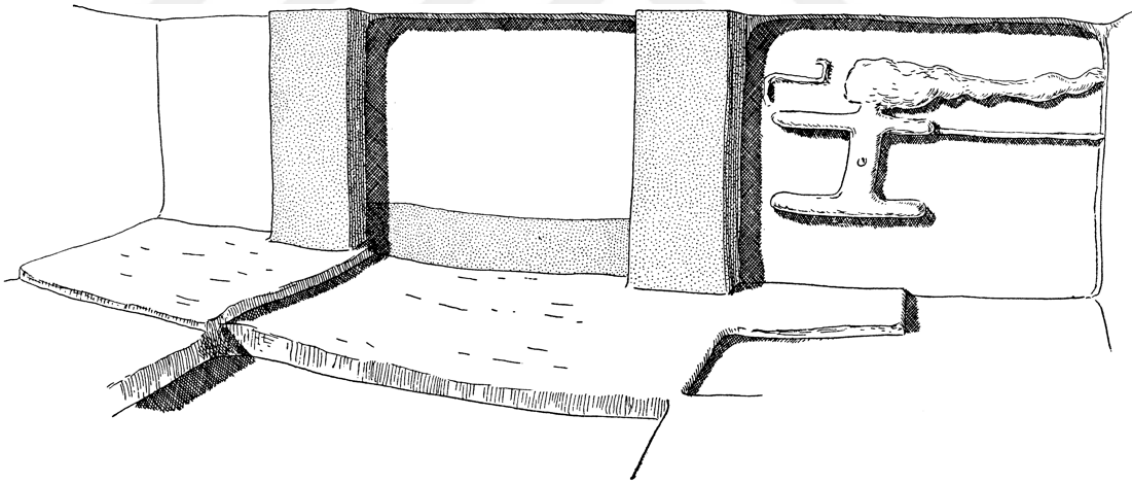

**Şekil 136.** E.VII.31'in doğu duvarı (Mellaart, 1964: 49).



**Şekil 137.** VII.9'un batı duvarı ve kalıntıları (Mellaart, 1964: Levha V).

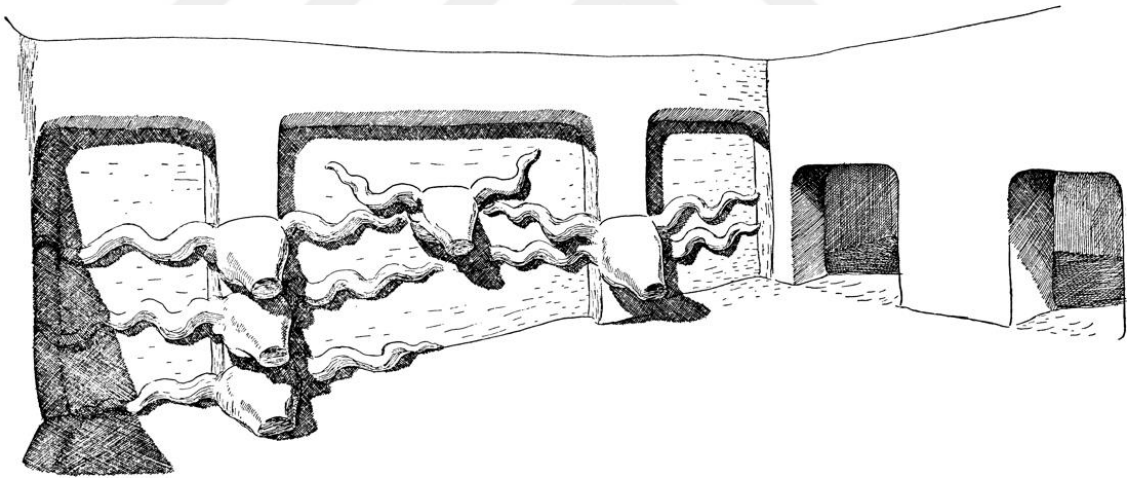

**Şekil 138.** VII.9'un hayvan başlı batı duvarının restorasyon çizimi (Mellaart, 1964: 53).

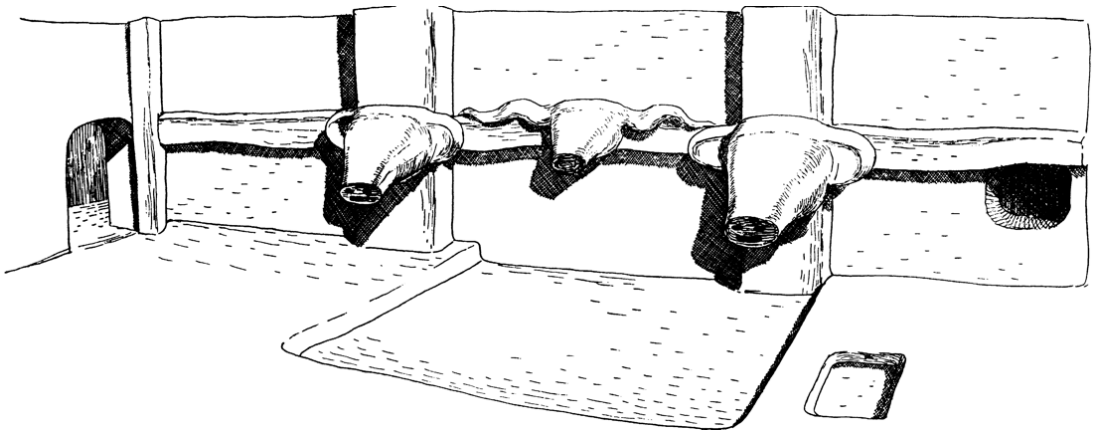

**Şekil 139.** VII.9'un hayvan başlı doğu duvarının restorasyon çizimi (Mellaart, 1964: 54).

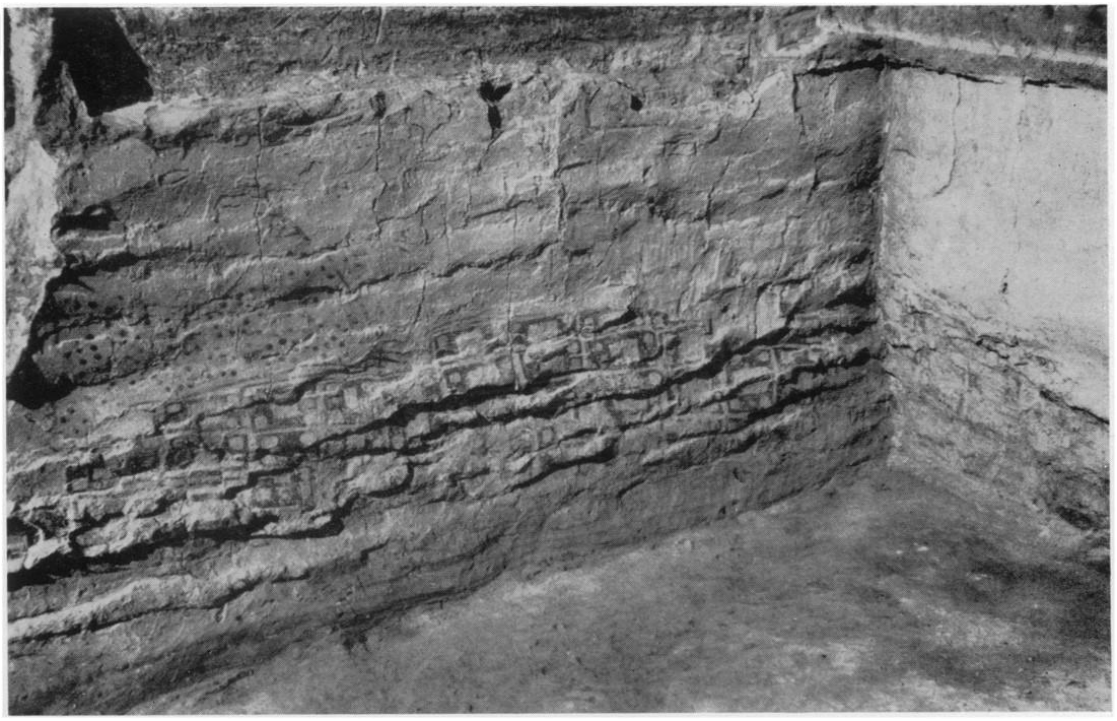

**Şekil 140.** VII.14'te kuzeyden kasaba ve yanardağın duvar resmi (Mellaart, 1964: Levha V).



**Şekil 141.** VII.14'te kasaba ve yanardağ ile duvar resmi (Hodder,, 2006a: 200).




**Şekil 142.** Çatalhöyük VII. yapı katının planı (Mellaart, 1964: 52).



**Şekil 143.** VII.1'in güneybatı köşesinden boynuzlu boğa (Mellaart, 1964: Levha XI).

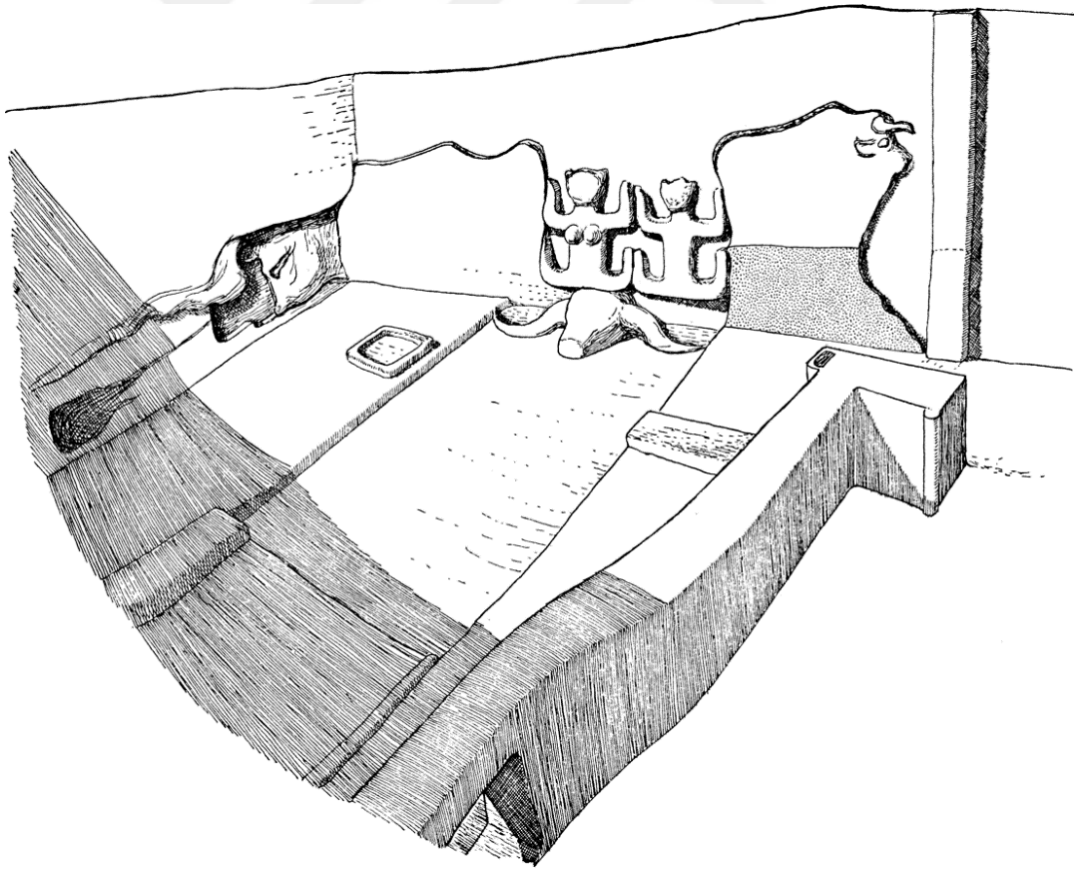

**Şekil 144.** VII.1'in batı duvarının restorasyon çizimi (Mellaart, 1964: 56).

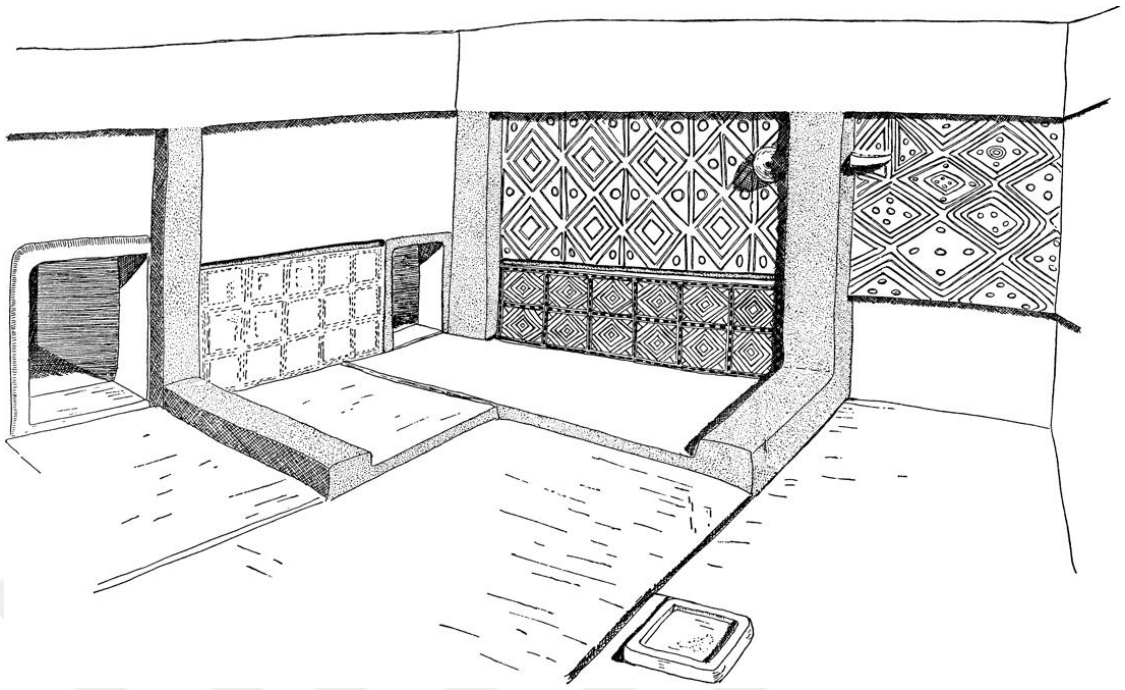

**Şekil 145.** VII.1'in duvar resimlerinin ve doğu duvarının restorasyon çizimi (Mellaart, 1964: 58).

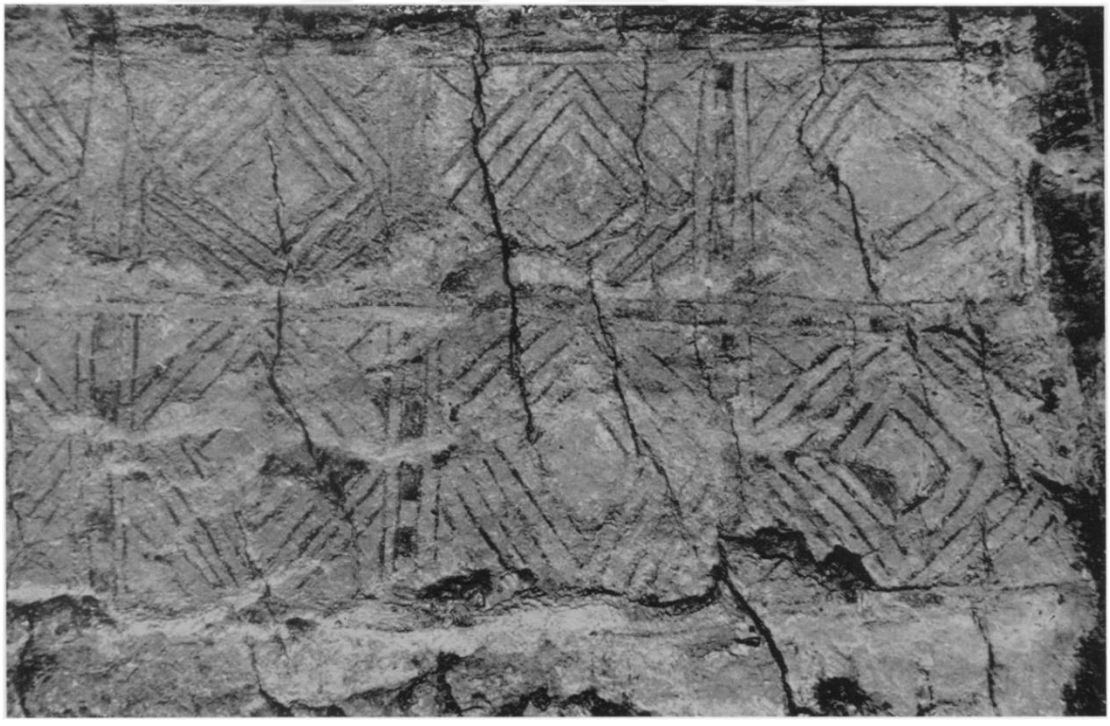

**Şekil 146.** VII.1'in doğu duvarındaki bir kilim resminin detayı (Mellaart, 1964: Levha XI).

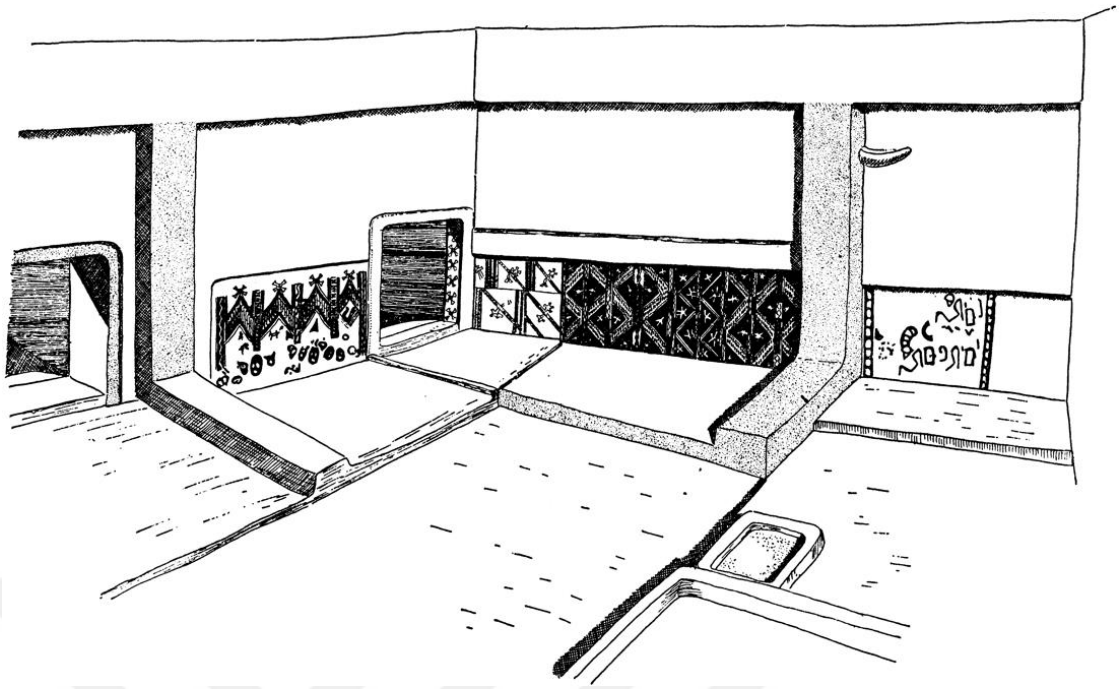

**Şekil 147.** VII.1'in kuzey ve doğu duvarı, restore edilen duvar resimleriyle (Mellaart, 1964: 59).

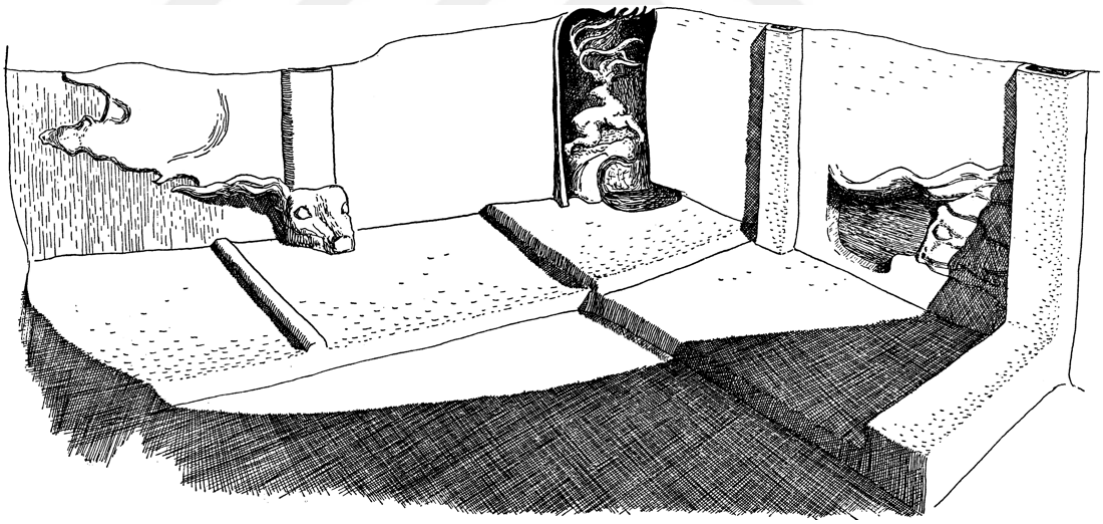

**Şekil 148.** VII.10'un alçı kabartmalı restorasyonun çizimi (Mellaart, 1964: 60).

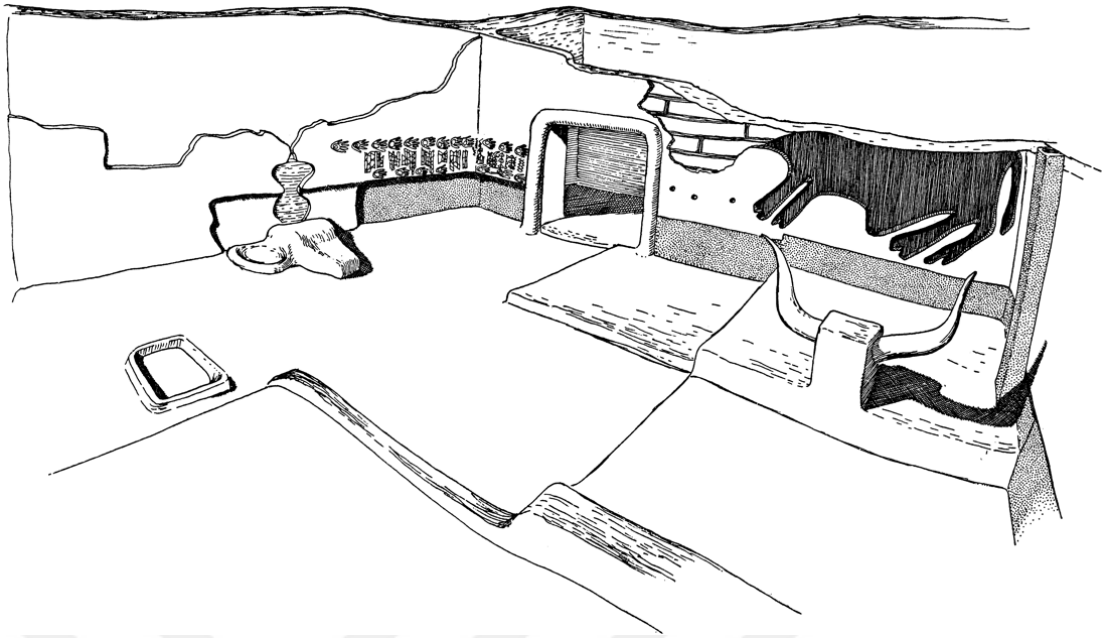

**Şekil 149.** VII.8'in kuzey ve batı duvarının bir kısmının son evre çizimi (Mellaart, 1964: 62).

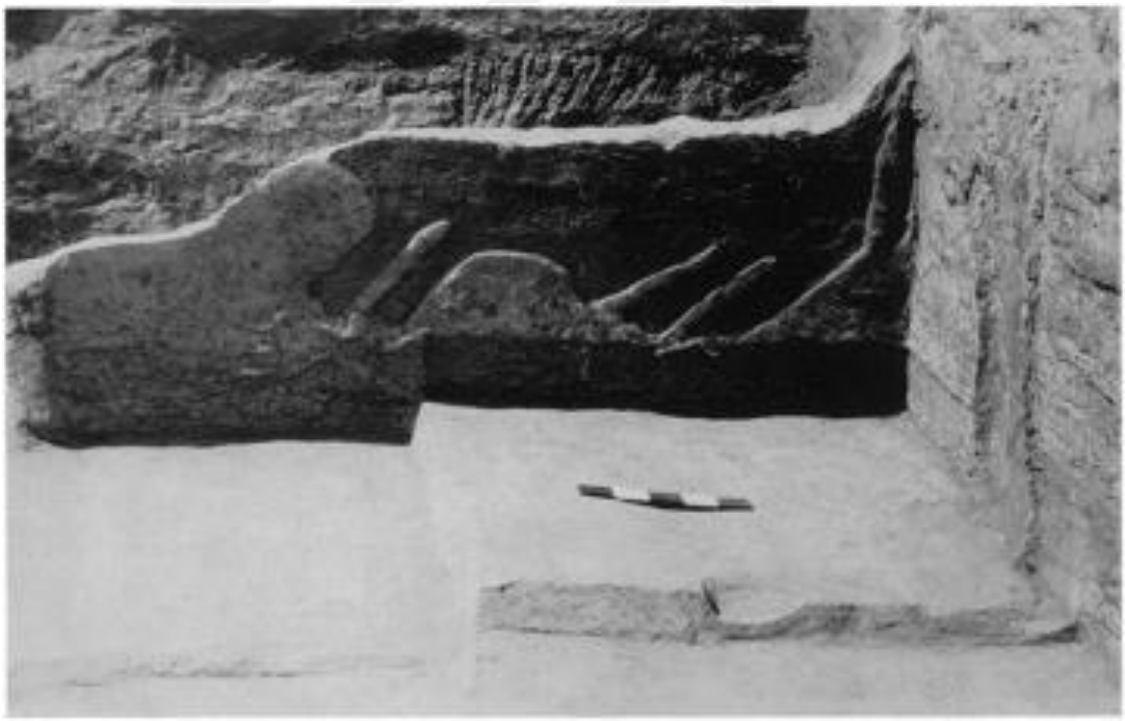

**Şekil 150.** VII.8'in kuzey duvarında alçıdan siyah bir boğanın alt kısmı (Mellaart, 1964: Levha VII).

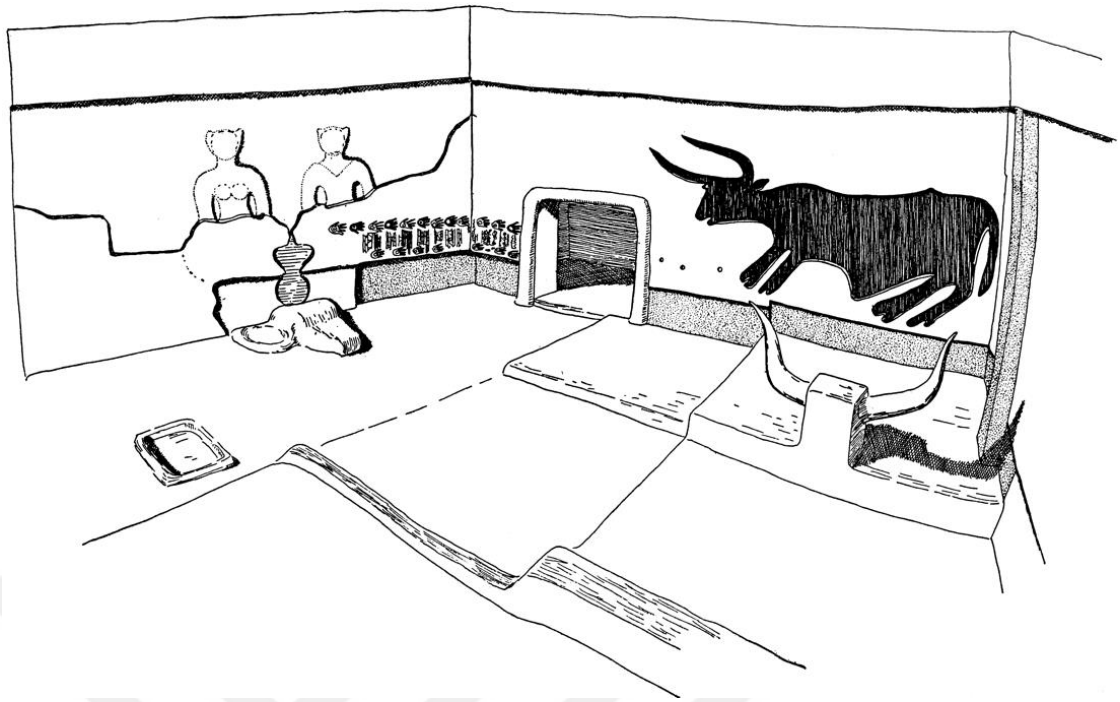

**Şekil 151.** VII.8'in kuzey ve batı duvarının son aşamasının geçici restorasyonunun çizimi (Mellaart, 1964: 63).



**Şekil 152.** VII.8 kırmızı ve siyah ellerle duvar resmi (Mellaart, 1964: Levha VI).

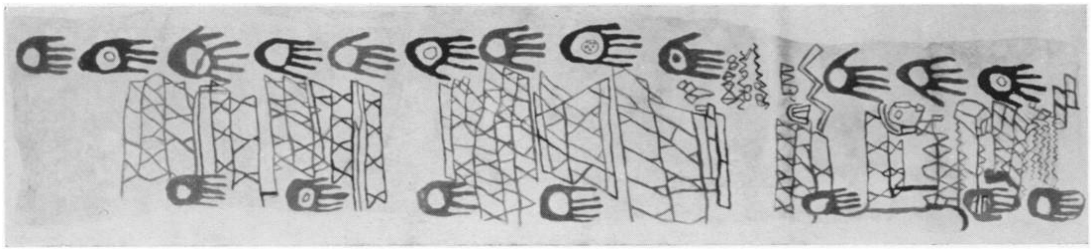

**Şekil 153.** VII.8 el ile duvar resminin çizimi (Mellaart, 1964: Levha VI).

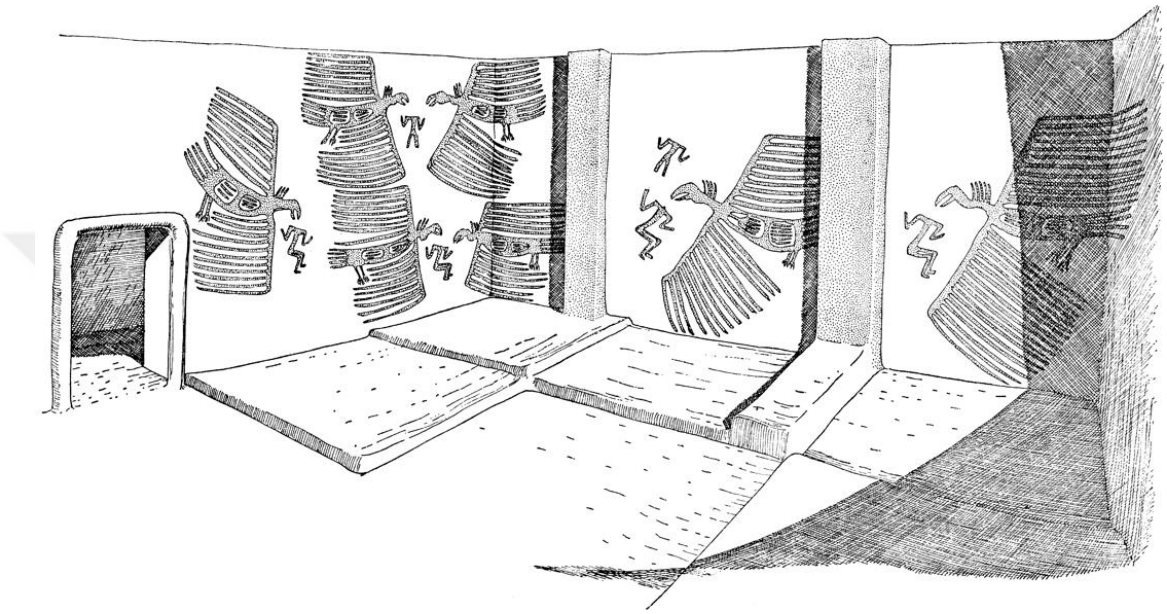

**Şekil 154.** VII.8 Akbaba Mabedi'nin dekorasyonunun erken evresi (Mellaart, 1964: 65).



**Şekil 155.** VII.8 beş akbabalı duvar resmi (Hodder, 2006a: 203).

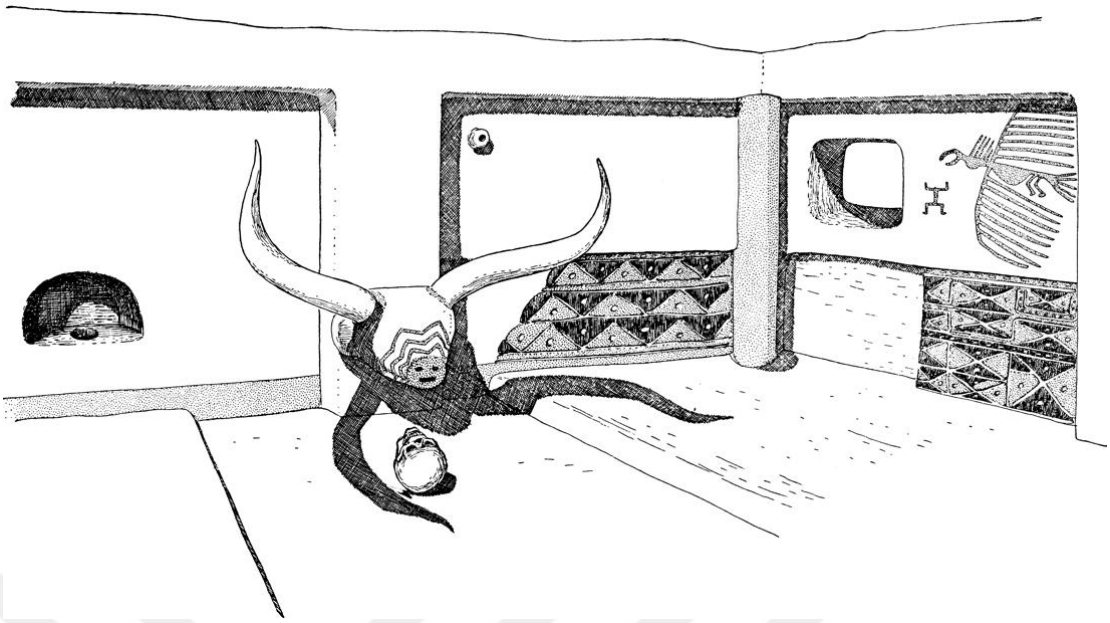

**Şekil 156.** VII.21 batı ve kuzey duvarının bir kısmının restore edilmiş görünümü (Mellaart, 1964: 67).

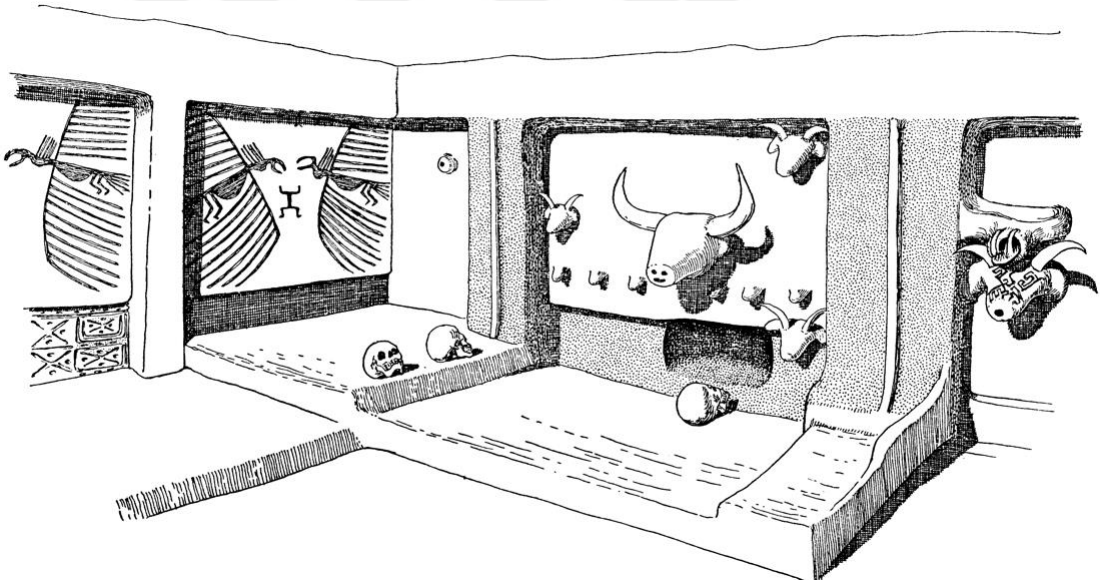

**Şekil 157.** VII.21 doğu ve kuzey duvarının bir kısmının restore edilmiş görünümü (Mellaart, 1964: 68).

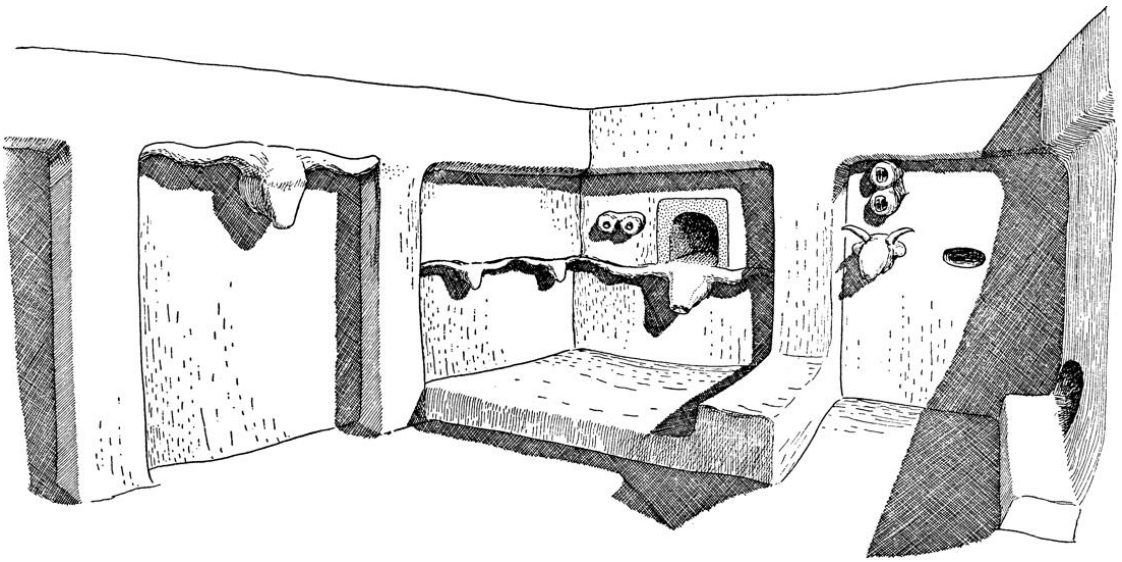

**Şekil 158.** VII.35 kuzey ve doğu duvarının restore edilmiş görünümü (Mellaart, 1964: 69).

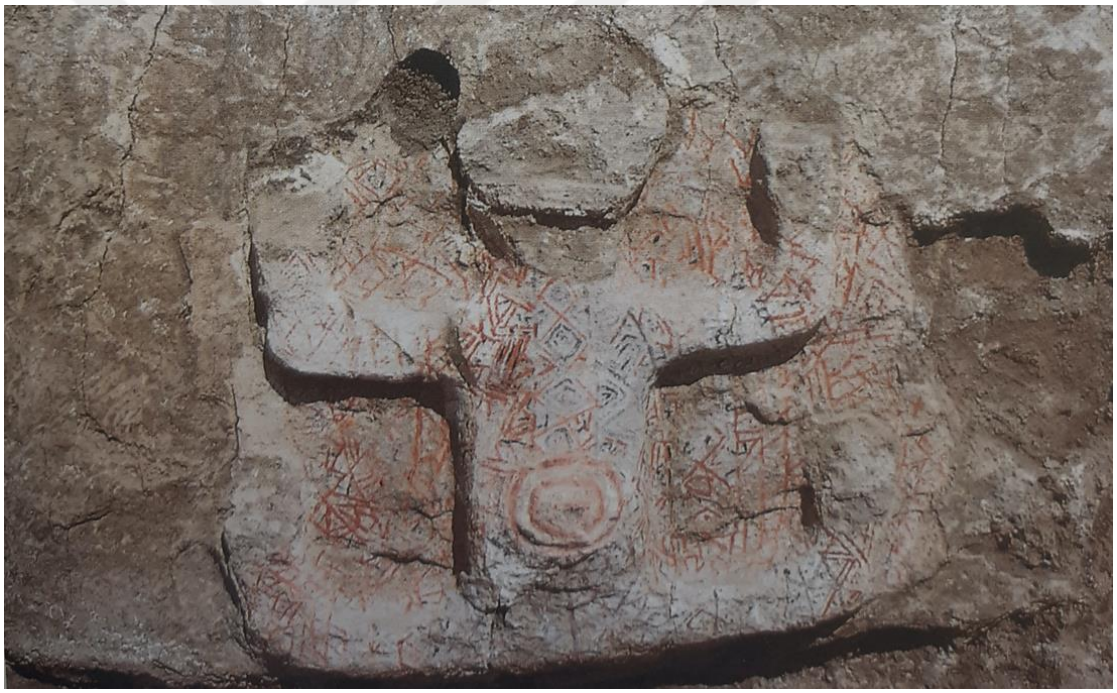

**Şekil 159.** VII.23 tanrıçanın boyalı kabartması (Hodder, 2006b: 157).

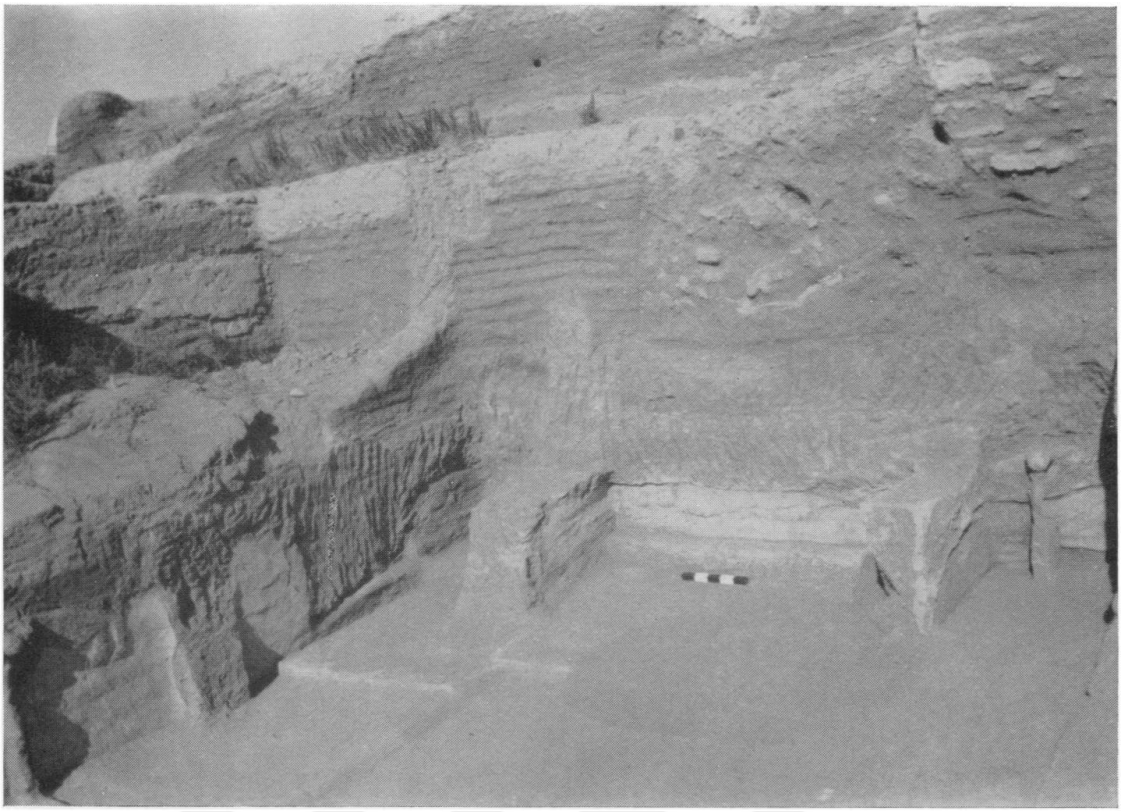

**Şekil 160.** VII.44 Leopar Tapınağı'nın batıdan genel görünümü (Mellaart, 1966: Levha XXXV).



**Şekil 161.** VII.44 Leopar Kabartmasının resmi (Hodder, 2006a: 201).



**Şekil 162.** VIII.8 akbaba resmi (Hodder, 2006a: 205).

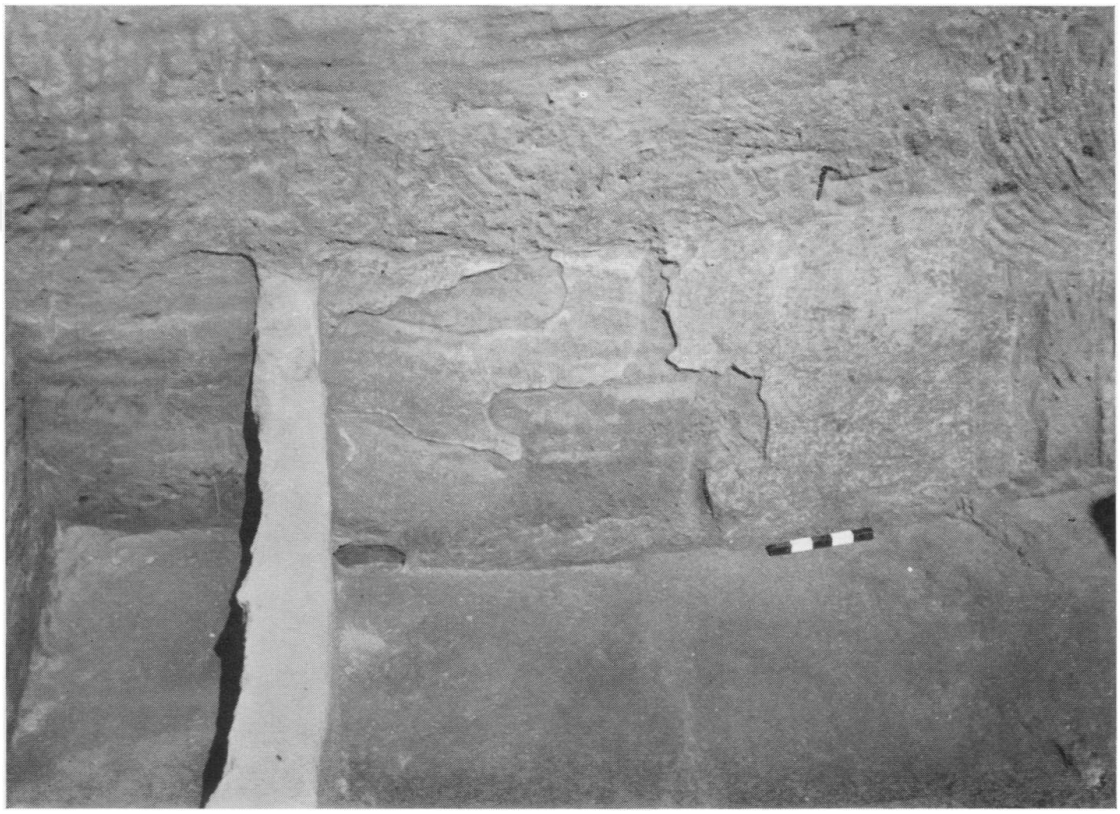

**Şekil 163.** VIII.45'in doğu duvarı, alçı figürler ve dar depo (Mellaart, 1966: Levha XLI).



**Şekil 164.** VIII.45 alçı oyma figürlerin detayı, sağda boğa ve solda geyik kafası (Mellaart, 1966: Levha XLI).



**Şekil 165.** VIII.14 kuzey duvarının genel görünümü (Mellaart, 1966: Levha XLII).



**Şekil 166.** VIII.14 kuzey duvarından siyah geometrik desen (Mellaart, 1966: Levha XLII).

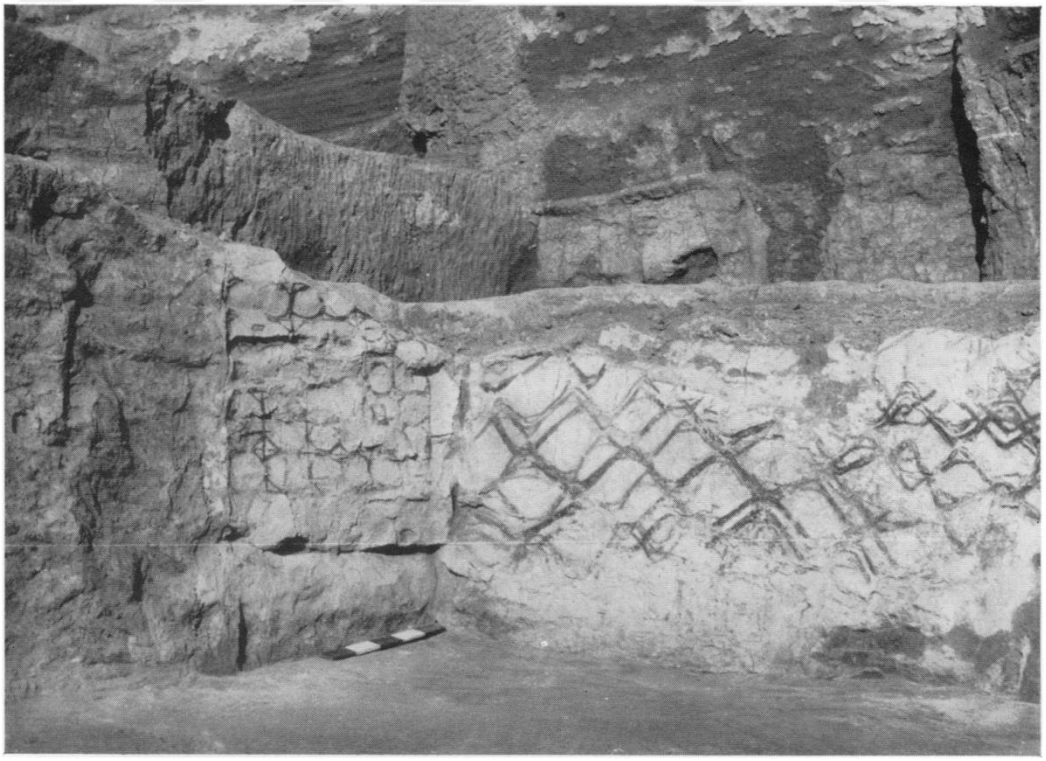

**Şekil 167.** VIII.25 av ağlarının resimlerinin bulunduğu kuzeydoğu köşesi (Mellaart, 1966: Levha XLIV).



**Şekil 168.** VIII.27 ana odadaki leopar kabartmalı ve holün batı duvarındaki resim (Mellaart, 1966: Levha XLV).

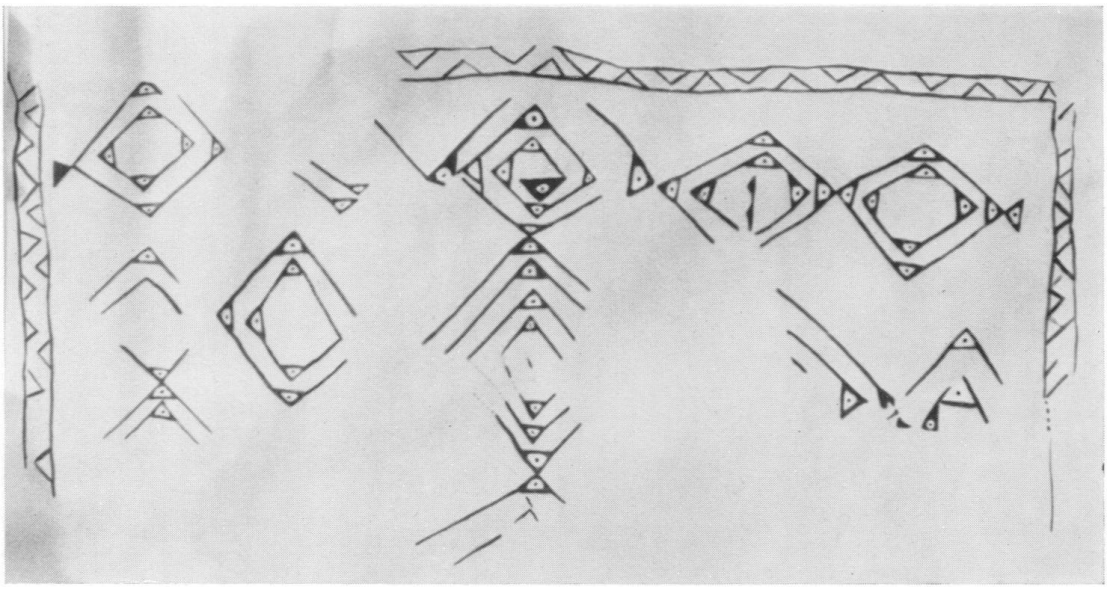

**Şekil 169.** VIII.27 antrenin batı duvarındaki duvar resmi (Mellaart, 1966: Levha XLIV).

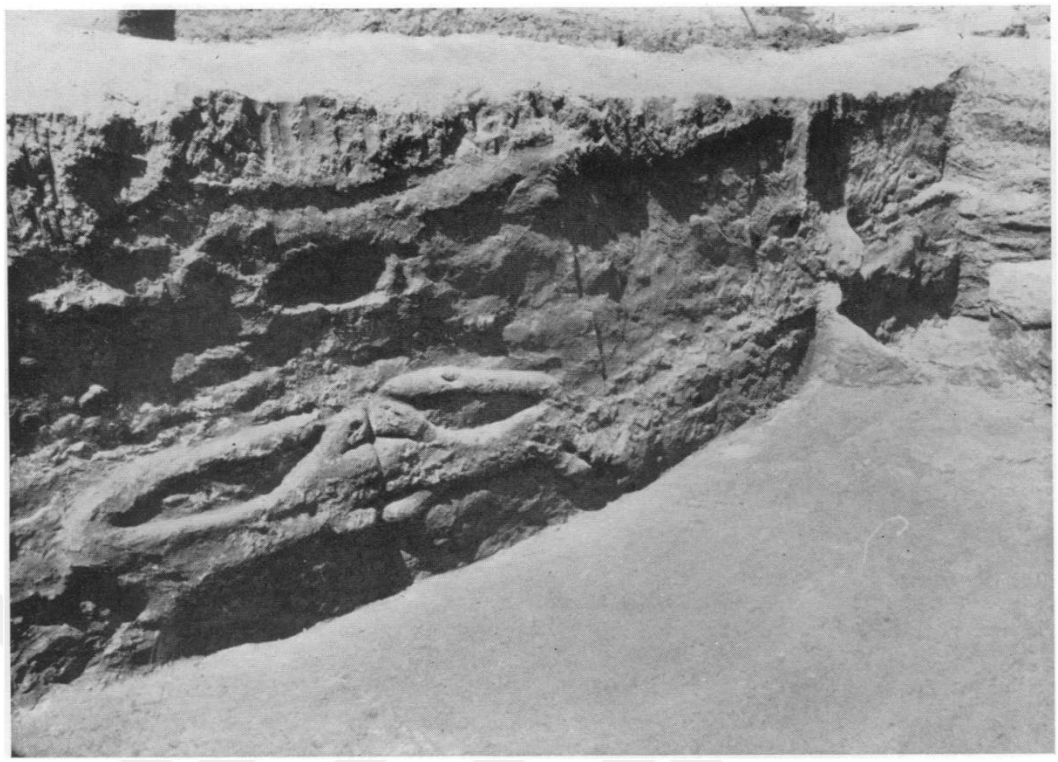

**Şekil 170.** VIII.27 batıda savaşan leoparların alçı kabartmasının detayı (Mellaart, 1966: Levha XLV).



**Şekil 171.** VIII.31 kuzeybatı köşe platformu üzerindeki batı duvarında boyalı panel (Mellaart, 1966: Levha XLVII).



**Şekil 172.** VIII.31 Kızıl Tapınak'ın doğudan genel görünümü (Mellaart, 1966: Levha XLIX).



**Şekil 173.** VIII.31 kırmızı sıvalı zeminler ve platformlar, kırmızı boyalı duvarlar, taklit kiriş ve sol köşede iki şematik boğa başı (Mellaart, 1966: Levha XLIX).

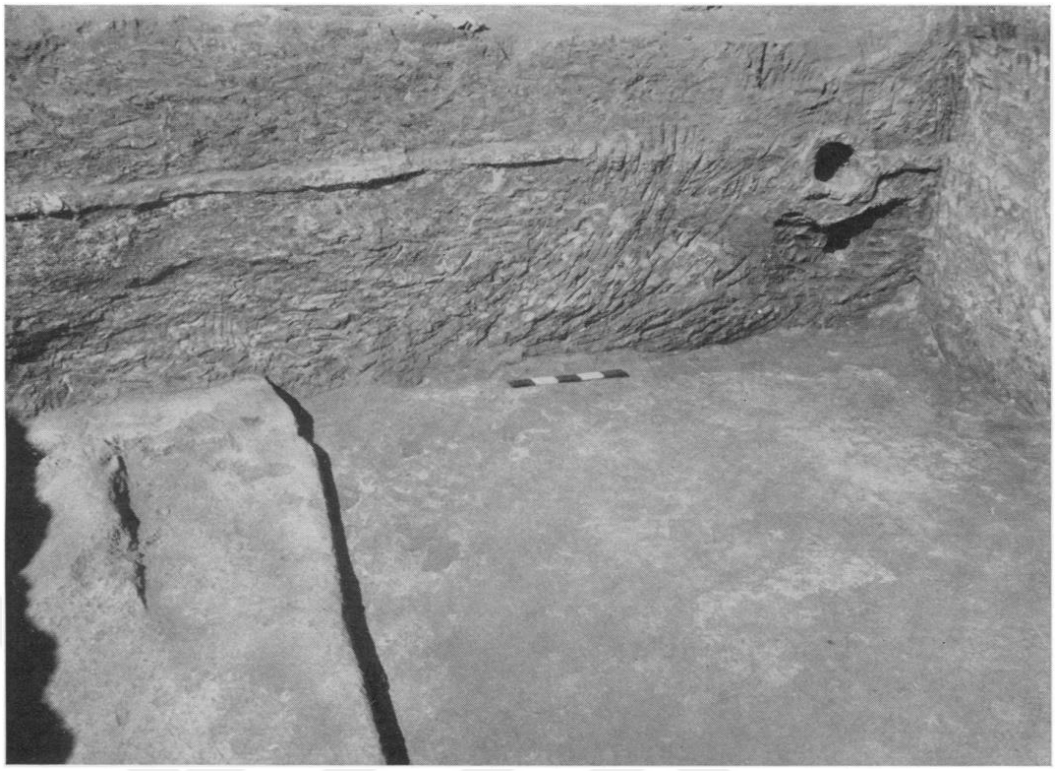

**Şekil 174.** VIII.31 kuzey duvarı, kapı aralığının üzerindeki şaftta lomboz (Mellaart, 1966: Levha XLVII).



**Şekil 175.** VIII.31 boyalı platform ve turuncu kireç sıvalı zemin (Mellaart, 1966: Levha XLVIII).



**Şekil 176.** VIII.31 boyalı platformun doğu tarafındaki panelin detayı (Mellaart, 1966: Levha XLIX).

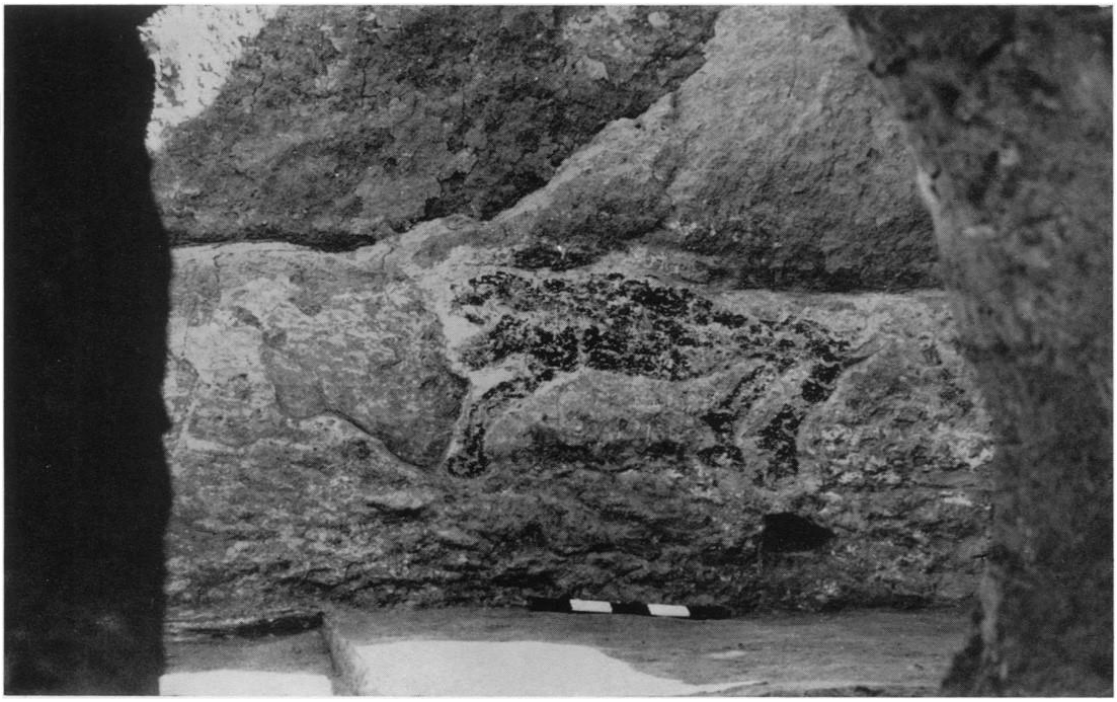

**Şekil 177.** IX.8 parçalı siyah boğa ve kesik kedi kafasıyla kuzey duvarı (solda) (Mellaart, 1964: Levha XIV).

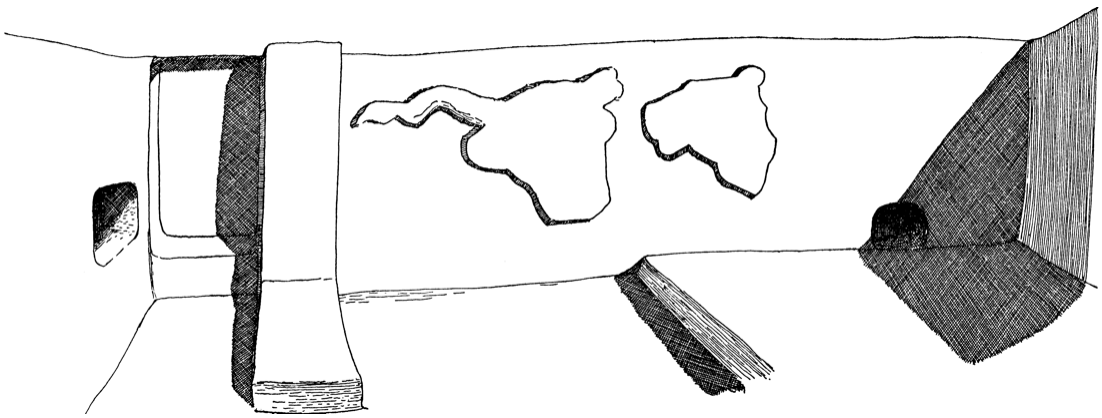

**Şekil 178.** IX.8 hayvan başlarının kesildiği kuzey duvarı (Mellaart, 1964: 71).

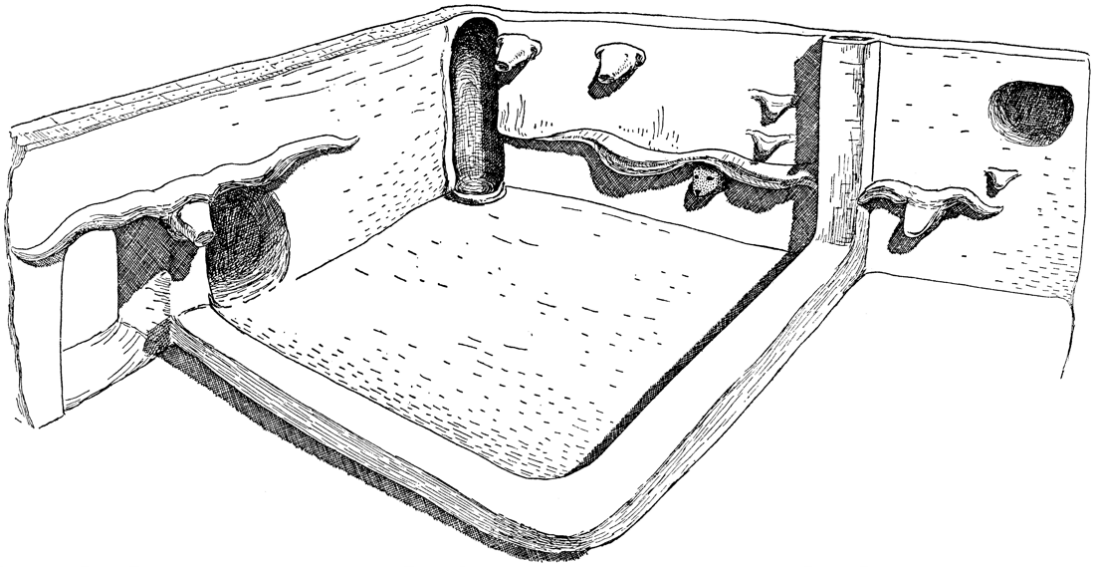

**Şekil 179.** IX.1 kuzey ve doğu duvarının restore edilmiş görünümü (Mellaart, 1964: 72).



**Şekil 180.** Çatalhöyük'ten yırtıcı kuşların cansız insan bedenleri üzerinde uçuşunu gösteren bir duvar resmi (Sagona ve Zimansky, 2018: 86).



**Şekil 181.** Çatalhöyük'ten ayı biçimli bir baskı mühür (Hodder, 2006b: 159).

## TABLOLAR

**Tablo 1.** Aşıklı C14 tarihleri (Duru, 2013: 92).

**Aşıklı Höyük C-14**

| Lab. no | Açma | Bina/Alan | Evre | GÖ/BP | MÖ Kal (Sigm |
|---|---|---|---|---|---|
| ***KONUT ALANLARI*** | | | | | |
| GrN-18617 | 4GH | E | 2B | 8730 ± 45 | 7820-7610 |
| GrN-19360 | 4H | C | 2B | 8695 ± 25 | 7730-7610 |
| GrN-19363 | 4H | C | 2C | 8675 ± 25 | 7710-7600 |
| GrN-19858 | 4H | JY | 2C | 8770 ± 90 | 8200-7600 |
| GrN-19865 | 4H | JY | 2E | 8880 ± 70 | 8230-7950 |
| GrN-19866 | 4H | JV/MS | 2F | 8560 ± 40 | 7600-7550 |
| GrN-20349 | 4H | MS | 2F | 8840 ± 50 | 8190-7820 |
| GrN-20353 | 4G | MS | 2G | 8740 ± 60 | 7940-7610 |
| AA-87967 | 6J | GE/GG, SK.125 | 2A? | 8760±20 | 7944-7714 |
| AA-87964 | 6J | GE | 2A? | 8690±20 | 7739-7606 |
| GrN-19361 | 6J | GD | 2B | 8595 ± 60 | 7680-7560 |
| GrN-19362 | 6J | GD | 2B | 8630 ± 30 | 7650-7585 |
| AA-87973 | 5N | DU, SK.123 | 2B | 8610±20 | 7651-7582 |
| GrN-20351 | 5J | BI | 2C | 8670 ± 40 | 7710-7600 |
| GrN-19115 | 4J | EN | 2C | 8710 ± 100 | 7940-7590 |
| GrN-20354 | 4J | EN | 2C | 8710 ± 70 | 7820-7600 |
| GrN-19114 | 5L | CY | 2B/2C | 8515 ± 40 | 7585-7540 |
| AA-87978 | 5M | | 2B/2C | 8720±30 | 7935-7603 |
| AA-87970 | 5N | | 2B/2C | 8610±30 | 7708-7578 |
| AA-87968 | 4N | HO | 2B/2C | 8610±30 | 7708-7578 |
| AA-87969 | 5N | DZ | 2B/2C | 8710±30 | 7815-7602 |
| AA-87972 | 5M | DG-DJ/DK | 2B/2C | 8680±30 | 7745-7599 |
| GrN-20041 | 6N | KY | 2C | 8575 ± 20 | 7595-7580 |
| GrN-19870 | 6N | KY | 2C | 8720 ± 80 | 7940-7600 |
| GrN-20352 | 4K | CK | 2D | 8720 ± 40 | 7790-7610 |
| AA-87968 | 3K | | 2D | 8610±30 | 7708-7578 |
| ***ÖZEL AMAÇLI YAPILAR ALANI*** | | | | | |
| GrN-19366 | 3P | HG | | 8400 ± 40 | 7540-7380 |
| GrN-19365 | 3P | HG | | 8420 ± 30 | 7535-7485 |
| AA-87971 | 4R | T doğusu | | 8380 ± 10 | 7521-7377 |
| AA-87966 | 4R | T doğusu | | 8600 ± 40 | 7722-7554 |
| GrN-20355 | 3R | NM | | 8550 ± 60 | 7600-7535 |
| GrN-19364 | 3P | HK | | 8585 ± 45 | 7650-7550 |
| GrN-19862 | 3P | HK | | 8580 ± 50 | 7635-7545 |
| GrN-18619 | 2R | AA | | 8610 ± 55 | 7680-7575 |
| GrN-19867 | 2R | LS | | 8630 ± 50 | 7710-7580 |

**Tablo 2.** Yeni stratigrafik seviye sistemi ve bunların Mellaart'ın seviye sistemiyle yaklaşık ilişkileri (Hodder, 2014: 4).

| *Levels* | | *Years calibrated BC* |
|---|---|---|
| *Mellart* | *South – 4040* | |
| 0, I, II | TP6 | 6400–6000 |
| | South T – 4040 J | |
| | South S – 4040 J | |
| | South R – 4040 I | |
| | South Q – 4040 H | |
| (V) | South P – 4040 H | |
| VIA | South O – 4040 G | 6500–6400 |
| VIB | South N – 4040 G | |
| VII | South M – 4040 F | 6700–6500 |
| VIII | South L – 4040 F | |
| IX | K | 7300–6800 |
| X | J | |
| XI | I | |
| XII | H | |
| Pre XII | G1, G2, G3, G4 | |

# ÖZGEÇMİŞ

| | |
|---|---|
| **Kişisel Bilgiler** | |
| Adı Soyadı | Büşra ŞEKEROĞLU |
| Doğrum Yeri ve Tarihi | |
| **Eğitim Durumu** | |
| Lisans Öğrenimi | Cumhuriyet Üniversitesi-Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi |
| Y. Lisans Öğrenimi | |
| Bildiği Yabancı Diller | |
| Bilimsel Faaliyetleri | |
| Sertifikalar | Koç Üniversitesi SARAT Projesi ‘‘Arkeolojik Varlıkların Korunması ve Kurtarılması Programı’’<br>Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi ‘‘Çevresel Arkeoloji Çevrimiçi Programı’’ |
| **İş Deneyimi** | |
| Stajlar | |
| Projeler | |
| Çalıştığı Kurumlar | |
| **İletişim** | |
| E-Posta Adresi | |
| **Tarih** | |